

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૮૭૧ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ સિંહાનંદ દેવસિંહ ?

વિષય ૬૩૫૭ : ૩

અંગના કે દેવાંગના ?

(સામાજિક નવલકથા.)

પ્રયોજક,

મજલાલ બહવજી ઠક્કર.

તંત્રી 'લુહાણા બંધુ'—અમદાવાદ.

—૪૬૬—

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર.

સાકરલાલ બુલાખીદાસ.

બુકસેલર અને પબ્લીસર.

રીચીરાડ—અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી.

વિક્રમાબ્દ ૧૯૭૪

પ્રત ૧૦૦૦

ખ્રિસ્તાબ્દ ૧૯૧૮

અમદાવાદમાં ત્રણદરવાજા મુડીઓળમાં નંબર ૨૭૪૩ વાળા

મકાનમાં આવેલા ધી સ્તનસાગર પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં

ચા. અમૃતલાલ જેશીગલાઇએ છાપ્યું.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૧૨-૦

ગુજરાતી સાહિત્ય સંસ્થા દ્વારા પ્રકાશિત છે.

આજે જ મંગાવો.

અત્યુત્કૃષ્ટ, ચિત્તરંજક, મનોમુગ્ધકર ઐતિહાસિક નવલકથા.

રાજનૈતિક ષડયંત્ર

અથવા

મરૂભૂમિની મોહિની.

પ્રયોજક, પ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

બહાદુર તેમજ રણશૂરા રણપૂતોના યથાર્થ ઇતિહાસને અનુસરીને આ નવલકથા લખવામાં આવી છે. જે સમયે કોટામાં જાલિમ-સિંહ ગજપ્રાનનિધિ હતો તે સમયે તેણે પોતાનો અધિકાર વંશાનુક્રમિક ચાલુ રાખવા માટે કેવાં રાજનૈતિક કારસ્થાનો રચ્યાં હતાં, ઝાલોરરાજનનિધિની અથવા મરૂભૂમિની મોહિનીને સહધર્મિણીરૂપે મેળવવા માટે જાલિમસિંહના પુત્ર ગરધનદાસે તેનાપર કેવો રાક્ષસી જીવન ગુમચો હતો, સ્વરાજસાધાર કરવા માટે કોટાના રાજકુમારોએ કેટલું બળુ કષ્ટ ઉઠાવ્યું હતું આદિ અનેકવિધ મનોમુગ્ધકર, વિસ્મયકર અને ચિત્તહર અનેકવિધ વિષયોનો આ સર્વાંગસુંદર નવલકથામાં સમાવેશ થયેલો છે. સુપ્રસિદ્ધ માસિક 'સાહિત્ય' જણાવે છે કે, 'કોટાનો ઇતિહાસ જાણવા માટે આ પુસ્તક સારું છે. આ નવલકથા માટેનો અમારો અભિપ્રાય ઘણો સારો છે, ને દરેક જાણને તે વાંચવાની ખૂબ ખેંચડક બલામણુ કરીએ છીએ.' પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૨૨૫, પાકું સોનેરી લાયબ્રેરીને શોભાવે એવું મનરંજન પૂરું; છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૪-૦ લખો:-

લુહાણા-બંધુ કાર્યાલય—અમદાવાદ.

અપોષ્ટ્રપત્રિકા.

શ્રીમાન, શુભવાન, મહાપરોપકારી મહંતશ્રી
રધુવરદાસજી ગંગારામજી મહારાજ.

શુભુનિવાસ—દુધરેજ.

આપની ધર્મપ્રિયતા, ઉદારતા, પરોપકારિતા, વિ-
ધાપ્રીતિ, સરળતા, તેમજ એવા અનેક મહત્ત્વ ગુણોથી
મુગ્ધ થઈને આપના તરફથી મળતા ઉત્તેજન અને
ઉત્સાહના આભારસૂચક ચિઠ્ઠી તરીકે આ મહારી
નવલકથા આપના જ કરકમળમાં નમ્રભાવે સમર્પિત
કરીને કૃતાર્થ થાઉં છું.

લિ.

નિરંતર કૃપાલિલાપી.

ચરણુરજ સેવક.

વ્રજલાલ બાદવજી ઠક્કર.

પ્રસ્તાવના.

સન્તઃ સ્વતઃ પ્રકાશન્તે ગુણા ન પરતો નૃણામ્ ।

આમોદો નહિ કસ્તૂર્યાઃ શપથેન વિભાવ્યતે ॥

અર્થાત્—મનુષ્યોના સદ્ગુણો સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રકાશ પામે છે; કેાઇ બીજાથી પ્રકાશ પામતા નથી, કેમ કે કસ્તુરીની સુગંધ માટે સોમન લાઇને ખાત્રી કરવી પડતી નથી.

આ એક સામાજિક નવલકથા હોઇ સ્વદેશચિંતા તેમજ જન-હિતના કિંવા સમાજના અનેકવિધ વિષયોનું માર્ગદર્શક વર્ણન આમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ નવલકથામાં પ્રેમરમ પાણુ પુષ્કળ છે; છતાં એ પ્રેમ નાયક નાયિકાના સંબંધમાં જ સીમાબદ્ધ થયેલો નથી. આમાં જે પ્રેમરસ છે તે પ્રેમને વાસ્તવ પ્રેમ તરીકે વિદ્વાનો તેમજ પંડિતો ઓળખાવે છે. કુસુમકાન્તના પ્રેમ પારકાના કલ્યાણાર્થે આત્મવિસર્જન કરવામાં સમાયેલા છે. પ્રકૃત પ્રેમધર્મના વિભવ બંધારણપર ઉભો રહી આ કથાના નાયક કુસુમકાન્ત સ્વદેશસેવા કર્યા કરે છે. સ્વદેશસેવા જ તેની પ્રેમસાધનાનો મૂળ મંત્ર અને મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

સ્વદેશવાત્સલ્ય માનવપ્રકૃતિનો એક મદાન ગુણ છે; કિન્તુ જે સ્વદેશવાત્સલ્ય પરદેશ તરફ તિરસ્કાર અને વિદ્વેષના ભાવથી પરિસ્ફુટ થાય એ સ્વદેશવાત્સલ્ય કદાપિ, ઉદાર વિશ્વજનીન ભાવમાં પરિણત થતું નથી. બુદ્ધિશાળી તેમજ જ્ઞાની વ્યક્તિ તેનો બહારનો ચળકાટ જોઇ કદાપિ મોહમુગ્ધ બની જતી નથી; કેમ કે એમાં અ-

મારા ને પારકાનો ભેદ રહેલો છે; તેથી સ્વાર્થભાવની તેમાં વિશેષતા જોવામાં આવે છે.

આ નવલકથામાં ઉચ્છ્રંખલતા અને વિદ્રેષબુદ્ધિથી યતા કાર્યો જ સર્વ પ્રકારના અધઃપતનનું મૂળ છે, યથાર્થ પાતિવ્રત્યધર્મ શો છે, નારીજીવનનો પ્રકૃત ઉદ્દેશ શો છે, તથા દેશનું કલ્યાણ સર્વ પ્રકારે કેવી રીતે થઈ શકે એવા અનેક વિષયોનું વિવિધ પાત્રો દ્વારા રસિકતાથી વર્ણન કરેલું છે.

મુપ્રસિદ્ધ બંગાળી લેખિકા શ્રીમતી કુમુદિની બસુના ‘અમરેન્દ્ર’ નામક અંથના આધારે પ્રસ્તુત નવલકથા લખવામાં આવી છે; તેથી તેમનો આ સ્થળે આભાર માનવો એ હું મ્હારું પરમકર્તવ્ય સમજુ છું. દેશકાળ સ્થિતિનો વિચાર કરી આ રૂપાંતરમાં કેટલોક સુધારો વધારો કરવો પડ્યો છે.

જે મુદ્રાલયમાં આ નવલકથા મુદ્રાંકિત થઈ છે તેની બેદરકારીને લીધે પ્રૂફસંશોધનના કાર્યમાં ઘણી ભૂલો રહી ગઈ છે એ માટે હમા યાચવામાં આવે છે. દ્વિતીયાવૃત્તિ પ્રસંગે એ ભૂલો સંશોધિત કરવામાં આવશે.

માંડવીની પોળમાં
મુરદાસ શેઠની પોળ.
અમદાવાદ.
તા. ૮-૧૦-૧૮

}
|
}

લી.
સાહિત્યસેવક.
વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

વિષયાનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧ છું.	બાળવિધવા.	૧
૨ છું.	બપુંકરે સંકટ.	૬
૩ છું.	ભારતમાતાનો એકનિષ્ઠ ભક્ત ...	૧૪
૪ થું.	મિસ હલિમખેય.	૨૩
૫ મું.	સમાજજ્વાલિ અને જાતિદ્વેષ. ...	૨૫
૬ ઠું.	શિક્ષક અને શિષ્યા.	૩૫
૭ મું.	નિવાહની વાર્તા.	૪૫
૮ મું.	કુસુમની બિમારી	૪૬
૯ મું.	દુઃખજનો દારુણ દેખાવ.	૫૧
૧૦ મું.	ભવિષ્યવેત્તા.	૬૨
૧૧ મું.	ચિંતા.	૬૮
૧૨ મું.	નિરાશામાં આશા.	૭૧
૧૩ મું.	ડિટ્રીકટવ દેવપ્રસાદ	૭૫
૧૪ મું.	નવીન સંન્યાસી	૭૯
૧૫ મું.	અરણ્યમાં અનાથિની.	૮૪
૧૬ મું.	હૃદયદ્રાવક નિરાશા	૯૨
૧૭ મું.	સુશીલા.	૧૦૦
૧૮ મું.	સુશીલાની દુઃખમય જીવનકથા. ...	૧૦૬
૧૯ મું.	શાન્તિલતા ક્યાં છે ?	૧૧૨
૨૦ મું.	આશ્રયદાન.	૧૧૭

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ
૨૧ મું.	પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભારત ...	૧૨૩
૨૨ મું.	મુદ્રિકાપ્રાપ્તિ.	૧૩૦
૨૩ મું.	સુશીલાની સેવાપરાયણતા ...	૧૩૫
૨૪ મું.	સતીસાધ્વીનો સ્વામીસ્નેહ. ...	૧૩૮
૨૫ મું.	સ્વપ્નાદર્શન	૧૪૨
૨૬ મું.	ધર્મસંકટ.	૧૪૬
૨૭ મું.	પાપીઓની જાળમાંથી પલાયન. ...	૧૫૪
૨૮ મું.	જ્યોતિર્મયી	૧૫૯
૨૯ મું.	સંન્યાસિની	૧૬૬
૩૦ મું.	નવીન તપસ્વીની	૧૭૨
૩૧ મું.	બિમારી.	૧૭૫
૩૨ મું.	આધાત પ્રત્યાધાત	૧૮૦
૩૩ મું.	આત્મત્યાગ.	૧૮૫
૩૪ મું.	અગ્નિપરીક્ષા.	૧૯૧
૩૫ મું.	કલ્પક્રમોચન.	૧૯૭
૩૬ મું.	આશ્ચર્યજનક સંયોગ.	૨૦૦
૩૭ મું.	પ્રેમનો પ્રભાવ અને ધર્મનો મહિમા....	૨૦૮
૩૮ મું.	વિદાય.	૨૧૩
૩૯ મું.	પ્રકૃત દેશભક્તિ	૨૧૯
૪૦ મું.	પ્રિયગાનત	૨૨૭
૪૧ મું.	આજવૈધવ્ય	૨૩૩
૪૨ મું.	પતિની પુનર્પ્રાપ્તિ.	૨૩૯
૪૩ મું.	આત્મત્યાગ કે પરોપકાર ? ...	૨૪૭

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૪૪ મું.	પંડિત મહાશયનો ગૃહસંસાર. ...	૨૫૭
૪૫ મું.	કમનસીબ કિશોરી. ...	૨૫૭
૪૬ મું.	સ્પર્શમણિ. ...	૨૬૩
૪૭ મું.	સુશીલાનો ગૃહસંસાર ...	૨૬૬
૪૮ મું.	સંકટજનક જીવન ...	૨૭૨
૪૯ મું.	રાજસિંહાસન. ...	૨૮૧
૫૦ મું.	પુનર્જીવન. ...	૨૮૧
૫૧ મું.	વિધવાવિવાહનું આયોજન ...	૩૦૧
૫૨ મું.	ન્યાયનો જય. ...	૩૦૬
૫૩ મું.	પ્રકૃત અંધુત્વ ...	૩૧૩
૫૪ મું.	પરદેશગમન. ...	૩૨૦
૫૫ મું.	વિવાહઅંધન. ...	૩૨૧

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः

→ ❀ अंगना કે દેવાંગના ? ❀ ←

પ્રકરણ ૧ બું.-આળવિધવા.

ચુક્રપક્ષની ત્રયોદશીનો દિવસ હતો. સંધ્યાનો સમય વ્યતીત થઈ ગયો હતો. આકાશમંડળમાં ચંદ્રદેવ પ્રકાશી રહ્યા હતા. ત્યોતિર્મયા ચંદ્રિકાએ પૃથ્વીના વક્ષસ્થળ ઉપર પોતાના પ્રકાશનો સંપૂર્ણ વિસ્તાર કર્યો હતો. વાયુદેવ વિવિધ પુષ્પોની સુગંધ હરી લાઇને આનંદ સ્વચ્છંદતાથી વિહરતા હતા.

આવા સુંદર સમયે પરમપવિત્ર પાપતાપનું નિવારણ કરનારી નર્મદાનદીના કિનારા ઉપર આવેલા આણેદ નામક ગામમાં એક સુંદર મકાનની અગાસીમાં ત્રણ ભાઈ બહેન બેઠેલાં હતાં. કુસુમ ફેટલાંક મોગરાના પુષ્પોની માળા ગુંથતી હતી. બાળક પ્રમોદકિશોરે લાં આગળ બેસી આનંદકીડા કરી રહ્યો હતો; પરંતુ એ તરફ શાન્તિવ્રતાની દૃષ્ટિ નહોતી. તે એકાગ્રદૃષ્ટિથી આકાશમંડળ તરફ જોઈ રહી હતી. શાન્તિવ્રતા હાસ્યમયી, લાવણ્યમયી તેમજ સારથ્યમયી બાળિકા હતી. તેના સૌન્દર્યની તુલના થઈ શકે તેમ નહોતી. શાન્તિવ્રતાના કપાળમાં કુમકુમનો અને હસ્તમાં કંકણનો અભાવ

હોવાથી તે બાળવિધવા હોય એવો ભાસ થતો હતો; છતાં તેનું સૌન્દર્ય અવર્ણનીય જ હતું.

મનુષ્યના પ્રતિદેવતાના મંગલ આજ્ઞાનની માફક અધાપિ દેવ-મંદિરમાં આરતિનો મંગલ શંખધ્વનિ બંધ થયો નહોતો.

કુસુમે નમ્રસ્વરે કહ્યું:—“બહેન !” શાન્તિલતાએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેનો પ્રાણ આ બાલ જગતનો પરિત્યાગ કરી કાંઈ અદસ્ય વસ્તુમાં નિમગ્ન થયો હતો. કુસુમ પુનઃ કાંઈ બોલ્યા સિવાય માળા ગુંથવા લાગી. માળા ગુંથી રહ્યા પછી ભગિનીનો એક હાથ પોતાના હાથમાં લઈને તેણે કહ્યું:—“બહેન !”

શાન્તિલતાના ધ્યાનનો ભંગ થયો. સ્નેહસચ્ચક્ર સ્વરે તેણે કહ્યું:—
“કેમ, શું છે કુસુમ ?”

“આ બન્ને હાથ પુષ્પના કરતાં પણ સવિશેષ સુંદર છે. બહેન ! આ બન્ને હાથમાં હું પુષ્પોના ગજરા પહેરાવું કે ?”

શાન્તિલતાએ સ્મિત હાસ્ય કરી ઉત્તર આપ્યો:—“ગાંડી, આવી અસાર વસ્તુથી શરીરને સુસજ્જિત કરવાથી શો લાભ છે ? જેઓ પુષ્પ કરતાં પણ અધિક સુંદર છે, જેમણે પુષ્પોને સૌન્દર્ય આપ્યું છે, જેઓ પરમપવિત્ર છે, જેમના સૌન્દર્યથી આ સંસાર શોભામય છે તેમને મેળવીને જ હું સુંદર બનવાની ઇચ્છા રાખુ છું. બહેન ! આવી બાલ શોભા કરતાં પ્રેમપવિત્રતાની શોભા સર્વોત્તમ નથી કે ?”

“વિધાતાએ પુષ્પો કેમ ઉત્પન્ન કર્યાં છે ?” કુસુમે પ્રશ્ન કર્યો.

“દેવતાના ચરણોમાં સમર્પણ કરવાને માટે. ભગવાનનો અનુપમ પ્રેમ, પુષ્પોનું સૌન્દર્ય ઉપલબ્ધિ કરવાને માટે છે.”

આ સ્થળે કુસુમ ભગિનીને સંમત થઈ નહિ. તેણે વિચાર્યું કે, બાલ્ય સૌન્દર્યનું પણ પ્રયોજન છે. જે પ્રયોજન ન હોય તો વિધાતાએ વિવિધ પ્રકારનું બાલ્ય સૌન્દર્ય સંસારમાં ઉત્પન્ન શામટે કર્યું ?

આઠ વર્ષની ઉમ્મરનો ન્હાનો બાળક પ્રમોદકિશોર અત્યાર સુધી મૌન ધારણ કરીને ખેસી રહ્યો હતો. એકાએક ચંદ્ર તેમજ તારાના તેજથી તેજસ્વી બનેલા આકાશે તેની દૃષ્ટિનું આકર્ષણ કર્યું. આકાશ તરફ જોઈને તેણે કહ્યું:—“ માણસ મરી ગયા પછી તારો ચાલ છે ને, બહેન ? આપણે એ તારાના દેશમાં ક્યારે જઈશું, બહેન ? ”

“ પ્રમોદ ! એક દિવસે આપણે સર્વ એ પરમપવિત્ર દેશમાં જઈશું. ”

આ સમયે માતાએ ખૂબ માર્યાથી સર્વ અગાસીમાંથી ઉતરી નીચે ગયાં. સર્વ જ્યારે નીચે માતા પાસે ગયાં ત્યારે શાન્તિને ઉદ્દેશીને માતાએ કહ્યું:—“ શાન્તિ ! કાલે બપોરે આપણે અનસૂયા જઈશું. બપોરે જમી પરવારી નૌકામાં ખેસીશું. અનસૂયાનાં દર્શન કરી આવી આપણે ઘેર ઉપડી જઈશું. ” આમ કહી માતા ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

શાન્તિજ્ઞતાના પિતા ચંદ્રશંકર વડોદરા શહેરમાં એક પ્રતિષ્ઠિત અધિકારી હતા. તેઓ થોડા દિવસથી ચાણોદમાં તીર્થયાત્રાએ આવ્યા હતા.

વડોદરામાં જે મહોલ્લામાં ચંદ્રશંકર રહેતા હતા એ મહોલ્લામાં ખીજ પણ કેટલાક ગૃહસ્થો રહેતા હતા. ચંદ્રશંકર સર્વ જનોના ઉપર યથાશક્તિ ઉપકાર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા; તેથી તેમણે અનેક માણસોની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમની સદાશયતા, ઉદારતા

અને પરોપકારિતાથી ઘણાં મનુષ્યોનો જીવ તેમના તરફ આકર્ષાતો હતો; આમ છતાં મહોક્ષામાં ફેટલાક તેમના નિંદકો પણ હતા.

શાન્તિલતા બાલ્યાવસ્થામાં જ સંસારસુખથી વંચિતા થયેલી બ્રહ્મચારિણી હતી. તેનું લગ્ન થયા પછી તેનો પતિ માત્ર છ માસ સુધી જીવતો રહ્યો હતો. નવવિકસિત કળિકા અકાળે જ સુકાઇ ગઈ હતી. હમણાં શાન્તિલતાની ઉમ્મર સોળ વર્ષની હતી. વિશ્વવિદ્યાલયમાં ગયા સિવાય તેણે ઉચ્ચ શિક્ષણ સંપાદન કર્યું હતું. તેના પિતા સ્ત્રીજાતિને વિશ્વવિદ્યાલયમાં શિક્ષણાર્થે મોકલવાના પક્ષપાતી નહોતા. તેમનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, વર્તમાનકાળનાં વિદ્યાલયો અને વિશ્વવિદ્યાલયો સ્ત્રીજાતિની સ્વભાવજન્ય કોમળતાનો નાશ કરે છે. સંસ્કૃત પંડિત અને અંગ્રેજી શિક્ષિકા રાખીને પોતાની પુત્રીઓને ઘેર જ ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાનો તેમણે અંદોજસ્ત કર્યો હતો.

શાન્તિલતા પવિત્રતાની પ્રતિમા સ્વરૂપે પિતાના ઘરમાં વિરાજતી હતી. પતિની મૂર્તિનું ધ્યાન ધરવું અને પતિની પવિત્ર સ્મૃતિની ઉપાસના કરવી એજ તેનું જીવનવ્રત હતું. આટલા માટે જ યૌવનના આરંભમાં તે બ્રહ્મચારિણી તરીકે પોતાનું જીવન પસાર કરતી હતી.

શાન્તિલતાને રાત્રિદિવસ કાર્યમાં ગુંથાયકી રહેવું ગમતું હતું. જો કે તેને ઘેર નોકર ચાકરનો અભાવ નહોતો; છતાં સઘળા વિષયોની તે દેખરેખ રાખતી હતી. માતાપિતાની સેવા કરવામાં પણ તે ઘણોખરો સમય ગાળતી હતી. બાળવિધવાનો આના કરતાં સર્વોચ્ચ ધર્મ બીજો કયો છે ?

અંદ્રશંકર વારંવાર એમ કહેતા હતા કે, “ મ્હારી શાન્તિ લક્ષ્મીસ્વરૂપિણી છે. જગન્નિયંતા નારાયણની કૃપાથી જ હું આતું કન્યારત્ન મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયો છું. ”

શાન્તિલતા ગૃહકાર્યાદિમાંથી જ્યારે અવકાશ મેળવી શકતી હતી ત્યારે તે આડોસપાડોસમાં રહેતી અભણ અબજાઓને વિવિધ પ્રકારનું શિક્ષણ આપતી હતી. ગરીબ માણસોનું દુઃખ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી અને રોગીઓની સેવા શુશ્રુષા કરતી હતી. સર્વ જનો એમજ કહેતાં હતાં કે, શાન્તિલતા સાક્ષાત દયાની દેવી-કરુણામયી છે.

સ્ત્રીજાતિની અને ઉપયોગી દેશીય શિલ્પની ઉન્નતિ કરવાની કામનાથી કેટલીક શિક્ષિતા સધવા અને વિધવા મહિલાઓની એક શિલ્પ-સમિતિ શાન્તિલતાએ સ્થાપન કરી. એ સમિતિદ્વારા અનેક અનાથ દીન દરિદ્ર સ્ત્રીઓને શિલ્પશિક્ષણ આપવાની તેણે વ્યવસ્થા કરી. એ સમિતિ માટે પિતાની સહાયતાથી તેણે એક ફંડ પણ કર્યું. જે સ્ત્રીઓ દ્રવ્યના અભાવથી શિલ્પશિક્ષણનાં સાધનો મેળવી શકતી નહોતી તેમને એ ફંડની રકમમાંથી એ સધળાં સાધનો પૂરાં પાડવા માંડ્યાં.

કુસુમલતાની ઉમ્મર ચૌદ વર્ષની હતી. તે છાયાની મારફત લગિનીની સાથે રહીને જ તેનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી.

શાન્તિલતા પોતાના આદર્શ અને મહત્ ચરિત્રથી કુટુંબમાં ઘણી સુખશાન્તિનો વિસ્તાર કરતી હતી; કિન્તુ અરેરે ! સત્વર એ સુખનો અંત આવ્યો. કેવી રીતે સુખના દિવસનો અંત આવ્યો અને દુઃખની રાત્રિનો આરંભ થયો એ હકીકત બીજા પ્રકરણમાં નિવેદન કરવામાં આવે છે

પ્રકરણ ૨ જી.—ભયંકર સંકટ.

બીજા દિવસે મધ્યાહ્નકાળ પછી ચંદ્રશંકર પોતાના કુટુંબ પરિવારસહિત નૌકામાં બેસી અનસૂયાનાં દર્શનાર્થે ગયા; કિન્તુ વાયુદેવ અનુકુળ નહિ હોવાથી ત્યાં જઈ પહોંચતાં તેમને ઘણો સમય લાગ્યો. ત્યાંથી તેઓ લગભગ સંધ્યાકાળ પછી પાછા ફર્યા.

પાછા ફરતાં નૌકા ત્વરિતગતિથી જળમાં માર્ગ કાપવા લાગી. એ નૌકામાં ચંદ્રશંકર તથા તેમના કુટુંબ પરિવાર સિવાય અન્ય એક પણ માણસ નહોતું. આકાશમાં ચંદ્રિકા પ્રકાશી રહેલી હોય ચંદ્રકિરણો સરિતાના શીતળ જળમાં નૃત્ય કરતાં જેવામાં આવતાં હતાં. વારંવાર ઉચ્ચ જળતરંગો ઉછળતા હતા. વાયુ જેરથી ધુંકાતો હતો. પાછળ કે આગળ બીજી એક પણ નૌકા જેવામાં આવતી નહોતી. પ્રકૃતિએ ભુવનમોહન સ્વરૂપસૌન્દર્ય ધારણ કર્યું હતું. બાળક પ્રમેદકિશોર નૌકામાં નિદ્રાધીન થઈ ગયો હતો. કુસુમ અને શાન્તિલતા સરિતાનું રમણીય સૌન્દર્ય જોઈને આનંદમગ્ન બની ગયાં હતાં. શાન્તિલતાએ થોડા સમય પછી મૌનનો ભંગ કરીને કહ્યું:—
“ચાંદનીના સ્વચ્છ અને સુવિમળ પ્રકાશમાં નર્મદાનું જળ જેવું સુંદર દેખાય છે ? મનુષ્યનો પ્રાણ પણ આવો પવિત્ર અને સુંદર થઈ શકે તેમ છે.”

કુસુમ:—બહેન ! મનુષ્યને તો એવું સુંદર થયેલું જેવામાં આવતું નથી.

શાન્તિ:—વિશ્વમાં મહાપુરુષોનું હૃદય આવું સુંદર જ હોય છે. યોગલક્ષિતજ્ઞાનથી તેમના પ્રાણે અલૌકિક સૌન્દર્ય ધારણ કરેલું હોય છે.

કુસુમ:—એવા મહાપુરુષો જગતમાં ઘણા થોડા હોય છે. ઘણા લોકો ખરાબ જ હોય છે. જાણે કે ખરાબ થવું એવો જ જન-સ્વભાવ છે !

શાન્તિ:—જેન, પાપ અને અપવિત્રતા જીવાત્માનો ધર્મ નથી. જો મનુષ્ય કદાચ સાધના કરે, પોતાની ચંચળ અસ્વચ્છ બુદ્ધિને સ્વચ્છ કરે, જ્ઞાનના પ્રકાશથી અજ્ઞાનતાનો અંધકાર દૂર કરે તો મનુષ્ય આ મૃત્યુલોકમાં જ દેવતાના જેવું સૌન્દર્ય મેળવી શકે. જો, આ પુષ્પોને વિકસિત કરવા માટે અને સુંદર બનાવવા માટે પ્રકૃતિ કેવો પ્રયત્ન કરે છે ? મનુષ્યના આત્માને પવિત્ર કરવાનો પ્રકૃતિ પ્રયત્ન નથી કરતી કે ? ભગવાનના મંગલ હસ્તદ્વારા દોરાધારે, પ્રકૃતિ રાત્રિદિવસ પરિશ્રમ વેડીને જીવને સ્વર્ગના તરફ, પવિત્રતાના તરફ ધીમે ધીમે લઈ જાય છે. એક જોડું કાર્ય કરતાં, અંતરને ભયંકર આઘાત કરી પુનઃ એવું અનુચિત કાર્ય નહિ કરવાની વે તેને સૂચના કરે છે. એ ગંભીર વાણીને લોકો વિવેક કહે છે; પરંતુ એ ભગવાનની જ આજ્ઞા છે. ”

કુસુમ:—એ આજ્ઞા જગતમાં કેટલાં મનુષ્યો સાંભળે છે ?

શાન્તિ:—જેમનું હૃદય નિર્મળ હોય છે તેઓ આ આજ્ઞા સ્પષ્ટ સાંભળી શકે છે. ધડીઆળનો કાંટો જેવી રીતે રાત્રિદિવસ ટક ટક અવાજ કરીને વાગે છે એવી જ રીતે પ્રાણના પ્રાણમાં—અંતરમાં ખેસી રાત્રિદિવસ એક જણ જીવને એવું જણાવે છે કે, ‘ આ સાઈ છે—આ જોડું છે. આ સાઈ છે—આ જોડું છે. ’

કુસુમ:—પ્રાણ કેવી રીતે નિર્મળ થઈ શકે ?

શાન્તિ:—સાધનાદ્વારા આત્મા નિર્મળ થઇ શકે છે. ગંભીર ધર્મસાધનાથી પૂર્વે મહર્ષિઓના આત્માઓએ પ્રકૃત નિર્મળતા પ્રાપ્ત કરી હતી.

આવ! પ્રકારની વાતચિતમાં થોડો વખત પસાર થયો. એવામાં આકાશમંડળમાં અનેક ન્હાનાં મ્હોટાં વાદળાંઓ દોડાદોડ કરતાં જોવામાં આવ્યાં. એક મ્હોટા કાળા વાદળામાં ચંદ્રદેવ પણ છુપાઇ ગયા. ધીમે ધીમે પશ્ચિમાકાશે બીપણ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને સર્વત્ર અપાર અંધકારનો વિસ્તાર થઇ ગયો. આ સમયે માછીએ કહ્યું:—“સ્થિતિ સારી જણાતી નથી.”

ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“અહીંથી એક પણ તરફનો કિનારો જોવામાં આવતો નથી. તું નિર્ભય હોય એવા સ્થળે નૌકા લઇ જઈને લંગર નાખ.”

પરંતુ ધીમે ધીમે વાયુદેવતાનું તોફાન વૃદ્ધિગત થયું. માછીએ ખિચારાએ મહામુશિખરે એક બાજુના કિનારા પાસે નૌકા લઇ જઈને લંગર નાખ્યું.

અલ્પકાળ પછી મુશળધાર વૃષ્ટિ થવા લાગી. જો નૌકા થોડો વધારે સમય જળપ્રવાહમાં રહી હોત તો કેવું બીપણ અનિષ્ટ થાત એની કલ્પના કરતાં જીવ કંપી ઊઠતો હતો. વાયુના તોફાનથી સમસ્ત શાન્ત પ્રકૃતિ કંપી ઊડી. વનવિહંગમોનો આર્તનાદ શ્રવણગોચર થવા લાગ્યો. સરિતાનું સ્વચ્છ જળ પણ તદ્દન કાળું બની ગયું. કુસુમ મહારાજ જઈ પોતાની માતા પાસે જઈને બેસી. કુસુમની માતા પાર્વતીએ નિદ્રાધિન થયેલા પ્રમોદકિશોરને પોતાના બાળામાં લઇ લીધો.

ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“ જીંઘી ગયેલા પ્રમોદને તું શામાટે વિરક્ત કરે છે ? અત્રે ભય પામવા જેવું કાંઈ કારણ નથી. ”

અઘાપિ શાન્તિલતા અસ્થિર બની ગયેલી પ્રકૃતિ તરફ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહી હતી. આવી રીતે બીજો થોડો સમય પસાર થયો એટલે તોફાન કાંઈક નરમ પડ્યું; પરંતુ વાયુનો વેગ ધામો પડ્યો નહિ. સરિતાનો પ્રવાહ પણ એવી સ્વચ્છંદતાથી આગળ જતો હતો કે, એકાએક એમાં નૌકા ચલાવી શકવાનું કાર્ય ઘણું ભયજનક હતું.

ચંદ્રશંકર સમય વિચારી સર્વની સાથે કિનારા ઉપર ઉતર્યા અને માછીઓ જ માત્ર નૌકામાં બેસી રહ્યા. અઘાપિ થોડી થોડી વૃદ્ધિ થતી હતી. ચંદ્રશંકરને કુટુંબ પરિવારસહિત કિનારા ઉપર ઉતરેલા જોઈને એક માછીએ કહ્યું:—“ શેઠશ ! આ જગ્યા ધણી ભયંકર છે. અહીંથી થોડે દૂર આવેલા એક ગામડામાં કેટલાક લૂંટારાઓ રહે છે. તેઓ અહીંથી જતાં આવતાં ઘણાં માણસો ઉપર હુમલો કરી તેમનું સર્વસ્વ લૂંટી લે છે. ”

ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“ આપણે અહીં વધારે વખત સૂધી રોકાઈશું નહિ. તમે સર્વે પણ અત્રે આવો. આપણે અહીં બેસીને થોડો સમય વાતચિતમાં વીતાડીએ. વૃદ્ધિ બંધ થશે અને વંટોળાઆનું તોફાન નરમ પડશે એટલે આપણે આગળ વધીશું. ”

એ નૌકામાં ત્રણ માછીઓ હતા. ત્રણે માછીઓ ચંદ્રશંકરની પાસે કિનારે જઈને બેઠા. ચંદ્રશંકરે પત્ની તરફ જોઈને કહ્યું:—“ ધૈર્ય અને સાહસ માનવના મનુષ્યત્વની એક દિશા છે. જેવી રીતે વિ-

આસ, દયા અને ધર્મથી મનુષ્યત્વ વિકસિત થાય છે તેવી જ રીતે સંકટ પ્રસંગે ધૈર્ય અને સાહસથી મનુષ્યત્વનો વિકાસ થાય છે. ”

પાર્વતી:—ઘણી વખતે ખોટા સાહસથી પણ સંકટ ઉપસ્થિત થાય છે.

ચંદ્રશંકર:—સંકટ સમયે સાહસ અને ધૈર્યથી ઘણી વખતે સંકટમુક્ત પણ થઈ શકાય છે.

પાર્વતી:—જો હૃદયમાં પુણ્યબળ હોય છે તો સાહસ આપો-આપ આવીને ઉપસ્થિત થાય છે.

ચંદ્રશંકર:—એક વખતે એક ગૃહસ્થના મકાનમાં કેટલાક બદમાશ માણસોએ હુમલો કર્યો હતો. ઘરમાં એક પણ પુરુષ હાજર નહોતો બદમાશોએ સહેલાઈથી બારણાં લાંબી નાખી મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. બીજો કોઈ ઉપાય નહિ હોવાથી એ સમયે એક સ્ત્રી હાથમાં સમશેર લઈને બહાર નીકળી. એ સમશેરના આઘાતથી એક બદમાશને ઘણી ઇજા થઈ; તેથી બીજા બદમાશો ભયભીત બનીને નાશી ગયા.

પાર્વતી:—પાપની શક્તિ કરતાં પવિત્રતાની શક્તિ વિશેષ પ્રબળ જ હોય છે.

ચંદ્રશંકર:—પ્રત્યેક નરનારીએ સાહસ અને ધૈર્યનો વિકાસ કરવો જોઈએ. તદ્દન હસકા વર્ગની સ્ત્રીઓમાં જ આવું સાહસ જોવામાં આવે છે. એક વખતે એક હસકા વર્ગની સ્ત્રી જંગલમાં લાકડાં લેવા માટે ગઈ હતી. એવા સમયે એક પાપિષ્ઠ પુરુષે પોતાની પાપવાસના પાર ઉતારવાના હેતુથી એ સ્ત્રી ઉપર આક્રમણ કર્યું.

એ બહાદુર સાહસિક સ્ત્રીએ તરત જ હાથમાંની કુહાડીથી એ પિ-
શાચ પુરુષને મારી નાખ્યો.

પાર્વતી:—એ અબળાએ ક્યાંથી એવી શક્તિ મેળવી ? અં-
તરના પુણ્યબળમાંથી જ પવિત્રતાનું રક્ષણ કરવાની આકાંક્ષાથી જે
શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું બળ કાંઈ સામાન્ય હોતું નથી; કેમકે સ્વયં
પરમાત્મા પવિત્રતાના રક્ષક છે.

ચંદ્રશંકર:—એમાં શો સંદેહ છે ? સ્ત્રીજાતિનું ધર્મબળ અ-
સામાન્ય છે. પ્રત્યેક યુગમાં એનાં અસંખ્ય ઉદાહરણો કિંવા દૃષ્ટાન્તો
જોવામાં આવે છે. ખાસ કરીને ભારતની અલૌકિક હૃદયબળવાળી
ધર્મ પરાયણા નારીઓ ધર્મરક્ષણના માટે સહેલાઈથી પોતાના જી-
વનનો પણ ત્યાગ કરે છે. ચિતોડની સૂર્યવંશીયા રજપૂતાણીઓની
હૃદયબેદક હકીકત તો ત્હેં સાંભળી છે ને ? તેમણે પ્રસન્નમુખે સજ-
ગતી ચિતામાં પોતાનું જીવન વિસર્જન કર્યું હતું.

પાર્વતી:—વર્તમાન સમયે આર્યનારીઓ એવું અદ્ભૂત હૃદય-
બળ ગૂમાવી બેઠી છે કે ?

ચંદ્રશંકર:—ના. ભારતના અવિનશ્વર પુણ્યોદ્ધાનમાં હજી પણ
પરમપવિત્ર સ્વર્ગીય કુસુમનો અભાવ નથી.

આવા સમયે ‘દુમ-દુમ’ કરતો બંદુકનો અવાજ થયો.
નિખિડ તરેશખા પક્ષોમાં જુપાઈ રહેલાં વનવિહંગમો ભયભીત બની
જઈ ઉડી જવા લાગ્યાં. કિનારે બેઠેલાં સજ્જાં માણસોએ જે તરફ
થી બંદુકનો અવાજ સાંભળવામાં આવ્યો તે તરફ જોયું તો તેમણે
ધણા લોકોને સજગતી મશાલો હાથમાં લઈને પોતાની નીકા તરફ
આવતા જોયા.

માછીઓ બોલી ઊઠ્યા:—“ શેઠજી, હવે કાંઈ પણ રીતે આપણું રક્ષણ થઈ શકે તેમ નથી. અદમાશ લૂંટારાઓ આપણા તરફ જ આવતા જણાય છે. ”

ચંદ્રશંકર ચાલીસ પચાસ લૂંટારાઓને પોતાના તરફ આવતા જોઈને ગભરાઈ ગયા. કેવી રીતે પોતાનું તેમજ પોતાના કુટુંબનું રક્ષણ કરવું તેનો તેઓ કશો નિર્ણય કરી શક્યા નહિ. લૂંટારાઓ વિવિધ અસ્ત્રશસ્ત્રથી સુસજ્જિત થઈને આવતા હતા અને ચંદ્રશંકર તથા નૌકાના માછીઓ પાસે એક પણ હથિયાર નહોતું.

અદ્યકાળમાં જ એ લૂંટારાઓએ આવી કિનારે એઠલાં સઘળાં માણસોને ઘેરી લીધાં. કુસુમ બચતી બાવનાથી રૂદન કરવા લાગી. પ્રમોદ જાગી ઊઠી, એકાએક આવો બીષણ દેખાવ જોઈ બચતી દિગ્મૂઢ બની ગયો.

લૂંટારાઓ પૈકી કેટલાકે પોતાના મોં ઉપર કાળો ધુરખો નાખેલો હોવાથી તેમની મુખમુદ્રાનું દર્શન કરી શકાતું નહોતું.

કુસુમને ગભરાઈ ગયેલી અને રૂદન કરતી જોઈને પાર્વતીએ કહ્યું:—“ સંકટ સમયે શ્રીનારાયણનું સ્મરણ કર. વિભદ્રલંબન વ્રજ-વિહારી સિવાય બીજું કાંઈ આપણું રક્ષણ કરી શકે તેમ નથી. ”

ભક્તિ, વિશ્વાસ અને નિર્ભયતાના નિર્મળ પ્રકાશથી કુસુમનું મુખમંડળ ઉજ્જવળ બની ગયું. તેણે શાન્તિલતાના મુખ તરફ જોયું તો એ મુખ ઉપર આશ્ચર્યચક્રાત્મક સ્વર્ગીય પવિત્રતાની ન્યોતિ પ્રકાશી રહી હતી. તેનાં નેત્રોમાંથી જાણે કે સળગતા અંગારા ઝરતા હતા. કુસુમ શાન્તિલતાનું રૂપ સ્વરૂપ જોઈ બચતી બની ગઈ.

શાન્તિલતાના હાથમાં એ રત્નજડિત સુવર્ણમુદ્રિકાઓ હતી; એ પૈકીના એક મુદ્રિકા આંગળીમાંથી ખહાર કાઢી કુસુમના હાથમાં આપતાં તેણે કહ્યું:—“કુસુમ! આ મુદ્રિકા લે. આ સમય દાંડ સાધારણ નથી તેમજ તું કાંઈ હવે નહાની નથી. જ્યારે ધર્મ જવાનો સમય દુર્ભાગ્યે આવી પહોંચે ત્યારે ધર્મરક્ષણના માટે તું આ મુદ્રિકામાંનું રત્ન ખહાર કાઢી તેને યુસી જજો અને પ્રાણ ત્યાગજો. સતીત્વધનનું સંરક્ષણ કરવાને માટે મરવું પડે તો પણ તું ગલરાઈશ નહિ.”

કુસુમ મુદ્રિકા હાથમાં લઈ વિપદભંજન વ્રજવિહારીનું સ્મરણ કરવા લાગી. હવે કુસુમનું અશ્રુજળા જતું રહ્યું. એક પ્રકારનું અપૂર્વ સાહસ તેના અંતરમાં ઉપસ્થિત થયું.

આ સમયે જ લૂંટારાઓએ ચંદ્રશંકર, શાન્તિલતા, કુસુમ, પાર્વતી અને માછીઓ ઉપર એક ગતની ભુકી નાખી. એ ભુકી અંગ ઉપર પડતાં જ તેઓ સર્વ મેશુદ્ધ બની ગયાં. જ્યારે તેઓ શુદ્ધિમાં આવ્યાં ત્યારે તેઓ શાન્તિલતાને ત્યાં જોઈ શક્યા નહિ. નૌકામાં તપાસ કરતાં ઘણાખરો સરસામાન ચારાયજો માલૂમ પડ્યો.

કુસુમે માતાપિતાની પાસે રૂદન કરતાં કરતાં કહ્યું:—“આ! જોન ક્યાં છે?”

અદમાશ લૂંટારાઓ દેવી શાન્તિલતાને ઉપાડી ચાલ્યા ગયા હતા. આ સમયની ચંદ્રશંકર, પાર્વતી અને કુસુમની હૃદયભેદક સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં પાપાણુ પણ ફાટી જાય તેમ હતો.

કુસુમે રૂદન કરતાં કરતાં કહ્યું:—“હે વિધાતા! તમારા મનમાં આવુંજ હતું કે શું? અરેરે! મ્હારી પ્રાણાધિકા ભગિની ક્યાં કેવી સ્થિતિમાં હશે?”

પ્રકરણ ૩ જી.—ભારતમાતાનો એકનિષ્ઠ ભક્ત.

આ સંસાર-અરણ્ય વિધાતાદેવીનું લીલાસ્થાન છે. જ્યારે પુખ્ત વિકસિત હોય છે, ભ્રમર ગુંગરવ કરતો હોય છે, મનુષ્ય વિવિધ સુખના ઉપભોગથી આનંદમગ્ન હોય છે ત્યારે તેમના સર્વના નસીબ-માં થોડા સમય પછી વિધાતાએ શું બનવાનું લખેલું હોય છે તે કાણ જાણે છે? આજે જે ધમારત આકાશમંડળ સાથે વાતચિત કરતી જંગલમાં આવે છે તે કાલે જમીનદોસ્ત નહિ થાય એમ કાણ કહી શકે છે? જે સંસાર આજે સુખમય જણાય છે તે કાલે દુઃખ મય નહિ થાય એમ કાણ જણાવી શકે છે? તાત્પર્ય એજ કે વિધાતાનું વિધાન કોઈ કળા શક્યું નથી તેમજ કળા શકશે પણ નહિ.

વિધાતાના નિષ્ઠુર વિધાનથી ચંદ્રશંકરનું સુખમય મકાન દુઃખમય બની ગયું. દેવી સ્વર્ણપિણી શાન્તિલતાના અભાવથી એ મકાનમાં સર્વત્ર શૂન્યતાનો ભાસ થવા લાગ્યો. અરેરે! એ સ્વર્ગની સુંદર કળા ક્યાં જતી રહી?

જેના પવિત્ર સુખકમળનું દર્શન કરીને પિતામાતા પોતાનું સંઘળું દુઃખ ભૂલી જતાં હતાં, જે સંસારમાં શાન્તિસ્વર્ણપિણી હતી જેની તિક્ષ્ણ શાન્ત શુદ્ધિ સંકટમાં સન્માર્ગ સૂચવતી હતી એ લક્ષ્મી આજે ક્યાં છે?

શાન્તિલતાની માતા રાત્રિદિવસ પુત્રીનું સ્મરણ કરીને રૂદન કર્યા કરતી હતી. કુસુમ પણ રાત્રિદિવસ ચિન્તામગ્ન બની ગયેલી જેવામાં આવતી હતી. સર્વના સુખ ઉપર એક પ્રકારની ગંભીર હિંદાસીનતા છવાઈ ગઈ હતી.

આવા બીજા સંકટ સમયે પણ ચંદ્રશંકરનામાં ફેટલું બધું થયું હતું ! તેઓ અટલ અચળ પર્વતની માફક સ્થિરતાથી તથા શાન્તિથી સઘળું સહન કરતા હતા.

ચંદ્રશંકરે વડોદરા આવીને ડિટેક્ટિવ પોલિસ નોકરોદ્વારા એ બદમાશ લૂંટારાઓની ઘણી શોધ કરાવી; કિન્તુ બદમાશ લૂંટારાઓ કેદ પકડાયા નહિ. તેમનો કશો પત્તો પણ લાગ્યો નહિ. શાન્તિલતાના કાંઈ સમાચાર સુદ્ધાં મળ્યા નહિ.

જેવી રીતે અતલ સમુદ્રમાં હીરો નાખતાં તે ગૂમ થઈ જાય તેવી રીતે જ શાન્તિલતા એકાએક ગૂમ-અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

આજે રવિવાર હતો. લગભગ ત્રણ વાગ્યા હતા. ચંદ્રશંકર પોતાના એ મજલાના મકાનના એક સુસજ્જિત ઓરડામાં પલંગમાં સૂઈ રહીને એક વર્તમાનપત્ર વાંચતા હતા. કુસુમ પિતાની ચરણસેવા કરતી હતી. પાસે પાથરેલી એક શેતરંજી ઉપર પાર્વતી બેઠી હતી. સર્વેએ મૌન ધારણ કર્યું હતું.

ચંદ્રશંકરે વર્તમાનપત્ર હાથમાંથી નીચે મૂકી એક ગાઠ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“ હાય ભાગ્ય ! ”

પાર્વતીએ કહ્યું:—“ મહારા ભાગ્યદોષથી જ હું શાન્તિને ગૂમાવી બેઠી છું. જો એના અદૃશ્ય થયા પહેલાં મહારું મૃત્યુ થયું હોત તો મહને આટલો બધો શોક થાત નહિ. અરેરે ! મહારી શાન્તિની કેમી દુર્દશા થઈ હશે ? ”

ચંદ્રશંકર પલંગમાં બેઠા થયા. સ્થિર સ્વરે તેમણે ઉત્તર આપ્યો:—“ તમે સર્વ મહારી શાન્તિને ઓળખી શક્યાં નથી. તે પો-

૧૬ અંગના કે દેવાંગના?

તાના તેજથી સર્વત્ર સુરક્ષિતા જ છે. અગ્નિને કાણુ સ્પર્શ કરી શકે તેમ છે ? ”

પાર્વતી:—કેવું આશ્ચર્ય ! એ અદમાશ લૂંટારાઓનો હજી મૂંઝી કશો પત્તો લાગ્યો નહિ.

ચંદ્રશંકર:—લૂંટારાઓમાંના કેટલાકે પોતાના મ્હોં ઉપર કાળા ધુરખા નાખેલા હતા એ લૂંટારાઓમાં કેટલાક પરિચિત પુરુષો છે એમાં સહજ પણ સંદેહ નથી.

પાર્વતી:—વ્યાજખી છે: નહિ તો તેઓ મ્હોં ઉપર ધુરખા શામાટે નાખે ? એ સઘળા નિષ્કુર પુરુષો વન જંગલના વાઘ અને અન્ય હિંસ્રક પ્રાણીઓથી પણ વિશેષ ભયંકર છે. વાઘ, સિંહ વગેરે શું વિશેષ અનિષ્ટ કરી શકે છે ? પરંતુ એ સઘળા મનુષ્ય નામધારી હિંસ્રક જીવ જગતનું કેટલું અનિષ્ટ કરે છે તેની કલ્પના સુદ્ધાં થઈ શકે તેમ નથી.

ચંદ્રશંકર:—વર્તમાનકાળમાં ન્હાનાં ન્હાનાં ગામડાંની સ્થિતિ કેવી શોચનીય છે ? હિંસા, દ્વેષ, કલહ આદિ પાપથી પ્રત્યેક ગામમાં નરકસ્થાનનો ભાસ થાય છે. આડોશીપાડોશી પણ અરસપરસની ઉન્નતિ બેઠાં શકતાં નથી. એક ખીજાંની સાથે શત્રુતાચરણ જ બાણે કે તેમનો સ્વભાવ થઈ પડ્યો છે.

પાર્વતી:—દ્વેષની ઉત્પત્તિથી મનુષ્યના અંતરના સઘળા ઉચ્ચ-ભાવોનો નાશ થાય છે. ગામડાંનાં કેટલાંક સરળ હૃદયનાં માણસોને પણ દુષ્ટ મનુષ્યોનો જીવ્મ વેઠવો પડે છે. સર્વત્ર દુર્બળતા તરફ અત્યાચાર થતો જ જોવામાં આવે છે.

અંદ્રશંકર:—ગુજરાતના લગભગ દરેક ગામડાની એવી અવસ્થા છે; છતાં કેટલાંક સ્થળોએ હવે જ્ઞાનના પ્રકાશથી મનુષ્યોનો સ્વભાવ સુધરવા માંડ્યો છે.

પ્રમોદ નીચે રમ્યા કરતો હતો. તેણે આ સમયે ત્યાં દોડી આવીને કહ્યું:—“ બાપાજી ! કુસુમકાન્તભાઈ આવ્યા છે. તેઓ નીચે ઉભા રહ્યા છે.”

“ જા, તેમને ઉપર લઈ આવ. ” અંદ્રશંકરે કહ્યું.

અલ્પકાળમાં જ કુસુમકાન્ત ત્યાં આવી પહોંચ્યો. કુસુમકાન્ત વિશ્વવિદ્યાલયની કેળવણી પામેલો નવયુવક હતો. આજ સુધીની સંઘળા પરીક્ષાઓ ગૌરવસહિત પસાર કરી ગવર્નમેન્ટની કોઈ ઉચ્ચશ્રેણીની કોલેજમાં તે એમ એ. નો અભ્યાસ કરતો હતો. પરીક્ષાને થોડા સમય બાકી રહ્યો હતો એવામાં કેટલાંક કારણોને લીધે તેને અભ્યાસ છોડી દેવો પડ્યો હતો.

કુસુમકાન્ત આલ્મશુબ્ધતિનો યુવક હતો. તેની આસ્વાવસ્થામાં જ તેનાં માતાપિતા પરલોકવાસી થયાં હતાં. તેના પિતા પોતાની પાછળ જે કાંઈ સંપત્તિ મૂકી ગયા હતા એ સંપત્તિમાંથી કુસુમકાન્તનો અભ્યાસ સારી રીતે ચાલતો હતો. તેની સગી કોઈ સિવાય સંસારમાં બીજું કોઈ તેનું અંગત સગું જણાતું નહોતું. કુસુમકાન્તે અભ્યાસનો ત્યાગ કર્યો ત્યાર પછી થોડા દિવસો વીતતાં જ તેની કોઈ પણ પરલોકવાસિની થઈ. સંસારમાં કુસુમકાન્ત એકલો થયો; કિન્તુ વિધાતાએ તેને દૈવી ભૂપણથી ભૂષિત કર્યો હતો. પ્રતિભાનો દીપક હાથમાં લઈને તેણે પોતાના પ્રકાશથી જ પોતાનો માર્ગ પ્રકાશિત કરી લીધો. એ પ્રકાશ ઘણો ઉજ્જવળ તેમજ ઘણો પવિત્ર હતો.

શહેરમાં જે જે શુભ ઉદ્દેશોવાળી સભાઓ સ્થાપિત થઈને દેશમાં પુણ્યપ્રકાશનો વિસ્તાર કરતી હતી એવી એક સભાના સભ્યપદને કુસુમકાન્તે અભ્યાસ છોડ્યા પછી સ્વીકાર્યું. એ સભાનું નામ 'હિતસાધિની સભા' હતું. આ સભાના સભ્યો વિવિધ પ્રકારની સમાજસેવા અને સ્વદેશસેવા કરવાના જ પ્રયત્નો કરતા હતા. સાર્વભૌમિક પ્રેમની પ્રતિષ્ઠા જ એ સભાનું મુખ્ય વ્રત હતું. હિન્દુ મુસલમાન, અંગ્રેજ આદિ સર્વ અસ્પરસનું જાતિગત અને ધર્મગત પાર્થક્ય ભૂલી જઈને જેથી એકત્ર થઈ શકે તેના આ સભાદ્વાર સંપૂર્ણ પ્રયત્ન થતો હતો. આ સભાના અધિવેશન સમયે અનેક સહૃદય મુસલમાન અને એક જે અંગ્રેજ પણ હિન્દુભાઈઓની સાથે આનંદથી એકત્ર થતા હતા.

સાધારણ જનસમાજની દ્રવ્યસહાયતાથી આ સભાની આધીનતામાં એક ફંડ એકત્ર કરવામાં આવ્યું હતું અને સભાના કાર્યવાહકો માટે એક આશ્રમ પણ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હતો. કેટલાક પરોપકારી યુવકો આ આશ્રમમાં રહી સ્વદેશહિત કર્યા કરતા હતા. કુસુમકાન્ત પણ એવો જ એક ભારતમાતાનો એકનિષ્ઠ ભક્ત હતો—સ્વદેશસેવક હતો.

કુસુમકાન્ત જનની જન્મભૂમિનું કલ્યાણ કરવાના ઉદ્દેશથી, પોતાના સમસ્ત ભોગવિલાસ, સુખસૌભાગ્ય, દ્રવ્યલાલસા વગેરેનો ત્યાગ કરીને પરહિત કરવામાં નિરંતર તત્પર રહેતો હતો. અંદાજે તેને સારી રીતે પિછાનતા હોય તેના ઉપર તેમનો ઘણો રોહ અને શ્રદ્ધા હતી. પાર્વતી તો કુસુમકાન્તને પોતાનો જ પુત્ર સમજી તેના ઉપર પ્રેમ કરતી હતી. તેના પવિત્ર રોહથી આકર્ષાઈને કુસુમકાન્ત

કવચિત્ કવચિત્ તેમને ત્યાં આવતો હતો. તે પાર્વતીને માથું કહીને બોલાવતો હતો તથા તેનાં સંતાનોને પોતાનાં ભાઈ ભગિની સમાન સમજતો હતો.

કુસુમકાન્તનો બાંધો ઘણો બળવાન હોય તેની સુખમુદ્રા અપાર પ્રતિભા પ્રદર્શિત કરતી હતી. તે એક અદ્વિતીય સ્વરૂપવાન યુવક હતો. ચંદ્રશંકરે સંભાનથી કુસુમકાન્તને પોતાની પાસે બેસાડ્યો. થોડી વાતચિત થયા પછી તેમણે શાન્તિલતા અદ્રશ્ય થયાની શોચનીય હકીકત તેને કહી સંભળાવી. એ હકીકત સાંભળી રહ્યા પછી કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“આવો ભીષમ જુસ્મ થયો છતાં પોલિસ અધિકારીઓ દાંધ કરી શકતા નથી એ પ્રકાર ઘણો આશ્ચર્યજનક છે.”

ચંદ્રશંકર:—તેમણે તો ઘણી તપાસ કરી છે અને ફરે છે; કિન્તુ મ્હારાં દુર્ભાગ્યે તેમના પ્રયત્નો સફળ થતા નથી.

પાર્વતી પાસે જ બેઠી હતી. તેણે એક હૃદયમોદક ગાઠ નિશ્વાસ ભરીને કહ્યું:—“કુસુમકાન્તભાઈ! મ્હારી શાન્તિ વિના મ્હને સર્વત્ર શૂન્યકાર લાસે છે.”

ચંદ્રશંકર:—જેઓ પોલિસ વિભાગમાં કાર્ય કરે છે તેમાં હોશિયાર પુરુષો પણ છે. તમે દેવપ્રસાદભાઈને પિછાનો છો કે? તેઓ એક હોશિયાર ડિટેક્ટિવ છે.

કુસુમકાન્ત:—હા, તેમની સાથે મ્હારો ઘણો પરિચય છે.

ચંદ્રશંકરે અદ્વપકાળ સૂંચી શાન્ત રહી પોતાના મન સાથે કાંઈ વિચાર કર્યો. પછીથી એક નિશ્વાસ ભરીને તેમણે કહ્યું:—“કુસુમકાન્ત! સઘળાં સંકટો જાગ્રદોષથી જ આવી પડે છે.”

ચંદ્રશંકરના અંતરમાં કેવી અસહ્ય વેદના થતી હતી તેની કલ્પના બીજાને કાઠ લાગ્યે જ કરી શકે તેમ હતું. કુસુમકાન્તે ચંદ્રશંકરનું ઘૈર્ય અને સહિષ્ણુતા જોઈને મનમાં તેમની ઘણી પ્રશંસા કરી.

પાર્વતીએ સજ્જનરૂપને કહ્યું:—“કુસુમકાન્ત ! ભાઈ ! અમે એવાં તે શાં મહાપાપ કર્યાં હશે કે, અમારી શાન્તિને ગૂમાવી બેઠાં ?”

કુસુમકાન્ત:—તમે સર્વ વ્યાકુળ બની જશો નહિ. સત્વર શાન્તિસલાખા બહેનનો પત્તો લાગશે.

ચંદ્રશંકર:—ભાઈ ! વચ્ચે તમે કેમ દેખાતા નહોતા ? બહાનુ ગામ ગયા હતા કે શું ?

કુસુમકાન્ત:—હા, કેટલાંક ગામડાંઓમાં વિવિધ વિષયો ઉપર વક્તૃતા કરવાને હું ગયો હતો.

ચંદ્રશંકર:—ભાઈ ! માત્ર વક્તૃતાથી કશું ફળ ફળવાનું નથી. જો તમે સ્વદેશવાસીઓનું વાસ્તવિક કલ્યાણ કરવાને હચ્છતા હો તો પ્રેમની જરૂર છે. પ્રેમ જ વિશ્વવિજયી છે. સર્વ કોઈનું મરતક પ્રેમ પાસે ઝૂકે છે.

કુસુમકાન્ત:—મહાશય ! હવે હું એ વાત્તા સમજી શક્યો છું. એકાંતમાં હું જ્યારે આરાધ્યા દેવીનું ધ્યાન ધરું છું ત્યારે માતાજી અંતરમાં પ્રકાશિત થઈને જાણે કે એમ કહે છે કે, “પ્રથમ ત્હારા સંઘળા ભાઈઓ ઉપર પ્રેમ કર. જાતિભેદ, વર્ણભેદ ભૂલી જઈને હિન્દુ, મુસલમાન, બૌદ્ધ, ક્રિશ્ચિયન આદિ સૂકળ બંધુઓને સમભાવથી પ્રેમાલિંગન કરી પોતાના કરી લે. એટલે જ તું માતૃપૂજનો

અધિકારી થઈશ. પ્રેમની સમક્ષ સ્વદેશ અને વિદેશ સમાન જ હોય છે. ભાઈઓના સઘળા અપરાધોને ભૂલી જઈ તેમને કલ્યાણમાર્ગ તરફ લઈ જવાની અતિશય અગત્ય છે.

ચંદ્રશંકર:—આજ ખરું મનુષ્યત્વ છે. આ સ્થાને નતિ અભિમાન, વિદ્રેષ, હિંસા વગેરેનું સ્થાન ક્યાં છે ? ”

કુસુમકાન્ત ભાવપૂર્ણ હૃદયે કહેવા લાગ્યો:—“ પહેલાં હું દેશવાસીઓથી એક પ્રકારનું દૂરત્વ અનુભવતો હતો. મહારા અબ્યાસનાં પુસ્તકોમાં જ હું નિમગ્ન રહેતો હતો. દેશવાસીઓમાં ભળવાનો મહેને વિશેષ અવકાશ મળતો નહોતો. માતૃસેવામાં દીક્ષિત થયા પછી હું એક પ્રકારની આશ્ચર્યજનક શક્તિ અનુભવું છું. સર્વ પ્રકારના નતિ અભિમાન અને ગર્વનો નતલે કે, સર્વેશે વિનાશ થયો છે. હવે હું જેઠ શકું છું કે, માતૃચરણમાં હું ધૂળ કરતાં પણ અધમ છું. ગોખલે, ગાંધી અને ભારતના દાદા જેવા મહાપુરુષોની સ્વદેશભક્તિ આગળ મહારી ભક્તિ કાંઈ જ નથી. અઘાપિ કરોડો દેશબંધુઓથી હું અભિન્ન છું. અહીં હિન્દુ, મુસલમાન, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, અંગ્રેજ વગેરેમાં કશો ભેદ નથી. સર્વ મહારા પોતાના ભાઈઓ છે. જે મહારા લોહીનું પ્રત્યેક બિંદુ તેમના કલ્યાણાર્થે અર્પિત થાય તો જ હું મહારું જીવન ધન્ય સમજું.” આવેગવશ થઈ આટલાં વચનો ઉચ્ચારી કુસુમકાન્ત શાન્ત થયો. તેની મુખમુદ્રા સ્વિશેષ જ્યોતિર્મયી જણાવા લાગી. ચંદ્રશંકર હવે વિશેષ કાંઈ બોલ્યા નહિ. કુસુમકાન્ત પણ કાંઈ બોલ્યા સિવાય તેમની પાસેથી વિદાય લઈ ચાલ્યો ગયો.

કુસુમ માતાની પાસે બેસી રહી હતી. કુસુમકાન્તનાં ભાવપૂર્ણ વચનો તેના પ્રાણમાં તરવરતાં હતાં. આવાં વચનો તો અનેક ઉચ્ચારી શકે છે; પરંતુ કુસુમ વિચારવા લાગી:—“આ વચનો આવા આંતરિક ભાવ સાથે કોઇ ઉચ્ચારી શકે તેમ નથી. એમની માફક હું પણ સ્વદેશહિનના કાર્યમાં દીક્ષિત ન થઈ શકું કે? સ્ત્રી જાતિ શું એટલી અધમ છે કે તે દેશહિનનું કોઇ પણ કાર્ય ન કરી શકે? ઇશ્વરે રમણીને પૃથ્વીનીના સઘળા ઉચ્ચ આદર્શોથી વિમુખ રાખવાને માટે જ ઉત્પન્ન કરી છે કે શું? ગૃહસંસાર સિવાય સ્ત્રીના જીવનનો ખીજો કોઇ ઉદ્દેશ જ નથી કે શું? ના—એમ નહિ થાય. જન્મતાં સર્વ પ્રકારનાં મંગળકાર્યોથી સ્ત્રીજાતિ દૂર નહિ જ રહી શકે. સ્ત્રીને પણ પ્રાણ હોય છે. તેને પણ પુરુષે સઘળા સુખદુઃખની લાગીદાર બનાવી તેનો હાથ પકડી આગળ વધારવી જોઈએ.” કુસુમનો અંતરાત્મા એક પ્રકારની નવીન ઉત્તેજનાથી ઉત્તેજિત બની ગયો. જૂનકાળમાં ભારતવર્ષમાં થઈ ગયેલી આદર્શ અને પરાંપકારિણી સતી સ્ત્રીઓના જીવનનો ઇતિહાસ તેને યાદ આવવા લાગ્યો. તેને પણ એવી આદર્શ રમણી ધરાની અભિન્નાપા ઉપજી. પોતાના હૃદયના ઉચ્ચ આદર્શનો વિષય કુસુમકાન્તને નિવેદન કરવાની તેને ઇચ્છા થઈ; પરંતુ શરમને લીધે તે કાંઈ બોલી શક્યા નહિ. તેના અંતરનો ભાવ તેના અંતરમાં જ સમાઈ ગયો.

પ્રકરણ ૪ થું.-મિસ ઇલિઝાબેથ.

મિસ ઇલિઝાબેથ નામની એક અંગ્રેજ મહિલા કુસુમની શિક્ષયિત્રી હતી. ચંદ્રશંકર હિન્દુ હોવા છતાં તેમનું હૃદય બાળું ઉદાર અને ઉચ્ચ ભાવનાઓથી પૂર્ણ હતું. હિન્દુસમાજના અનેક કુસંસ્કાર અને ક્ષુદ્રતાથી તેમનો પ્રાણ વિમુક્ત હતો; તેથી જ વિવિધ સદ્ગુણોથી વિભૂષિતા, સ્વધર્મપરાયણા આ ખ્રિસ્તશિષ્યા તેમના ગૃહમંદિરમાં પ્રવેશાધિકાર મેળવી શકી હતી.

ખ્રિસ્તીય ધર્મયાચકો અને ધર્મમાયિકાઓ મહર્ષી ઇશુના અલૌકિક મહિમાની ઘોષણા કરવા જતાં સર્વત્ર નિર્વિવાદથી ગૃહિત થતી નથી. ઘણી વખતે તેમને ચીન વગેરે જાતિસમુદ્ધની પાસેથી વિવિધ પ્રકારની લાંચના ભોગવવી પડી છે, એ વાર્તા કોઈનાથી અવિદિત નથી; હિન્દુ ધર્મ સંબંધીની ઉદારતામાં ભારતવર્ષ સમગ્ર પૃથિવીના આદર્શ સ્થાને બિરાજે છે. આ ખ્રિસ્ત ઉપાસકોને પણ રત્નપ્રસૂતા ભારતમાતાએ સ્નેહથી પોતાના આજ્ઞામાં બેસાડ્યા હતા, અને બેસાડે છે. હિન્દુધર્મ જેવો ઉદાર ધર્મ બીજો એક પણ નથી એથી કરીને જ જૂદાજૂદા ધર્મપ્રચારકો અને ધર્મપ્રચારિકાઓ વિના અડચણે હિન્દુસ્તાનમાં સર્વત્ર પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાને સમર્થ થાય છે.

વાસ્તવિક રીતે આ ખ્રિસ્તીય ધર્મમાયિકાઓનું ચારિત્ર્ય અતિ મહત્ હોય છે. પરાપકારવ્રતધારિણી અંગ્રેજ રમણીઓને ધન્ય છે! તેમણે જે ત્યાગ સ્વીકાર્યો છે તેની કદરના મુદ્દાં આપણે કરી શકીએ તેમ નથી. તેમનું ચરિત્રજળ તેમજ પરાપકારવ્રત નંદતાં

આપણા અંતરમાં તેમના માટે માન ઉપજ્યા સિવાય રહેતું નથી. વર્તમાન યુરોપીય મહાસંગ્રામમાં પણ આંગ્લમહિલાઓ જે સેવા-પરાયણતાનું દર્શન કરાવે છે તેથી તેમની અપાર મહત્તાનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.

મિસ ઇલિઝબેથ લક્ષ્યપૂર્વક કુસુમને અભ્યાસ કરાવતી હતી. આ પ્રવીણા ખ્રિસ્તધર્મપ્રચારિકા, પોતાના ચરિત્રના સૌન્દર્યથી ચંદ્રશંકરના કુટુંબનાં સઘળાં સ્ત્રીઓની શ્રદ્ધા આકર્ષવામાં સમર્થ થઈ હતી.

મિસ ઇલિઝબેથે એવો સંદેશો મોકલ્યો કે, તે જરૂરી કાર્ય પ્રસંગે એક માસને માટે બહાર ગામ જવાની હોવાથી કુસુમને શિક્ષણ આપવા આવી શકશે નહિ; તેથી કુસુમના એક માસના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી લેવી.

પાર્વતીએ પતિને કહ્યું:—“કુસુમના અભ્યાસની શી વ્યવસ્થા કરીશું? કુસુમકાન્ત ઘણો હોશિયાર છે. જો તે એક મહિના સૂધી કુસુમને દરરોજ એક કલાક ભણાવી જાય તો શું ખોટું છે?”

ચંદ્રશંકર:—એમ કરવાની શી જરૂર છે એક મહિને! કુસુમ નહિ અભ્યાસ કરે તો શું બગડી જવાનું છે?

પાર્વતી:—જો એક માસ સૂધી એ કાંઈ અભ્યાસ નહિ કરે તો બધું ભૂતી જશે. વળી ખાસ કરીને ઇલિઝબેથ કરતાં તેને કુસુમકાન્ત સારો અભ્યાસ કરાવશે એક માસમાં તો તેની પાસેથી કુસુમ ઘણું જ્ઞાન મેળવી શકશે.

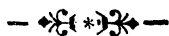
ચંદ્રશંકરે થોડા સમય સુધી કાંઈ વિચારીને કહ્યું:—“કુસુમની

હિમ્મત જોઈ વર્ષ ઉપરની છે, એ તું જાણે છે. આવી નવયુવતી પુત્રીને એક તરણુ યુવકના વિશેષ સહવાસમાં રાખવી શ્રેયઃકર નથી. એ સહવાસનું પરિણામ કેવું આવે તે કાણ જાણે છે ? !”

આ વાક્યો સાંભળી પાર્વતી વિરક્ત બની ગઈ. વિરક્તભાવ દર્શાવીને તેણે કહ્યું:—“ કેવું આશ્ચર્ય ! સર્વના ઉપર તમારા અંતરમાં તો અવિશ્વાસ જ ઉપજે છે ! કુસુમકાન્તનું ચરિત્ર ધણું ઉત્તમ અને પવિત્ર છે. વિશેષતઃ કુસુમ જો કે પંદર વર્ષની થઈ છે તથાપિ સંસાર સંબંધી તેને સવિશેષ જ્ઞાન નથી.”

“ત્હારી ઇચ્છા હોય તેમ કરવામાં મૂકને કાંઈ અડચણ નથી. પુત્રીના ગુણાવગુણ સંબંધી માતાને જોટલું જ્ઞાન હોય છે તેટલું પિતાને હોતું નથી.” ચંદ્રશંકરે કુસુમકાન્તને કુસુમનો શિક્ષક નિયુક્ત કરવાની અનુમતિ દર્શાવી.

તેજ દિવસે ચંદ્રશંકરે કુસુમકાન્તને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યો. અંતે કુસુમકાન્ત પાર્વતીના અગ્રાગ્રહથી કુસુમને લણાવવા આવવાને કમળ થયો.

પ્રકરણ પ મું.—સમાજવ્યાધિ અને જાતિદ્વેષ.

યથા સમયે કુસુમકા ત કુસુમને લણાવવા માટે આવ્યો. પ્રથમ તે ચંદ્રશંકરની પાસે જઈ બેઠો એટલે તેમણે કહ્યું:—“ કુસુમકાન્ત સિદ્ધોદ્ધતિની સાથે સાથે દેશમાં પ્રચલિત થઈ પડેલા કુસંસ્કારો પ્રત્યે પણ આજકાલના નવયુવકોએ લક્ષ્ય આપવાની જરૂર છે.”

કુસુમકાન્ત:—સજાના કાર્યમાં ચુંચાયા પછી જૂદાં જૂદાં ગામડાના લોકોનો સહવાસ થયાથી હું સમજી શક્યો છું કે, દેશમાં કેવો અજ્ઞાનાંધકાર અને કુસંસ્કારો ફેલાયા છે. વાદળાંઓ સૂરને જેવી રીતે ઢાંકી રાખે છે તેવી જ રીતે વિવિધ પ્રકારના કુસંસ્કારોએ હિન્દુસમાજને ઢાંકી રાખ્યો છે.

ચંદ્રશંકર:—હિન્દુસમાજની સુધારણાનો સમય હવે પાસે આવી પહોંચ્યો છે.

કુસુમકાન્ત:—જ્ઞાની માણસો એ સુધારણાની આવશ્યકતા ધણા સમયથી સમજી શક્યા છે; કિન્તુ તેઓ એ સુધારણા કરવાનો માર્ગ શોધી નહિ શકેલા હોવાથી ધણા અજ્ઞાની માણસો ખ્રિસ્ત ધર્મમાં દીક્ષિત થાય છે. ખ્રિસ્તની ઉદાર અમૃતમય વાણીએ તેમના પ્રાણને આકર્ષ્યો છે મનુષ્ય જ્યારે ધોર અંધકારમાં અથડાતો હોય છે ત્યારે કોઈ માર્ગ જોવામાં નહિ આવ્યાથી દૂર આંદોલો ક્ષીણતેજ દીપક તેની દૃષ્ટિનું અવશ્ય આકર્ષણ કરે છે ?

ચંદ્રશંકર:—અરેરે ! આ કેવી જ્ઞાન્તિ છે ?

કુસુમકાન્ત:—ખરું છે; પોતાનું જળાશય શૂન્ય થયું હોય તો તેથી શું સમુદ્રના બીજા કિનારે જઈ જળપાન કરવું ? પોતાના જળાશયને જ જળપૂર્ણ કેમ ન કરવું ? કુસંસ્કારોનો વિસ્તાર થયેલો હોવાથી શું સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવો ? છતાં આટલું તો અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ કે જેનું જે કાંઈ ઉત્તમ હોય તે પ્રહણ કરવામાં ઈશા દોષ નથી. આવા પ્રકારની ઉદારતા ન હોય તો ભારતવાસીઓના બંતીય જીવનમાં શક્તિનો સંચાર કેવી રીતે થઈ શકે ? પરંતુ તેથી

શું સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવો ? સ્વધર્મના સુદૃઢ આશ્રયમાં નિવાસ કરીને વિદેશીઓના સંયુક્તરૂપી અમૃતધારાનું પાન કરીને આપણે આપણા જાતીયજીવન વૃદ્ધિને પરિપુષ્ટ અને દિગ્ગત કરવું જોઈએ.

ચંદ્રશંકર:—ગમે તે કારણથી કહો; કિન્તુ વર્તમાનકાળ જ્ઞાની મનુષ્યોની દૃષ્ટિ સ્વધર્મ પ્રત્યે આકર્ષાઈ છે.

કુસુમકાન્ત:—પરંતુ દુઃખનો વિષય એ છે કે, હિન્દુસમાજની સુધારણા માટે હમણાનાં શિક્ષિત પુરુષો ઘણા ઉદાસિન છે. તેઓ જાણે કે દૂર જ રહેવાને ઇચ્છે છે.

ચંદ્રશંકર:—વિવિધ પ્રકારના કુસંસ્કારોના પરિણામે પરમપવિત્ર હિન્દુધર્મે ઉપધર્મનો આકાર ધારણ કર્યો છે. જાતીયજીવન, જાતીય ઉચ્ચલક્ષ્ય તરફ કોઈની દૃષ્ટિ નથી. વળી અંધશ્રદ્ધા એ હિન્દુજાતિનો મુખ્ય વિષય થઈ પડ્યો છે. બહાર ગામ જવાને માટે કયો દિવસ શુભ છે અને કયો દિવસ અશુભ છે, અમુક દિવસે શું ખવાય ને અમુક દિવસે શું ન ખવાય એવી બાબતોનો નિર્ણય કરવાને માટે જ પંચાંગો ઉઘાડી ઘણાખરા માણસો તેમાં લીન બની ગયા છે; પરંતુ દિન પ્રતિદિન આપણી સ્થિતિ શોચનીય થતી જાય છે, આપણા અસંખ્ય દેશગૃહો ક્ષુધાની વેદના અનુભવવા લાગ્યા છે, આપણું જીવન આજસુ થવા માંડ્યું છે એ તરફ કોઈનું લક્ષ્ય નથી.

કુસુમકાન્ત:—થોડા દિવસ પૂર્વે સભાના કાર્યાર્થે અમે એક ગામડામાં ગયા હતા. એક દિવસે ગંબીર રાત્રે જંગલમાં અમે એક બાળકને રહતું સાંભળી શક્યા. એ બાળકના રૂદનશ્રવણે ઉપરથી અમે એકબીજાં તો સમજી શક્યા કે, એ માતાના બાળામાં બેઠેલા બાળકનો

રૂદનધ્વનિ નહિ; પરંતુ કોઇ અનાથ બાળકનો જ રૂદનધ્વનિ હતો. અમે એટલામાં બે કલાક સુધી રોકાયા તોપણ એ બાળકનો રૂદન-ધ્વનિ બંધ નહિ થયાથી મ્હારું હૃદય ઘણું વ્યાકુળ બની ગયું અને કદાચ બંધુઓએ એ અધિકારમયી રાત્રે જંગલમાં પ્રવેશ કર્યો. અમે થોડે દૂર ગયા એટલે એક મકાન અમારા નેવામાં આવ્યું. એ મકાનને જીર્ણ કુંપડી કહું તો તે જ વિશેષ સચુક્રિત લેખ.શ્રી. અમે એ કુંપડીમાં પ્રવેશ કરીને જોયું તો તેમાં એક ચટાઇ ઉપર એક થોડા સમયથી જન્મ પામેલું બાળક સૂતું રહીને રૂદન કર્યા કરતું હતું. એ બાળકને કોઇ નિષ્કુર પાપાણુ હૃદયની વિધવા જ જન્મ આપીને પોતાનું મહાપાપ છુપાવવાને માટે આ સ્થાને મૂકી ગઇ હશે એમ અમે સમજી શક્યા અને અમે એ બાળકને ઉપાડી લીધું.

પાર્વતી આ વાર્તા લક્ષ્યપૂર્વક સાંભળતી હતી. તેણે કહ્યું:—
“ એ બાળકનું શું કરવાનો તમારો વિચાર છે ? ”

કુસુમકાન્ત:—હાલ તરત તો મ્હારે તેને નડિયાદ અનાથાશ્રમમાં મોકલી આપવું પડ્યું છે. નડિયાદ અનાથાશ્રમમાં તેની સારી સંભાળ લેવાશે એવી મ્હને સંપૂર્ણ ખાતરી છે.

ચંદ્રશંકર:—વિધવા સ્ત્રીઓ આવાં કુર્મો વારંવાર કરતી નેવામાં આવે છે એ ઘણી શોકજનક વાર્તા છે. વિધવાઓએ તો સ્વદેશહિતના મંગળકર્મમાં પોતાનું જીવન સમર્પણ કરવું જોઇએ; છતાં એક રીતે નેવા જતાં આપણા ગુજરાતમાં વિધવાઓને તેમનાં માળાપો કિંવા બીજાં નિકટનાં સગાંબહાણાંઓ તરફથી ધર્મ નતિનું અને બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવનું જોઇએ એવું શિક્ષણ આપવામાં

આવતું નથી અને જાળલગ્નનો બરાબર પ્રતિબંધ થતો નથી; તેના પરિણામે જ આર્ય વિધવાઓની વૃત્તિ ધર્મમાર્ગ તરફ નહિ ખેંચાતાં અધર્મમાર્ગ તરફ સત્વર ખેંચાય છે. મ્હારી માન્યતા એવી છે કે, જે વિધવાઓને સુયોગ્ય શિક્ષણ આપ્યું હોય, આદર્શ સતી સાધ્વી પુણ્યમયી સ્ત્રીઓનાં આદર્શ ચરિત્રનો તેમને અભ્યાસ કરાવ્યો હોય તો તેઓ પોતાના જ્ઞાનથી અસંખ્ય અભણ સ્ત્રીઓને જ્ઞાનદાન દઈ તેમના જીવનને સુખમય અને પવિત્રતામય કરી શકે. વળી આપણા દેશમાં વિધવાઓને શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય એવી સંસ્થાઓ પણ જોઈતી સંખ્યામાં નથી; તેથી એ દિશામાં આગળ પગલાં ભરવાની ખાસ જરૂર છે.

કુસુમકાન્ત:—આપનું કહેવું અક્ષરશઃ સત્ય છે. આપણા દેશમાં સ્ત્રીશિક્ષણની ઘણી જ જરૂર છે. ભણેલી સ્ત્રીઓની સંખ્યા આપણા દેશમાં ઘણી થોડી છે. આર્યમાતાઓને સ્વદેશહિતચિંતકોએ પ્રથમ મુશિક્ષિતા કરવાની આવશ્યકતા છે. જે આર્યમાતાઓ વિવિધ પ્રકારના જ્ઞાનથી વિભૂષિતા થઈ શકે તો હિન્દુ-સમાજની સત્વર ઉન્નતિ થયા સિવાય રહે નહિ.

ચંદ્રશંકર:—સ્કૂલો અને કૉલેજોમાં સ્ત્રીજાતિને જે પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે એનો હું પક્ષપાતી નથી. સ્ત્રીજાતિના સ્વભાવસુલભ અનેક સારગુણોનો વિકાસ કરવામાં એ શિક્ષણ મળવાનો ખંદોબસ્ત થતો જોઈએ. સ્કૂલ કિંવા કૉલેજમાં પુષ્કળ પુસ્તકો સુખસ્થ કાર્યાલય વિશેષ ફાયદો થાય છે એમ હું માનતો નથી. સ્ત્રીજાતિને મત્નપૂર્વક ધર્મશિક્ષણ, સમાજશિક્ષણ અને સંસાર શિક્ષણથી જ શિક્ષિતા કરવાની અત્યંત અગત્ય છે.

કુસુમકાન્ત:—ગમે તેમ હોય પરંતુ આર્યમાતાઓએ પ્રથમ જાત્રન થવાની જરૂર છે. બાળકોને સ્તનપાન કરાવતાં કરાવતાં તેમણે તેમને મંગળમંત્રથી દીક્ષિત કરવાં જોઈએ. ત્યારે જ-કુસંસ્કારોનો વિનાશ થઈ અજ્ઞાનતાના અંધકારમાંથી સ્વદેશનો ઉદ્ધાર થશે.

ચંદ્રશંકર:—કુસુમકાન્ત ! આ સધળા અંધવિશ્વાસ કરતાં પણ જાતિદ્વેષ ધણોજ અનિષ્ટકર્તા છે. જાતિદ્વેષથી જ આપણા સમાજમાં એકતાનો અભાવ જોવામાં આવે છે.

કુસુમકાન્તે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“જાતિદ્વેષના પરિણામે જ ધણાખરા હિન્દુઓ પરાપૂર્વથી ચાલતા આવેલા ધર્મનો ત્યાગ કરી ખ્રીસ્ત ધર્મને સ્વીકારે છે. એથી સમાજ કેવો દુર્બળ બને છે તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. ક્રિશ્ચિયન અને મુસલમાન ધર્માનુયાયીઓ એક જણના સંકટ પ્રસંગે એકતાબદ્ધ થઈને એ સંકટ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ આ જાતિદ્વેષના પરિણામે હિન્દુઓ એક ખ્રીસ્તી એવા જૂદા થઈ પડ્યા છે કે, એક સંપ્રદાયની સંપદાવિપદમાં અન્ય સંપ્રદાય સંપૂર્ણરૂપે ઉદાસીન રહેતો જોવામાં આવે છે. સર્વનો ધર્મ એક છે; પરંતુ સંપ્રદાયોની દુર્ભેદ દિવાલોએ પરસ્પરને ભિન્ન રાખી મૂક્યા છે.”

ચંદ્રશંકર:—એમાં કાંઈ ખોટું નથી.

કુસુમકાન્ત:—શદ્દ જાતિની પણ હિન્દુસમાજમાં ગણના થાય છે. એમની સંખ્યા પણ કાંઈ થોડી નથી. જો એ જાતિને હિન્દુ-સમાજથી અલગ કરવામાં આવે તો તેથી હિન્દુસમાજને ધણું નુકસાન થાય તેમ છે. દૈહિકજળમાં તેઓ શ્રેષ્ઠ છે. તેમનાથી હિન્દુ સમાજ રસો છે. બળવાન હિન્દુ જાતિદ્વેષ જ સર્વસ્વના નાશના કા-

૨૨૩૫ છે. ભતિઅભિમાનને વશીભૂત થઈ ઉચ્ચવર્ણ—જેવી કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય વગેરે, શૂદ્રભતિ તરફ તિરસ્કારપૂર્ણ દષ્ટિથી જુએ છે. તેઓ એ શૂદ્ર ભતિને આસ્પર્શ્ય ગણે છે. આથી જ શૂદ્ર ભતિના ધન્યાખરા લોકો ખ્રિસ્તધર્મનો આશ્રય સ્વીકારે છે. **સ્વર્ધર્મે નિ-ધનં શ્રેયઃ પરધર્મો ભયાવહઃ** એ સૂત્રનું તેમને જ્ઞાન હોતું નથી. વળી જેમણે ખ્રિસ્તધર્મ સ્વીકારેલો નથી. તેઓ પણ ઉચ્ચવર્ણના તિરસ્કારથી મૂતવત્ બની ગયેલા છે.

ચંદ્રશંકર:—તમે જે કહો છો તે સત્ય છે; પરંતુ આ સમસ્ત શૂદ્રભતિના લોકોની સ્વતંત્રતા પણ દિવસે દિવસે વધી ગઈ છે. ઉચ્ચવર્ણના લોકોની સેવા કરી તેઓ પોતાનો જીવનનિર્વાહ ચલાવવાને હવે ઈચ્છતા નથી.

કુચુમકાન્ત:—આ વીસમી સદીના જ્ઞાનપૂર્ણ સમયમાં કોઈને હવે ગુલામ બનાવીને રાખી શકાય તેમ નથી. આ સ્વાધીનતાના યુગમાં સર્વ આપોઆપ ચૈતન્ય મેળવે છે. હું આપને એનો પ્રશ્ન કરું છું કે, સઘળી ઉચ્ચવર્ણોએ નીચ વર્ણની ઉન્નતિ માટે શું કર્યું છે ? તેમનામાં શિક્ષણનો વિસ્તાર કરવાને માટે, તેમના સ્વાસ્થ્યની ઉન્નતિને માટે, તેમની દરિદ્રતા દૂર કરવાને માટે આજ સદીમાં ઉચ્ચવર્ણોએ શું કર્યું છે ? તેઓ પણ ઈશ્વરના બાળકો છે, તેમનામાં પણ માનવાત્મા રહેલો છે એમ સમજી ઉચ્ચવર્ણના સુશિક્ષિત લોકોએ તેમની જ્ઞાનોન્નતિને માટે શું કર્યું છે ? ઉલટું તેમની ઉન્નતિનો માર્ગ ખુલ્લો ન થાય એવું જ વર્તન ઉચ્ચવર્ણોએ નથી રાખ્યું કે ?

ચંદ્રશંકર:—તેમના માટે કંઈ કરવામાં આવ્યું નથી એ હું કબૂલ કરું છું; પરંતુ સકળ વિષયોમાં તેઓ જો ઉચ્ચવર્ણનાં મનુ-

૩૨ અંગના કે દેવાંગના?

બોની સમાન થાય તો તેથી એક દિશા તરફથી સમાજનું ગંભીર અનિષ્ટ થયા સિવાય રહે નહિ. સમાજની આ જે મૂળગત વિષમતા છે એ સ્વભાવિક છે.

કુસુમકાન્ત:—એક બાબુએથી જોઈએ તો નીચવર્ણની આવી જડતા સઘળી ઉચ્ચવર્ણને માટે કલ્યાણકારિણી છે; પરંતુ આ શોચનીય જાતિદ્વેષ લાપરવાળી દેહની માફક સમાજને દિવસે દિવસે વિનાશના માર્ગે નથી લાઇ જતો કે ? હિન્દુસમાજ એક નૂતન શક્તિથી વંચિત નથી થતો કે ? આપણી હોજરીમાં અગ્નિની મંદતા થાય તો તેથી એક તરફથી લાભ છે; કેમકે તેથી દૈનિક ખર્ચ ઓછું થવાની સંભાવના છે; પરંતુ ખીછ તરફથી શરીર દુર્બળ બની જઇ વિનાશક માર્ગે અગ્રેસર થાય તેનું નિરવાણ કરવાનો ઉપાય શો ? આ સઘળી નીચજાતિ ખરાબ સ્થિતિમાં અજ્ઞાન અવસ્થામાં રહે તેથી ઉચ્ચજાતિઓને થોડા લાભ છે; પરંતુ ખીછ તરફથી જોવા જતાં તેમનો ખરાબ સ્થિતિથી સ્વદેશને જે ગંભીર નુકસાન થાય છે તેની કલ્પના થઇ શકે તેમ નથી. જાતિદ્વેષને લીધે જ ભારતવર્ષ આજકાલ દુર્દશાગ્રસ્ત થઇ ગયું છે. આ વાર્તા કાંઈ ના કબૂલ કરે તેમ છે કે ?”

અંદ્રશંકર:—ત્યારે નીચજાતિ ઉચ્ચજાતિની સમાન થાય તો દેશનું શું કલ્યાણ થાય તેમ છે ?

કુસુમકાન્ત:—હું સમાનતાની વાત કહેતો નથી. પ્રથમનું અંતર્ગત વૈષમ્ય છે તે તો રહેશે જ. ઇંગ્લેન્ડ વગેરે દેશોમાં પણ એમ નથી કે ? પાશ્ચાત્ય દેશને હું આદર્શ કહેતો નથી. મહારી વાર્તાનો મર્મ એ છે કે, નીચવર્ણની જાતિઓને પણ મનુષ્ય તરીકે ગણી લે-

છએ. તેમના તરફ તિરસ્કારદષ્ટિને બદલે પ્રેમદષ્ટિથી જોવું જોઈએ. સર્વ પ્રકારે તેમની ઉન્નતિ કરવાનો ઉચ્ચ જાતિઓએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એથી આપણું મૃતભારત સંજીવની શક્તિ મેળવશે.

ચંદ્રશંકર:—પરંતુ તેથી એ નીચજાતિના મનુષ્યો ભવિષ્યમાં ઉચ્ચ મનુષ્યોની સમાનતા કરવાને ઈચ્છશે.

કુસુમકાન્ત:—એવી ઈચ્છા તેઓ કરે તો તેમાં શો દોષ છે ? એથી સમાજ શું વિશેષ શક્તિવાન નહિ થાય કે ? ભારતવર્ષમાં નીચ વર્ગની મનુષ્ય સંખ્યા જ ઘણી વધારે છે. જો તેઓ સર્વ ઉન્નત થાય તો એના જેવો શુભજનક પ્રકાર પરમપવિત્ર ભારતને માટે બીજો કયો ગણાય ? નીચવર્ગનાં માણસો જ વિશેષ ઉદ્યમી છે. મ્હેં પ્રથમ જ કહ્યું છે કે, શારીરિક બળમાં તેઓ ઘણાં બળવાન છે. જો કસરતના શિક્ષણથી તેમના શારીરિક બળને વિશેષ ઉન્નત કરી શકાય, તેમના નૈતિક શિક્ષણની સુવ્યવસ્થા કરી શકાય, તેમના જોરાક આદિનો બદોબસ્ત કરી શકાય, તેમની શોચનીય સ્થિતિ સુધારી શકાય તો તેઓ સ્વિશેષ શક્તિ ન મેળવી શકે કે ? ઈન્તુ ભારતના નીચવર્ણના લોકો ઉદ્ધરનિર્વાહ કરવાને માટે જ વ્યાકુળ બની ગયેલા જોવામાં આવે છે. ઘણા લોકો દેવાદાર બની ગયેલા હોય છે. તેમના દિવસો ઘણા જ દુઃખમાં પમાર થતા હોય છે તેથી બીજા વિચારો કરવાનો તેમને વખત મળતો નથી. શિક્ષિત ગૃહસ્થોએ આ તરફ લક્ષ્ય આપવાની જરૂર નથી કે ? ઈંગ્લેન્ડના મહેનતુ અને ઉદ્યમી લોકોને ઈંગ્લેન્ડની મુખ્ય શક્તિ ગણવામાં આવે છે.

ચંદ્રશંકર:—કુસુમકાન્ત ! તમે શું ઈંગ્લેન્ડના આદર્શથી ભારતવર્ષનું બંધારણ કરવાને ઈચ્છો છો ?

કુસુમકાન્ત:—ના, એમ નથી. ૧૬ માં માત્ર ઇંગ્લેન્ડનો ઉલ્લેખ એક દષ્ટાંત તરીકે કર્યો છે. ભારતવર્ષના આદર્શથી ભારતવર્ષનું માન્યિક બંધારણ બને થાય એમજ હું ઇચ્છું છું. પ્રાચીનકાળમાં ભારતવર્ષમાં હમણાંના જેવો જાતિદ્વેષ નહોતો. જે પ્રાચીનકાળમાં હમણાંના જેવી રીતિનીતિ હોત તો શ્રીરામચંદ્રજી, વાનર, રાક્ષસ, વગેરેની સહાયતા મેળવી સીતાદેવીનો ઉદ્ધાર કરી શકત નહિ. એ સમયે ચંડાળ મિત્રને પ્રેમાલિંગન કરવામાં કોઈ દ્વિધા કિંવા સંક્રામ્ય અનુભવતું નહિ. પ્રાચીનકાળની ઉચ્ચવર્ણી નીચવર્ણની સાથે એવો સહય અને પ્રેમપૂર્ણ વ્યવહાર રાખતી હતી કે તેથી નીચવર્ણનાં મનુષ્યોનું મન સહજ પણ દુર્ગમિત થતું નહિ. તેઓ એકબીજાની વિપદ પ્રસંગે એકબીજાને સહાયતા કરતાં હતાં. વળી પ્રાચીનકાળમાં જાતિભેદ પણ નહોતો. બીમસેને રાક્ષસકન્યાનું અને અર્જુને નાગકન્યાનું પાણિમહણ કર્યું હતું છતાં તેઓ જાતિચ્યુત થયા નહોતા એ વાર્તા સર્વ કોઈ જાણે છે. શાન્તનુરાજાએ માછીની કન્યાનું પાણિમહણ કર્યું હતું; છતાં સમાજે તેમનો તિરસ્કાર કર્યો નહોતો. જ્યાં સહાનુભૂતિનો અભાવ હોય છે, જ્યાં પ્રજાજન દુર્ગમિતે વશ રાખવાને ઇચ્છે છે—ત્યાં શાન્તિ હોતી નથી—ત્યાં કલ્યાણહોતું નથી.”

આ વચનોના ઉત્તરમાં ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“કુસુમકાન્ત ! તમારા બધાખસ મતોને હું મળતો થાઉં છું; કિન્તુ વર્તમાન સમયમાં હિન્દુસમાજનું જે બંધન છે તેથી એક દિવસમાં જ કાંઈ સધળું થઈ શકે તેમ નથી. સમાજબંધારણ એક જ દિવસમાં બંધાતું નથી. સમાજવ્યાધિ દૂર કરવાને માટે વિશેષ સમયની જરૂર છે. સમય આવે સર્વળું સુધરશે.”

કુસુમકાન્તે સ્મિતહાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ આ વિષય સંબંધી આપની સાથે મ્હારી વિશેષ ચર્ચા શોભતી નથી. એટલું તો હું પણ કબૂલ કરું છું કે, સમાજવ્યાધિ દૂર કરવાને માટે હજી ઘણો સમય લાગશે જે રોગે સમાજના સર્વાંગમાં પ્રવેશ કર્યો છે એ રોગ દૂર કરવાને માટે યોગ્ય ચિકિત્સક અને વિશેષ સમયની આવશ્યકતા છે; પરંતુ તેથી આપણે કાંઈ માત્ર સમયની રાહ જોઈ સાંતિથી બેસી રહેવું જોઈએ નહિ. રોગ દૂર કરવાને માટે યોગ્ય ઔષધપ્રયોગ તો કરવો જ જોઈએ. એ માટે આપણે પૂરતા સાહસથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ”

ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“ તમારું કહેવું બાજબી છે. મ્હારાં વચનોના હિતે એવો છે કે, પ્રયત્ન કરવો; કિન્તુ પરિણામની આશા એક જ દિવસમાં સફળ થશે એમ ન સમજવું. ”

કુસુમકાન્ત શાન્ત રહ્યો.

પ્રકરણ ૬ હું.—શિક્ષક અને શિષ્યા.

કુસુમકાન્તે જે સ્થાને પ્રવેશ કર્યો તેજ સ્થાને પ્રમોદ હસતો હસતો આવી પહોંચ્યો. આ અદન દિવસોના સહવાસથી પણ તેનું હૃદય કુસુમકાન્તથી અલિપ્ત બની ગયું હતું. તે આવીને કુસુમકાન્તને બળે વળગી પડી બોલ્યો:—“ મ્હોટાભાઈ! તમે દરરોજ મ્હારે ઘેર આવશોને ? ”

કુસુમકાન્તે હસીને કહ્યું:—“ હા, દરરોજ આવીશ. વળી ત્હારે પણ ક્યારે ક્યારે મ્હારે ત્યાં આવવું પડશે, સમજ્યો ભાઈ ! ”

પ્રમોદે પોતાના ખિસ્સામાંથી ફટકીક સુંદર છખીઓ ખહાર કાઢી કુસુમકાન્તને દેખાડીને કહ્યું:—“ મ્હોટાભાઈ ! જુઓ આ કેવી સુંદર છખીઓ છે ! આ છખીઓ મ્હને ખ્હેનનાં શિક્ષયિત્રી મિસ ઇલિઝાબેથે આપેલી છે. ”

કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“ હા, ઘણી સારી છખીઓ છે. ”

એક સુંદર છખીમાં ઇશુ ન્હાનાં ન્હાનાં બાળકો ઉપર પ્રેમ કરતા હતા. કુસુમકાન્ત લક્ષ્યપૂર્વક એ છખી જોવા લાગ્યો; પરંતુ એ તરફ પ્રમોદનું લક્ષ્ય નહોતું. તેનો છખીઓ દેખાડવાનો ઉદ્દેશ એ હતો કે, તેણે જાતે આજે એક ઘોડો ચીતર્યો હતો. એ કાર્ય-પ્રવીણતાના બદલામાં તે કુસુમકાન્ત પાસેથી પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છતો હતો. તેથી એ છખીઓની સાથે તેણે પોતાનો ચિતરેલો ઘોડો પણ બતાવ્યો. ઘોડો બતાવીને તેણે કહ્યું:—“ મ્હોટાભાઈ ! માસ્તર સાહેબે અમને પાંદડું અને પુષ્પ ચીતરવાનું કહ્યું હતું. તે પ્રમાણે સઘળા વિદ્યાર્થીઓમાં મ્હારું ચીતરેલું પાંદડું અને પુષ્પ ઉત્તમ થયાથી માસ્તરસાહેબે મ્હારી પ્રશંસા કરી હતી. ”

પ્રમોદનો ચીતરેલો ઘોડો જોઈ કુસુમકાન્તે હસીને કહ્યું:—“ વાહ ! ઘણો ચમત્કારિક ઘોડો ચીતર્યો છે. તું એક ઉત્તમ ચિત્રકાર થઈશ એમાં સંદેહ પણ સંદેહ નથી. ”

પ્રમોદ:—મ્હારા વર્ગના સઘળા વિદ્યાર્થીઓને આ ઘોડો ગમ્યો છે; પરંતુ ખ્હેન અણસંમજી હોવાથી તેણે મ્હારા ઘોડાને પસંદ કર્યો નથી. ”

કુસુમકાન્ત:—તમારા ખ્હેને અન્યાય જ કર્યો છે.

પ્રમોદ:—મ્હોટાભાઈ ! તમે મ્હને એક જામી ચીતરી આપોને.

કુસુમકાન્ત:—મ્હારી જામી કદાચ ત્હારા ઘોડા જેવી જ થશે.

આમ કહીને કુસુમકાન્તે કાગળ અને પેન્સિલ લઈ એક જામી ચીતરવા માંડી. જામી ચીતરાઈ ગયા પછી પ્રમોદે આનંદથી અધીરા બની જઈને કહ્યું:—“ વાહ ! કેવી સુંદર જામી છે ! હું હમણાં જ ખુદને બોલાવી લાવી આ જામી બતાવું છું ! ”

આમ કહી દોડતો દોડતો પ્રમોદ કુસુમ પાસે ગયો. કુસુમ પાસેના બેઠકખાનામાં હતી. પ્રમોદ તેને કુસુમકાન્ત પાસે ખેંચી લાવ્યો. કુસુમને કુસુમકાન્ત પાસે શરમાવાનું કંઈ કારણ નહોતું; છતાં તેના અંતરમાં એક પ્રધારની લગ્નજ્યે પ્રવેશ કર્યો હતો. પ્રમોદે કુસુમને જામી બતાવીને કહ્યું:—“ ખુદેન ! જો જોઈએ કે કેવી સુંદર જામી છે ! ”

કુસુમે જામી તરફ જોઈને કહ્યું:—“ હા સુંદર છે. ” છતાં સરમાળ બાળા કુસુમકાન્ત તરફ જોઈ શકી નહિ.

પાર્વતી ત્યાં જ બેઠેલી હતી. તેણે કહ્યું:—“ બાઈ કુસુમકાન્ત ! તમારે મ્હારી એક વિનંતિ માનવી પડશે. ”

કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“ તમારી આજ્ઞાને હું માત્ર આજ્ઞા સમજી અવશ્ય પાળીશ. ”

પાર્વતી:—હું તમને મ્હારા પ્રમોદ સમાન સમજું છું; તેથી તમને કોઈ પણ વાર્તા કહેવામાં મ્હારે સંકોચ રાખવાનું કારણ નથી. કુસુમનાં શિક્ષામિત્રિ મિસ ઇલિજબેથ એક મહિનાને માટે કાર્ય પ્રસંગે

૩૮. અંગના કે દેવાંગના?

બહારગામ ગયાં છે. તેથી જો આ એક મહિનો તમે કુસુમને શિક્ષણ આપશો તો હું અત્યંત પ્રસન્ન થઈશ.

અલ્પકાળ સુધી વિચારમગ્ન રહ્યા પછી કુસુમકાન્તે કહ્યું:—
“એક મહિના સુધી કુસુમલતાને શિક્ષણ આપવામાં મ્હને કાંઈ અડચણ નથી. તમે સર્વ મ્હાન ઉપર અપાર પ્રેમ રાખો છો તેથી હું એમને એક મહિના સુધી શિક્ષણ આપવાને કમૂલ થાઉં છું. યથાવકાશે આવી એક મહિના સુધી હું તેમને બણાવી જઈશ. આવતી કાલથી જ બનશે તો આવીશ. હ્યો હવે હું વિદાય થાઉં છું.”

આમ કહી કુસુમકાન્ત ચાલ્યો ગયો. પ્રભાત પણ તેની સાથે સાથે નીચે ગયો. પાર્વતી પણ ત્યાંથી ચાલી ગઈ. એ સ્થાને માત્ર એકલી કુસુમ જ બેસી રહી. કુસુમકાન્તની ચીતરેલી છબી તેના હાથમાં જ રહી હતી. એ છબી જોતાં જોતાં તેણે વિચાર્યું:—“અહા કેવી સુંદર અને મનહર છબી છે !”

જો કે આ કરતાં ખીજ અનેક વિશેષ સુંદર છબીઓ પોતાને ત્યાં હતી; છતાં કુસુમને કુસુમકાન્તની ચીતરેલી છબી જ વિશેષ પસંદ પડી !

*

*

*

*

કુસુમકાન્તે ઘણાજ લક્ષ્યપૂર્વક કુસુમને અભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો. કુસુમકાન્ત જ્યારે કુસુમને લાગુ પડતો હતો ત્યારે કુસુમના હૃદયમાં તેનાથી ધ્રુવી રીતે એક આનંદધારા પ્રવાહિત થતી હતી. સંસારમાનથી અગાત રહેલી કુસુમ ક્યો દિશા તરફથી એ ધારા વહી જતી હતી એ સમજી શકતી નહોતી.

એક દિવસે કુસુમકાન્ત કુસુમને ભૂમિતિની પ્રતિજ્ઞા સમજાવતો હતો. તેણે કહ્યું:—“કુસુમ ! આ એક વૃત્ત છે; એના મધ્યબિંદુ સાંથી કેટલીક સરળ રેખાઓ દોરો. એ સઘળી પરસ્પર સમાન છે. જે જે વસ્તુ દોષ એક વસ્તુની સમાન છે તેઓ પરસ્પર સમાન છે. હમણાં જરાબર સમજાવું છું. આમ કહી તેણે એ પ્રતિજ્ઞા જરાબર સમજાવીને કહ્યું:—“જુઓ, આવી રીતે જ મનુષ્યનાં સઘળાં કાર્યોનું મધ્યબિંદુ ભક્તિ છે. આપણે જેટલાં કાર્યો કરીએ છીએ તે એ ભક્તિને સ્પર્શ કરીને ગમે તે તરફ વિસ્તૃત થાય તો પણ ભૂમિતિની પૂર્વોક્ત સરળ રેખાની માફક કદાપિ અસમાન નહિ જ થાય.”

પોતાની શિષ્યા પોતાનાં વચ્ચેનાં રહસ્ય સમજે છે કે નહિ એ તરફ તેની દૃષ્ટિ નહેતી. મનુષ્ય જ્યારે જનહિત, પ્રેમ અને હૃદયાર્થને વશ થઈ વર્તવા માંડે છે ત્યારે એ દેશસેવકની આવી દૃષ્ટિ ઘણી વખતે જોવામાં આવે છે. તેની હપ્તકત લોકો જરાબર નથી સમજતા તો પણ તેથી ઘણું કાર્ય થાય છે.

કુસુમે પૂછ્યું:—“ભક્તિ એટલે શું ?”

કુસુમકાન્ત:—હૃદયનો જે સાર્થશૂન્ય અનુરાગ તેજ ભક્તિ છે. પ્રેમ એ ભક્તિનું બીજું નામ છે. પોતાનાં માથાપ ઉપર પ્રેમ રાખવો એ ભક્તિનું પ્રથમ શિક્ષણ છે. ત્યાર પછી સ્વદેશપ્રેમને સ્થાન મળે છે. એ ભક્તિ જ્યારે સર્ગાં સંજયંધીઓ અને સ્વદેશને ઓળંગી વિશ્વબ્રહ્માંડમાં વિસ્તાર પામે છે ત્યારે જ પરિપૂર્ણ થયેલી ગણી શકાય છે. ત્યારે જ ભક્તિનો પૂર્ણ વિકાસ થાય છે. ત્યારે જ તેની સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. એનું નામ જ સાર્વભૌમિક પ્રેમ છે. સાર્વભૌમિક પ્રેમ સિવાય જીવનની સાર્થકતા ક્યાં છે ? જેવી રીતે

ગાન મેળવવા જતાં પહેલાં મૂળાક્ષરોનું શિક્ષણ મેળવવાની જરૂર પડે છે તેવી જ રીતે સાર્વભૌમિક પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવા જતાં પહેલાં માતાપિતા વગેરે સગાં સંબંધીઓ અને સ્વદેશ ઉપર પ્રેમ રાખવો પડે છે.

આ સધળી હકીકત કુસુમ બરાબર સમજી શકી નહિ; તેણીને તે જે કાંઈ સમજી શકી તે બરાબર સમજી શકી. તેણે કહ્યું:—
“ ભક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે એ સમજાવો નેપથ્યે ? ”

કુસુમશાન્ત:—એક બાળકનો તેની માતા પ્રત્યે કેવી રીતે પ્રેમ થાય છે ? એ પ્રેમ સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમથી જ તે ‘ મા મા ’ કહીને રડતાં શીખે છે. માતાના બાળામાં જતાં સધળું દુઃખ ભૂલી જવાય છે એ વાર્તા બાળકને કાણુ શિખવે છે ? વિશ્વ-જનની એ અનન્ત પ્રેમનું ઝરણું છે. તેની અર્ચના કરતાં ભક્તિ વિકસિત થાય છે. જે હિન્દુનાં મંદિરોમાં આદ્યશક્તિરૂપે પૂજાય છે તેની જ સધળા દેશોના સધળા સંપ્રદાયોમાં અર્ચના થાય છે. એ પ્રેમની અમૃતધારા પાસે સધળા દેશ, સધળી જાતિ અને સધળી વર્ણ સમાન જ છે. ત્યાં કેવું મધુર સંમિલન છે ! પ્રથમથી જ ભક્તિભાવથી સ્વદેશહિતનાં કાર્યોમાં અગ્રેસર થવું નેપથ્યે. ”

કુસુમ:—સ્ત્રીજાતિ સ્વદેશહિતનાં કાર્યો ન કરી શકે કે ?

કુસુમશાન્ત:—સ્ત્રીજાતિની શક્તિ જાગ્રત થવાની પ્રથમ જરૂર છે. ભક્તિથી જ શક્તિ મેળવી શકાય છે. નારીજાતિ જાગ્રત નથી થતી તો શક્તિનો વિકાસ અસંભવ થાય છે. નારીજાતિની શક્તિના વિકાસથી જ દેશ શ્રેષ્ઠત્વ મેળવે છે.

કુસુમ:—ઓગ્મતિની શક્તિ અત્યંત ઠેવી રીતે થઇ શકે તે કહો જોઇએ ?

કુસુમકાન્ત:—હૃદયમાં ભક્તિ મેળવવામાં જે અડચણો છે તે અડચણો પ્રથમ ઓગ્મતિએ દૂર કરવી જોઇએ. ખીજમાંથી વૃક્ષ આપોઆપ મ્હોટું થાય છે અને વૃક્ષને ફળ આવે છે. આ કાર્ય-ભાર પ્રકૃતિએ જ સ્વીકારી લીધો છે; પરંતુ ખેડૂત જો એ ખીજને જ પત્થરથી દબાવી રાખે તો પછી પ્રકૃતિનું કાર્ય વ્યર્થ થાય છે.

કુસુમ:—આ વચનોનું તાત્પર્ય હું બરાબર સમજી શકતી નથી.

કુસુમકાન્ત:—પ્રકૃતિનું જેવું કાર્ય બહાર છે તેવું જ કાર્ય અંદર પણ છે. ઓગ્મતિને પોતાના પ્રાણને બરાબર સ્વાભાવિકતાથી પ્રતિષ્ઠિત રાખે અર્થાત્ વિવિધ પ્રકારની હિંસા, દ્વેષ, કલહ વગેરેથી હૃદયને દૂર રાખે તો પ્રકૃતિના પ્રસાદથી પ્રીતિ વગેરે સદ્ગુણોનો આપોઆપ વિકાસ થયા સિવાય રહે નહિ, અને તેથી તેમનાં સંતાનો પણ સારા શિક્ષણથી મુશિક્ષિત થાય.

કુસુમ:—હજી પણ આ બાબત મ્હને સ્વિશેષ સ્પષ્ટતાથી સમજાવો.

કુસુમકાન્ત:—બાળકો બ્યારે મ્હોટાં થાય છે ત્યારે જ તેમના શિક્ષણનો આરંભ થાય છે એવું કાંઈ નથી. બાળક જન્મ પામે છે ત્યારથી જ તેના શિક્ષણનો આરંભ થાય છે. ઘણાં મનુષ્યોની માન્યતા એવી હોય છે કે, બાળકો કાંઈ સમજતાં જ નથી; પરંતુ બાળકોની ધારણાશક્તિ ઘણી પ્રબળ હોય છે. એ કામળ પ્રાણમાં જે શિક્ષણ પ્રવેશ કરે છે તે તદ્દન દૃઢ થાય છે. તેથી માતાઓએ

કર્તવ્યનિષ્ઠ થવાની ધણી જરૂર છે. સ્ત્રીભતિનું કર્તવ્ય કાંઈ માત્ર શુદ્ધસંસારમાં જ સંપૂર્ણ થાય છે એવું નથી. સ્ત્રીભતિનું પણ સમાજના પ્રત્યે, દેશના પ્રત્યે તેમજ ખીજા અનેક વિષયો પ્રત્યે કર્તવ્ય રહેલું છે. માતા જે સર્વ દિશા તરફથી કર્તવ્યપરામણ્યતા મેળવે તો સંતનો પણ બાલ્યાવસ્થાથી જ એવાં કર્તવ્યનિષ્ઠ થાય કે બલિષ્ઠમાં તેઓ કદાપિ પોતાના કર્તવ્યથી વિમુખ થાય નહિ. સહવાસ, શિક્ષણ અને માતૃદુઃખ પ્રકૃતિને કેવી રીતે ફેરવી નાખે છે તેનું એક દર્શાત આપું છું. ‘એક વખત એક વાઘણ એક તરતના જન્મેલા બાળકને ઉપાડીને લઈ ગઈ હતી—’

પ્રમોદકિશોર થોડે દૂર ખેરાને એક હિસાબ ગણતો હતો તે એ વાઘની ભાર્તા સાંભળી, સ્ટેટ પેનનો ત્યાગ કરી કુસુમકાન્ત પાસે આવીને બેઠો. અતિ આગ્રહની સાથે તેણે કહ્યું:—“મ્હોટાભાઈ! ત્યાર પછી શું થયું?”

કુસુમકાન્ત કહેવા લાગ્યો:—“ત્યાર પછી એ વાઘણ પોતાનું સ્તનપાન કરાવીને એ બાળકને ઉછેરવા લાગી. વાઘણ અને તેનાં બચ્ચાંઓની સાથે એ મનુષ્ય બાળક મ્હોટું થવા લાગ્યું. પછીથી દૈવયોગે છ સાત વર્ષની ઉંમરે એ મનુષ્યબાળક એક માણસને મળી આવ્યું—”

પ્રમોદ:—પછીથી એ માણસને તેણે શું કર્યું?

કુસુમકાન્ત:—પ્રથમ એ બાળકને એક કમ્પાઉન્ડવાળા બાગમાં ખુલ્લું રાખવામાં આવ્યું હતું. વાઘ જેવી રીતે શિકાર પકડે તેમ જ રીતે એ બાળક પણ શિકાર પકડવાનો પ્રયત્ન કરતું હતું.

એક દિવસે ખીજ એક બાળક ઉપર તેણે એવી રીતે જ હુમલો કર્યો. ત્યાર પછી તેને સાંકળ સાથે બાંધી રાખવા માંડ્યું. તેણે બરાબર વાધની જ પ્રકૃતિ મેળવી હતી. તે વાધની માફક આવતું હતું, વાધની માફક હરતું ફરતું અને ખાતું હતું અને વાધની માફક જ શિકાર સોધતું હતું. હવે વિચારી બુઝો કે શિક્ષણ અને માતાનું દૂધ મનુષ્યના ગ્રાણ્યમાં કેટલું કાર્ય કરી શકે છે ? ”

પ્રમોદે વ્યાકુળતાથી કહ્યું:—“ મોટાભાઈ ! પછીથી એ બાળકનું શું થયું ? ”

કુસુમકાન્ત:—પછીથી એ બાળકનો સ્વભાવ સુધારવાની ઘણી મહેનત કરવામાં આવી. મનુષ્યના જેવો જ તેને ખોરાક આપવા માંડ્યો; પરંતુ એ ખોરાક એને માફક નહિ આવતાં તેના પેટમાં દર્દ થયાથી તે અંતે મૃત્યુ પામ્યું.

આમ કહી કુસુમને ઉદ્દેશીને કુસુમકાન્ત કહેવા લાગ્યો:—“કુસુમ ! મનુષ્યે આવી રીતે વાધની પ્રકૃતિ ક્યાંથી મેળવી ? એનો માત્ર એક જ ઉત્તર એ છે કે—માતાના દૂધ અને શિક્ષણથી. માતાના દૂધની સાથે સાથે મનુષ્યો માતા પાસેથી જે શિક્ષણ મેળવી શકે છે એની શક્તિ અસાધારણ હોય છે. આપણી આર્ય માતાઓનું હૃદય જો પ્રેમભક્તિપૂર્ણ થાય તો આપણે પણ પ્રેમિકભક્ત કેમ ન બન્યે ? ભારતની અડધી શક્તિ સ્ત્રીજાતિની છે. સ્ત્રીજાતિ ચૈતન્ય મેળવશે ત્યારે જ દેશની ખરી ઉન્નતિ થઈ શકશે. ”

કુસુમ શાન્તિથી આ વચનો સાંભળતી હતી. આ વચનો વિજ્ઞાનજાતિની માફક તેની નસેનસમાં પ્રવાહિત થયાં. તેણે કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

પ્રમોદ જો કે આ સઘળી હકીકત સમજી શક્યો નહિ; છતાં તે એટલું સમજી શક્યો કે, ભાઈ દેશની ઘણી ઉપયોગી વાર્તા કહે છે અને પોતે પણ મ્હોટો થઈ આવી રીતે સ્વદેશહિતનું કાર્ય કરશે.

આટલી વાતચિત થયા પછી કુસુમકાન્ત આલ્યો ગયો. તે આવી રીતે હૃદયાવેગને વશ થઈ કુસુમનો અભ્યાસ થઈ ગયા પછી હૃન્મેશાં ભક્તિ અને દેશપ્રત્યેના કર્તવ્ય સંબંધી ઘણી હકીકત કુસુમને સમજાવતો હતો. કુસુમકાન્તે પોતાના મધુર વ્યવહારથી-વિવિધ પ્રકારની છબીઓ અને રમવાની વસ્તુઓ આપીને સરળ સ્વ-ભાવના તેજસ્વી બાળક પ્રમોદને પણ પોતાના પ્રેમને વશ કરી લીધો. આવી રીતે આ ભાઈ ભગિનીના હૃદયમાં સ્વદેશપ્રીતિનું બીજ રોપાયું.

કુસુમના શિક્ષણનો એક માસનો સમય સુખસ્વપ્નની માફક પસાર થઈ ગયો; પરંતુ આ સમય દરમ્યાન કુસુમકાન્તનો રોજ-સંબંધ અંદ્રજંકરના પરિવારમાં વિશેષ દઢ થયો.

મિસ ઇન્દિરાબેથે પુનઃ આવી પહોંચીને કુસુમના શિક્ષણનો બાર ઉપાડી લીધો. કુસુમ પોતાના અંતરમાં એક પ્રકારની શૂન્યતા અનુભવવા લાગી. કુસુમકાન્તની પ્રશાન્ત સૌમ્યમૂર્તિનું વારંવાર દર્શન કરવાની શક્તિ તેના અંતરમાં વિશેષ પ્રબળ થઈ.

મકરણ ૭ મું.—વિવાહની વાર્તા.

જોતજોતામાં બીજું એક વર્ષ વીતી ગયું; કિન્તુ શાન્તિસત્તાનો પત્તો લાગ્યો નહિ. કેવું આશ્ચર્ય ! અરેરે ! એ અમૂલ્ય રત્ન કયા સમુદ્રમાં અદ્રશ્ય થઇ ગયું—દૂર્ભી ગયું !

ધણા હોશિયાર ડિટેક્ટિવોની એક વર્ષની સઘળી મહેનત વ્યર્થ થઇ. ગુન્હેગાર તરીકે અનેક નિરપરાધી મનુષ્યો પકડાયાં અને સાક્ષીઓના અભાવે તેઓ મુક્ત પણ થઇ ગયા. ચંદ્રશંકર અને તેમનો પરિવાર શાન્તિસત્તાનો પત્તો હવે નહિ જ લાગે એમ ધારી નિરાશ થઇ ગયો. પાર્વતી વારંવાર રૂદન કર્યા કરતી હતી. ભગિનીના વિયોગથી કુસુમની મુખમુદ્રા પણ ગંભીર ચિન્તામય બની ગઇ હતી તે ભગિનીના બેઠકખાનામાં જઇ કવચિત્ કવચિત્ ભગિનીનાં પ્રિય પુસ્તકો અને ભગિનીના હાથનું લખાણ વાંચી શાન્ત રૂદન કરતી હતી. ભગિનીના વિયોગે તે એક ક્ષણને માટે પણ આનંદિત રહી શકતી નહોતી. ક્યાં પાપેના પરિણામે નિષ્કુર વિધવાએ શાન્તિસત્તાને ગૂમ કરી હતી ? !

ચંદ્રશંકર પોતાના અંતરની વેદના બીજા કાષ્ઠને જણાવતા નહોતા. અટલ પર્વતની માફક તેઓ હિમ્મેશાં સ્થિર રહેતા હતા; છતાં અંતરમાં તેઓ શોકાગ્નિથી બળી જતા હતા.

ધણા દિવસથી કુસુમકાન્ત ચંદ્રશંકરને ત્યાં આવતો નહોતો; તેથી આજે માણસ મોકલીને ચંદ્રશંકરે તેને બોલાવ્યો. સંધ્યાકાળે સર્વ બેઠકખાનામાં બેઠાં હતાં એવામાં કુસુમકાન્ત ત્યાં આવી પહોંચ્યો.

કુસુમકાન્તને જોતાંની સાથે જ કુસુમ તેની પાસેથી દૂર ના-

સતી હતી. એક પ્રકારની લજ્જા અને સંકામે તેને ઘેરી લીધી હતી. કુસુમકાન્તની પાસે તે હવે એક ક્ષણને માટે પણ સ્થિરતાથી ઉભી રહી શકતી નહોતી.

કુસુમ હવે સોળ વર્ષની થઇ હતી. કુસુમકાન્ત આસન ઉપર બેઠા એટલે ચંદ્રશંકર તેની સાથે તેની સભા સંબંધી વાતચિત કરવા લાગ્યા. થોડા સમય પછી પોતાને શા હેતુથી બોલાવ્યો છે એ વાત કુસુમકાન્તે તેમને પૂછી એટલે તેમણે કહ્યું:—“કુસુમકાન્ત! હવે તમે કાંઈ પારદા નથી; તેથી તમારી આગળ મ્હારા કુટુંબની ઠાઇ પણ વાત કહેતાં હું સંકાપ્યોતો નથી.”

કુસુમકાન્ત:—હું આપને પિતાતુલ્ય સમજું છું. સ્નેહઝણથી આપે મને આગ્રહ કર્યો છે.

ચંદ્રશંકર:—શાન્તિલતાની આશાનો અમે ત્યાગ કર્યો છે. એક વર્ષમાં જ્યારે તેનો બિલાકુલ પત્તો લાગ્યો નથી ત્યારે તે હવે આ સંસારમાં નથી એ નિસ્સંદેહ છે.

આમ કહી ચંદ્રશંકરે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂક્યો. પાર્વતીનાં નેત્રામાં પણ અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું. કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“તમે સર્વ આમ છેક નિરાશ ન બની જશો. જગતમાં અસંભવ કાંઈ નથી.

ચંદ્રશંકર:—કુસુમકાન્ત! હવે વિના કારણ અંતરમાં આશાનું પોપણ કરવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી. મ્હેં પેન્સન લઇ પુણ્યતીર્થ આણંદમાં જઈને રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

કુસુમકાન્ત:—હા, આણંદનાં હવા પાણી પણ ઉત્તમ છે.

ચંદ્રશંકર:—પરંતુ તે પૂર્વે કુસુમનો વિવાહ કરી નાખવાની જરૂર છે.

કુસુમકાન્ત ચૂપ રહ્યો. ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“કુસુમ સોળ વર્ષની થઈ છે. હવે એનો વિવાહ કરવો જ જોઈએ. અત્યાર સુધીમાં મહેં ધણી સ્થળોએ શોધ કરી છે; પરંતુ મ્હારી કુસુમને યોગ્ય થઈ પડે એવા પાત્રને હું શોધી શક્યો નથી. કુળ, ધન, માન, પદ-ગૌરવ, શિક્ષણ આદિ સઘળું સમાન હોવું જોઈએ ને ?”

આ વચનોના ઉત્તરમાં પણ કુસુમકાન્ત કાંઈ બોલ્યો નહિ. ચંદ્રશંકરે પૂછ્યું:—“તમારા સ્નેહીમંડળમાં મ્હારી કુસુમને યોગ્ય થઈ પડે એવો એક નવયુવક નથી કે ?”

કુસુમકાન્ત:—આ વડોદરા શહેરમાં જ તારાશંકર દેસાઈ એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ છે.

ચંદ્રશંકર:—હા, હું તેમને પિછાનું છું.

કુસુમકાન્ત:—તેમનો એક પુત્ર ડેપુટીમેજિસ્ટ્રેટ છે.

ચંદ્રશંકર:—એ પણ હું જાણું છું.

કુસુમકાન્ત:—એ યુવક કુસુમને માટે અયોગ્ય નથી. વળી તારાશંકર દેસાઈ ધણી ધનાઢ્ય પુરુષ છે.

ચંદ્રશંકર:—એટલું જ નહિ પણ તેઓ શુદ્ધ આચાર વ્યવહારવાળા હિન્દુ છે. જો તેમના એ સુયોગ્ય પુત્રની સાથે કુસુમનો વિવાહ થાય તો એમાં મ્હને કાંઈ અડચણ જેવું જણાતું નથી. એ પાત્રના સ્વભાવ તેમજ ચરિત્ર સંબંધી તમે કાંઈ જાણો છો કે ?

કુસુમકાન્ત:—મ્હારા સમજવા પ્રમાણે એનું ચરિત્ર પ્રશંસાપાત્ર છે. શ્રીમંત પુરુષોનાં સંતાનોમાં એક પ્રકારની જે ઉચ્છ્રંખલતા જોવામાં આવે છે એવી ઉચ્છ્રંખલતા તેનામાં નથી.

અંદ્રશંકર:—તમારી સાથે એનો સ્નેહસંબંધ છે કે ?

કુસુમકાન્ત:—સાધારણ છે.

અત્યાર સુધી પાર્વતી મૌન ધારણ કરી બેસી રહી હતી. તેણે મૌનનો ભંગ કરીને પૂછ્યું:—“ પાત્રનું નામ શું છે ? દેખાવમાં કેવો છે ? ”

કુસુમકાન્ત:—એ ઘણો સ્વરૂપવાન યુવક છે. એનું નામ પ્રાણશંકર છે.

પાર્વતી:—કુસુમકાન્ત, ભાષ ! તમને વિશેષ શું કહું ? તમે મ્હારી કુસુમના વડિલબંધુ બરાબર છો. કુસુમના વિવાહ માટે તમે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરશો એવો મ્હને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

કુસુમકાન્તે શાન્તિથી તેમજ નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો:—“આ શુભકાર્યમાં હું યથાશક્તિ સહાયતા અવસ્ય કરીશ; છતાં સમયનો મ્હને ઘણો અભાવ છે. મ્હારે અનેક કાર્યો કરવામાં ગુંથાઇ રહેવું પડે છે ”

આમ કહી કુસુમકાન્ત ચાલ્યો ગયો. બીજે દિવસે પ્રભાતકાળે કુસુમ બીજા માળ ઉપર આવેલા પોતાના દિવાનખાનાની બારી પાસે બેઠી હતી. પ્રભાતકાળનો મૃદુવાયુ તેના અંગને સ્પર્શ કરતો હતો. કુસુમનું અંતર આજે ઘણું ચિન્તામગ્ન જણાતું હતું. એ ચિન્તાનું પ્રકૃત કારણ કુસુમ પોતે પણ બરાબર જાણતી નહોતી એટલે પછી આપણે તે ક્યાંથીજ જાણી શકીએ !

પ્રકરણ ૮ મું.-કુસુમની બિમારી.

વસન્તના મોહનમાધુર્યથી વસુંધરા ઉપરના સકળ જીવ આનંદિત બની ગયા હતા. પ્રકૃતિદેવી વિવિધ ભૂષણોથી વિભૂષિતા થઈ હતી. સર્વત્ર એક પ્રકારના અવર્ણનીય આનંદનો વિસ્તાર થયેલો હતો; છતાં ચંદ્રશંકરના મૃદનો પ્રથમનો આનંદ ક્યાં અદ્રશ્ય થઈ ગયો હતો ? કાળચક્રની અન્યેય ગતિ ઉપર જ્ય મેળવવાનું સામર્થ્ય કાનામાં છે ? આવા શોકજનક સમયે હમણાં ત્યાં વિવાહનો ઉત્સવ હતો. કુસુમના વિવાહનો પ્રસંગ હોવા છતાં શાન્તિલતાને ગૂમાવી ચંદ્રશંકર અને પાર્વતી શોકમગ્ન જણાતાં હતાં !

તારાશંકરના પુત્ર સાથે કુસુમના વિવાહની વાર્તા ચાલવા લાગી. વરપક્ષ તરફથી ધણા જ આનંદસહિત આ વાર્તા કિંવા પ્રસ્તાવને સંમતિ મળી. ચંદ્રશંકરે કુસુમનો વિવાહ તેનો કન્યાકાળ વ્યતીત થઈ જતો હોવાથી સત્વર આટોપી નાંખવાનો નિશ્ચય કર્યો. ફાલ્ગુન માસનો એક શુભ દિવસ વિવાહવિધિને માટે નક્કી કરવામાં આવ્યો. ઘરનાં સઘળાં માણસો આનંદમગ્ન હતાં. તેઓ વિવિધ પ્રકારનો આનંદ વિનોદ કર્યા કરતાં હતાં. બાળક પ્રમોદ-કિશોરના આનંદની તો સીમા જ રહી નહોતી. તે પોતાના સહાધ્યયા વિદ્યાર્થીઓની સાથે કેવો આનંદ વિનોદ કર્યો તેની જ કલ્પના કર્યા કરતો હતો. આ આનંદ સમાચાર તે પ્રત્યેક દિવસે કુસુમકાન્તને પહોંચાડી આવવા લાગ્યો. તેણે કુસુમનો વિવાહ થઈ જતાં સુધી કુસુમકાન્તને પોતાને ત્યાં જ આવીને રહેવાનો આંતરિક આગ્રહ કર્યો.

વિવાહનો દિવસ પાસે આવતો હતો એવામાં એક દિવસે પાર્વતીએ સજ્જનનયને કહ્યું:—“મોડા દિવસ પછી કુસુમનો વિવાહ

થશે; કિન્તુ મ્હારી શાન્તિ ક્યાં છે ?”

આ પ્રશ્ન સાંભળી ચંદ્રશંકરે પણ પોતાનાં નેત્રામાંથી અશ્રુ-જળ સાફ કર્યું. કુસુમના અંતરમાં પણ આનંદને બદલે અપાર તે-મજા અસહ્ય વેદના થતી હતી. તેની માતાએ તેને કહ્યું હતું કે, “સંકટ પ્રસંગે વિપદભંજન શ્રી વ્રજવિહારીનું સ્મરણ કરજો.” કુસુમે વિચાર્યું:—“વ્રજવિહારી પાપાણુમય છે કે ચૈતન્યમય છે? જો તેઓ ચૈતન્યમય હોય તો મ્હારા અંતરની વેદના તેમના સિંહાસન પાસે અવસ્ય જઇ પડેાંચે.” સઘળી હકીકત સ્પષ્ટતાથી માતાને નિવેદન કરી દેવી એમ તે વિચારવા લાગી; પરંતુ શરમ અને સંકાચથી તેનાંથી તેમ જની શક્યું નહિ.

ચિંતાની અસહ્ય વેદનાથી કુસુમને પોતાનું શરીર તેમજ મન અસ્વસ્થ જણાયું. તેણે વિચાર્યું:—“અરેરે! આજે જો મ્હોટી બહેન હોત તો તે જરૂર મ્હારી મર્મવેદના સમજી જઇ મ્હને શાન્તિ આપવાનો પ્રયત્ન કરત. મ્હારા ભાગ્યદોષે જ આજે તે અમરલોકમાં વિરાજતી હશે એવી મ્હારી માન્યતા છે.”

આંવા વિચારોમાં વખત વીતી જવા લાગ્યા. કુસુમ પોતાની ચોતરફ બીપણુ અંધકારનું દર્શન કરવા લાગી. એક પણ અક્ષર કોઇને કહેવાનું સાહસ તે કરી શકી નહિ. તેની મલિન મૂર્તિનું દર્શન કરીને પરિવારનાં ધણીખરાં માણસો વિસ્મિત બની ગયાં; છતાં ખરી વાર્તા કોઇ સમજી શક્યું નહિ.

ત્વરિતગતિથી દિવસો પસાર થવા લાગ્યા. કાળ કાંઇ કોઇના સુખ દુઃખની રાહ જોઇને બેસી રહેતો નથી; કિન્તુ કુસુમ જેવી દારુણ હૃદયવ્યથા વેડીને પોતાના દિવસો વીતાવતી હતી તેનું વર્ણન આ નિર્ભય લેખિનીથી થઇ શકે તેમ નથી. આજકાલ કુસુમના

જેની દુઃખમયી આજા સંસારમાં બીજી કોઈ જ નહિ હોય.

એક દિવસે સંધ્યા સમયે કુસુમ પોતાના અભ્યાસ કરવાના ઓરડામાં બેઠી હતી. આકાશમાં ધીમે ધીમે તારકા પ્રકાશતા હતા. ચતુર્થાની ચંદ્રકળા પશ્ચિમાકાશમાં હાર્ય કરી રહી હતી. બારી-માંથી એકાગ્રદષ્ટિથી કુસુમે આકાશ તરફ જોયું કિન્તુ તેના હૃદયમાં સંપૂર્ણ અંધકાર હતો. એ ઓરડામાં જ્યોતિર્પૂર્ણ દીપક સળગી રહ્યો હતો; પરંતુ એ દીપક કુસુમના હૃદયમાં છવાઈ રહેલા બીજા અંધકારને દૂર કરવા અસમર્થ હતો. ધીમે ધીમે કુસુમે અસ્થિરચિત્તે એક પુસ્તક પોતાના હાથમાં લીધું એ ભારતના ભૂતકાળનું એક અમૂલ્ય રત્ન—મહાભારત હતું. મહાભારત ઉઘાડી કુસુમ સાવિત્રીનું ઉપાખ્યાન વાંચવા લાગી. શુભવેશ, શુભકાન્તિ દેવર્ષિ નારદ, હાથમાં વીણા લઈ યોગિન્દ્રગુણનું ગાન કરતા કરતા રાજસભામાં આવ્યા. જગત્પૂજ્ય રૂપિવરે રાજા પાસેથી યજ્ઞચિત સન્માન ગેળવી આસન સ્વીકાર્યું, એટલે મહારાજા અશ્વપતિએ બન્ને હાથ જોડી નમ્રતાથી નિવેદન કર્યું કે:—“ભગવને! જુઓ મ્હારી આવી વિવિધ સદ્ગુણોથી વિભૂષિતા અને અદ્વિતીય સૌન્દર્યમયી કન્યાએ અરણ્યમાં એક દીન, દુઃખી, જીવંતમાં રહેતા યુવકને જોઈને તેને પોતાના પતિ તરીકે સ્વીકારવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે.”

દેવર્ષિ નારદે કહ્યું:—“રાજા! ધ્યાનયોગથી હું એ સંધળું બાણી શક્યો છું.” આમ કહી સતી સાવિત્રીને સંબોધીને તેમણે કહ્યું:—“કલ્યાણિ! જે અરણ્યવાસી સસવાનને ત્હેં ત્હારા પતિ તરીકે સ્વીકારવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તે અલ્પાયુ છે. તેનું આયુષ્ય એક વર્ષ પછી પૂર્ણ થાય છે. એક વર્ષ પછી તે મૃત્યુવશ થશે.”

સાવિત્રીએ કહ્યું:—“દેવ! એક માત્ર સસવાન જ મ્હારા

સ્વામી છે; બીજા કોઈ નથી. ”

નારદજીએ કહ્યું:—“ રાજનન્દિન ! બાણી જોઈને તું વૈધવ્યનું દારુણ દુઃખ ભોગવવાની ઇચ્છા શામાટે કરે છે ? ઇદ્રલોક, ચંદ્રલોક અગર તો નરલોકના બીજા કોઈ રાજ્યેશ્વરને તું તારા પતિ તરીકે પસંદ કર. ”

સાવિત્રીએ કહ્યું:—“ ભગવન ! ઇદ્રત્વ લઈને હું શું કરું ? જંમલસાસી પતિની ચરણસેવા જ મહારું ઇદ્રપદ છે. હું વૈધવ્ય સ્વીકારી સ્વામી સત્યવાનના ચરણોનું ધ્યાન ધરીશ. ”

આદર્શી હકીકત વાંચીને કુસુમે એ બૃહદ્દમ્બ બંધ કર્યો. પછી પોતાના બન્ને હાથ જોડી, આકાશ તરફ દષ્ટિ કરીને તેણે કહ્યું:— “ આર્યે ! હમણાં તું સ્વર્ગલોકમાં છે. તું સતીના હૃદયમાં બળ ઉત્પન્ન કર. માતઃ ! તારા સંતાનના મરતક ઉપર તું મંજળ આશીર્વાદકુસુમની વૃષ્ટિ કર. ”

બીજે દિવસે પ્રભાતકાળે કુસુમ માતા પાસે જઈને બેઠી. માતા પુર્વતીએ પુત્રીના અંગને હાથ અડકાડી આશ્ચર્યચકિત બની જઈને કહ્યું:—“ કુસુમ ! આ શું થયું ? તને તાવ આવ્યો છે ! ”

તણ ચાર દિવસો વીતી ગયા; કિન્તુ કુસુમના શરીરમાંથી તાવ દૂર થયો નહિ. કુસુમનાં કેટલાંક ઓળખીતાં માણસો જાત્રીને તેની તબિયત જોઈ ગયા; કિન્તુ કુસુમકાન્ત કેમ આવ્યો નહિ ? એક પ્રકારની અજ્ઞાત વેદનાથી કુસુમનું હૃદય દુર્ગમિત થવા લાગ્યું.

મિસ દલિબજેથ કુસુમની શિક્ષણિત્રી હતી; તેણે તે કુસુમની જિંદગીમાં તેની બધી સેવાશુશ્રુષા કરવા લાગી. પોતાનાં અન્ય કાર્યો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી તે પોતાનો બધોખરો સમય કુસુમ પાસે રહેવામાં જ પસાર કરતી હતી. તે કુસુમને અનુદિત કરવાના હેતુથી

તેને વિવિધ પ્રકારની મનોરંજક વાર્તાઓ કહી સંભળાવતી હતી. કુમારી નાછટેમજ, લમિની ડોરા, સિસ્ટર નિવેદિતા, કમિનિ સરો-જિની નાયકુ આદિ આદર્શ સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રાનું તે તેની પાસે સવિ-સ્તર વર્ણન કરતી હતી. એ સવગી હકીકત સાંભળતાં કુસુમ પો-તાનું રોમઢુઝ જૂઝી જતી હતી.

ખીજ બે દિવસ વીતી ગયા પછી કુસુમકાન્ત કુસુમની તમિ-યત બેવા માટે આવ્યો. આ પ્રકારથી કુસુમનું અંતર કોણ જાણે કે શાથી, અપાર આનંદિત થયું. પાર્વતી કાંઈ કાર્યવશતઃ બહાર ગઈ હતી. અંદ્રશંકર પણ ઘેર નહોતા. પ્રમોદ કુસુમની પાસે બેસી રહ્યો હતો. એવા સમયે કુસુમકાન્ત ત્યાં આવી પહોંચ્યો, તથા રને-હસ્યક સ્વરે તેણે કહ્યું:—“કુસુમ !”

આ અમૃતમય કંઠસ્વરનો કાનમાં પ્રવેશ થતાં જ કુસુમે એક વખત કુસુમકાન્ત તરફ બેયું; કિન્તુ તે કાંઈ બોલી નહિ. હમણાં હમણાં શરમને લીધે તે કુસુમકાન્ત સાથે કાંઈ બોલી શકતી નહોતી !

કુસુમકાન્તે ફરીથી કહ્યું:—“કુસુમ ! કેમ છે ?”

કુસુમે કાંઈ બોલ્યા સિવાય પોતાનાં નેત્રો મીંચ્યાં. આ સમયે પાર્વતીએ ત્યાં આવીને કહ્યું:—“કુસુમકાન્તભાઈ ! તમે આવ્યા છો કે ? હમણાં થોડા દિવસથી હું કુસુમને માટે કેવી ચિન્તામાં પડી ગઈ છું એ તમને શું કહું ? તમને બોલાવવાનો મ્હેં વિચાર મુદ્દાં કર્યો હતો. તમે કાંઈ પારકા નથી.”

કુસુમકાન્ત:—કુસુમલતાને કેટલો તાવ આવેલો છે ?

પાર્વતી:—હમણાં ડૉક્ટર આવ્યા હતા; તેમણે ૧૦૩ ડિગ્રી તાવ આવેલો છે એમ કહ્યું હતું.

કુસુમકાન્ત:—માત્ર તાવ જ આવે છે તેથી વિશેષ ચિન્તા

૫૪ અંગના કે દેવાંગના?

કરવાનું કારણ નથી.

પાર્વતી:—હમણાં તમે કાંઈ બહારગામ ગયા હતાં કે શું ?

કુસુમકાન્ત:—હા, ગરીબ મનુષ્યોને સહાયના કરવાના હેતુથી હું પાસેનાં ન્હાનાં ન્હાનાં ગામડાંઓમાં ગયા હતા. અન્ન વિના દુઃખી થતાં મનુષ્યોને અન્ન આપવું, વસ્ત્રો વિના કષ્ટ ભોગવતાં મનુષ્યોને વસ્ત્રો આપવાં, રોગીઓને ઔષધ આપવું એ સંઘર્ષ પણ મ્હારાં કર્તવ્ય કાર્યો છે.

પાર્વતી:—તમારાં આ કર્તવ્ય કાર્યો ઉત્તમ છે. આવા પ્રકારનું પરોપકારવ્રત પાળવું એજ મનુષ્ય જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે અને એજ ખરી માતૃસેવા છે.

કુસુમકાન્ત:—માતાજી ! એવો આશીર્વાદ આપો કે, માતૃસેવા સમક્ષ હું મૃત્યુને પણ તુચ્છ સમજી શકું.

પાર્વતી:—તમે અમેરિકા જવાના હતા એ વાતનું શું થયું ?

કુસુમકાન્ત:—જો કે જવાનું તો હમણાં જ હતું; પરંતુ ખીજાં કેટલાંક જરૂરી કાર્યોને લીધે હમણાં એ તરફ જવાનું બંધ રાખવું પડ્યું છે.

પાર્વતી:—ત્યાં જઈને કયા વિષયનું શિક્ષણ મેળવવાનો તમારે વિચાર છે ?

કુસુમકાન્ત:—શિષ્યશિક્ષણ મેળવવાનો મ્હારો વિચાર છે. વર્તમાનસમયે શિષ્યવાણિજ્યની ઉન્નતિ સિવાય ભારતની દુઃખહારિતતા દૂર કરી શકાય તેમ નથી.

પાર્વતી:—ધણી નવયુવકો વિદેશમાંથી શિષ્યકળાનું શિક્ષણ મેળવી આવે છે; તેમનાથી જન્મભૂમિનું કાર્ય કેટલું સફળ થાય છે તેની મ્હને માહિતી નથી.

કુસુમકાન્ત:—એક દિવસમાં કાંઈ પણ કાર્ય પૂર્ણ થતું નથી. વિધાતાનું વિધાન જ એવું છે કે, દરેક વિષયની ધીમે ધીમે પ્રગતિ થાય છે.

પાર્વતી:—તમારો ઉત્સાહ અને ઉદ્ધમ પ્રશંસનીય છે.

અત્યાર સુધી પ્રમોદ ચૂપ રહ્યો હતો. હવે તેણે ઉઠી ધીમે ધીમે કુસુમકાન્ત પાસે આવીને કહ્યું:—“ભાઈ! આ મ્હને નાસ્તો કરવાને માટે જે કાંઈ પૈસા આપતાં હતાં તે એકઠા કરીને મ્હેં એકંદરે પાંચ રૂપિયા ભેગા કર્યા છે. આ પાંચ રૂપિયા તમે ગરીબ મનુષ્યોને આપવા લાઇ જાઓ.”

ન્હાના બાળકની આવી પરોપકારપ્રવૃત્તિ અને ત્યાગસ્વીકાર જોઈને કુસુમકાન્તનું હૃદય અતિ આનંદિત થયું. તેણે પ્રેમથી પ્રમોદને પોતાના બોળામાં બેસાડ્યો. પછીથી મધુરકંઠે તેણે કહ્યું:—“ભાઈ! મ્હોટો થઈને તું ઘણાં સારાં કાર્યો કરી શકાશ. જેમનાં માતા આવાં સદ્ગુણી છે તેમનાં સંતાનો પણ સદ્ગુણી અને સચ્ચરિત્ર કેમ ન થાય?”

બીજી કેટલીક વાતચિત થયા પછી પાર્વતી પાસેથી વિદાય લઈ કુસુમકાન્ત ત્યાંથી આજ્યા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. પાર્વતીએ કહ્યું:—“કુસુમકાન્તભાઈ! દરરોજ એક વખત આવજો હો.”

“બનતા સુધી આવીશ.” કહી કુસુમકાન્ત આજ્યો ગયો.

કુસુમકાન્ત તદ્દન અપરિચિત માણસની માફક આજ્યો ગયો; તેથી કુસુમનું હૃદય સવિશેષ દુઃખિત થયું.

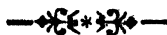
બીજા બે ત્રણ દિવસ વીતી ગયા; પરંતુ કુસુમકાન્ત પુનઃ આવ્યો નહિ; તેથી કુસુમની માતાએ તેને બોલાવી લાવવા માટે નોકરને મોકલ્યો. નોકરે તેને ઘેર જઈ આવીને એમ કહ્યું કે:—“કુસુમ-

કાન્તભાઈ તો રાજપૂતાનામાં ચાલ્યા ગયા છે. ”

કુસુમના અંતરમાં સમ આધાત થયો. તેણે વિચાર્યું:—“પુનઃ મ્હારી ખબર જોવા આવ્યા સિવાય તેઓ રાજપૂતાના તરફ ચાલ્યા ગયા ? તેમણે કોવો અન્યાય કર્યો છે ! ”

કુસુમે પોતાના મનમાં ને મનમાં કોઈ ભરાઈને વિચાર્યું:—“હવે હું મ્હારા અંતરમાં તેમનો વિચાર પણ કરીશ નહિ. ” આમ છતાં વિદ્રોહી મને કુસુમનો આ આદેશ પાળ્યો નહિ. તેનાં નેત્રોમાં આપોઆપ અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું.

માત્ર સાત જ દિવસમાં કુસુમનો તાવ ઉતરી ગયો. તેની ખિમારીને લીધે ઠરાવવામાં આવેલા દિવસે તેનો વિવાહ થઈ શક્યો નહિ. પુનઃ વૈશાખ માસનો એક શુભ દિવસ વિવાહ માટે નક્કી કરવામાં આવ્યો.

પ્રકરણ ૬ મું.—દુષ્કાળનો દારણ દેખાવ.

જે દિવસે કુસુમ પાસેથી કુસુમકાન્ત પોતાના આશ્રમમાં પાછો જઈ પહોંચ્યો તે દિવસે તે જ સમયે તેને એક ટેલિગ્રામ મળ્યો. એ ટેલિગ્રામ વાંચી તેણે પોતાના પ્રિય સ્નેહી પ્રિયકાન્તના હાથમાં મૂક્યો. અને કહ્યું:—“રાજપૂતાનામાં દારણ દુષ્કાળ પડ્યો છે. ત્યાંના સંવાદદાતાએ એમ લખ્યું છે કે, અત્યારથી જો ત્યાંના માણસોના જીવનનું રક્ષણ કરવાની વ્યવસ્થા નહિ કરવામાં આવે તો ધણાં માણસો મરી જશે. ”

પ્રિયકાન્તે ટેલિગ્રામ વાંચીને કહ્યું:—“હા સત્ય છે. ”

કુસુમકાન્ત:—અંગના અભાવથી અત્યારથી જ ત્યાં અનેક?

મનુષ્યો મરણને શરણ થવા લાગ્યાં છે. જે અસ્વાસ્થી તેમની કાંઈ વ્યવસ્થા કરવામાં નહિ આવે તો તેમના દુર્દેવનો પાર રહેશે નહિ. અમે કેટલાક યુવકમંદુઓ દુષ્કાળદમનનો કાર્યભાર ઉપાડી લઈ કાલે જ ત્યાં જવાને ઇચ્છીએ છીએ.

ત્રિયકાન્ત:—પરંતુ એ સંબંધી હજી સર્વની સલાહ લેવામાં આવી નથી.

કુસુમકાન્ત:—તેથી શા વાંધો છે? આ પ્રકારને કોઈ અસંમત થાય તેમ નથી. કાર્યવ્યવસ્થા સંબંધી આપણે રાત્રે એકત્ર થઈને વિચાર કરીશું.

ત્રિયકાન્ત:—જો હૃદયમાં અકૃત્રિમ નિષ્ઠા અને પ્રેમનું પોષણ કરી કે.ઈ મહત્ સત્કાર્ય કરવામાં આવે છે તો તેમાં અવશ્ય સફળતા મેળવી શકાય છે.

કુસુમકાન્ત:—પ્રેમ સિવાય સધળું નિષ્ફળ છે. અમારા પ્રયત્નથી જો કદાચ એક પણ મનુષ્યના જીવનનું રક્ષણ થાય તો અમે અમને પોતાને કૃતાર્થ થયા સમજીએ.

ત્રિયકાન્ત:—આ વાત બરાબર છે. સર્વ કોઈ જો પોતાની શક્તિનો સ્વદેશસેવાના કાર્યમાં ઉપયોગ કરે તો તે સ્વજીવનની સાર્થકતા કરી ગણી શકાય. કોણે કેટલાં કાર્યો કર્યાં તેનો વિચાર કરવાથી શું થશે? કોની સાધુ ઇચ્છા કેટલાં કાર્યોમાં પરિણત થઈ એ જ વિચારવા જેવું છે. જો કે વૃક્ષ પ્રકૃતિ રાજ્યમાં કાર્ય કરેછે, અને ક્ષુદ્ર તૃણનું કાર્ય સામાન્ય હોય છે તો પણ તેનું જો સામાન્ય છે કે? વળી સત્કાર્યોમાં જમનિયંતા નારાયણ અવશ્ય સદાયતા કરે છે.

કુસુમકાન્ત:—સધળા દેશવાસીઓ પાસેથી હું ધારું છું એટલી

સહાયતા મેળવી શકીશ. આવા દુષ્કાળના પ્રસંગે અનેક શ્રીમંતો દિ દ્રોના જીવનનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી દ્રવ્યદાન કરે છે.

પ્રિયકાન્ત:—આવા પ્રસંગે દ્રવ્યદાન કરવું એ પ્રત્યેકનું કર્તવ્ય છે.

કુસુમકાન્ત:—આપણા ભારતવર્ષમાં હવે વારંવાર દુષ્કાળ પડ્યા લાગ્યો છે! અન્નના અભાવથી અસંખ્ય મનુષ્યો મરી જાય છે. અરેરે! પહેલાં દેશની આવી સ્થિતિ નહોતી.

પ્રિયકાન્ત:—હમણાં વારંવાર દુષ્કાળ પડે છે તેનાં અનેક કારણો છે. તેમાંનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, ભારતમાં ઉત્પન્ન થતો ધણોખરો માત્ર હવે વિદેશ જાય છે. પહેલાં આટલો બધો માલ વિદેશમાં જતો નહોતો. દેશમાં ઉત્પન્ન થતું અનાજ દેશમાં જ રહેતું હતું; કિન્તુ વર્તમાનકાળમાં તો ભારતવર્ષમાં ઉત્પન્ન થતા ધણોખરો અનાજને ભરી અનેક સ્ટીમરો વિદેશમાં ચાલી જાય છે. હવે ખીજું કારણ એ છે કે, ભારતવર્ષનો સાધારણ જનસમાજ પ્રથમથી જ દારિદ્ર્યાવસ્થા ભોગવે છે. આજકાલ અનેક માણસો પોતાનો જીવનનિર્વાહ ચલાવવાને માટે પણ અસમર્થ થઈ ગયા છે. તદુપરાંત જ્યારે અતિવૃષ્ટિ થાય છે કેંવા વૃષ્ટિ થતી નથી તો તેથી સાધારણ જનસમાજનું જીવન સંકટયુક્ત થાય છે. ત્રીજું કારણ એ છે કે, જે પ્રમાણે ભારતવાસીઓની સંખ્યા વધતી જાય છે તેવી રીતે ભારતની ખેતીવાડીની હિજલિ થતી નથી.

કુસુમકાન્ત:—તું કહે છે એ સમજું સત્ય છે. કૃષિ અને શિક્ષણની હિજલિ સિવાય ભારતવર્ષનું કલ્યાણ નથી.

આટલી વાતચિત કર્યા પછી બન્ને બંધુઓ બીજા ઓરડામાં ચાલ્યા ગયા.

રાત્રે સભાના સધળા સ્વયંસેવકોએ એકત્ર થઇને આ સંબંધી એક શીઘ્રની સલાહ લીધી. ત્યાર પછી દુષ્કાળદમનનો કાર્યભાર ઉપાડી બધા કેટલાક સ્વદેશભક્ત યુવકો રાજપૂતાના તરફ રવાના થયા.

શહેરમાં જ્યાં સ્વદેશસેવક કર્મવીરો દુષ્કાળને માટે ફંડ એકઠું કરવા લાગ્યા. કુસુમકાન્ત પણ આ કાર્ય માટે ઘણો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. અંતે આ સ્વદેશભક્ત એકનિષ્ઠ સ્વયંસેવકોએ પુષ્કળ દ્રવ્ય સંપાદન કર્યું, અને તેઓ સર્વે તે દિવસે રાત્રે રાજપૂતાના તરફ ઉપડી ગયા.

રસ્તે જન્મભૂમિની કાન્તિનું દર્શન કરતા કરતા સ્વદેશસેવકો આગળ વધતા હતા. આજે જાણે કે પ્રકૃતિદેવી શાન્ત અને નિસ્તબ્ધ હતી. એ નિસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરીને અમિરથ ત્વરિતગતિથી દોડતો હતો !

યથાસમયે તેઓ રાજપૂતાનાના ગૌરવસ્વરૂપ-પ્રકૃતિના લીલા-નિકેત પાર્વત્યપ્રદેશ મેવાડ રાજ્યમાં જ્યાં પહોંચ્યા. ભારતગૌરવરૂપિ શ્રીરામચંદ્રજીના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા વીર રાજેન્દ્રોના લીલાસ્થાનનું દર્શન કરી તેઓ અતિ આનંદિત થયા. ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે લખાયેલી કેટલીક હૃદયભેદક વાર્તાઓનું તેમના અંતરમાં સ્મરણ થયું.

આ સ્વદેશસેવકોનું કાર્યક્ષેત્ર મેવાડ રાજ્યમાં આવેલા ચિત્તોડની પાસેનું એક ગામકું હતું. એ ગામમાં જતાંની સાથે જ તેમણે જે દારુણ દેખાવનું દર્શન કર્યું તેથી તેમના હૃદયનું લોહી સુકાઈ ગયું. દુષ્કાળની ભયંકરતાથી અનેક દીન દીન કંગાલ મનુષ્યો મૃત્યુવશ થતાં હતાં. સેંકડો મનુષ્યોએ અનાભાવથી પ્રેતપિશાચોના જેવું કિંવા હાડપિંજરના જેવું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. પિતા પુત્રની પાસે, પુત્ર માતાની પાસે, પત્ની પતિની પાસે 'હાય અન્ન ! હાય અન્ન !'

કહીને અશ્રુજળ વર્ષાવતી હતી. જાણે કે જો એક જ મુડી અનાજ મળે તો સર્વના જીવનનું સંરક્ષણ થાય. કુધાની જવાળાથી મનુષ્યો ઝાડનાં પાંદડાં સુધ્ધાં ખાતાં હતાં. ખેડૂતો પોતાની ખેતીનાં સાધન વેચી દેતા હતા. પિતા, માતા, પુત્ર વગેરેને વેચી દેતો હતો. સમાં-વ્હાલાઓના સંબંધનો જાણે કે દૈવીકાપથી સર્વાંશે વિનાશ થયો હતો. અન્ન પ્રાપ્ત કરવાને માટે જ સર્વ અસ્થિર બની ગયાં હતાં !

દેવી અન્નપૂર્ણા ! આજે ત્હારા મકાનમાં અન્ન નથી ! અરેરે ! આજે ત્હારો અન્નભંડાર ખાલી થઇ ગયો છે !

કુસુમકાન્તે ખૂદાર નીકળી જો દેખાવ જોયો તેથી તે પોતાનું અશ્રુજળ મોકી શક્યો નહિ. હાડપિંજર જેવા શરીરવાળાં અસંખ્ય મનુષ્યો શક્તિહીન-નિર્જળ બની જઈને રસ્તા ઉપર પડ્યાં રહ્યાં હતાં. જાણે કે આજે જ તેમના જીવનનો અનાલાવથી અંત આવશે. અરેરે ! દુષ્કાળનો આ કેવો દારુણ દેખાવ હતો !

દયાળુ દીનાનાથનું સ્મરણ કરીને સ્વદેશસેવકોએ પોતાનું કાર્ય કરવા માંડ્યું. તેમણે ત્યાં અન્નક્ષેત્ર ઉધાડ્યું. હમ્મેશાં હજારો માણસો અર્ધમૃત અવસ્થામાં અન્ન લેવા માટે આવવા લાગ્યાં. સર્વને સક્તિ અનુસાર અન્ન આપવા માંડ્યું.

એક દિવસે કેટલાક સ્વદેશસેવકો અન્ન વહેંચતા હતા. એવામાં તેમણે જોયું કે, એક ચૌદ પંદર વર્ષનો બાળક કાંઈ નહિ ખાતાં રહ્યા કરે છે. કુસુમકાન્તે તેના દુઃખે દુઃખિત થઈ તેના રુદનનું દારુણ પૂછ્યું તો તે કાંઈ ઉત્તર નહિ આપતાં રહ્યા જ લાગ્યો. શાન્ત રુદનથી તેનું મોં ભીંજાઈ જતું હતું.

કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“ કહે કે તને શું થયું છે ? ત્હારું દુઃખ દૂર કરવાને હું મ્હારાથી બની શકશે તેટલી મહેનત જરૂર કરીશ.”

બાળકે રહતાં રહતાં કહ્યું:—“આજકાલ કરતાં આઠ દિવસ-થી મ્હારી માતા અને બહેનને કાંઈ ખાવાનું મળ્યું નથી. તેમનામાં એક ડમણ ચાલવાની પણ શક્તિ નથી; તેથી તેઓ અહીં આવી શક્યાં નથી. મ્હને એવો ભય રહે છે કે, આજે રાત્રે જ તેમનું મૃત્યુ થશે. એમની આવી સ્થિતિ મ્હને ક્ષણે ક્ષણે યાદ આવતી હોવાથી હું કાંઈ ખાઈ શકતો નથી.”

કુસુમકાન્ત:—ભાઈ! તું ખા. અમે જોરાક લઈને હમણાં જ ત્હારે ઘેર આવીએ છીએ.

બાળક ખાઈ રહ્યો. ત્યાર પછી કુસુમકાન્ત અને પ્રિયકાન્ત એ બાળકને સાથે લઈને તેને ઘેર ગયા. ત્યાં જતાં જ તેમણે જે હૃદય-ભેદક દેખાવ જોયો તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. એક વૃદ્ધા અને એક દસ અગીઆર વર્ષની છોકરી અન્નાભાવથી મૃતવત્ બની ગયાં હતાં. કુસુમકાન્તે બાળકને થોડું ખવડાવ્યું; કિન્તુ વૃદ્ધાનો જીવન-દીપ છુઝાઈ જવાની તૈયારીમાં હોવાથી તે કાંઈ ખાઈ શકી નહિ.

થોડા સમય પછી વૃદ્ધાનો જીવનદીપ છુઝાઈ ગયો ! કુસુમકાન્ત અને પ્રિયકાન્ત ચિન્તામય ચિત્તે એ સ્થાનેથી નીકળી પડ્યા.

એ સુંદર પહાડી પ્રદેશમાં પ્રકૃતિની મૂર્તિ કેવી મનમોહિની અને રમણીય હતી ! અનેક પહાડો ઉપરથી ન્હાની મ્હોટી સરિતાઓ વહેતી જોવામાં આવતી હતી. બન્ને મિત્રો એક સરિતા પાસે જઈ પહોંચ્યા; કિન્તુ પ્રકૃતિના અનુપમ માધુર્યથી તેમના અંતરની વેદના ઝોળી થઈ નહિ.

કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“પ્રિયકાન્ત ! અરે ! અહીં કેવું શોચનીય દૃશ્ય છે ! અન્નાભાવથી મૃત્યુઆનું મૃત્યુ થાય છે એના માટે જવાબદાર કોણ છે ?”

૬૨ અંગના કે દેવાંગના?

પ્રિયકાન્ત:—એના માટે થોડા ઘણે અંશે આપણે જ જવાબદાર છીએ. સ્વદેશવાસીઓના મૃત્યુને માટે સ્વદેશીઓ જ જવાબદાર છે.

કુસુમકાન્ત:—અહીં આવી જે દેખાવ મહારા જોવામાં આવ્યો છે તેથી મહારા અંતરમાં અપાર વેદના થાય છે.

થોડા સમય સુધી બન્ને બંધુશાન્ત રહ્યા. ત્યાર પછી કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“પ્રિયકાન્ત ! ભાઈ ! આપણું બન્નેનું હૃદય એક છે. પૃથિવીની કાંઈ પણ ઘટના આપણામાં વિચ્છેદ કરી શકશે નહિ.

પ્રિયકાન્ત:—એ બાબતની મહને પણ પૂર્ણ ખાતરી છે.

એ બન્ને બંધુઓએ સત્કાર્યમાં જીવન સમર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. એ સંકલ્પ આજે જાણે કે વિશેષ મંભીર કિંવા દૃઢ થયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.—ભવિષ્યવેત્તા.

થોડા દિવસ પછી ભારતની ગૌરવમયી ચિત્તોડનગરીનું દર્શન કરવા જવાને માટે કુસુમકાન્ત ઉત્સુક બની ગયો. તેણે જે ગામમાં મુકામ કર્યો હતો એ ગામથી ચિત્તોડ કાંઈ બહુ દૂર નહોતું. કુસુમકાન્ત એક દિવસે પ્રભાતકાળે પોતાના કેટલાક બંધુઓ સાથે ચિત્તોડનું દર્શન કરવાને ગયો.

ત્યાં જતાં જ કુસુમકાન્તે જે અપૂર્વ અને અલૌકિક ઘટનાનું દર્શન કર્યું તેથી તે સ્તાંભિત બની ગયો. તેને એમ લાગ્યું કે, વિશ્વરાજ્યમાં કાંઈ અસંભવિત નથી. મનુષ્યના સમજના તર્કયુક્તો શન્યમાંજ મળી જાય છે. ઇશ્વરેચ્છાથી અસંભવ પણ સંભવ થાય છે.

ચિત્તોડમાં પણ મૂક્યા પછી અનેક ભૂતસ્મૃતિ કુસુમકાન્તના

અંતરમાં તાજી થઇ તેને આકુળ વ્યાકુળ બનાવવા લાગી. ચિન્તા-મગ્ન ચિત્તે તે ચિત્તોડનાં સઘળાં જોવાલાયક સ્થળોનું દર્શન કરવા લાગ્યો. ચિત્તોડની પતિવ્રતા રાજપૂતાણીઓએ જે ઠેકાણે શીયળધનનું સંરક્ષણ કરવાને માટે અગ્નિમાં આત્મદાન દઇને જહરવ્રતનું પ્રતિ-પાલન કર્યું હતું, જે સ્થાને મહારાણા સંત્રામસિંહની મહિષી કર્ણવ-તીએ અન્ય અસંખ્ય સ્વધર્મપરાયણા સતી રાજપૂતાણીઓની સાથે, દત્તીત્તરક્ષણને માટે અગ્નિકુંડમાં પોતાના પવિત્ર દેહની આહુતિ આપી હતી, જે સ્થળે સતી પદ્મિનીનું સ્વરૂપસૌન્દર્ય ભસ્મીભૂત થઇ મર્યું હતું એ પુણ્યતીર્થનું દર્શન કરવાની પ્રત્યજ્ઞા દાને ન થાય ? કુસુમકાન્ત પોતાના મિત્રોની સાથે એ જહરવ્રતની સુરંગમાં ઉતરી તે તેનું લક્ષ્યપૂર્વક દર્શન કરવા લાગ્યો.

મધ્યાન્હકાળે કુસુમકાન્ત અને તેના મિત્રોએ એક દેશીયમં-ધુને ત્યાં ભોજન કરી લીધું. ત્યારપછી એ દેશીયમંધુએ કહ્યું:—
“ એક વૃદ્ધ પ્લાહણ અનેક તીર્થોએ ફરી અત્રે આવ્યા છે. તેઓ ભાગ્યગણના કરવામાં ઘણા જ હોશિયાર છે. તેઓ ઘણી હકીકત સંપૂર્ણ સત્યસ્વરૂપે જણાવી શકે છે. તેઓ આપણી પાસે આવેલા એક મકાનમાં રહે છે. જે આપનામાંથી કાઢની ઇચ્છા હોય તો તેમની મુલાકાત થઇ શકે તેમ છે.”

રાજસ્થાનની ભાગ્યગણનાના વિષય સંબંધી કુસુમકાન્તે પહેલાં ફટલીઃ હકીકત સાંભળી હતી. રાજસ્થાનના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસમાં પણ તેણે ભાગ્યવેત્તાઓની વાર્તા વાંચી હતી. આ નવયુગમાં ભા-ગ્યગણનાની હકીકત સાંભળી તે આશ્ચર્યચકિત બની ગયો.

કુસુમકાન્ત આશ્ચર્યચકિતચિત્તે એ ભાગ્યવેત્તાને ત્યાં ગયો. એ ભાગ્યવેત્તાના મસ્તકના તેમજ મુછોના સઘળા વાળ સફેદ થઇ ગયા

હતા. તેના શરીરનો રંગ ધલુંવણો હતો. તેનો દેહ ઉન્નત હતો. તેણે વિદેશીય યુવકોને જોઈ તેમને યોગ્ય સંભાન આપી બેસાડ્યા.

શુન્સતી યુવકો તેને પ્રભુત્વ કરી તીર્થયાત્રાનો વિષય પૂછવા લાગ્યા. એટલે ઉત્તરમાં તેણે કહ્યું:—“ ભારતવર્ષનાં ધણાં તીર્થોએ ફરીને હું ધણાં જિયા હિમાલયપર્વત ઉપર આવેલા માનસરોવરના કિનારે જઈ પ્રહોન્ચો હતો. તમે કૈલાસપર્વતનું નામ તો સાંભળ્યું છે ને? અનંત આસમાની આકાશમાં અસંખ્ય વાદળોઆને બેઠીને હિમાલયનું આ મહાશૃંગ માનસરોવરના તીરે આવેલું છે. પુરાણમાં લખેલું છે કે, ભગવાન શંકરે ભગવતી પાર્વતીદેવીની સાથે આ કૈલાસ પર્વત ઉપર અનાદિ દેવની આરાધના કરી હતી. તેથી મનુષ્યના મનને મોહિત કરનારી પ્રકૃતિદેવીનું વર્ણન આર્ચકવિએ ધણું સુદર કર્યું હતું. એ દેવદેવી ક્યાં છે? મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, કિંવા એક તુલ્ય પણ નથી. માત્ર બરફ સિવાય બીજું કંઈ નથી. રાત્રિદિવસ ત્યાં જાણે કે બરફની જ વૃષ્ટિ થાય છે. એ અપાર બરફને અંજ ઉપર નાખી, ઘોળી જટાવાળા શુભદેહ દેવર્ષિની માફક કૈલાસગિરિ અનંત આકાશમાં મસ્તકે જાયું કરીને જાણે કે ધ્યાનમગ્ન થતી ઉભો રહ્યો છે! કૈલાસપર્વતમાંથી એક સરિતા નીકળીને માનસરોવરને મળી છે. એ સરિતાનું નામ મન્દાકિની છે. મન્દાકિનીના તીર ઉપર અનેક સંન્યાસીઓ ભગવાન સૂર્યનારાયણની આરાધના કર્યા કરે છે. પુરાણમાં એમ લખેલું છે કે મન્દાકિની મહાદેવજીની જટામાંથી નીકળેલી છે.

કુસુમકાન્ત:—સૂર્ય તો જડ પદાર્થ છે.

આત્મજ્ઞે કહ્યું:—“ નવમુવ્રક! જ્ઞાન્ત ન જાઓ જડમાં જ એ તત્ત્વસ્વરૂપ પરમેશ્વરનું દર્શન કરી શકાય છે.”

આ વાક્ય બોલતાં બોલતાંમાં આહ્વાણનાં નેત્રો ધણું નેજસી બની ગયાં. *

કુસુમકાન્ત:—હીક છે, આપ હવે ખીજું જે કહેવું હોય તે બેત્રાશક કહો.

આહ્વાણ કહેવા લાગ્યો:—“એ મન્દકિનીના કિનારા ઉપર હું એક મહાયોગીનું દર્શન કરી શક્યો. તેમણે મ્હારા ઉપર કૃપા કરી. મ્હેં દશ વર્ષ સુધી તેમની પાસે રહી વિવિધ પ્રકારનો યોગાભ્યાસ કર્યો. પછીથી ગુરુદેવે મ્હને કહ્યું:—‘વત્સ! હવે તું દેશમાં જઈ લોકોના ઉપર ઉપકાર કર.’ ગુરુદેવની કૃપાથી મ્હેં ધણું યોગબળ પ્રાપ્ત કર્યું છે. તમે નવયુવકો છો. તમને હું શું કહું? અધ્યાત્મરાજ્યમાં એવી કેટલીક ઘટનાઓ ઘટે છે કે, જે યુક્તિતર્કથી અતીત છે.”

કુસુમકાન્ત:—હું આપને કેટલીક હાકત પૂછવાને ઇચ્છું છું.

આહ્વાણ:—યુવક! તમે અવિવાહિત છો કે શું?

કુસુમકાન્ત:—આપ ગણના કરીને રહી શકો તેમ છે એટલે પછી પ્રશ્ન પૂછવાની શી જરૂર છે?

આહ્વાણ:—હું ગણના કરીને ન કહી શકું એમ નથી; પરંતુ ગણના કરતાં ધણું પરિશ્રમ વેઠવો પડે છે

કુસુમકાન્ત:—મહાનુભાવ! મ્હારા અપરાધની મ્હને ક્ષમા આપજો. હું અવિવાહિત છું તેમજ અવિવાહિત રહેવાનો જ મ્હારો નિશ્ચય છે.

આહ્વાણ:—ધણું સારું. હવે કહો બેદરગીરી કે, શું ભણવાની તમારી ઇચ્છા છે?

૬૬ અંગના કે દેવાંગના?

કુસુમકાન્તઃ—મહારા બાવિપ્યજીવનમાં કાશ્ય મને સર્વ કરતાં વિશેષ શાન્તિ આપશે ?

“ હીક, થોડો સમય બેસો. ” આમ કહી બ્રાહ્મણ બીજા ઓરડામાં જઈ એક દર્પણ સ્થાને ધ્યાનમગ્ન બનીને બેઠો. આવી રીતે ધ્યાનમગ્ન સ્થિતિમાં અડધો કલાક પસાર થયો એટલે પુનઃ તેણે યુવકમંડળ પાસે આવીને કુસુમકાન્તને કહ્યું:—“ આ દર્પણમાં જુઓ, જે વ્યક્તિ તમને સર્વથી વિશેષ શાન્તિ આપનાર છે તેનું દર્શન તમે આ દર્પણમાં જ કરી શકસો. ”

કુસુમકાન્તે કુતૂહલને વશ થઈ દર્પણમાં જોયું. એ દર્પણમાં તેણે જે કંઈ જોયું તેથી તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે સદસદગ્નપદ્મ ઉપર બેઠેલી એક ચતુર્ભુજા દેવીમૂર્તિ જોઈ. તેના એક હાથમાં ઉબળા દીપક હતો અને બીજા હાથમાં શંખ હતો. બીજા બે હાથથી તે અભયવરનું દાન દેતી હતી. દેવીના ચરણોમાં એક અદ્વિતીય રૂપવતી, લાવણ્યવતી, તરુણી મૂર્તિ હતી. તરુણીનો કૃષ્ણકેશકલાપ છૂંતે હતો. જાણે કે આજા આજા એકધર્મજમાં સ્થિર સૌદામિની જ હતી ! આશ્ચર્ય પામીને કુસુમકાન્તે જોયું પ્રકાશતી કે, એ તરુણી બીજી કંઈ નહિ; કિન્તુ તેમાં પ્રિય શિષ્યા કુસુમ જ હતી ! આશ્ચર્યના આવેશથી કુસુમકાન્ત પોતાની મુદિને પથ્થુ ધણે અંશે ગૂમાવી બેઠો. તેને નિસ્તબ્ધ રહેલો જોઈ બ્રાહ્મણે પૂછ્યું:—“ કમ ! યુવક, શું જોયું ? ”

કુસુમકાન્તઃ—ચતુર્ભુજા દેવીમૂર્તિ.

બ્રાહ્મણઃ—બીજું શું જોયું ?

કુસુમકાન્તઃ—એક બાળિકામૂર્તિ.

બ્રાહ્મણઃ—સદસદગ્નપદ્મનો અર્થ તમે સમજ્યા ?

કુસુમકાન્ત:—ના, એ પદ્માસના દેવી કાણુ હતાં ?

બ્રાહ્મણ:—એ દેવીનું નામ ભક્તિ છે. સહસ્રદળપદ્મનો અર્થ 'સહસ્રાર'—યોગની પ્રતિભૂતિ છે. જે પરમધન ભારતવાસીઓ બૂઝી ગયા છે તેજ તે પુનઃ જીવને પ્રદર્શિત કરે છે. ભક્તિ યોગના ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે.

કુસુમકાન્ત:—સમજ્યો, બીજું બધું શું હતું ?

બ્રાહ્મણ:—મંગળ શંખનું નામ કર્મ છે. કર્મદ્વારા જીવને મંગળના—કલ્યાણના માર્ગ તરફ ઓદ્ધાવે છે. દેવીના બીજા હાથમાં દીપક હતો. એ જ્ઞાનજ્યોતિ હતી. જ્ઞાનજ ભક્તિનો માર્ગ બતાવી શકે છે. જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ અને યોગના સંમિશ્રન સિવાય ભારત-વર્ષનું કલ્યાણ શાય તેમ નથી. દેવીના ચરણોમાં તમે બાળિકા મૂર્તિ જોઈ છે. એ બન્ને મૂર્તિઓ તમારા જીવનને અપાર શાન્તિ અર્પણ કરશે. બાળિકાનો એક હાથ દેવીના ચરણોમાં હતો અને બીજો તેના વક્ત્રસ્થળ ઉપર હતો. એનો અર્થ એવો હતો કે, ધર્મમાં તેની આત્મશક્તિ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે."

કુસુમકાન્ત બીજું કાંઈ બોલ્યા સિવાય. બ્રાહ્મણને નમસ્કાર કરી આશ્ચર્યચકિત અને સ્તબ્ધિત હૃદયે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. તેમનું કાર્ય હવે બરાબર વ્યવસ્થિત થઈ ગયું હતું; તેથી બીજું માત્ર એક જ આવાડીઉં રાજપૂતાનામાં રહીને કુસુમકાન્ત પોતાના બે ત્રણ બંધુઓની સાથે વડોદરા રવાના થયો.

પોતાના આશ્રમમાં જઈ શય્યામાં સૂઈ રહીને કુસુમકાન્ત અને શિષ્યકાન્ત વાર્તાલાપ કરતા લાગ્યા. એક એકઠો આ બંને બંધુઓના શયનને માટે હતો. એ ઓરડાની ખુદ્દી બારીઓમાંથી વાયુ-દેવ અંદર પ્રવેશ કરી ઉભય બંધુના અંગને સ્પર્શ કરતા હતા.

અંતે વાર્તાલાપ કરતા કરતા બન્ને બંધુઓ નિદ્રાધીન થઈ ગયા.

પ્રકરણ ૧૧ મું.—ચિન્તા.

કુસુમકાન્ત બીજે દિવસે સહવારે શય્યાત્યાગ કરી પ્રાતઃકૃત્યા-
દિથી નિવૃત્ત થઈ પોતાના બેઠકખાનામાં એકલો બેઠો હતો. બારી-
ઓમાંથી સૂર્યકિરણો અંદર પ્રવેશ કરતાં હતાં. રાજપૂતાનામાં બનેલી
આશ્ચર્યજનક ઘટના તેના અંતરમાં હજી સૂઝી જાગ્રત રહી હતી.
એકાન્તમાં બેઠો બેઠો તે વિચારવા લાગ્યો કે:—“હું પાશ્ચાત્ય શિ-
ક્ષણથી શિક્ષિત થયેલો એક નવયુવક છું. જે યુક્તિ તર્કના વિષયમાં
નથી તેના હિપર સ્વભાવતઃ મ્હને વિશ્વાસ નથી. મ્હેં શું જાણું છે!
કુસુમનો વિવાહદિવસ નક્કી થયો છે તે કેવી રીતે મ્હારી શાન્તિ-
દાયિની થશે? પરસ્પ્રીનો વિચાર કરવો એ પણ એક મહાપાપ કરવા
જેવું છે. ભારે શું મ્હેં ઈર્ષ્યાજનનું તો દર્શન નહિ કર્યું હોય?! તેનું
મુખ ઘણું સરળતાપૂર્ણ છે. તેનું મુખ જોતાં જ અતર આનંદિત થયા
સિવાય રહેતું નથી. મ્હારા જેવા માતૃસેવક-ભારતભક્તે આવા
વિચારો થામોટ કરવા જોઈએ! મ્હેં મ્હારું જીવન માતૃદેવીને સ-
મર્પણ કર્યું છે—એ જ મ્હારા જીવનનું લક્ષ્ય છે.

“કુસુમનાં માતાને હું દેવી કહું તો તે પણ અતિશયોક્તિ કરી
છે એમ ન ગણાય. જ્ઞાનપણથી જ હું માતૃહીન છું. કુસુમનાં મા-
તાનો માતૃસ્નેહ મંદાકિની ધારાની માફક મ્હારા પ્રાણને આદ્ર અને
અમૃતમય કરે છે; તેથી જ હું સેંકડો કાર્યોની જાનજમાંથી અદ્ય
અવકાશ મેળવી તેમની પાસે જઉં છું.”

કુસુમકાન્ત આવા વિચારો કરતો હતો એવામાં એક બંધુએ

હાથમાં તાર લઈને એ એકકાનામાં પ્રવેશ કર્યો અને કહ્યું:—
“કુસુમકાન્તભાઈ! એક ફેકાણે મેળો ભરાવાનો છે; ત્યાં આપણને
બોલાવવામાં આવ્યા છે.” આમ કહીને તાર તેણે કુસુમકાન્તના
હાથમાં તાર આપ્યો. કુસુમકાન્ત તાર વાંચી ધીમે ધીમે નીચે ઉતરી
ગયો તો તેણે કુસુમના ધરના એક નોકરને પોતાની રાહ બોધીને
ઉભો રહેલો જોયો. એ નોકરે કહ્યું:—“મ્હોટાભાઈ! બાપે આપને
બોલાવ્યા છે.”

કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“આને કહેવું કે આજે હું કાંઈ પણ રીતે
આવી શકું તેમ નથી. બે ચાર દિવસ પછી અવશ્ય આવીશ.”

નોકર વિશેષ કાંઈ બોલ્યા સિવાય ચાલ્યો ગયો.

પ્રિયકાન્ત પાસે જ ઉભો રહ્યો હતો. તેણે પોતાના બન્ને હા-
થમાં કુસુમકાન્તનો હાથ લઈને કહ્યું:—“ભાઈ! આપણે કંગાલ-
માતાના કંગાલ પુત્રો છીએ. શ્રીમંતના બાગ બંગલાઓની આપણને
શી જરૂર છે?”

કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“ભાઈ! કુસુમનાં માતાજી મ્હારા ઉપર
અપાર પ્રેમ રાખે છે; તેથી જ વચ્ચે વચ્ચે મ્હારે તેમને ત્યાં જવું
પડે છે. વિશેષતઃ બની ગયેલા ભયંકર બનાવથી તેઓ નિરંતર ધણી
શોકાતુર રહે છે.”

પ્રિયકાન્ત:—બેજો, પાછો અંતરના આકર્ષણને આધીન ન થતો.

કુસુમકાન્તે સદજ દુઃખિત થઈને કહ્યું:—“અંતરનું આકર્ષણ!
મ્હું મ્હારું અંતર તો કુસુમનાં દેવીસ્વરૂપા માતાજીને જ સમર્પણ
કર્યું છે. પ્રિયકાન્ત! તું મ્હને મૂર્ખ કિંવા પ્રવૃત્તિનો દાસ સમજશ
નહિ.”

પ્રિયકાન્ત:—કુસુમકાન્ત! હું તને મૂર્ખ કિંવા ઉદ્વિગ્ધાસ સ-

મજતો નથી. તું તને પોતાને નથી ઓળખતો એટલો હું તને પોતાને ઓળખું છું. તારું હૃદય કટલું બધું પવિત્ર છે એ શું હું નથી જાણતો કે? કિન્તુ બાઈ, પ્રકૃતિના બળ આગળ જમતનાં જીવો નિર્બળ બની જાય છે. પ્રકૃતિનો અતિક્રમ કે.ણ કરી શક્યું છે? તેથી સંસારના જે સ્થાને આત્મવિસ્મૃતિની સંભાવના રહેલી છે તે સ્થાનથી દૂર રહેવામાં જ આપણું કલ્યાણ છે.

કુસુમકાન્ત:—બાઈ ! હું તારી વાર્તાનું સમર્થન કરતો નથી. રમણી મહારી માતા અને ભગિની છે. હું શામાટે તેમનાથી દૂર રહું? સંસારના સર્વ પ્રકારના મોહ ઉપર વિજય મેળવવા એજ ખરું વીરત્વ છે. જે સામાન્ય વાયુથી જ પ્રાણ કંપી ઉઠે તેમ હોય તો એવા પ્રાણથી શાલ શો? જીવનને એવા સુંદર પાયા ઉપર સ્થાપિત કરવું જોઈએ કે પ્રબળ વંટોળીઆથી પણ તે ઝિલકુલ કંપી ઉઠે નહિ. જે એટલું ચારિત્ર્યબળ ન હોય તો પછી આપણે શું કરી શકીએ? જે પ્રતિકૂળતાથી પલાયન કરી જઈએ તો એમાં વીરત્વ શું?

પ્રિયકાન્ત:—તારું કહેવું કાણ નાકબૂલ કરે તેમ છે? પરંતુ પ્રકૃતિએ સમસ્ત વિશ્વ ઉપર વિજય મેળવેલો છે. પ્રકૃતિ આગળ કેટલીક વખતે દેવર્ષિ અને મહર્ષિઓને પણ પરાજિત થવું પડ્યું છે. સ્વેચ્છાથી સંકટના મુખ પાસે જવામાં શો લાભ છે?

કુસુમકાન્ત:—ધર્મનું અક્ષય કવચ અંગ ઉપર ધારણ કરવામાં આવે છે તો પછી કોઈનો ભય રહેતો નથી. પોતાની માતા અને ભગિની પાસે હિલા રહીને જે જન્મભૂમિની સેવા ન કરી શકાય તો સઘળું વૃથા છે. ધર્મના લોહકવચથી અંગને એવી રીતે આવૃત્ત કરવું જોઈએ કે જેથી પ્રતિકૂળતાનાં સઘળાં ધ્વજાસ્ત્ર વ્યર્થ જ થઈ પડે.

પ્રિયકાન્ત ચૂપ રહ્યો. તેના પરબવથી કુસુમકાન્ત આનંદિત થયો. તેણે હસીને કહ્યું:—“ભાઈ ! હું ખરું છું કે, તારા અંતર-માં એવો ભય ઉપજ્યો છે કે, બીજાં કોઈ આવીને કદાચ તારા આ બંધુના હૃદયને આધીન કરી લેશે ! કિન્તુ તું એવો ભય રાખીશ નહિ. કુસુમ હજી ઘણી ન્હાની તેમજ બોળી બાળિકા છે. તે મ્હારી સાથે વાતચિત કરવી તો દૂર રહી; કિન્તુ મને જોતાંતી સાથે જ પલાયન કરી જાય છે ! વળી આવતા વૈશાખમાસમાં એનો વિવાહ થઈ જવાનો છે.”

આવી રીતે વાર્તાલાપ કર્યા પછી બન્ને બંધુઓ ઉપર ચાત્મા ગયા.

પ્રકરણ ૧૨ મું.—નિરાશામાં આશા.

કુસુમકાન્ત કેટલાક સ્વદેશસેવક યુવકોની સાથે ઉપર દર્શાવેલા મેળાવાળા સ્થાને જઈ પહોંચ્યો. તેના હૃદયમાં અનંત આશા અને ઉદ્ધમ હતો.

મેળાસ્થળમાં સ્વદેશસેવકોને રહેવાને માટે એક સુંદર તંબૂ ઠાકવામાં આવેલો હતો. સ્વદેશસેવકોનું કાર્ય જોઈને સર્વનો આત્મા અતિ આનંદિત થતો હતો.

બીજે દિવસે કુસુમકાન્ત મેળાનું દર્શન કરવાને બહાર નીકળ્યો. તે અને તેના મિત્રો અસંખ્ય જનપ્રવાહમાં ભળી ગયા. જનપ્રવાહ સમુદ્રતરંગોની માફક ગંભીર કોલાહલથી સતત વહેતો હતો. એનો ભેદ કરીને માર્ગ ઉપર ચાલવાનું કાર્ય ઘણું મુશ્કેલ હતું.

આ સમયે જનકોલાહલમાં ભગવાનની કેવી વિચિત્ર લીલા પ્ર-

કશિત થતી હતી ! હજારો મનુષ્યોની આકૃતિ જૂદી હતી, ચિન્તા પ્રવાહ જૂદો હતો અને ગતિ પણ જૂદી હતી; અર્થાત્ આ કેલું અપૂર્વ સમિલન હતું ! આ મહાસંમિલન એક મહાશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયું હતું ! એ શક્તિસ્વરૂપને નમસ્કાર હો ! ”

ભોજનાદિથી નિવૃત્ત થઈ કુસુમકાન્ત એકલો બહાર ફરવા નીકળી પડ્યો. સરિતાના કિનારા ઉપર આ સમયે તેણે વિશેષ ગિર્દા જોઈ નહિ. સરિતાના સ્થામેના કિનારા ઉપર એક બાર તેર વખેની બાળિકાને એકલી બેસી રૂદન કરતી તે જોઈ શક્યો. જે માણસો ત્યાંથી જતાં આવતાં હતાં તેમનું એ પ્રકાર તરફ ધ્યાનકેન્દ્ર લક્ષ્ય આકર્ષાતું નહોતું. બાળિકા નીચ જાતિની હોય એવું તેની મુખમુદ્રા અને વેષ જોતાં લાગતું હતું; કિન્તુ તેની મુખમુદ્રા સરળતાપૂર્ણ હતી. કુસુમકાન્તે વિચાર્યું કે, રસ્તો બૂલી પડીને તે રૂદન કરતી અહીં બેઠી હશે. મેળો જતાં આવતાં અનેક જણ એવી રીતે રસ્તો બૂલી ગય છે. એ સ્થળે સરિતાના પટમાં વિશેષ જળ નહિ હોવાથી કુસુમકાન્ત સહેલાઈથી એ બાળિકા પાસે ગયો અને રનેહસૂચક સ્વરે તેણે પૂછ્યું:—“ તું કેમ રડે છે ? ”

કુસુમકાન્તની કલ્પના સત્ય ઠરી. બાળિકાએ રૂદન કરતાં કરતાં કહ્યું:—“ મ્હારી મા ક્યાં છે ? મ્હારી માને તમે શોધી કાઢશો કે ? ”

કુસુમકાન્ત:—તમે નૌકામાં બેસીને અત્રે આવ્યાં છો કે ?

બાળિકા:—ના, રેલ્વેમાં આવ્યાં છીએ.

કુસુમકાન્ત:—ત્હારી સાથે ત્હારા પિતા આવેલા છે કે ?

બાળિકા:—ના, મ્હારી મા અને બીજાં કેટલાંક સગાંબધાં આવેલાં છે.

આમ કહીને બાળિકા પાછી ફરીથી રૂદન કરવા લાગી. એક

પ્રકારની અવ્યક્ત સહાનુભૂતિ અને દયાથી કુસુમકાન્તનું હૃદય દ્રવિત થયું. બાળિકાને તેણે પ્રેમપૂર્વક કહ્યું:—“ તું સહજ પણ ભય રાખીશ નહિ. તું મ્હારી સાથે ચાલ. અહીં દેશી અધિકારીઓનો એક આશ્રમ છે. તેઓ ત્હારી માતાને શોધી કાઢશે. ”

બાળિકા કુસુમકાન્તની સાથે જવા લાગી. થોડે દૂર ગયા પછી માણસોની એટલી બધી ભીડ જોવામાં આવી કે, ત્યાંથી આગળ વધવાનું કાર્ય કઠિન હતું; તેથી કુસુમકાન્તે બાળિકાને કહ્યું:—“ તું મ્હારો હાથ પકડ; નહિ તો તું પણ પાછી કદાચ સોબત ગૂમાવી બેસીશ. ”

બાળિકાએ ઘણા જ એકાચથી કુસુમકાન્તના હાથને અડકાડવાને માટે જેવો પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો કે તરત જ તેના હાથમાંની આંગળીમાંથી એક મુદ્રિકા નીચે પડી ગઈ. હાથ માત્રમાં કુસુમકાન્તે એ મુદ્રિકા જમીન ઉપરથી ઉપાડી લીધી. મુદ્રિકા જોવામાં આવતાં જ તે એક હાથને માટે આશ્ચર્યચકિત અને સ્તબ્ધ બની ગયો. એ મુદ્રિકા શાન્તિલતાની મૂલ્યવાન મુદ્રિકા જ હતી.

આ મુદ્રિકા ઉપર શાન્તિલતાનું પોતાનું નામ નહોતું. શાન્તિલતા બાળવિધવા હતી. તે પોતાના અંગ ઉપર એક પણ અલંકાર પહેરતી નહોતી; પરંતુ પતિએ આપેલા આ પ્રેમોપહારનો તેણે ત્યાગ કર્યો નહોતો. આ સુવર્ણમુદ્રિકામાં તેના પતિનું નામ પાડેલું હતું. સ્વર્ગસ્થ સ્વામીનું નામ હૃદયમાં રાખી તેના સ્મરણચિહ્ન સ્વરૂપ આ મુદ્રિકા તે હૃદયમાં પહેરી રાખતી હતી. શાન્તિલતા બાહ્યાવસ્થાથી જ પતિની પ્રિયમૂર્તિનું ધ્યાન ધરી કંઠાર અભ્યર્ચન કરતું પ્રતિપાલન કરતી હતી. કુસુમકાન્તે આ મુદ્રિકા તેના હાથમાં ધણી વખત જોઈ હતી.

૬૪ અંગના કે પોતાંગના?

આ બાળિકા શાન્તિલતા કરતાં ઘણી ન્હાની હિમ્મરની હતી. કુસુમકાન્ત કાંઈ બોલ્યા સિવાય એ બાળિકાને આશ્રમમાં લઈ ગયો. ત્યાં ગયા પછી તેણે તેને પૂછ્યું:—“તારા પિતાનું નામ શું છે અને તું કયા ગામમાં રહે છે?”

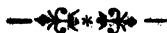
બાળિકાએ પોતાના પિતાનું નામ અને ગામનું નામ કહ્યું. કુસુમકાન્તે એક કાગળમાં એ હાકલ લખી લીધી. પછીથી તેણે તેને પૂછ્યું:—“આ વીંટી ત્હને ક્યાંથી મળી છે?”

બાળિકા:—આ વીંટી મ્હારા પિતાએ તૈયાર કરાવી છે. એક દવસે મ્હારી બાએ મ્હારા પિતાની પેટીમાં આ વીંટી નોંધ હતી અને એ વીંટીની તેણે મ્હારા માટે માગણી પણ કરી હતી; છતાં પિતાએ આપી નહોતી. મેળામાં આવતી વખતે બાએ મ્હારા પિતાથી હુપ્પી રીતે આ વીંટી મ્હને પહેરાવી હતી.

હવે શું કરવું તેનો કુસુમકાન્ત વિચાર કરવા લાગ્યો. બાળિકાનો પિતા લૂંટારાઓમાંનો જ હોવો નોંધએ એવો તેણે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો, તથા તે સાથે શાન્તિલતા ક્યાં છે એ પણ આ બાળિકાનો વિશ્વાસ પિતા બળ્યો હોવો નોંધએ એવી તેની ખાત્રી થઈ. જો બળપૂર્વક એ મુદ્રિકા તે પોતાની પાસે રાખશે તો લૂંટારાઓ સાવધાન થઈ, શાન્તિલતાની સાથે બીજે કાંઈ સ્થળે પલાયન કરી જશે એવી શંકા ઉપજવાથી, મિત્રમંડળની સલાહ લઈ કુસુમકાન્તે એ મુદ્રિકા બાળિકાને પાછી આપી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

કેટલીક શોધ કરવામાં આવી એટલે એ બાળિકાની માતાનો પત્નો લાગ્યો. સંજ્ઞાકાળના અરસામાં તે આવીને આશ્રમમાંથી પોતાની પુત્રીને લઈ ગઈ. પછી કુસુમકાન્ત પોતાના અંધુમંડળસહ દ્રેનમાં બેસી વડોદરા આવ્યો ગયો. યથાસમયે વડોદરા પહોંચીને તેણે

વખતને વ્યર્થ નહિ ગૂમાવતાં હોશિયાર ડિટેક્ટિવ દેવપ્રસાદને પોતાની પાસે બોલાવો મંગાવ્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.—ડિટેક્ટિવ દેવપ્રસાદ.

કુસુમકાન્ત હિતસાધિનીના આશ્રમમાં પોતાના બેઠકખાનામાં બેઠો બેઠો એક વર્તમાનપત્ર વાંચતો હતો એવા સમયે પોલિસના ડિટેક્ટિવ વિભાગના એક મુખ્ય અધિકારી દેવપ્રસાદે એ બેઠકખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. કુસુમકાન્તે તેને યોગ્ય સંમાન આપી આસન આપ્યું.

દેવપ્રસાદે આસન ઉપર બેસીને કહ્યું:—“ મહારા પોતાના કાર્ય માટે કાલે પ્રભાતકાળે હું આપને મળવાને આવ્યો હતો; પરંતુ આપની મુલાકાત નહિ થયાથી હું પાછો ચાલ્યો ગયો હતો. આપ તો એક સ્થળે રહેતા નથી. ભૂતની માફક હનમેશાં ફરતા જ ફરો છો ! ”

કુસુમકાન્તે સ્મિતમુખે કહ્યું:—“ આપની સ્થિતિ પણ લગભગ મહારા જેવી જ છે. સર્વ જનની જન્મભૂમિના કાર્યમાં નિમગ્ન છે. આપને ધણું કરીને અમુક વખતને માટે એક જ કાર્ય કરવાનું હોય છે ત્યારે અમારે અનેક કાર્યો કરવાનાં હોય છે. આપણું ઉભયનું લક્ષ્ય એક જ છે. ”

દેવપ્રસાદ:—આપનાં સમ્રાજાં લાપણો આકાશમાં જ વિલીન થઈ જાય છે.

કુસુમકાન્ત:—આપ આમ કેમ કહો છો ?

દેવપ્રસાદ:—હજી સૂધી એનું કાંઈ પરિણામ આવેલું જોવામાં આવતું નથી; છતાં શામાટે તમે મ્હોં દુઃખાવો છો ?

કુસુમકાન્ત:—ના ના, અમારી મહેનતનું સાર્થક કાળક્રમે અ-

૭૬ અંગના કે દેવાંગના?

વશ્ય થશે. દેશવાસીઓની સામાજિક દુર્ગતિ તરફ સમાજપતિઓ અવશ્ય દૃષ્ટિપાત્ કરશે.

દેવપ્રસાદ:—હીક છે; હવે કહો જોઈએ કે, એકાએક મ્હને કેમ બોલાવ્યો છે ?

કુસુમકાન્ત:—આપના કાર્યને માટે જ મ્હું આપને બોલાવ્યા છે.

દેવપ્રસાદ:—શું કાર્ય છે તે કહો જોઈએ ?

કુસુમકાન્ત:—કહું છું. એ વાત કહેતા પહેલાં હું આપને એક વાત પૂછું છું પેલા લૂંટારાઓના કેસમાં આપે કલંક નથી મેળવ્યું કે ? આટલી મોટી લૂંટ થઈ ગઈ છતાં પોલિસ કાંઈ કરી શકી નહિ ! કોણ કહેશે કે, એ પોલિસના કાર્યની શિથિલતા નથી ?

દેવપ્રસાદ:—લૂંટારાઓને કેદ પકડવાનું કાર્ય કેટલું કઠિન છે એ આપ ક્યાંથી સમજી શકો ? ખરી રીતે જેવા જતાં આવેા ગંભીર કેસ આજ સૂંદીમાં અમારા હાથમાં આવ્યો નથી. અમારો એક વર્ષનો સઘળો પરિશ્રમ વ્યર્થ થયો છે. હું સમજી શકતો નથી કે, કયા મંત્રબળથી લૂંટારાઓ અદૃશ્ય રીતેને પોતાનાં નીચ કાર્યો પાર ઉતારે છે ?

કુસુમકાન્ત:—મ્હને લાગે છે કે, હવે તેઓ કેદ પકડાશે.

દેવપ્રસાદ:—આપ શા ઉપરથી આમ કહો છો ?

કુસુમકાન્તે શાન્તિવ્રતાની સુવર્ણમુદ્રિકા સંબંધીની સઘળી હકીકત દેવપ્રસાદને કહી સંભળાવી અને પછી તેણે એ આગિકાને પૂછી જે નામ હામ વગેરે હકીકત લખી લીધી હતી એ હકીકતનાં કાગળ દેવપ્રસાદના હાથમાં આપ્યો.

દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“ તમે સુવર્ણમુદ્રિકા પાછી આપી દઈને ઘણો અન્યાય કર્યો છે જો હું ત્યાં હાજર હોત તો મ્હું ગમે તે પ્રકારની

ચતુરાઇ વાપરીને એ મુદ્રિકા મ્હારી પાસે રાખી હોત. ધારે કે, એ બાળિકાના પિતાને આપણે ગિરફતાર કર્યો; પરંતુ જે તેની પાસેથી ચોરીનો કાંઇ માલ ન મળી આવ્યો તો તેને કેવી રીતે સજા કરાવવી ? ચોરને પકડવાથી ચોરીનો માલ મળી આવશે એનો વિશ્વાસ શો ? નામવાળી મુદ્રિકા હાથમાં આવેલી જ્યાં દષ્ટ તમે ઘણી ગંભીર બૂલ કરી છે.

કુસુમકાન્તઃ—શાન્તિલતાનું કાંઈ અનિષ્ટ ન થાય એટલા માટે જ મ્હં એ મુદ્રિકા પાછી આપી દીધી છે.

દેવપ્રસાદઃ—અમે જે કાર્ય કરીએ છીએ તે બંને બાળુના માર્ગ જચાવીને જ કરીએ છીએ.

કુસુમકાન્તઃ—આપ કેવી રીતે એ મુદ્રિકા આપની પાસે રાખી શકત ? જે આપ મુદ્રિકા આપની પાસે રાખત તો બદમાશ લૂંટારા ચેતી જાત નહિ કે ?

દેવપ્રસાદઃ—અમે કેવી રીતે કાર્ય સિદ્ધ કરીએ છીએ એ અમે બીજા કોઈને કહેતા નથી. વળી જે આપના જેવી સરળ બુદ્ધિ અમારામાં હોય તો અમે ડિટેક્ટિવનું કામ જ કરી શકીએ નહિ. જગતમાં કૂટબુદ્ધિથી અસાધ્ય થાય એવું એક પણ કાર્ય નથી. શું અમે એક અજ્ઞાની બાળિકા પાસે પરાજિત થઇએ ? આપની બુદ્ધિના દોષથી કાર્ય બગડી ગયું. આપ તો માત્ર બાપણો જ આપી બાણો ! બીજું કાંઈ આપનાથી ન જ બને.

કુસુમકાન્તઃ—સર્વના ઉપર એક વિચારકર્તા કાર્ય કરે છે. તેની મંગળદષ્ટી સર્વત્ર પૂર્ણ થાય છે.

દેવપ્રસાદઃ—આ વાક્યનો અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી; પરંતુ કુટ લોકોના હાથમાંથી આત્મરક્ષણ કરવાને માટે તેણે જે કૂટ

૭૯. આપના કે દેખાંમના?

શુદ્ધિ આપેલી છે તેનો પ્રસંગ આગળે ઉપયોગ તો કરવો જ નોંધાયે.

કુસુમકાન્ત:—પરંતુ સિદ્ધિદાતા તો માત્ર એ એક ઇશ્વર જ છે.

દેવપ્રસાદ:—આપણે તેના જ દાસ છીએ. તેના કાર્યને માટે આપણે કૃતજુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો નોંધાયે. પિશાચ મનુષ્યોનું દમન જો કૃતજુદ્ધિથી નથી કરવામાં આવતું તો સઘળું નિષ્ફળ થાય છે.

કુસુમકાન્ત:—ત્યારે હવે મહેં આપને જો કેકાણું આપ્યું છે ત્યાં આપ ક્યારે જશો ?

દેવપ્રસાદ:—આપને પણ મ્હારી સાથે આવવું પડશે.

કુસુમકાન્ત:—કેમ ? આપ તો ચોર પકડવા જશો. આપની સાથે મ્હારી શી જરૂર છે ? વળી મ્હને વખતનો પણ ઘણો અભાવ છે.

દેવપ્રસાદ:—આપ સમાજસેવક છો. આ રૂં સામાજિક કાર્ય નથી કે જે આપની હાજરીની મ્હને ઘણી જરૂર છે.

કુસુમકાન્ત:—હું મ્હારા બંધુમંડળની સલાહ લીધા સિવાય હમણાં આપને કશો નિર્ણયાત્મક ઉત્તર આપી શકતો નથી.

દેવપ્રસાદ:—કેક ત્યારે આપ આપના બંધુમંડળ સાથે સલાહ કરજો. હું કાલે પાછો આવીશ. કાલે આ સમયે આપ મ્હને મળી શકશો ને, કે ખૂબ અહીંથી અદ્રશ્ય થઈ જશો ?!

કુસુમકાન્ત:—આપ કાલે સ્થાંજે ચાર વાગે આવજો એટલે હું આપને જરૂર મળીશ.

“ વારું ” કહીને દેવપ્રસાદ વિદાય થયો. કુસુમકાન્ત પાછો પોતાના કાર્યમાં ગૂંથાયો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.—નવીન સંન્યાસી.

ખીજે દિવસે સ્નાનના ચાર વાગ્યે કુસુમકાન્ત ખેડો ખેડો એક વર્તમાનપત્રને માટે લેખ લખતો હતો. તેના મિત્રો પોતપોતાના કાર્યમાં ગુંથાયના હતા. એવા સમયે ડિટેક્ટિવ દેવપ્રસાદ પુનઃ કુસુમકાન્ત પાસે આવી પહોંચ્યો. કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“આપની સાથે આવવાનું મહેં નક્કી કર્યું છે. આજે જ આપણે અહીંથી જમણું કે ? હું આપને કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ પડીશ એ હું સમજી શકતો નથી.”

દેવપ્રસાદે કહ્યું:—ટ્રેનમાર્ગે આજે આપણે રવાના થવાનું છે. હવે વખત ગૂમરાવાની શી જરૂર છે ? જો એ સ્ત્રીજીવતી હશે તો આપણે કેવું ગંભીર કાર્ય હાથમાં લીધું છે એ સમજી શકશે. આપણે સંન્યાસીના વેષમાં તેને ઘેર જમણું; પછીથી ખીજી તપાસ કરીશું. એના ઘરમાંથી આપણે શાન્તિલતાને શોધી શકીશું એમ હું ધારતો નથી, કેમ કે ચોર લૂંટારાએ ચોરીનો માલ કે વસ્તુ પોતાના ઘરમાં રાખતા જ નથી; છતાં એક વખત તેના ઘરની તપાસ કરવાની જરૂર તો છે જ.”

કેટલાક પોલિસ અધિકારીઓની સાથે તેઓ બન્ને યથાસ્થાને જઈ પહોંચ્યા. કુસુમકાન્તના માણ ઉપરથી કાણે કાણે એક કરુણાની છાયા ચાલી જવા લાગી. કાણુ જાણે કે, અંતિમ સમયને માટે કેવો દેખાવ બતાવવાની ઇચ્છા રતી હતી ? !

જે સ્થાને જવાનું હતું તે સ્થાન પાસે જઈ પહોંચ્યા પછી દેવપ્રસાદે કુસુમકાન્તને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“આપ હવે વેષ બદલી નાખો.”

કુસુમકાન્ત અપૂર્વ સંન્યાસીવેષમાં સુલભિજન્ય થયો. તેણે

૯૦ અંગના કે દેવાંગના?

મસ્તક ઉપર લાંબી જટા ધારણ કરી. પછીથી તેણે ભગવાં વસ્ત્રો પહેરી લીધાં. તેના કંઠમાં રુદ્રાક્ષની માળા શોભવા લાગી. તત્પશ્ચાત્ તેણે પોતાના સર્વાંગ ઉપર ભસ્મનું લેપન કર્યું. કુસુમકાન્તના આવા અદ્ભુત વેષનું દર્શન કરી દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“વાહ ! ધણા ચમત્કારિક નવીન સંન્યાસી જણુ ઓ છો ! હવે આપણું કાર્ય સફળ થાય એટલે થયું !”

પછીથી દેવપ્રસાદે પોતે પણ કુસુમકાન્તના જેવો વેષ ધારણ કર્યો અને પોતાના સધળા સાથીદારોને એક ઠેકણે ઉભા રાખી તેઓ જ્યાં જવાનું હતું ત્યાં ગયા. જતી વખતે દેવપ્રસાદે પોતાના સાથીદારોને કહી રાખ્યું કે, તેમણે સંકેતધ્વનિ સાંભળતાં જ તરત પોતાની પાસે આવી પહોંચવું. એ સ્થાન કાંઈ નદીના કિનારાથી બહુ દૂર આવેલું નહોતું.

કુસુમકાન્ત અને દેવપ્રસાદ અપૂર્વ સંન્યાસીના વેષમાં પેલી બાળિકાના પિતાને ત્યાં ગયા. એ વખતે દશ વાગ્યા હતા. ઘરમાં બેસીને ત્રણ માણસો ધૂમ્રપાન કરતા હતા. બારણામાં બે સંન્યાસી-ઓને આવેલા જોઈને તેઓ સર્વ વિસ્મિત બની ગયા. પૂર્વોક્ત બાળિકા આંબણામાં કાંઈ કાર્ય કરતી હતી. તેણે પોતાના પિતા પાસે જઈને કહ્યું:—“મિતાજી ! આપણે ત્યાં બે સંન્યાસી આવ્યા છે.”

“ઠીક, તેમને બેસવા દે.”

સંન્યાસીઓના પ્રત્યે હિન્દુ સમાજના સધળા વર્ગના લોકોની પ્રગાઢ ભક્તિ હોય છે. દેવપ્રસાદે ગંભીર સ્વરે કહ્યું:—“જય સી. તારામકી જય-તમારું કલ્યાણ થાઓ.”

એ મકાનના આંબણાના એક ખુણામાં લિમ્બકાનું વૃક્ષ હતું.

છંદ્રવેષવાળા બન્ને સંન્યાસીઓ મૃગચર્મ બિછાવીને એ લિમડવા વૃક્ષની ડાયા નીચે બેઠા.

કેટલાંક બાળક, બાળિકાઓ અને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ આવીને બન્ને સંન્યાસીઓને ઘેરી લીધા. ગાય દહોવાનું કાર્ય પૂર્ણ કરી એક પ્રૌઢ પુરુષે સંન્યાસીદ્વય પાસે આવી તેમને દંડવત પ્રણામ કર્યા અને પૂ-છયું:—“મહાપ્રભુઓ ક્યાંથી પધારે છે?”

દેવપ્રસાદે નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો:—“અમે તીર્થપર્યટન કરતા કરતા આ તરફ આવ્યા છીએ. સંન્યાસીઓને તીર્થપર્યટન સિવાય બીજું શું કાર્ય હોય? હે કૃષ્ણ! એકમાત્ર તમે જ જીવની ગતિ છો.”

પ્રૌઢ પુરુષે કહ્યું:—“પ્રભુ! જેથી અમારું મંગળ થાય એજ આપ કરો. અમારા જેવા અધમ માણસો ઉપર આપે દયા કરી છે એ અમારું પરમ સૌભાગ્ય છે.”

દેવપ્રસાદ:—પરોપકાર કરવાને માટે જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અમને મોકલ્યા છે હરે કૃષ્ણ! હરે કૃષ્ણ! હરે રામ! પરોપકાર એજ અમારું જીવનવ્રત છે.

દેવપ્રસાદના આ વચનો સાંભળતાં કુસુમકાન્તને ઘણું હસવું આવતું હતું; છતાં જો પોતે હસી પડશે તો સધળું કાર્ય બગડશે એમ વિચારી તેણે પોતાના હાસ્યને દમાતી દીધું.

એત્યારે સુધી વૃદ્ધા સ્ત્રી ચૂપ ઉભી રહી હતી. કુસુમકાન્તના પ્રત્યે સ્નેહપૂર્ણ દષ્ટિપાત કરીને તેણે કહ્યું:—“અહા! કેવો સુંદર છોકરો છે! બાણે કે રાજકુમાર જ કેમ ન હોય! ભાઈ! કયી અભાગિનીના સર્વસ્વનો વિનાશ કરી આદલી ન્હાની ઉમ્મરમાં તું સંન્યાસી થયો છે?”

કુસુમકાન્ત કરી ઉતાર આપી શક્યો નહિ; તે ચૂપકીદી ધારણ કરી બેસી રહ્યો. વૃદ્ધાની આવી સરળતાપૂર્ણ અને સ્નેહપૂર્ણ સહાનુભૂતિથી કુસુમકાન્તના અંતરમાં એક નમ્ર આધાત લાગ્યો.

પૂર્વોક્ત યાળિકા આ વૃદ્ધા સ્ત્રીની પાસે ઉભી રહી હતી. તેણે એ વૃદ્ધા સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“દાદીમા ! મહારી બા બિમાર છે તેનું કાંઈ ઔષધ આ સાંધુ મહાત્મા બાણે છે કે નહિ એ તેમને પૂછી જુઓને ?”

વૃદ્ધા સ્ત્રીએ કહ્યું:—“આ છોકરીની માતા હૃદયની વેદનાથી વારંવાર ધણું દુઃખ ભોગવે છે. બે આપ કંઈ દવાદાર બાણના હો તો અમને જ્ઞાતાવો.”

દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“જુઓ માણ ! માત્ર એક કૃષ્ણ જ રક્ષણ-કર્તા છે. ઔષધ મહારી પાસે નથી. જંગલમાંથી શોધી કાઢવું અશક.”

આવા પ્રકારની વાતચિતમાં અગીઆર વાગ્યા. દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“વખત બહુ થઈ ગયો છે; તેથી હવે આપણે જઈએ.” આમ કહી તે વૃદ્ધા તરફ પુનઃ દષ્ટિપાત કરીને તેણે કહ્યું:—“માણ ! થોડી બિલા આપો. અમે બે દિવસના અપવાસી છીએ.”

કહેવાની જરૂર રહેતી નથી કે, દેવપ્રસાદ અને કુસુમકાન્ત જમી પરવારીને જ અત્રે આવ્યા હતા. વૃદ્ધાએ કહ્યું:—“અમારે ત્યાંજ રસોઈ કેમ નથી કરત ? અમે મુસલમાન કે શ્વર જાતિનાં નથી.”

દેવપ્રસાદે આ પ્રસ્તાવને સંમતિ દર્શાવી એટલે ઉપરોક્ત યાળિકા કે જેનું નામ મેંના હતું તેણે ઘરમાં જઈ એક ચોરડા સાફ કરી નાંખ્યો અને સંન્યાસીઓની રસોઈની વ્યવસ્થા તેણે કરી આપી.

પછીથી મેંનાના પિતાએ ધણાજ નમ્ર સ્વરે કહ્યું:—“મહાત્મન! હવે સ્નાન સંધ્યા કરી અમને કૃતાર્થ કરો.”

દેવપ્રસાદ:—સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્યકર્મથી અમે પ્રભાતકાળેજ નિવૃત્ત થયા છીએ.

કુસુમકાન્તને રસોઈ બનાવતાં આવડતી નહોતી. દેવપ્રસાદે પોતે જ રસોઈ બનાવી. બન્ને જણા રસોઈ બનાવી જમી લઈ ત્યાંથી ઉપડવાની તૈયારી કરતા હતા એવામાં ઉપરોક્ત વૃદ્ધાએ તેમની પાસે આવીને કહ્યું:—“મહારાજ! પેલા ઔષધનું શું કર્યું?”

દેવપ્રસાદ:—ઔષધ વનજંગલમાંથી શોધી કાઢવું પડશે. અમે ઔષધ શોધી કાઢી સત્વર પાછા આવીએ છીએ.

આ મકાનના પાછલી દિશાએ વિસ્તૃત અરણ્ય આવેલું હતું. બન્ને સંન્યાસીઓ એ જંગલમાં જવા લાગ્યા. પોતાના કાર્યની સફળતા થાય એવું કેટલું ચિન્હ આ જંગલમાં જોવામાં આવે છે કે નહિ તેની ખાત્રી કરવાના ઉદ્દેશથી બન્ને જણા જંગલને લક્ષ્યપૂર્વક તપાસતા આગળ વધવા લાગ્યા. આ જંગલમાં અનેક ન્હાનાં મોટાં વૃક્ષો આવેલાં હતાં. કેટલેક ડેકોણે તો વૃક્ષવૃક્ષોનું પ્રમાણ એટલું બધું આવતું હતું કે ત્યાંથી મુશ્કેલીથી આગળ વધી શકાતું હતું. આ અરણ્યમાં આવેલાં અસંખ્ય વૃક્ષોની ડાળીઓ ઉપર અનેક પંખીઓ બેઠાં બેઠાં મધુર કલરવ કરી રહ્યાં હતાં જંગલમાં કોઈ પણ મનુષ્ય રહેતું હોય એવું ચિહ્ન જોવામાં આવતું નહોતું.

આવી રીતે થોડે દૂર ગયા પછી એક ખંડેર જેવું મકાન દેવપ્રસાદ અને કુસુમકાન્તના જોવામાં આવ્યું. કુસુમકાન્તે ધણા નમ્ર સ્વરે કહ્યું:—“જુઓ આ એક ભાંગી જઈને ખંડેર બની ગયેલું પ્રાચીન મકાન જોવામાં આવે છે.”

દેવપ્રસાદ:—હા, આપણે એ ખંડેમાં બરાબર શોધ કરવાની છે; પરંતુ આજે તો હવે આપણે અહીંથી જ પાછા ફરીશું.

આમ કહી બંને જણા દૂરથી જ એ જીર્ણ મકાન બેઠ પાછા ફર્યા. જંગલમાંથી દેવપ્રસાદે કેટલાક વેલાઓનાં પાંદડાં પોતાની સાથે લઈ લીધાં હતાં. એ પાંદડાં તેણે વૃક્ષના હાથમાં આપી તેની વ્યવસ્થા કરવાનો યથોચિત ઉપદેશ પણ આપ્યો. પછીથી તેઓ બંને ત્યાંથી વિદાય થયા.

પ્રકરણ ૧૫ મું.—અરણ્યમાં અનાથિની.

સ્વચ્છસલિલા સરિતા કલકલ ધ્વનિ કરતી વહેતી ચાલી જતી હતી. દેવપ્રસાદે કુસુમકાન્તની સાથે સરિતાતટ ઉપર જઈ ત્યાં આવેલા એક મોટા પીપળાના વૃક્ષની છાયા નીચે મુકામ કર્યો. કુસુમકાન્ત ત્યાં બેઠો બેઠો વિચારવા લાગ્યો:—“અમે એક સાધ્વી નારીનો ઉદ્ધાર કરવાનું શુભકાર્ય કરીએ છીએ. નરરાક્ષસોના પંઝામાંથી એક અમૂલ્ય રત્નનું રક્ષણ કરવાને માટે અમારે આવો છદ્મવેષ ધારણ કરવો પડ્યો છે. એ સિવાય હવે ઉપાય શો? જે લંટારાઓ-બદમાશો આવી રીતે જગતનાં નિર્દોષ માણસો ઉપર જીવંત ગુજારે તેમને રાજદંડથી દંડિત કરવા એ શું મનુષ્ય કર્તવ્ય નથી? સતીના જીવનનું સંરક્ષણ કરવા જેવું સત્કાર્ય અન્ય એક પણ નથી. આમ છતાં આ છદ્મવેષ ધારણ કરેલો હોવાથી મહારા અંતરને આઘાત કેમ થાય છે?”

જે સુમયરો એ બંને છદ્મવેષી સંન્યાસીઓના શિષ્યરૂપે નિયુક્ત થયા. એ સ્થાને સંન્યાસીના વેષમાં મુકામ કરીને દેવપ્રસાદે

ચુમદ્વતદ્વારા બદમાશોની શોધ કરવા માંડી. કુસુમકાન્તને સરિતાકિનારે એકલો બેસાડી, દેવપ્રસાદ કવચિત્ વિદેશી વ્યાપારીના વેષમાં, કવચિત્ લિખારીના વેષમાં, કવચિત્ પરદેશી મુસાફિરના વેષમાં, આ સપાસનાં ગામડાંઓમાં જઈ બદમાશોની શોધ કરતો હતો. થોડા દિવસમાં જ કુસુમકાન્ત સમજી શક્યો કે દેવપ્રસાદ એક હોશિયાર ડિક્ટેટર અને તીક્ષ્ણબુદ્ધિવાળી વ્યક્તિ છે.

ગંબીર રાત્રે તેઓ નૌકામાં જઈ સૂઈ રહેતા હતા. નૌકાને એ સ્થળેથી દૂર રાખવામાં આવી હતી, કે જેથી કોઈ કાંઈ સંદેહ કરી શકે નહિ. દેવપ્રસાદે સઘળી આવશ્યક વસ્તુઓ નૌકામાં રાખી હતી.

કવચિત્ કવચિત્ કેટલાંક ગ્રામવાસીઓ આવી તેમને થોડા ધણા પ્રશ્નો પૂછતાં હતાં. કોઈ સંન્યાસીઓનો આશીર્વાદ સ્વીકારવા આવતું હતું, કોઈ દવા લેવા આવતું હતું તો કોઈ સંતાનપ્રાપ્તિની મહત્વાકાંક્ષાથી આવતું હતું. દેવપ્રસાદ સુચતુર હોવાથી તેમને સર્વને પ્રસન્ન કરી વિદાય કરતો હતો, છતાં દેવપ્રસાદ અને કુસુમકાન્ત બીજા સઘળા સંન્યાસીઓની માફક ગાંભીની ચલમો ફુંકતા નહોતા તેથી કેટલાક માણસોને આશ્ચર્ય પણ ઉપજતું હતું !

પાંચ છ દિવસ સૂધી શોધ ખોળ કર્યા પછી એ ગામની સઘળી હકીકત દેવપ્રસાદના જાણવામાં આવી. ઉપરોક્ત બાળિકાનો પિતા લૂંટારાઓનો કિંવા બદમાશોનો એક સરદાર હતો. તે ક્ષત્રિય હતો અને ખેતીવાડીનું ક્ષત્રમકાજ કરતો હતો. તેના મકાનની પાસે બીજા કોઈનું મકાન નહોતું. થોડે દૂર કેટલાંક નીચવર્ણનાં મનુષ્યો રહેતાં હતાં. તેઓ સર્વ આ બદમાશ સરદારના આજ્ઞાધારક સાથીદારો હતા. થોડે દૂર એક બે બ્રાહ્મણોનાં ઘર આવેલાં હતાં. તેઓ આ બદમાશોના આશ્રયમાં રહેતા પુરોહિતો હતા. આ ગામમાં કોઈ

પણ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ રહેતો નહોતો.

ગામની ત્રણ દિશાએ અતિ વિસ્તિર્ણુ જમીન આવેલી હતી અને ચોથી દિશાએ પ્રબળ પ્રવાહમયી પુણ્યમયી સરિતા વહેતી હતી. આવા એકાન્ત અને લયશૂન્ય સ્થાને રહીને બદમાશ લોકો અનેક નિર્દોષ માણસોના સર્વસ્વનો વિનાશ કરતા હતા. ગર્વમેન્ટ અનેક પ્રયત્નો કરતી હતી તોપણ તે આ બદમાશોને પકડી શકતી નહોતી.

લૂંટારાઓના સરદારના મકાનની પાછળ જે વિસ્તૃત અરણ્ય આવેલું હતું એ અરણ્યમાં દેવપ્રસાદ તથા કુસુમકાન્ત એક જીવું ખંડેર જેવું મકાન બોધી શક્યા હતા એ વાર્તા સુઝ વાચકો જાણે છે જ. એ ખંડેરની બરાબર તપાસ કરવાને માટે દેવપ્રસાદે કેટલાક ગુપ્તચર નિયુક્ત કર્યા. તેમણે બહુ શોધ ખોળ કર્યા પછી એવું જાણ્યું કે, એ ખંડેરમાં એક પણ મનુષ્ય રહેતું નથી.”

પાંચ છ દિવસ આ સ્થાને જ રહી દેવપ્રસાદે બદમાશોની સઘળી રીતભાત તપાસી લીધી. પછીથી તે મુખ્ય મુખ્ય બદમાશોને કેવી રીતે ગિરફતાર કરવા તેના જ વિચારો કરવા લાગ્યો.

એક દિવસે લગભગ સાત વાગ્યાના અરસામાં જાગ્રેલી બંને સંન્યાસીઓ પીપળાના વિશાળ વૃક્ષની સુશીતળ છાયા નીચે બેસીને વિવિધ પ્રકારની ચિન્તા કર્યા કરતા હતા. પ્રભાતવાયુ સ્વચ્છંદતાથી વિહરતો હતો. સરિતાનાના જળતરંગો પૂર્ણ બેશયી હિચળતા હતા. પ્રચંડ મોજાઓ કિનારા સાથે અથડાઇ વારંવાર બીણણુ ધ્વનિ કરતાં હતાં. વનવિહંગમનો મધુર કર્ણપ્રિય સ્વર સાંભળવામાં આવતો હતો; કિન્તુ ચિન્તાતુર પોલિસવર્ગના માણસોનું લક્ષ્ય પ્રકૃતિદેવીના આવા મનોહર સૌન્દર્ય તરફ તહોતું. થોડા સમય સુધી શાન્ત રહ્યા પછી દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“એ સુવર્ણમુદ્રિકા એના મકાનમાં જ દોવી બો-

ધએ. આટલી બહેલી તેઓ ક્યાં છુપાવી દે ?”

કુસુમકાન્ત:—હું પણ એમ જ ધારું છું.

દેવપ્રસાદ:—જો તપાસ કરીશું તો ખીજ કટલીક વસ્તુઓ પણ આપણા જેવામાં આવશે.

કુસુમકાન્ત:—પાંચ છ દિવસ પસાર થઇ ગયા છતાં દેવી શાન્તિ લતાના કશા સમાચાર આપણને મળ્યા નહિ.

આવા સમયે એ સ્થળે એક ગુમચરે આવીને કહ્યું:—“અરણ્યમાં આવેલા ખંડેરમાં કોઈ સ્ત્રીનો રૂદનશ્રવણ સાંભળી હું આપની પાસે આવ્યો છું. એ ખંડેરનું દ્વાર મ્હોડું તાળું મારી બંધ કરેલું છે.

કુસુમકાન્ત:—આ વાર્તા શું સત્ય છે ?

દેવપ્રસાદ:—બદમાશો અહીં પોતાને તદ્દન નિર્ભય સમજે છે તેથી તેઓ જોટલું ન કરે તેટલું થોડું જ સમજવું.

કુસુમકાન્ત:—એ સ્ત્રી, સતી શાન્તિલતા હશે કે ?

દેવપ્રસાદ:—એમ હોવું પણ કાંઈ અસંભવ નથી.

પછીથી બન્ને જણા પોતાની નૌકામાં ગયા. ત્યાં જઈ તેમણે બન્નેએ વૃદ્ધ મૌલવીનો વેષ ધારણ કર્યો. કુસુમકાન્તે વિચાર્યું:—“એક ડિટેક્ટિવની પાસે રહીને મ્હારે કટલી બધી અડચણો ભોગવવી પડે છે ? હું તો ડિટેક્ટિવના કાર્યવ્યવસાયથી માહિતગાર નથી.” આમ વિચારી તેણે નમ્રસ્વરે દેવપ્રસાદને કહ્યું:—“એ ખંડેરમાં મ્હારી શી જરૂર છે. આપ આપની સાથે એક કોન્સ્ટેબલ લઈ જશો તો નહિ ચાલે કે ?”

દેવપ્રસાદે હસીને ઉત્તર આપ્યો:—“કુસુમકાન્તભાઈ ! આવી જ રીતે આપ સ્વદેશસેવા કરશો કે ?”

કુસુમકાન્ત સહજ શરમાઇ જઇ દેવપ્રસાદનું અનુસરણ કરવા લાગ્યો. થોડા સમય પછી તેમણે પૂરેકાંત અરણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. ધીમે ધીમે ચાલતા તેઓ પેલા ભ્રમ ખંડેર પાસે જઇ પહોંચ્યા. ભૂતકાળના કોઈ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થે એ ધમારત બંધારી હોય એમ લાગતું હતું. એ ગૃહસ્થના વંશજોનો વિનાશ થવાથી જ એ સુંદર ધમારત આજે આવી કંગાલ હાલતમાં શોક પ્રદર્શિત કરતી ઉભી રહી હોય એવો ભાસ થતો હતો. વખત વીતતાં જગતમાં અનેક સ્થળે આવું પરિવર્તન થયેલું જોવામાં આવે છે.

કુસુમકાન્ત અને દેવપ્રસાદ એ ખંડેર પાસે જઇ પહોંચ્યા તો તેઓ પણ એ ખંડેરમાંથી કોઇ અબળાનો રુદનધ્વનિ આવતો સાંભળી શક્યા. એ રુદનધ્વનિ સાંભળવામાં આવતાં તેમનો બન્નેનો જીવ આકુળ વ્યાકુળ બની ગયો. તેમણે જઇને તપાસ કરી તો એ ખંડેરનું પ્રવેશદ્વાર બંધ હતું. અંદરથી રમણીની પ્રાર્થના સાંભળવામાં આવી કે:—“હે નારાયણ ! તમે ક્યાં છો ? હે સંકટોદ્ધારક બધુ ! તમે ક્યાં છો ? તમે જ એકલા સતી સ્ત્રીના રક્ષક છો; છતાં આ પ્રસંગે તમે ક્યાં છુપાઇ ગયા છો ? શું આ અબળાના ઉપર—આ દાસીના ઉપર આપ દયા નહિ જ કરો ?”

આ પ્રાર્થના સાંભળવામાં આવતાં કુસુમકાન્ત અને દેવપ્રસાદની જે સ્થિતિ થઇ એ સ્થિતિનું વર્ણન થઇ શકે તેમ નથી. કુસુમકાન્તે એ સ્ત્રીનો હમણાં ને હમણાં સંકટમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; કિન્તુ તેઓ સહાયહીન હતા. આ સમયે જ જો બદમાશો આવીને તેમના પ્રાણનો વિનાશ કરે તો એ દુર્ઘટના કોઇ પણ જાણી શકે તેમ નહોતું. તેઓ બન્ને આ ખંડેરથી થોડે દૂર જઈ, ધણા ધીમે સ્વરે વાતચિત કરવા લાગ્યા.

કુસુમકાન્ત:—આ અળખાનો ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન આપણે સતતર કરવો જોઈએ.

આવા સમયે તેઓ બન્ને પોતાની પાછળ દોઢનાં પગલાંની અવાજ સાંભળી શક્યા. દેવપ્રસાદે પાછા ફરીને જોયું તો એક ભયંકર દેખાવનો માણસ તેમની પાછળ ઉભો રહ્યો હતો !

એ ભયંકર મનુષ્યે કહ્યું:—“ મૌલવીસાહેબ ! ક્યાં જાઓ છો ?

દેવપ્રસાદે ઉત્તર આપ્યો:—“ અમે બન્ને થાકી ગયેલા મુસાફર છીએ. અમે આ અરણ્યને રસ્તેથી થોડે દૂર આવેલા ગામ તરફ જવાને ઇચ્છતા હતા; પરંતુ રસ્તો ભૂલી આ તરફ આવી ચઢ્યા છીએ. ”

તરતજ એ ભયંકર બદમાશ પુરુષ અદ્રશ્ય થઈ ગયો. કુસુમકાન્તે મૃદુ સ્વરે કહ્યું:—એ બદમાશે આપણી વાતચિત ન સાંભળી એ સ્પષ્ટ થયું. ”

દેવપ્રસાદ:—આપણી વાતચિત કદાચ એણે સાંભળી પણ હોય ! એના ઉપર કોઈ પણ રીતે વિશ્વાસ મૂકવો ઉચિત નથી. મહારા જેવા પોલિસ અધિકારીઓ કરતાં પણ એ બદમાશે બધું ધુર્ત હોય છે.

કુસુમકાન્તે સ્મિતહાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ અસલ બોલવામાં આપ એક સિદ્ધ પુરુષ જણાઓ છો. ”

દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“ કુસુમકાન્તભાઈ ! આ કાંઈ સમાજહિતકારિણી સલા નથી. આ બદમાશ લૂંટારાઓનું આવાસસ્થાન છે—વાઘ અને સર્પના નિવાસસ્થાન કગ્તાં પણ આ સ્થાન સર્વિશેષ ભયંકર છે. હમણાં આપણું જીવન સંકટમાં નથી કે ? એક ધર્મપરાયણ અળખાનું જીવન આપણી કાર્યકુશળતા ઉપર આધાર રાખે છે. જો

આપણે સહજ પણ અસાવધનતા રાખીએ તો એ એ સતી સ્ત્રીની દુર્ગતિની સીમા રહે તેમ નથી. જો બદમાશોને આપણા ઉપર યત-કિચિત્ પણ સંશય આવશે તો તેઓ એ અબળાને ખીજ કાઢી બીણુ રૂપાને લાઇ જશે. એમ થશે તો એ અબળાનું સમસ્ત જીવન સંકટમય થશે. એનું રક્ષણ કરવા જતાં આપણે અસત્ય બોલીને જો માપ કરીએ છીએ તે પાપની ઈશ્વર આપણને મારી આપશે.”

પછીથી અરણ્યમાં આગળ વધતાં વધતાં કુસુમકાન્તે દેવમ-સાદને પૂછ્યું:—“હવે શું કરશો?”

દેવમસાદ:—હવે આપણે એક ક્ષણનો સમય પણ વ્યર્થ નહિ ગૂમાવતાં એ સધળા બદમાશ લૂંટારાઓને કેદ પકડવા જોઈએ. ચાલો, સત્તર આપણે નૌકામાં જઈએ.

કુસુમકાન્ત:—આ નરપિશાચો કેટલાં બધાં નિર્દોષ મનુષ્યોને દુઃખી કરતા હશે એની કલ્પના સુદ્ધાં કરી શકાતી નથી. આપણા દેશમાં દિનપ્રતિદિન આવા બદમાશોની સંખ્યા વધતી કેમ જાય છે?

દેવમસાદ:—હિન્દવાસીઓની દગ્ગિરતા જ એનું કારણ છે. દગ્ગિરતા અનેક મનુષ્યના મનુષ્યત્વનો નાશ કરે છે. ખીજું કારણ એ છે કે, હવે આપણા ભારતમાં વારંવાર દુષ્કાળ પડે છે. નીચવળેના ધણાખરા લોકો અન્નાભાવને લીધે પણ આવાં કુકર્મો કરી પોતાનો જીવનનિર્વાહ ચલાવે છે.

કુસુમકાન્તે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“એ બદમા-શોનું દમન કરવાનો કાંઈ પણ ઉપાય મળી?”

દેવમસાદ:—જો દેશની દગ્ગિરતા દૂર આવે, દેશમાં વિશેષ પ્ર-માણ્યમાં અનાજ ઉત્પન્ન થાય તો જ દેશમાંથી આવી લૂંટકાટ પણ દૂર આવે.

આવી રીતે વાતચિત કરતા કરતા તેઓ બન્ને નૌકામાં જઈ પહોંચ્યા ત્યાં જઈ પહોંચ્યા પછી દેવપ્રસાદે પોતાના જીવેષપનો લાગ કરી પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. પછીથી તેણે પોતાની સાથેના સધળા સિપાહીઓને, બદમાશ લૂંટારાઓને કેદ પકડવાની આજ્ઞા કરી.

વિના વિત્રાંબે સધળા સિપાહીઓએ જઈ લૂંટારાઓના સરદારના મકાનને ઘેરી લીધું. દેવપ્રસાદની કાર્યતત્પરતા જોઈ કુસુમકાન્ત આશ્ચર્યચકિત બની ગયો.

આરે તરફ અરણ્યમાં દાવાનળ સળગતાં જેવી રીતે અરણ્યવાસી હિંસક જંતુઓના અંતરમાં ભય ઉપજે તેવી જ રીતે પોલિસ સિપાહીઓના ભયંકર ધ્વનિથી નરપિશાચ લૂંટારાઓના અંતરમાં અપાર ભય ઉપજ્યો.

પોલિસ સિપાહીઓએ લૂંટારાઓના સરદારના મકાનમાંથી ચાર માણસોને અને અન્ય સ્થાનોએથી બીજા કેટલાક માણસોને કેદ કર્યા. સધળા કેદીઓના હાથમાં લોઢાની ખેડીઓ નાંખવામાં આવી. પછીથી ડ્રેકિટર દેવપ્રસાદે પોતાના તાબાના ત્રીયેના કેટલાક સિપાહીઓને લૂંટારાઓના સરદારના મકાનની જડતી લેવાની આજ્ઞા કરી.

હવે પેલી નિરાધાર અબળાનું રક્ષણ સત્વર કરવાની જરૂર હતી. કેટલાક નોકરોને બદમાશો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું અને જડતી કરવાનું કામ સોંપી દેવપ્રસાદ કુસુમકાન્તની સાથે અરણ્યમાં આવેલા ભમ ખડેર તરફ જવા લાગ્યો. લૂંટારાઓની સ્ત્રીઓ અને તેમનાં સંતાનોના આર્તનાદથી ગગનમંડળ ગાજી ઉઠ્યું.

દેવપ્રસાદ હથિયારબંધ સિપાહીઓની સાથે જંગલમાં આગળ વધવા લાગ્યો. તેમના પગના ભારથી પૃથિવી કંપવા લાગી. અનેક લતાઓ છિન્ન વિચ્છિન્ન થઈ જવા લાગી.

૬૨ અંગના કે દેવાંગના?

એ ભ્રમ ખંડેર પાસે જઈ પહોંચતાં તેમણે જે દેખાવ જોયો તેથી તેમના સર્વના હૃદયનું લોહી સુકાઈ ગયું. તેમણે દાર તોડી ખંડેરમાં પ્રવેશ કર્યો તો આ એક પણ મનુષ્ય તેમના જોવામાં આવ્યું નહિ. કુસુમકાન્તે નિરાશાથી પોતાનો હાથ કપાળમાં પછાડ્યો. અરણ્યમાં દુઃખ ભોગવતી અનાથિનીને નિષ્કુર નરપિશાચો ક્યાં છપાડી ગયા હતા ! અંતે ઇશ્વરે સઘળો શ્રમ બ્યર્થ કર્યો કે શું ? !

પ્રકરણ ૧૧ મું.—હૃદયદ્રાવક નિરાશા.

ડિટ્રિક્ટવ દેવપ્રસાદ જાતે જ પોતાની સાથીદારોસહ એ ભ્રમ ખંડેરની તપાસ કરવા લાગ્યો. આ એક વિશાળ પ્રાસાદે જ કાળક્રમે ભ્રમ ખંડેરનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. એ પ્રાસાદના કેટલાક ઓરડાઓ હજી જમીનદોસ્ત થયા નહોતા ત્યારે કેટલાંક સ્થળે ઇંટોના ઢગલા થઈ ગયેલા જોવામાં આવતા હતા. દેવપ્રસાદ અને તેના સાથીદારોએ સકળ સ્થાનોએ લક્ષ્યપૂર્વક શોધ કરી; કિન્તુ તેમના જોવામાં કંઈ આવ્યું નહિ. આ સ્થળેથી ચંદ્રશંકરનો ગૂમ થયેલો સઘળો સરસામાન અને સતી શાન્તિવ્રતા વગેરેની પ્રાપ્તિ થશે એવી દેવપ્રસાદના અંતરમાં આશા હતી; પરંતુ એ આશા નિરાશાના સ્વરૂપમાં બદલાઈ જવા લાગી. આ ખંડેરથી થોડે દૂર એક ન્હાનું તળાવ આવેલું હતું; ત્યાં તેમજ અરણ્યમાં પણ સર્વત્ર શોધ કરવામાં આવી; કિન્તુ કશો પત્તો લાગ્યો નહિ. કુસુમકાન્ત દેવપ્રસાદની સાથે રહી અપાર મહેનત કરતો હતો. તેની શ્રમશીલતા અને કાર્યોત્સાહ જોઈને દેવપ્રસાદ અતિ સંતુષ્ટ થયો; કિન્તુ સઘળા શ્રમ વૃથા થઈ પડ્યો.

આ સમયે એક નોકરે આવી એવા સમાચાર જણાવ્યા કે:—
“લૂંટારાઓનાં ઘરખારની પૂંતી તપાસ કરવામાં આવી છે; કિન્તુ એ તપાસને અંતે કોઈ પણ વસ્તુ મળી આવી નથી.”

દેવપ્રસાદ ઘણે ચિન્તામય બની ગયો. આ અરણ્યમાં બરાબર શોધ કરવાનું કાર્ય તે પોતાના કેટલાક નોકરોને સોંપી, કુસુમકાન્તસહ તે લૂંટારાઓના મકાનમાં ગયો. ઘરખાર, પેટી પટારા આદિ સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓ બરાબર જોવામાં આવી હતી; કિન્તુ લૂંટકારનું કશું ચિહ્ન તેમના જોવામાં આવ્યું નહોતું. પેલી સુવર્ણમુદ્રિકા પણ ક્યાં જતી રહી ?

કુસુમકાન્તે દેવપ્રસાદને કહ્યું:—“પેલી સુવર્ણમુદ્રિકા પણ ક્યાં ગૂમ થઈ ગઈ ?”

દેવપ્રસાદ:—આપે કહ્યું હતું ને કે, એ સુવર્ણમુદ્રિકા બાળિકાએ તેના પિતાને જણાવ્યા સિવાય લાંધી હતી. એ બાળિકા ઘેર આવી હશે એટલે એ મુદ્રિકા તેના પિતાના જોવામાં આવી હશે, અને તેથી એના પિતાએ તે છુપાવી દીધી હશે !

કુસુમકાન્ત:—એવા તે કયા સ્થળે છુપાવી રાખી હશે ! આપણે સર્વત્ર તપાસ કરી છે; કિન્તુ એ મુદ્રિકાનો સુદ્ધા પત્તો લાગ્યો નથી.

દેવપ્રસાદ:—લૂંટારાઓને સ્થાનોનો અભાવ હોતો નથી. હવે શું થાય છે તે આપણે જોઈએ છીએ.

મામના બીજા નીચવર્ણના લોહિના ઘરખારની પણ જડતી લેવામાં આવી; કિન્તુ એક પણ વસ્તુનો પત્તો લાગ્યો નહિ.

દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“હવે માત્ર બે બ્રાહ્મણ-પુરોહિતોનાં ઘરખાર જોવાં બાકી રહ્યાં છે. એ બંને મકાનોની તપાસ પણ આપણે

હમણાં જ કરવી જોઈએ. પેલી મહિલાને માટે આપણે વિશેષ વ્યા-
કુળતામાં રહેવું પડ્યું છે. નહિ તો આટલી ઉતાવળ કરવાની કશી
જરૂર નહોતી. ચાલો પુનઃ આપણે પેલી અનાથિની અમળાની અ-
રણ્યમાં શોધ કરીએ. લૂંટારાઓ આટલી બધી ત્વરાથી તેને અન્ય
સ્થળે લઇ જાય એ બનવા જેવું નથી.”

લૂંટારાઓનું બુદ્ધિચાતુર્ય અને કાર્યતત્પરતા જોઈને દેવપ્ર-
સાદને ધણું આશ્ચર્ય ઉપજ્યું. તે પોતાના કેટલાક નોકરો સાથે ક-
રીથી અરણ્યમાં પેલી અમળાની શોધ કરવા ગયો; કિન્તુ તેનો શ્રમ
વિક્ષળ થયો.

આવા પ્રકારની શોધમાં જ બપોરના લગભગ ત્રણ વાગ્યા.
કુસુમકાન્ત ઘણો થાકી ગયેલો હોવાથી તે એક વૃક્ષની ઝાયા નીચે
બેઠો. તેના સર્વોગ ઉપર સ્વેદાંબુઓ ઉપસી આન્યાં હતાં. અઘાપિ
કાંઈએ કાંઈ ખાધેલું નહિ હોવાથી સર્વ ક્ષુધાની સંપૂર્ણ વેદના પણ
અનુભવતા હતા.

દેવપ્રસાદે કુસુમકાન્ત પાસે આવી હસીને કહ્યું:—“કુસુમકા-
ન્તભાઈ! પોલિસ વિભાગનું કાર્ય કેવું છે?”

કુસુમકાન્તે કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ. ક્ષુધા અને તૃષ્ણાથી
તેનો મોંઘા અસ્થિર અને સર્વોગ બગાડાઈ ગયું હતું. તેની
સ્થિતિ સમજી જઈ દેવપ્રસાદે તેનો એક હાથ પોતાના હાથમાં લઈ
પ્રેમસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“ધણું દુઃખ પડે છે, કેમ?”

કુસુમકાન્ત:—સર્વને દુઃખ પડે છે—કાંઈ મહેને એકલાને પડતું
નથી.

દેવપ્રસાદ:—અમને તો અભ્યાસ થઈ ગયેલો હોય છે. અનેક
વખતે અમારે બન્ને ત્રણ ત્રણ દિવસ સૂધી બૂખ્યા રહેવું પડે છે.

ચાલો, આપણે પેલા આલ્મણને ત્યાં જઈને જોઈએ કે, ત્યાં તમારા ભોજનની વ્યવસ્થા થાય છે કે નહિ.

કુસુમકાન્ત ક્રુધા તેમજ તૃણાની વેદનાથી ઘણો દુઃખિત થયો હોવાથી આ પરતાવને તે અસંમત થયો નહિ. દેવપ્રસાદે એ ભ્રમ ખડેરની ચોતરફ કેટલાક પહેરેગીરો રાખી, કુસુમકાન્ત સાથે આલ્મણના મકાન તરફ જવા માંડ્યું.

ત્રણ વાગી ગયાં હતાં. આલ્મણના ઘરનાં માણસો ભોજનાદિ કરી લઈ દ્વાર બંધ કરી સૂઈ ગયાં હતાં. પોતાના ખીખ સાથીદારોને બહાર રાખી દેવપ્રસાદ અને કુસુમકાન્ત જેવા એ આલ્મણના મકાનમાં પ્રવેશ કરતા હતા એવામાં તેઓ ત્યાં આગળ બે સ્ત્રીઓને આ પ્રમાણે વાતચિત કરતી સાંભળી શક્યા.

એક સ્ત્રીએ કહ્યું: —“ અરેરે ! આ નરાધમોએ એ સતી સાખી સ્ત્રીને ફરી ક્યાં લઈ જઈને રાખી હશે ? ! ”

ખીખ સ્ત્રીએ કહ્યું: —“ એ સ્ત્રી કેવી બલી છે ! દેખાવમાં તે સાક્ષાત્ સરસ્વતીના જેવી છે તેનો સ્વભાવ પણ ઘણો સારો છે ! અમારે ઘેર તે જેટલા દિવસ રહી હતી તેટલા દિવસ સૂધી તેણે પોતાના પતિનું સ્મરણ કરી રુનન કર્યું હતું ! ”

પહેલી સ્ત્રીએ કહ્યું: —“ પેલી રાંડ બિખારણી જ સધળા અનર્થનું મૂળ છે. આજે પ્રભાતકાળે જ એ તેની સાથે ચાલી ન જત તો એની વિશેષ દુર્દશા થાત નહિ. બિખારણીની સાથે તે સરિતાના કિનારા ઉપર જતી હતી એવામાં જ લૂંટારાઓએ તેને ફરીયા પકડી છે. એ ખિચારીના દુઃખની સીમા નથી. એ ખિચારી યાદ આવતાં જ મ્હને તેની શોયનીય સ્થિતિ માટે ઘણું દુઃખ ઉપજે છે. ”

૬૬ અંગના કે દેવાંગના?

ખીજ સ્ત્રી:—લૂંટારાઓ એને એના પતિ પાસેથી ઉપાડી લા-
ગ્યા છે. અરેરે ! આ કેવી નિષ્કુરતા કહેવાય !

પહેલી સ્ત્રી:—એ સ્ત્રી સાક્ષાત્ સાવિત્રીના જેવી છે. આવી
ધર્મપરાયણા સ્ત્રીઓ જગતમાં ઘણી થોડી હોય છે. જે નરસિંહાચો
આવી સતી સાધ્વી સ્ત્રીને સતાવે છે તેમની કેવી દુર્ગતિ થશે ? !

ખીજ સ્ત્રી:—આપણે પણ એ લૂંટારાના આશ્રયમાં, રહીએ
છીએ તેથી જેવી તેમની દુર્ગતિ થશે તેવી જ આપણી દુર્ગતિ થશે.

પહેલી સ્ત્રી:—હવે એક ક્ષણ પણ એ પાપીઓના સહવાસમાં
રહેવાની ઇચ્છા નથી. હું અહીંથી ખીજે કાંઈ સ્થળે જતી રહેવાનો
પ્રયત્ન કરીશ. વિપદલંબન વ્રજવિહારી મ્હને જ્યાં લઈ જશે ત્યાં
હું જઈશ.

આટલી વાતચિત કર્યા પછી તેઓ બન્ને ચૂપ રહી. છુપી રીતે
આ સઘળા વાતચિત સાંભળી લઈ, સહજ અગ્રેસર થઈને દેવપ્રસાદે
કહ્યું:—“ આ મકાનમાં કાણુ છે ? ”

એ વૃદ્ધાએ ધરની ખુદાર આવીને પૂછ્યું:—“ તમે કાણુ
છો ? ”

દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“ અમે અતિથિ છીએ. આ યુવકને ઘણી
ભૂખ લાગી છે. જો કાંઈ ખાવાનું હોય તો અમને આપો. ”

પુરોહિત મહાશય ધરમાં હાજર નહોતા. આ ખુદાર આવેલી
વૃદ્ધ સ્ત્રી તેમની માતા હતી. તેણે આ બન્ને અતિથિઓનો સત્કાર
કર્યો. અતિથિસત્કાર હિન્દુઓનો સનાતનધર્મ છે. બન્ને અતિથિઓ-
ને યથાસ્થાને આસન આપી વૃદ્ધ સ્ત્રીએ કહ્યું:—“ વહુ ! ભગવાનનો
પ્રસાદ છે તે લાવો જોઈએ. ”

વહુએ ધરમંથી જ કહ્યું:—“ થોડો સમય ખેત્રો તે હું રસોઇ બનાવું. ”

કુસુમકાન્ત:—રસોઇ બનાવવાની જરૂર નથી. જે કાંઈ તૈયાર હોય તે આપો.

ગૃહિણી લાજ કાઢી બે પાત્રોમાં થોડાં થોડાં દાળ ભાત અને મિષ્ટાન્ન લઈ આવી. એ બંને પાત્રો બંને અતિથિઓ પાસે મૂકીને તે ચાલી ગઈ ત્યાર પછી તે બે સ્વચ્છ જળથી ભરેલાં પાત્રો પથ્થુ તે મૂકી ગઈ કુસુમકાન્તે દેવપ્રસાદને કહ્યું:—“આપ પણ જમી લ્યો.”

દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“ ના, આજે જો એ અનાથિની અબજાનો પત્તો નહિ લાગે તો સંધ્યાકાળ સુધી હું જમીશ નહિ ”

પોલિસ અધિકારીની કાર્યનિષ્ઠા જાણીને કુસુમકાન્ત ત્રિસ્મિત બની ગયો. તેણે પોતાના મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું:—“જો સંધ્યા પોલિસ અધિકારીઓ આવી કાર્યનિષ્ઠાથી પોતાનાં મંભીર કાર્યો કરે તો દેશની કેટલી બધી અશાન્તિ દૂર થાય ?”

કુસુમકાન્તે દેવપ્રસાદને બણો આગ્રહ કર્યો છતાં તે જમ્યો નહિ ત્યારે તેણે બંને પાત્રોમાંની ભોજન સામગ્રીને ઇન્સાફ આપી પોતાનું ઉદર પરિતૃપ્ત કર્યું.

સ્નાંજના ચારથી પાંચ વાગ્યાની અંદર દેવપ્રસાદે બંને પાણીના મકાનની લક્ષ્યપૂર્વક તપાસ કરી; કિન્તુ આ તપાસમાં પણ તેને નિરાશ થવું પડ્યું. આવી રીતે નિરાશ થઈને તે પુનઃ કુસુમકાન્તની સાથે અરણ્યમાં ગયો.

પોલિસ સિપાહીઓએ લૂંટારાઓના સમસ્ત ગામમાં ઘણી તપાસ કરી. લૂંટારાઓની સ્ત્રીઓ અને સંતાનોના આર્તનાદથી ગમનમંડળ અને સકળ દિશાઓ ગાજી ઉઠી. પોલિસ સિપાહીઓએ

૬૮ અંજના કે દેવાંગના?

ધણી શોધ આજ કરી; કિન્તુ આખા દિવસની તેમની સઘળી મહે-
નત નિરુપયોગી થઈ પડી.

અત્યંત શ્રમિત બની જઈને દેવપ્રસાદ એ ભાગ ખંડેરમાં આ-
વેલા એક દાદર ઉપર બેસી પડ્યો. કુસુમકાન્ત પણ તેની સાથે બેઠો.

દેવપ્રસાદે એક ગાદ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“અરેરે, આખા
દિવસની સઘળી મહેનત વ્યર્થ થઈ પડી.”

કુસુમકાન્ત:—આ લૂંટારાઓ શું ઇંદ્રગણવિદ્યા જાણતા હશે?

દેવપ્રસાદ:—અસ. ધારણ બુદ્ધિકૌશલથી અને ધુર્તતાથી તેઓ
લોકોની આંખોમાં ધૂળ નાંખે છે. ગવર્નમેન્ટ લૂંટારાઓનું દમન કેમ
કરી શકતી નથી એ હવે હું સમજી શક્યો છું. એક વખતે આ
સ્થળેથી એ લૂંટારાઓને કેદ પકડ્યા હતા; કિન્તુ સાક્ષી કિંવા પ્રમ-
ણના અભાવને લીધે ન્યાયાધીશે નિરુપાયે તેમને છોડી મૂક્યા હતા.
અનેક ડિટેક્ટિવોનું બુદ્ધિચાતુર્ય આ લૂંટારાઓ આગળ પરાજિત
થયું છે.

કુસુમકાન્ત:—કેવું આશ્ચર્ય ! લૂંટારાઓએ પેલી સુવર્ણમુદ્રિકા
ક્યાં ગૂંમ કરી ? !

દેવપ્રસાદ—લૂંટારાઓનું એ કાર્ય કાંઈ આશ્ચર્યજનક નથી.
બુદ્ધિમળથી લોકો શું નથી કરી શકતા ? આપે એ મુદ્રિકા હસ્ત-
ગત થયેલી હોવા છતાં પાછી આપી દીધી એ બાબત જોઈને કાર્ય
કર્યું છે. હું ધારું છું કે હવે આપ પણ આપની ભૂત સમજી શક્યા
હશે. હવે જો લૂંટારાઓ પાસેથી થોડો ધણો પણ લૂંટનો સરસા-
માન નહિ મળી આવે તો પ્રમાણના અભાવે નિરુપાયે તેમને છોડી
દેવા પડશે.

કુસુમકાન્ત:—લૂંટારાઓનું કાર્ય ઈદ્રજ્જળતા જેવું હોય એમ લાગે છે !

દેવપ્રસાદ:—જે આ સંસારમાં સઘળાં મનુષ્યો આપતા જેવાં સ્તરણ હૃદયનાં અને પવિત્ર હોત તો આ મૃત્યુનોક સ્વર્ગ બની જતો; કિન્તુ તેમ નથી. અનેક ધુર્ત તેમજ યદમાશ માણુઓ પણ આ સંસારમાં છે.

કુસુમકાન્ત:—લૂંટારાઓએ પેલી અનાથિની અબજાને આટલા અલ્પકાળમાં જ ક્યાં છુપાવી દીધી ?

દેવપ્રસાદ:—હવે માત્ર એ કલાકમાં જ બીણુ અધિકારમયી રાત્રિનું સામ્રાજ્યમાં સર્વત્ર ફેલાશે. એ અનાથિની અબજાનો વિચાર કરતાં કરતાં મ્હારું હૃદય કંપી ઉઠે છે. કુસુમકાન્તભાઈ ! આજે આખા દિવસમાં મ્હેં કાંઈ ખાધું નથી. હજી સૂંચી મ્હને ક્ષુધાનો અનુભવ પણ પડ્યો નથી. માત્ર એ અનાથિની અબજાની ચિંતાએ જ મ્હને અસ્થિર બનાવી દીધો છે. મ્હેં મ્હારાથી બની શકે એટલી મહેનત કરી છે. હવે માત્ર ઇશ્વર ઉપર જ આધાર છે.

કુસુમકાન્ત:—આપણી સઘળી મહેનત યદમાશોએ પોતાના બુદ્ધિકૌશલથી વ્યર્થ કરી નાખી.

દેવપ્રસાદ:—એ નિગ્રાહર અબજાએ વ્યાકુળતાથી શ્રીનારાયણનું સ્મરણ કર્યું હતું. શ્રીનારાયણ જ તેનું રક્ષણ કરશે કુસુમકાન્તભાઈ ! આપણે હવે વિના કાંઈ વખત શા માટે ગૂમાવવો જોઈએ ? છેલ્લી ક્ષણ સૂંચી આપણે આપણું કર્તવ્ય બજાવવું જોઈએ આ ખંડેર ફરીથી એક વખત આપણે તપાસી જોઈએ.

દેવપ્રસાદ:—છતાં હજી એક વખત ચોક્કસ તપાસ કરવાની મ્હારી ઇચ્છા છે.

આમ કહીને દેવપ્રસાદ ઉઠ્યો. તેણે ઉઠી ઉંચું જોઈ, સતીના રક્ષક, પાપીના સંહારક પરમકૃપાળુ પરમાત્માનું પોતાના અંતરમાં સ્મરણ કર્યું.

પરાંપર આ સમયે જ દૂર આવેલા એક ગામડામાં કાંઈ એક પર્ણકુટિરમાં એક ગુજરાતી યુવક એકલો ચિંતામગ્ન સ્થિતિમાં બેઠો હતો. એકાએક તેની જમણી આંખ ફરકવા લાગી. પ્રવાસીના સુખ સ્વપ્નની માફક, વસન્તના મધુર વાયુની માફક એક સુંદર સુખનું તે સ્મરણ કર્યા કરતો હતો. તેનાં ઉભય નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું હતું.

હૃદયના ઉડાણમાંનો પ્રેમ એક અદ્ભુત વસ્તુ છે. યુગ્મક જેવી રીતે લોહાને આકર્ષે છે, એક ગ્રહ જેવી રીતે સેંકડો યોજન દૂર રહીને બીજા ગ્રહને આકર્ષે છે તેવીજ રીતે પ્રેમગળથી, એક હૃદય સેંકડો યોજન દૂર હોવા છતાં બીજા હૃદયને આકર્ષે છે.

આ યુવકનું નામ રામપ્રસાદ હતું. વાંચકમધુઓ આ યુવકનો પરિચય પછીથી પામી શકશે.

પ્રકરણ ૧૭ મું.—સુશીલા.

દેવપ્રસાદે એ ભગ્ન ખંડેરમાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો. કુસુમકાન્ત પણ તેનો અનુગામી થયો. ઘણા હથિયારખંધ પોલિસ સિપાહીઓ પણ તેમની બન્નેની સાથે જવા લાગ્યા.

જે ઓરડામાં એ અનાથિની અબળાને કેદ રાખવામાં આવી હતી એ ઓરડામાં પુનઃ દેવપ્રસાદે પ્રવેશ કર્યો. જાણે કે હજી સૂધી એ અબળાનો રુદનસ્વર હજી સૂધી તે સાંભળી શકતો હોય !

આ ઓરડાને, આ વિશાળ મકાનનો માલિક ભૂતકાળમાં સ-
ચનાલય તરીકે વાપરતો હશે એમ તેના દેખાવ ઉપરથી લાગતું હતું.
આ ઓરડામાં પુષ્કળ ઇંટો તેમજ ન્હાનાં મ્હોટાં લાકડાંનો ઢગલો
પડેલો હતો. દેવપ્રસાદે ત્યાં ઉભા રહી થોડા સમય સૂધી કાંઈ વિચાર
કર્યા પછી પોતાના નોકરોને આજ્ઞા કરી કે:—“આ ઢગલો એક
ખાબુએ ખસેડી નાંખો.”

આ સમયે દેવપ્રસાદના હાથ નીચેના એક માણસે કહ્યું:—
“અમે ઘણી વખત આ ઢગલાને ઉપાડી જોયો છે—એની અંદર
કાંઈ નથી.”

આ વાક્ય તરફ લક્ષ્ય નહિ આપતાં દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“હું
કાંઈ સાંભળવાને ઇચ્છતો નથી. તમે સર્વ હું કહું તેમ કરો.”

તરત જ સઘળા નોકરો એ ઢગલાને એક ખાબુએ ખસેડવા
લાગ્યા.

કુસુમકાન્તે સહજ વિરક્ત થઈને પોતાના મનમાં ને મનમાં
વિચાર્યું:—“આ એક પ્રકારનો માત્ર ખ્યાલ છે. દેવપ્રસાદલાઇ વિના
કારણ તેમના નોકરોને દુઃખી કરે છે.”

થોડા સમયમાં જ સઘળા નોકરોએ એ ઢગલાને એક ખાબુએ
ખસેડી નાંખ્યો; કિન્તુ એની અંદરથી કાંઈ મળી આવ્યું નહિ.

કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“આ ઢગલામાંથી કાંઈ નીકળ્યું નહિ !”
એ ઢગલા નીચે મ્હોટી મ્હોટી ઇંટો ગોઠવેલી હતી. દેવપ્રસાદે
જાણ્યું તો તેને માલૂમ પડ્યું કે, એ ઇંટો છૂટી હતી; તેથી તેણે એ
સઘળા ઇંટો ઉપાડી બીજી તરફ ફેંકી દીધી. ઇંટો ઉપાડી નાંખવામાં
આવતાં ત્યાં એક લોઢાનું કપાટ દેખાયું. એ કપાટને તાળું વાસ-
વામાં આવેલું હતું. ઘણી મહેનત કરીને પોલિસોએ એ તાળું ભાંગી

નાખ્યું. પછીથી એ લોહાનું કપાટ દેવપ્રસાદે પોતાના હાથે ઉઘાડ્યું તો નીચે પાછા એક બીજો ઓરડો તેના જોવામાં આવ્યો. કુસુમકાન્તે આ ઓરડો જોઇ આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું:—“જો ભોંયરાના જેવા આ શુભ ઓરડામાં કાંઈ મનુષ્ય હોય તો તેને જીવતી હાલતમાં જ દારી દીધેલું છે એમ કહી શકાય.”

દેવપ્રસાદ:—નીચે ઉતરવાની નિસરણી છે તે આપ જોઇ શકો છો કે ?

આ સમયે એક નોકરે કહ્યું:—“દીપક સિવાય એ ઓરડામાં કેવી રીતે પ્રવેશ કરી શકાશે ? અહીં દીપક તો છે નહિ, અને એ ઓરડામાં ઘણો અંધકાર છે.”

દેવપ્રસાદ:—હું એકલો જ એ ઓરડામાં પ્રવેશ કરીશ.

દેવપ્રસાદનું સાહસ જોઇ સર્વે ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યું. દેવપ્રસાદ તરત જ નિસરણી ઉપરથી નીચે ઉતરવા લાગ્યો. તેની પાછળ પાછળ કુસુમકાન્ત પણ ઉતરવા લાગ્યો એટલે દેવપ્રસાદે તેને કહ્યું:—“કુસુમકાન્તભાઈ ! અહીં આપ મ્હારી સાથે આવશો નહિ. આ બીજણ અંધકારમય ઓરડામાં પ્રવેશ કરવો એ મૃત્યુને આલિંગન કરવા જેવું છે; તેથી મૃત્યુને આલિંગન કરવું પડશે તો હું એકલો જ કરીશ.”

કુસુમકાન્તે દબતાસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“કર્તવ્યકાર્ય કરતાં મૃત્યુનો ભય શામાટે રાખવો જોઈએ ?”

આમ કહીને તે પણ દેવપ્રસાદની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો. કુસુમકાન્તનું સાહસ અને કર્તવ્યનિષ્ઠા જોઇ દેવપ્રસાદ વિસ્મિત થયો. અને જણા એ નિસરણી ઉતરી નીચેના શુભ ઓરડામાં ગયા. દેવપ્રસાદે પુનઃ નિસરણી ઉપર ચઢીને કહ્યું:—“આ ઓરડો કાંઈ વિશેષ ભયંકર હોય એમ લાગતું નથી.”

આ વાક્ય સાંભળી બીજા બે પોલિસ સિપાહીઓ અને બે જમાનારો નીચે ઉતર્યા. એ ગુપ્ત ઓરડો ઘેર પહોંચ્યા લાંબો અને સ્વચ્છ હતો. એ સ્થાને વિશેષ અંધકાર પણ નહોતો. એ ઓરડાની દરેક વસ્તુ સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકાતી હતી. વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ ત્યાં સુવ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી રાખેલી હતી !

એ સ્થાને વિશેષ અંધકાર કેમ નથી એની તપાસ કરતાં દેવ-પ્રસાદને માલૂમ પડ્યું કે, બીજા એક સ્થળેથી સુરંગના માર્ગેથી સૂર્યનો પ્રકાશ એ ઓરડામાં આવે છે. એ સુરંગના માર્ગને મોટી મોટી લોઢાની સાંકળો જડી બંધ કરવામાં આવ્યો હતો.

આ સમયે એક નોકરે દેવપ્રસાદ પાસે આવીને કહ્યું:—“આ ઓરડાની પાછળ બહાર એક કૂવો છે. એ કૂવો વૃક્ષવૃક્ષતાઓથી આ-ચ્છાદિત થયેલો હોઈ જળશૂન્ય છે. એ કૂવાથી થોડે દૂર લોઢાની સાંકળો જેવામાં આવે છે. ત્યાંથી પણ કદાચ અહીં પ્રકાશ આવવાનો સંભવ છે.”

પછીથી દેવપ્રસાદ લક્ષ્યપૂર્વક એ ગુપ્ત ઓરડો તપાસવા લા-ગ્યા. પ્રાચીનરાજના આ પ્રાસાદનો બનાવનાર માણસ ઘણો દૂરદર્શી તેમજ સુનિપુણ શિલ્પી હોવો જોઈએ. ઘણી જ ચતુરાઈનો ઉપયોગ કરીને તેણે આ ગુપ્ત ઓરડો બનાવ્યો હતો. જો દુર્દેવે કાંઈ આ ગુપ્ત ઓરડામાં કેદ પૂનાય તો શ્વાસપ્રશ્વાસની ક્રિયા બંધ થઈ તેનો જીવ ગયા સિવાય રહે નહિ; એથી અપૂર્વ કુશળતાથી વામુની આવ જાને માટે બીજી દિશાએ એક દ્વાર રાખેલું હતું પૂર્વે ધનાઢ્ય પુરુષો ઓર લૂંટારાઓથી પોતાની સંપત્તિનું રક્ષણ કરવાને માટે આવા ગુપ્ત ઓરડાઓ કિંવા ભોયરાંઓ પોતાના વિશાળ પ્રાસાદમાં તૈયાર કરાવતા હતા. જે સ્થળો તેમણે પોતાના આત્મરક્ષણને માટે તૈયાર ક-

રાખ્યાં હતાં એજ સ્થળે આજે લૂંટારાઓને હસ્તગત થયાં છે ! સમયની અને ભાગ્યની આ કાંઈ સામાન્ય વિચિત્રતા નથી !

દેવપ્રસાદ આમ તેમ ફરીને એ ગુપ્ત ઓરડાની સઘળી વસ્તુઓ બરાબર તપાસવા લાગ્યો. સઘળી વસ્તુઓ અસ્પષ્ટભાવે દેખાતી હતી. ત્યાં ઘણી જાતનાં અસ્ત્ર શસ્ત્રો પણ હતાં, આ સિવાય બીજાં જે એક દેખાવ તેમણે ત્યાં જોયા તેથી તેમનું હૃદય સ્તબ્ધ થઈ ગયું. એ ગુપ્ત ઓરડાના એક ખુણામાં કેટલીક વસ્તુઓની પાછળ એક સ્ત્રી બેસી રહી હતી. તેના હાથ પગ દોરડાથી મજબુત બાંધેલા હતા, તથા એક ભૂગડાનો કુચો તેના મોંમાં ધાલવામાં આવેલો હતો.

આવો શોચનીય દેખાવ જોવામાં આવતાં તેમના હૃદયમાં જે ભાવનો હિંમત થયો તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી.

એ પોલીસ સિપાહીઓ એ બેસી રહેલા અજાણને ઉપાડવા આગળ વધ્યા. આવો પ્રકાર જોઈને દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“કાંઈ આ પવિત્ર માતૃદેહને સ્પર્શ કરશો નહિ. એને હું જાતે જ ઉપાડી લઈશ.”

દેવપ્રસાદ ધણે જાળવાળા પુરુષ હતો. તેણે સહેલાઈથી એ બેસી રહેલા અજાણને પેંતાની ખાંધ ઉપર ઉપાડી લીધી. પછીથી તે સર્વની સાથે નિસરણી ચઢી ઉપર ગયો. ઉપર જઈ દેવપ્રસાદે એક બારી પાસે એ અચેતન અજાણને સૂવડાવી. આ સમયે કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“આ શાન્તિલતા નથી;—શાન્તિલતા ક્યાં હશે ?”

દેવપ્રસાદે કહ્યું:—આ ખંડેરમાં શાન્તિલતા નથી એવું હું પેલી બાજુની બાજુઓના વાતચિત ઉપરથી જ સમજી શક્યો હતો. હમણાં તો આ અજાણના જીવનનું સંરક્ષણ કરી શકાય તો આપણા સઘળા શ્રમની સફળતા થઈ છે, એમજ મનાય.”

પછીયા દેવપ્રસાદ અને કુસુમકાન્ત એ બેશુદ્ધ અખળાને શુદ્ધિમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. થોડા સમય પછી એ રમણી શુદ્ધિમાં આવી. એક વખત આંખો ઉઘાડી પુનઃ પાછી મીઝી દબને ભયસૂચકસ્વરે તેણે કહ્યું:—“અરેરે ! હજી પણ તમે મ્હને શામાટે દુઃખ દી છો ? તમારે મ્હારો જીવ લેવો હોય તો સત્વર લઇ લ્યો—હવે હું આટલું બધું દુઃખ સહન કરી શકતી નથી !”

દેવપ્રસાદે સ્નેહસૂચકસ્વરે કહ્યું:—“બહેન ! તમે સહજ પણ ભય રાખશો નહિ. હું તમારો ભાઇ છું. અમે સર્વ પોલિસખાતાના માણસ છીએ. ઈશ્વરના અપાર અનુગ્રહથી તમે સંકટમુક્ત થયાં છો.”

આ વચનો સાંભળવામાં આવતાં જ રમણી ધીમે ધીમે ઉઠી બેઠી થઇ. કુસુમકાન્ત આશ્ચર્યચકિત બની જઇ એ રમણીને જોવા લાગ્યો. એ રમણી કાંઇ કુગવાન ગૃહસ્થની કન્યા હોય એમ લાગતું હતું. તેનું શરીર સુકાઇ ગયું હતું. કેશકલાપ તેલના અભાવે ગંઠાઇ ગયો હતો. તેનાં વસ્ત્રો ભલિન બની ગયાં હતાં. તેના હાથમાં કંકણો સિવાય ખીન્ને કાંઇ અલંકાર નહોતો. કપાળમાં કુમકુમનો ઝાંખો ચાંદો હતો.

રમણી પરમ રૂપવતી સુંદરી હતી. તેની ઉંમર લગભગ સોળ સત્તર વર્ષની હતી. વાદળાઓથી ઢંકાયલા ચંદ્રની જ્યોતિ જેવી રીતે સંપૂર્ણ અદ્રશ્ય થતી નથી તેવીજ રીતે રમણીની આવી ભલિન સ્થિતિમાં પણ તેનું રૂપસૌન્દર્ય સર્વાંશે અદ્રશ્ય થયું નહોતું. સરળતાપૂર્ણ માધુર્ય તેની મુખમુદ્રા ઉપર વિરાજી રહ્યું હતું. શાન્તિલતા પણ અદ્વિતીય રૂપસુંદરી હતી; કિન્તુ તેનું સૌન્દર્ય આ રમણીના સૌન્દર્ય જેવું નહોતું. શાન્તિલતાનાં નેત્રચુગલ અતિ તેજસ્વિતા અને તીક્ષ્ણબુદ્ધિનો પરિચય કરાવતાં હતાં. એ તેજસ્વિતાથી પિશાચ પુરુષો

ભયભીત બની જતા હતા. શાન્તિલતા ઐશ્વર્યમાં ઉછરેલી પ્રતિભા-
શાલિની સુશિક્ષિતા સુંદરી હતી ત્યારે આ રમણી દીન કુટિરવાસિની
આમ્ય કુલવંધુ હતી.

કુસુમકાન્તે નમ્રસ્વરે પૂછ્યું:—“તમે કાણુ છો ?”

રમણીએ મૃદુસ્વરે ઉત્તર આપ્યો:—“મ્હારું નામ સુશીલા છે.”

દેવપ્રસાદે કુસુમકાન્તને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“કુસુમકાન્તભાઈ !
હમણાં સુશીલાબહેન ધણાં દુર્બળ જણાય છે. હમણાં એમને વિરક્ત
કરવાની જરૂર નથી. તેમને સહજ આરામ થશે એટલે આપણે
તેમના મુખે સઘળી હકીકત જાણી શકીશું. સંખ્યાનો સમય થયો છે.
આપ સુશીલાબહેનને સાથે લઈ નૌકામાં જાઓ. હવે વિલંબ કરવાનું
પ્રયોજન નથી હું નીચેના ગુપ્ત ઓરડામાંનો થોડો સરસાગાન લઈ
સત્વર નૌકામાં આવી પહોંચું છું.”

કુસુમકાન્ત સુશીલાની સાથે નૌકા તરફ ચાલ્યો ગયો. દેવપ્ર-
સાદે પણ ગુપ્ત ઓરડામાં તપાસ કરી શાન્તિલતાની સુવર્ણમુદ્રિકા
અને ચંદ્રશંકરનો નૌકામાંથી ચોરાયેલો માલ શોધી કાઢી નૌકા તરફ
પ્રયાણ કર્યું.

પ્રકરણ ૧૮ મું.—સુશીલાની દુઃખમય જીવનકથા.

અપાર પરિશ્રમ પછીનો વિશ્રામ કેવો શાન્તિદાયક હોય છે !
આખા દિવસ સતત શ્રમ કરી આવી સફળતા મેળવી દેવપ્રસાદ અને
તેના સઘળા નોકરો વિશ્રામનો આનંદ અનુભવવા લાગ્યા.

ભોજનાદિથી નિવૃત્ત થઈ એક એકાન્ત સ્થળે દેવપ્રસાદ અને
કુસુમકાન્ત એકા એક વાતચિત કરતા હતા. ક્ષિતહાસ્ય કરીને દેવ-

પ્રસાદે કહ્યું:—“કુસુમકાન્તભાઈ ! આપ હામ્મેશાં એમ કહ્યા કરો છો કે, પોલિસખાતું નિરુદ્ધોગી છે. હવે આપ સમજી શક્યા કે, બદમાશ લોકો કેવા બચાંકર અને ધુર્ત હોય છે ? પોલિસ અધિકારીઓ કેટલું કષ્ટ વેડીને પોતાનું કર્તવ્યકાર્ય બજાવે છે એ બતાવવાના ઉદ્દેશથી જ હું આપને મ્હારી સાથે લાવ્યો હતો ”

કુસુમકાન્ત:—આપની કાર્યદક્ષતાની હું અપાર પ્રશંસા કરું છું; કિન્તુ સઘળા પોલિસ અધિકારીઓ કિંવા ડિટેક્ટિવો આપના જેવા હોતા નથી. જે સઘળા પોલિસ અધિકારીઓ આપના જેવા કર્તવ્યનિષ્ઠ હોત તો દેશમાં કદાપિ ચોરી કે લૂંટફાટ થાત જ નહિ.

દેવપ્રસાદ:—મ્હેં માત્ર મ્હારું કર્તવ્ય બજાવ્યું છે. આ કાર્યમાં આપે પણ અમને બધી સહાયતા કરી છે તેથી હું આપને ધન્યવાદ આપું છું. આપની શ્રમશીલતા અતિ પ્રશંસનીય છે.

કુસુમકાન્ત શાન્ત રહ્યો. સુશીલા એક બાજુએ બેસી નીચું બેઠી, શાન્ત રહેન કરી રહી હતી. તેને ઉદ્દેશીને દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“બહેન ! લૂંટારાઓએ તમને કેવી રીતે કેદ કર્યાં હતાં તે હરકત ન હોય તો અમને કહો. ”

સુશીલા કહેવા લાગી:—“વડિલબંધુ ! હું મ્હારી સઘળી હકીકત આપને નિવેદન કરું છું. આપે આ દીન ભગિનીનો નરકસ્થાનમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો છે. હું આપને મ્હારા વડિલબંધુ જ સમજું છું અને આપ મ્હને આપની દીન ભગિની જ સમજાવો. મ્હારા પતિ અહીંથી થોડે દૂર આવેલા એક ગામમાં સામાન્ય નોકરી કરે છે. હું તેમના આશ્રયમાં જ રહેતી હતી. મ્હારા પતિની એક વિધવા ભગિની પોતાના બે સંતાનો સાથે અમારે ત્યાં જ રહે છે. તેથી મ્હારાં સાસુજી પણ તેની સાથે જ રહે છે. હું એકલી જ મ્હારા પતિની

પાસે તેમના કાર્યસ્થાનમાં રહેતી હતી—”

કુસુમકાન્ત વચ્ચે જ ખેલી ઉઠ્યો:—“ આપના પતિનું નામ શું છે ? ”

આ પ્રશ્નનો સુશીલા કશે ઉત્તર આપ્યો નહિ. દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“ હિન્દુસમાજમાં સ્ત્રીઓ સ્વામીનું નામ લઈ શકતી નથી, એ પ્રકારે આપ જાણતા નથી કે શું ? ”

સુશીલા કહેવા લાગી:—“ ગઈ દીપોત્સવીના તહેવારોમાં અમે ઘેર જવા માટે એક નૌકા લાડે કરી હતી. એ લૂંટારાઓની નૌકા હશે એમ અમે જાણતાં નહોતાં. નૌકામાં ચાર માછીઓ હતા તે પશુ લૂંટારાઓના જ અનુચરો હતા. અમે સહવારમાં ઘણાં બહેલાં નૌકામાં ખેસી નીકળ્યાં હતાં મધ્યાહ્નકાળે જ્યારે અમને ક્ષુધા લાગી ત્યારે મ્હારા પતિએ માછીઓને કહ્યું:—‘ એક સારા સ્થળે નૌકા રાખો એટલે અમે ભોજનની વ્યવસ્થા કરી લઈએ. ’ માછીઓ લૂંટારાઓના અનુચરો હતા. તેઓ સારા સ્થાનને બદલે નૌકાને એક અરણ્યને માર્ગે લઈ જવા લાગ્યા. મ્હારા સ્વામીએ તેમને પૂછ્યું:—‘ નૌકા ક્યાં લઈ જાઓ છો ? ’ લુચ્ચા માછીઓએ ઉત્તર આપ્યો:—‘ આ સ્થાન જ સ્પર્શ બનાવવાને માટે નિર્ભયતાપૂર્ણ છે. ’ આમ કહીને તેમણે ત્યાં જ નૌકાને લંગર નાંખ્યું. એ સ્થાનને બરાબર જોવાને માટે મ્હારા સ્વામી ઉઠ્યા. તે સાથે જ એ માછીઓ પણ ઉઠ્યા અને તેમણે સીટી બજાવવા માંડી. ”

કુસુમકાન્તે પૂછ્યું:—“ તમારી સાથે કાંઈ નોકર નહોતો કે ? ”

સુશીલા:—ઘેર એક બાળક નોકર હતો; કિન્તુ અમે નૌકા-દ્વારા નીકળ્યાં એટલે તે તેની માતા પાસે જતો રહ્યો હતો.

દેવપ્રસાદ:—વારુ, ત્યાર પછી શું બન્યું ?

મુશીલા:—એ માછીઓનો સંકેતધ્વનિ સાંભળવામાં આવતાં જ એ અરણ્યમાંથી બીજા પશુ ત્રણ ચાર બળવાન પુરુષો બહાર નીકળ્યા. તેમણે સર્વેએ એકત્ર થઈ જઈ મ્હારા પતિને કેઈ પકડયા—

વન્યે જ કુસુમકાન્તે પૂછ્યું:—“ અને તમે શું કર્યું ? ”

મુશીલા:—હું નદીમાં ફેદી પડવાની તૈયારી કરવા લાગી; તેથી લૂંટારાઓએ મ્હને નૌકાના લાકડા સાથે મજબુત બાંધી દીધી. લૂંટારાઓએ મ્હારા પતિને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“ જો તમારે જીવ બચાવવો હોય તો ચૂપ રહેજો. ” પછી તેમણે મ્હારા પતિને પશુ એક વૃક્ષના થડ સાથે બાંધી દીધા. હું આવી રીતે સંકટમાં ફસાઈ પડીને વિપદભંજન વ્રજવિહારીનું સ્મરણ કરવા લાગી.

કુસુમકાન્ત:—તમારી પાસે એકે હથિયાર નહોતું કે ?

મુશીલા:—ના, હું માત્ર પરમાત્માનું જ સ્મરણ કરતી હતી.

દેવપ્રસાદ:—વારું, પછી શું બન્યું ?

મુશીલા:—મધ્યજ્ઞા સરસામાન સહ મ્હને પશુ એ દુષ્ટો લઈ જવા લાગ્યા. મ્હેં રોષાવેષમાં જ એ દુષ્ટોને કહ્યું:—“ નરપિશાચો ! જો મ્હારા ઉપર કોઈ પશુ પ્રકારનો અત્યાચાર કરશે તો હું જરૂર આત્મહત્યા કરીશ. ” આવો ભય મ્હેં દર્શાવ્યો એટલે તેમણે સાહસથી મ્હાને ઉપર અત્યાચાર કર્યો નહિ. એ સમયે લગભગ બાર વાગ્યા હતા. મ્હેં જ્યારે બૂમો પાડવા માંડી ત્યારે એ નરાધમોએ મ્હારું મ્હોં બાંધી દીધું. અંતે સંધ્યાકાળે તેઓ પોતાના ગામ-પાસે નૌકા લઈ ગયા. તત્પશ્ચાત્ તેઓ મ્હને પેલા બાહ્યણને ઘેર લઈ ગયા, અને એ દુષ્ટોએ એ બાહ્યણને એમ કહ્યું કે ‘ જો તમે આ અબજાનો વિચાર ફેરવશો તો અમે તમને અપાર દ્રવ્ય આપીશું. ’ એ બાહ્યણ અને તેના કુટુંબનાં માણસો કોઈ નીચ સ્વભાવનાં નહોતાં.

તેઓ મહારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યા; કિન્તુ પ્રકાશમાં તોએ કાંઈ કરી શક્યાં નહિ; કેમ કે તેઓ લૂંટારાઓનાં આશ્રિત હતાં. હું ત્યાં રુદ્ધ કરવામાં જ મહારા દુઃખમય દિવસો વીતાડવા લાગી. પતિદેવતાના સમાચાર જાણવાને માટે હું નિરંતર ઘણી અસ્થિર રહેતી હતી. મઘ કાલે મહારી પાસે એક લિખારિણી આવી પહોંચી. એને હું પ્રથમથી જ પિછાનતી હતી. આજે પ્રાતઃકાળે હું તેની સાથે નાશી છૂટી; પરંતુ નદી ઉપર જઈ પહોંચતાં જ લૂંટારાઓએ મ્હને ભ્રેષ્ઠ, અને તેથી તેમણે મ્હને પુનઃ કેદ પકડી. મ્હેં એ દુષ્ટોને કહ્યું:— ‘નરાધમો ! જલદી મ્હને મુક્ત કરો, નહિ તો હું અવશ્ય આત્મહત્યા કરીશ.’ પરંતુ એ દુષ્ટોએ મહારા આ વાક્ય તરફ લક્ષ્ય નહિ આપતાં મ્હને એક પ્રાચીન ખંડેરમાં એક ગુપ્ત ઓરડામાં કેદ કરી, અને તેઓ એ ખંડેરમાંથી ચાલ્યા ગયા. હું વ્યાકુળતાથી શ્રીનાનાં યશુનું સ્મરણ કરી આકંદ કરવા લાગી. થોડા સમય પછી એક લૂંટારાએ પુનઃ મહારી પાસે આવીને મ્હને એક ગુપ્ત ઓરડામાંથી એક ગુપ્ત ભોંગરામાં લઈ જઈને પૂરી, અને હું અદ્યપકાળમાં જ ત્યાં બેસી રહી જતી ગઈ.

દેવપ્રસાદ:—બડેન ! દીનચંદ્ર દયાસાગર પરમાત્માએજ તમારા ધર્મનું રક્ષણ કર્યું છે. અમે આજે જ તમને તમારા પતિ પાસે પહોંચાડી દઈશું.

સુશીલાએ એક કાગળ ઉપર પોતાના પતિનું નામ ઠામ લખી આપ્યું. એના પતિનું નામ રામપ્રસાદ હતું. કુસુમકાન્ત અને દેવપ્રસાદ નૌકામાં બેસી એજ રાત્રે સુશીલાને સાથે લઈ તેણે સુયવેદા ગામ તરફ રવાના થયા, તથા બીજે દિવસે અગીઆર વાગ્યે તેઓ એ ગામમાં જઈ પહોંચ્યા. રામપ્રસાદ ઘેર જ હતો. દેવપ્રસાદ અને

કુસુમકાન્તે તેની પાસે જઈ સુશીલાના ઉદ્ધારની વાર્તા તેને કહી સંભળાવી; પરંતુ અમાર પહેલાં જ રામપ્રસાદે એક ખીજ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. રામપ્રસાદની ઉંમર પચીસ જીવીસ વર્ષની હતી.

દેવપ્રસાદે રામપ્રસાદને સઘળી હકીકત વિસ્તારથી કહી સંભળાવી. એ સઘળી હકીકત સાંભળવામાં આવતાં રામપ્રસાદના અંતરમાં જે હૃદયવિદારક દુઃખનો ઉદય થયો તેનું વર્ણન માત્ર નિર્જીવ શબ્દોથી થઈ શકે તેમ નથી. તે કંઈ બોલી શક્યો નહિ.

ખીજ એક વ્યક્તિએ આવી દેવપ્રસાદ અને કુસુમકાન્ત સાથે વાતચિત કરવા માંડી. એ રામપ્રસાદના ગોર હતા, તેમજ એ ગામના એક નેતા હતા. ગામમાં સર્વ તેમને શાસ્ત્રીજી કહીને બોલાવતા હતા.

રામપ્રસાદની વૃદ્ધ માતા દ્વારતી પાછળ છુપાઈ રહીને તેમની વાતચિત સાંભળતી હતી. તેણે સહજ આગળ આવીને કહ્યું:—“શાસ્ત્રી મહાશય ! વડુને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવી ઘરમાં ન રાખી શકાય કે ? મહારી વડુ સાક્ષાત્ લક્ષ્મીસ્વરૂપિણી છે !”

રામપ્રસાદ કંઈ ધનાઢ્ય ગૃહસ્થ નહોતો; તેથી જ પ્રવીણ શાસ્ત્રી મહાશયે વૃદ્ધાના આ વાક્ય તરફ સહજ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. તેઓ અતિશય ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યા:—“જ મહિનાથી વડુને લાંટારાઓ ઉપાડી ગયા હતા; તેથી તે જાતિબ્રટ અને ધર્મબ્રટ થઈ છે. જો તેને ઘરમાં આશ્રય આપશો તો તમો પણ જાતિબ્રટ અને ધર્મબ્રટ થશો.”

રામપ્રસાદનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું. તે કંઈ બોલવા જતો હતો; કિન્તુ એકે શબ્દ ઉચ્ચારી શક્યો નહિ. તે ત્યાંથી ઉઠી ચાલ્યો ગયો.

દેવપ્રસાદ અને ચંદ્રકાન્ત ચિન્તામય ચિત્તે પુનઃ નૌકામાં આવ્યા. તે દિવસે રામપ્રસાદને પછીથી કાંઈ ધરમાં કે ગામમાં જોઈ શક્યું નહિ. અંતરના આવેગને વશ થઈ તે કાંઈ સ્થળે ચાલ્યો ગયો.

અરેરે ! સાવિત્રીતુલ્ય સાધ્વી સુશીલાના શિર ઉપર વજ્રધાતુ થયો રડી રડીને તેણે પોતાનાં નેત્રો કુત્રાવી દીધાં.

પ્રકરણ ૧૯ મું — ચાન્તિલતા ક્યાં છે ?

દેવપ્રસાદ અને કુસુમકાન્ત સુશીલાનો ઉદ્ધાર કરીને મહાન ધર્મસંકટમાં પડ્યા ! નૌકામાર્ગે જતાં જતાં કુસુમકાન્તે દેવપ્રસાદને કહ્યું:—“ આ નિરાધાર સ્મૃતી સંસારમાં ક્યાં આશ્રયસ્થાન મેળવશે તેનો તે તાં આત્મીય સ્વજનોએ કાંઈ વિચાર કર્યો નહિ. જે યુવકે અગ્નિ તેમજ ધર્મની સાક્ષી રાખીતે એની સાથે લગ્ન કર્યું હતું તેણે જ કાંઈ વિચાર કર્યા સિવાય તેની સહધર્મચારિણીને દુઃખના અક્ષાટ સાગરમાં ડૂબાવી દીધી. હિન્દુસમાજમાં આવા પ્રકારનાં દ-ષ્ટાન્તોનો કાંઈ અભાવ નથી. ”

દેવપ્રસાદ:— મહેં એમ સાંભળ્યું છે કે, સુશીલાના પિયરમાં તેનું કાંઈ સગું સંબંધી હયાત નથી અરેરે ! આ કેવું દુઃખ કહેવાય ! હવે તો જે અનાથ મનુષ્યોના આશ્રયદાતા અને જગતના પાલનકર્તા છે તેઓ જ આ અનાથિનીનું સંરક્ષણ કરશે.

જે નૌકામાં દેવપ્રસાદ અને કુસુમકાન્ત બેઠા હતા તેમાં બે ત્રણ ન્હાની ઓરડીઓ હતી એ પૈકીની એક ઓરડીમાં સુશીલાએ સ્થપન કર્યું હતું. તે નેત્રો મીંચી પોતાનાં દુઃખની ચિન્તા કર્યા કરતી હતી. આ સુંદર વિશ્વચિત્રપટ ઉપરથી સમજી જોવા લાયક વ-

સ્તુઓ તેનાં નેત્રો પ્રાપ્ત થી જાણે કે કોઈએ ખેંચી લીધી હતી. તેના જીવનની સઘળી આશા અને વિશ્વાસ દૂર થઈ ગયાં હતાં. તે કેવી રીતે પોતાના જીવનને ટકાવી રાખશે ? આ ધોર અંધકારપૂર્ણ સંસારસમુદ્રમાં જે એક ધ્રુવનક્ષત્રના પ્રત્યે તેણે ધણે દૂર જનારા ના-વિકતી માફક દષ્ટિપાત્ કર્યો હતો એ ધ્રુવનક્ષત્ર પણ અંધકારરચા-દિત થઈ ગયું. સુશીલા વ્યથિત ચિત્તે આ સઘળી હૃદયવિદારક વા-ર્તાનો વિચાર કરતી હતી એવામાં દેવપ્રસાદ અને કુસુમકાન્ત વચ્ચે ચાલતી વાનચિત તેના સાંભળનામાં આવી પતિદેવતાની સદૃશ નિન્દા થતી સાંભળી સતી સાખી સુશીલા સવિશેષ દુઃખિતા થઈ. તેણે પોતાનાં નયનયુગ્મમાંથી અશ્રુધારાઓ વર્ષાવતાં કહ્યું:—“હે પરમાત્મનાં જે હું ખરેખરી સતી હોઉં તો સઘળાં સંકટોમાં આપ મહારા સ્વામીનારા-યાણું સંરક્ષણ કરજો. તેઓ જ મહારુ આલોકનું અને પરલોકનું સકળ સર્વસ્વ છે. તેમણે મહારો પંગિત્યાગ કર્યો છે તો પણ હું તેમની દાસી-સેવિકા છું. તેઓ જ મહારી ભક્તિમાં સાક્ષાત્ કૃણુ-સ્વરૂપ છે જો મહારો ત્યાગ કરનાથી તેમને શાન્તિ મળી શકતી હોય તો પછી હું આ દુઃખગાર ચામાટે ન ઊપાડી લઉં ?” અસ્તુ

કુસુમકાન્તે અલ્પકાળપર્યન્ત ચિંતામગ્ન રહ્યા પછી દેવપ્રસાદને કહ્યું: “હવે આપણે સુશીલાને ક્યાં રાખીશું ?”

દેવપ્રસાદ પણ આ સંબંધીનો જ વિચાર કર્યા કરતો હતો; છતાં આ સમયે પોતાના સ્વભાવને અનુસરી સ્મિત હાસ્ય કરીને તેણે કહ્યું:—“કેમ, આપે દેશસેવક કિંવા સમાજસેવકનું કાર્ય સ્વી-કાર્યું છે તો પછી દેવી સુશીલાને તમે સમાજસેવિકા બનાવજો !

કુસુમકાન્ત:—મહારો વિચાર એમને વનિતાવિશ્રામમાં રા-ખવાનો છે.

દેવપ્રસાદ:—વિચાર ઉત્તમ છે. હું પણ આપના વિચારને સંમત થઈશું હવે જાતિદ્વેષ સંબંધી આપનો શો અભિપ્રાય છે એ આપે જણાવવો જોઈએ.

કુસુમકાન્ત:—જાતિદ્વેષનો હું અંતઃકરણપૂર્વક તિરસ્કાર કરું છું. મહારો એવો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે, જ્યાં સૂધી સમસ્ત હિન્દુ જાતિનું સ્નેહસંમિલન નહિ થાય ત્યાં સૂધી ભારતવર્ષની ઉન્નતિ થવાની નથી. વળી પ્રેમથી જ દ્વેષભાવના દૂર થાય છે. જે બળથી આર્યજાતિ જગતપૂજ્ય છે એ બળનો મૂળમંત્ર પ્રેમ છે. એ પ્રેમને જો બાદ કરવામાં આવે તો ભારતનું શું અવાશિષ્ટ રહે દેશના સેંકડો અભાવોની ચિંતા કરતાં કરતાં ઘણી વખત મદદો પ્રાણ અસ્થિર બની જાય છે. જો આપણા હિન્દીઓ સમસ્ત હિંસાદ્વેષને દૂર કરી પ્રેમના મૂળ ખાયા ઉપર ઉભા રહે તો માનુષ્યમિના સઘળા અભાવો દૂર થયા સિવાય રહે નહિ. એક વર્ણના લોકોના કલ્યાણનો આધાર અન્ય વર્ણના લોકો ઉપર રહેલો છે; તેથી અસ્પર્શમાં પ્રેમભાવના ઉત્પન્ન થાય તો સર્વનું કલ્યાણ થાય.”

દેવપ્રસાદે આ નવયુવકના ઉત્તેજિત લાવણ્યમય મુખમંડળ તરફ આશ્ચર્ય પામીને જોયું. પછીથી કુસુમકાન્તનો એક હાથ પેતાના હાથમાં લઈ સ્નેહમયકે સ્વરે તેણે કહ્યું:—“કુસુમકાન્તભાઈ! આપનું કહેવું વાસ્તવિક છે. આ સાર્વભૌમિક પ્રેમ સિવાય જાતીય દુર્ગતિ દૂર થાય તેમ નથી. વિદેશીય જાતિમાં જે કર્તવ્યજિજ્ઞા, સ્વદેશપ્રેમ, અકત, કાર્યોત્સાહ આદિનું આપણે દર્શન કરીએ છીએ એ સદ્ગુણો આપણા હિન્દુઓમાં છે કે? વિદેશીઓના આ સદ્ગુણો અનુકરણીય નથી કે?”

કુસુમકાન્ત:—દેશનું સાર્વજનિક કલ્યાણ સાર્વભૌમિક પ્રેમના ઉપર જ અવલંબીને રહેલું છે વિદેશી વિધર્મીઓ ઉપર પણ જ્યાં સુધી અંતઃકરણપૂર્વક પ્રેમ રાખવામાં નથી આવતો ત્યાં સુધી સ્વ-દેશના ગૌરવમાં કદાચિ વૃદ્ધિ થતી નથી.

દેવપ્રસાદ:—મ્હારી પણ એવી જ માન્યતા છે.

કુસુમકાન્ત:—હવે આપણે બીજી વાત પડતી મૂકી ઉપરિચિત કર્તવ્યનો વિચાર કરીએ. મ્હારા મત પ્રમાણે જો ચંદ્રશંકર સુશીલાને પોતાને ત્યાં આશ્રય આપે તો ઘણું સારું. તેમનાં ધર્મપત્ની પુણ્યવતી મહિલા છે; તેથી તેઓ સુશીલા ખડેનને આશ્રય આપશે એમ હું ધારું છું; પરંતુ પ્રથમથી નક્કી કર્યા સિવાય સુશીલાખડેનને ત્યાં લઇ જવાશે નહિ. વડોદરા ગયા પછી તેમને તરતને માટે ક્યાં રાખવાં તેનો હું વિચાર કરું છું.

દેવપ્રસાદ:—મ્હારું કુટુંબ વડોદરામાં નથી; નહિ તો તે થોડા દિવસ સુધી મ્હારે ત્યાં રહેત મિસ ઇલિઝબેથ સાથે આપને પરિચય છે કે?

કુસુમકાન્ત:—હા, ઘણો પરિચય છે. તેઓ ઘણાંજ ઉદાર-સ્વભાવનાં અંગ્રેજ મહિલા છે. મિસ ઇલિઝબેથ કુસુમનાં શિક્ષયિત્રી છે.

દેવપ્રસાદ:—ત્યારે સુશીલાખડેનને આપણે પહેલાં ત્યાં જ રાખીશું.

કુસુમકાન્ત:—કિન્તુ ત્યાં રહેવાને તેઓ કબૂલ થાય તો ને?

દેવપ્રસાદ:—એ ચાર દિવસ ત્યાં રહે એમાં શી અડચણ છે? ત્યાં તેઓ પોતાને હાથે રસોઇ બનાવીને જમશે.

અંતે આ સંબંધી સુશીલાને પૂછવામાં આવ્યું તો તે એચાર દિવસ માટે મિસ ઇલિઝબેથને ત્યાં રહેવાને સંમત થઇ.

કુસુમકાન્ત:—શાન્તિલતાને તો કાંઇ પત્તો લાગ્યો નહિ.

દેવપ્રસાદ:—હજી આપણે સઘળાં સ્થળો લક્ષ્યપૂર્વક જોઈ જ-
ક્યા નથી.

કુસુમકાન્ત:—આપ શું કહો છો ?

દેવપ્રસાદ:—આપણે એક જ સ્થાન જોયું છે; કિન્તુ બદમાશ
લૂંટારાઓના બીજા કેટલાક અકાઓ હોવા જોઈએ. આપણે જ્યારે
થોડા ધણા લૂંટારાઓને કેદ પકડ્યા છે ત્યારે તેમના બીજા સાથી-
દારો પણ કેદ પકડાય એવો સંભવ છે. તેમના ઉમર જુદા મુળ-
સ્વાર્મા આવશે એટલે તેઓ પોતાના બીજા સાથીદારોનાં નામ જા-
હિર કરી દેશે, અને એથી અતે શાન્તિલતાનો પત્તો પણ લાગશે.

કુસુમકાન્ત:—આપ બરાબર તપાસ કરી, જો દેખી શાન્તિલ-
તાનો કાંઈ પત્તો લાગે તો તરત જ મ્હને સમાચાર પહોંચાડજો.
હું તેના સમાચાર લીધા સિવાય ચંદ્રશંકરભાઈને ત્યાં કવી રીતે
જઈ સુશીલાને માટે જોમ બને તેમ જલદી મ્હારે તેમને મળવા
જવું પડશે.

દેવપ્રસાદ:—એ માટે તમે નિશ્ચિંત રહેજો. શાન્તિલતાની શોધ
કરવામાં હું પાછી પહાની નહિ જ કરું.

આટલી વાતચિત કર્યા પછી બન્ને જણા શાન્ત રહ્યા. સુશી-
લા હજી સંધી ઉશિકા ઉપર મ્હોં રાખી રુદન કર્યા કરતી હતી.

કુસુમકાન્ત વડોદરા જઈ સુશીલાને મિસ ઇલિજબેથ પાસે
લઈ ગયો. એ સહૃદયા આંગલમહિલાએ અત્યંત આદરપૂર્વક સુશી-
લાને પોતાને ત્યાં રાખી. સુશીલાની હૃદયવિદારક જીવનકથા જાણ-
વામાં આવતાં તેને પણ ઘણું દુઃખ થયું.

પાંચ છ દિવસ વીતી ગયા પછી પાછો કુસુમકાન્ત દેવપ્રસા-
દને મળવા ગયો. દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“ બીજા પણ ઘણા બદમાશોને

કેદ પકડવામાં આવ્યા છે; કિન્તુ શાન્તિલતાનો કાંઈ પત્તો લાગ્યો નથી. બદમાશો પાસેથી શાન્તિલતાની હકીકત જાણવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતાં તેઓ એ હકીકત જણાવતા નથી. ”

કુસુમકાન્ત:—ત્યારે શાન્તિલતાએ આત્મહત્યા કરી હશે કે શું ?

દેવપ્રસાદ:—એમ બનવું પણ કાંઈ અસંભવ નથી.

કુસુમકાન્ત વિચારવા લાગ્યો:—“ જો કે પોતાનો ગૂમ થયેલો સધળો સરસામાન ચંદ્રશંકરને મળશે; પરંતુ દેવી શાન્તિલતા ક્યાં છે ? ”

પ્રકરણ ૨૦ મું.—આશ્રયદાન.

વૈશાખ માસ ચાલતો હતો. સર્વત્ર પુષ્કળ તાપ પડતો હતો. દારુણ ગ્રીષ્મથી મનુષ્યો ત્રાણ ત્રાણ પોકારી રહ્યાં હતાં. રસ્તાઓ ઉપર મનુષ્યોનો અવર જવર ધણો થોડો થઈ ગયો હતો. કવચિત્ કવચિત્ ‘ આઈસક્રિમ ’ ‘ ઠંડો આઈસક્રિમ ’ એવો પોકાર સાંભળવામાં આવતો હતો. સાધનસંપન્ન મનુષ્યોનાં મકાનોની બારીઓ ઉપર ખસતી લીંજવેલી ટટ્ટીઓ નાંખેલી જોવામાં આવતી હતી.

કુસુમ જો કે આરોગ્ય મેળવી શકી હતી; કિન્તુ તેનું વ્યથિત ચિત્ત કોઈ પણ પ્રકારે શાન્ત થતું નહોતું.

આજે રવિવાર હતો, મધ્યાહ્નકાળના બે વાગ્યા હતા. કુસુમ અસ્થિરચિત્તે એક પુસ્તક વાંચતી હતી, એવામાં પ્રમોદે તેની પાસે આવીને કહ્યું:—“ બહેન ! ”

કુસુમે સ્નેહથી બંધુને પોતાના બોળામાં બેસાડીને કહ્યું:—“ કેમ, શું છે બાઈ ? ”

કુસુમકાન્ત ધણા દિવસથી ચંદ્રશંકરને ત્યાં આવતો નહોતો એ વાત પાઠકમંદુઓ જાણે છે. તેનો આ દીર્ઘ વિયોગ પ્રમોદ સહન કરી શકતો નહોતો. આજે તે કુસુમકાન્તને મળવા તેના આશ્રમમાં ગયો હતો; કિન્તુ તેની મુક્તાકાંત નહિ થયાથી તે ધણો દુઃખિત થયો હતો. તેણે કહ્યું:—“જહેન ! હવે કુસુમકાન્તભાઈ આપણે ઘેર કેમ નથી આવતા ?”

કુસુમનો પ્રાણ એક પ્રકારની શાન્ત વેદનાથી વ્યાકુળ બની જતો હતો. સરળ કામળ હૃદયની સહાનુભૂતિથી તેનું હૃદય આત્મસંવરણ કરવાને અસમર્થ થયું. તે મહા મુશિખતે ચક્ષુઓના અશ્રુજળને અટકાવી શકી. કૃત્રિમ રોષાવેશમાં જ તેણે કહ્યું:—“તેઓ નથી આવતા તેમાં આપણને શું ?” પરંતુ કુસુમના મને આ વાક્ય માન્ય કર્યું નહિ. એક ખિંદુ અશ્રુજળ આપોઆપ હાથમાંના પુસ્તક ઉપર પડ્યું. પ્રમોદ જાણે નહિ એવી રીતે તેણે એ અશ્રુખિંદુ સાફ કરી નાંખ્યું.

પ્રમોદે કહ્યું:—“નહિ નહિ-તેમણે આપણે ત્યાં આવવું જ જોઈએ. તેઓ જ્યારે અહીં આવશે ત્યારે હું તેમને ધણો ઠપકો આપવાનો છું.”

કુસુમે પૂર્વવત્ સ્વરે કહ્યું:—આપણે “એમનો વિચાર શામાટે કરવો જોઈએ ? આપણે—” કુસુમ આ વાક્ય પૂર્ણ કરી શકી નહિ. તેનું ગળું રુંધાઈ ગયું. તે ત્યાંથી ઉડી બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

“તેમનો વિચાર આપણે શામાટે કરવો જોઈએ ?” એ વાક્ય સાંભળી પ્રમોદ ધણું આશ્ચર્ય પામ્યો; કિન્તુ તે કશો ઉત્તર શોધી શક્યો નહિ.

આજ દિવસે બરાબર પાંચ વાગ્યે કુસુમકાન્ત ચંદ્રશંકરને ત્યાં

ગયો. પાર્વતી પોતાના બેઠકખાનામાં બેઠી હતી એવામાં કુસુમકાન્તે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. તેને જોતાં જ પાર્વતી અતિશય આનંદિતા થઈ, તથા તેણે સ્નેહથી કુસુમકાન્તને પોતાની પાસે બેસાડ્યો. એ કરુણામયી મહિલાના સ્નેહપૂર્ણ પ્રાણના સ્પર્શથી કુસુમકાન્તનું હૃદય આર્દ્ર થયું.

કુસુમ માતાની પાસે જ બેઠી હતી કુસુમકાન્તને જોતાં જ તે નીચું જોઈ બીજા આરડામાં ગઈ. તેની શરમાળ રક્તવર્ણ મુખકાન્તિ પ્રત્યે કુસુમકાન્તે એક વખત દષ્ટિપાત કર્યો.

કુસુમકાન્ત જતો રહેલો હતો તે પ્રકાર કુસુમને થયો. રહસ્યમય લાગતો હતો. કુસુમકાન્ત પોતાના મન સાથે વિચારવા લાગ્યો:—“ગયે વખે” મિસ ઇલિજબેથ જ્યારે બહાર ગામ ગયાં હતાં ત્યારે હું જ કુસુમનો શિક્ષક હતો. એ સમયે મ્હારા સહવાસથી તે બિલકુલ શરમાતી નહોતી. ત્યાર પછીથી એનામાં આટલી બધી શરમ ક્યાંથી આવી? કોઈ ગુપ્તભાવે એના અંતરમાં પ્રવેશ કર્યો છે કે શું અગર તો તે મ્હોટી થતી બન્ય છે તેથી તેનામાં સ્ત્રીજાતિની સ્વાભાવિક લજ્જા આવી છે? ચિત્તોડના પેલા મહારાજાની—જ્યોતિષશાસ્ત્રીના કથનાનુસાર કુસુમ જ મ્હારા જીવનની શાન્તિદાયિની છે. એના બળ ઉપર જ કિંવા એની સહાયતા ઉપર જ મ્હારું ભાવિ જીવન અવલંબીને રહેલું છે! જો એ જ્યોતિષશાસ્ત્રી જ્યોતિષ કિંવા યોગવિદ્યા ન જાણતો હોય તો તે કોઈ ઈર્દ્રજાળ વિદ્યાનો જાણનાર હોવો જોઈએ; પરંતુ મ્હારા જેવા ભારતમાતાના એકનિષ્ઠ ભક્તે આવા વિચારો શામાટે કરવા જોઈએ?”

આમ વિચારી કુસુમકાન્તે પાર્વતીની વાતચિત્તમાં લક્ષ્ય આપ્યું. પાર્વતીએ કુસુમકાન્તને તેની આટલાબધા દિવસની ગેરહાજરીનું

કરજી પૂછ્યું. કુસુમકાન્તે ઉત્તર આપ્યો:—“વિનિધ કાર્યોમાં યું-
થાવું પડેલું હોવાથી હું આટલા દિવસ સુધી આવી શક્યો નહોતો.”

કુસુમકાન્ત સાહસ એકઠું કરીને શાન્તિલતાની સુવર્ણમુદ્રિકા સંબંધીનો વ્યાપાર એકદમ પાવતીને કહી શક્યો નહિ. શાન્તિલ-
તાની પ્રાપ્તિ થશે એવી આશાથી એ સઘળી હકીકત આજ સુધી
તેણે ગુપ્ત રાખી હતી.

પાર્વતીએ કહ્યું:—“કુસુમના વિવાહને હવે વિશેષ વિદગ્ધ
નથી; તેથી સઘળા પ્રકારે તમારી સલાહ લઈને જ નક્કી કરવાનો
મહેં વિચાર રાખ્યો છે.”

કુસુમકાન્તે પૂછ્યું:—“ક્યા તારીખે વિવાહ થશે?”

પાર્વતીએ કહ્યું:—વૈશાખની કૃષ્ણપક્ષ ચતુર્દશીને દિવસે વિ-
વાહ થશે. શાન્તિલતાનો પત્તો નહિ લાગેલો હોવાથી આ વિવાહમાં
અમને સહજ પણ સુખશાન્તિ નથી; છતાં આ કર્તવ્યકાર્ય સંપા-
દન કરવું જોઈએ એમ ધારીને જ કરવામાં આવે છે.”

કુસુમકાન્ત:—આ જગતમાં વિધાતાની ઈચ્છા જ પૂર્ણ થાય
છે. મનુષ્ય શોક સંતાપ કરે છે તોપણ તેથી કાંઈ ફળ ફળતું નથી.

પાર્વતી:—એમ છે છતાં મન ક્યાં સમજે છે? કુસુમકાન્ત-
બાપ! તમને વિશેષ દહેશની જરૂર નથી. તમે મહારા પ્રમોદ સ-
માન છો. વિવાહકાર્યની સઘળી વ્યવસ્થા તમારે જ કરવાની છે.

કુસુમકાન્તે નમ્રતાથી કહ્યું:—“માતાજી! મને બિલકુલ અ-
વકાશ નથી; છતાં યથાવકાશે હું મહારાથી બની શકશે એટલી સ-
હાયતા અવશ્ય કરીશ.”

આ વાક્યનું સમર્થન પોતાના મને કર્યું નહિ એમ કુસુમકાન્ત
સમજી શક્યો.

બરાબર આ સમયે ચંદ્રશંકર લાંબા આવી પહોંચ્યા. આસને ઉપર બેસી થોડી ધંધી વાતચિત કર્યા પછી તેમણે પૂછ્યું:—“રા. જીવતાનામાંથી આવીને તમે પાછા ક્યાં ગયા હતા?”

કુસુમકાન્તે ઉત્તર આપ્યો: “લૂંટફાટની તપાસ માટે ડિટેક્ટિવ દેવપ્રસાદભાઈ મ્હને તેમની સાથે લઈ ગયા હતા.”

ચંદ્રશંકર:—એ તપાસનું કેવું પરિણામ આવ્યું?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં કુસુમકાન્ત સંકોચાયો, કેમ કે તે એમ સમજતો હતો કે, જો તે પોતે લૂંટફાટની સઘળી હકીકત તેમને કહેશે તો શાન્તિલતાની પ્રાપ્તિની અવશિષ્ટ રહેલી આશાનો તેમના અંતરમાંથી નાશ જ થશે; છતાં સુશીલાના કસ્યાણુર્થે એ વાત કહ્યા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નહોતો.

કુસુમકાન્તને ચિન્તામય જોઈને ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“કેમ ચૂપ રહ્યા? લૂંટારાઓ કેદ પકડાયા છે કે?”

કુસુમકાન્ત:—હા.

ચંદ્રશંકર:—શાન્તિલતાનો કંઈ પત્તો લાગ્યો છે કે? મ્હને સઘળી હકીકત વિસ્તારથી કેમ કહી સંભળાવતા નથી?

પછીથી નિરુપાયે કુસુમકાન્તે સુવર્ણમુદ્રિકાના દર્શનથી તે સુશીલાની પ્રાપ્તિ સૂંધીની સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી. સુશીલાનો તેના પતિએ ત્યાગ કરેલો હોવાથી તે નિરાધાર બની ગયેલી છે એ હકીકત પણ તેણે કહી.

પાર્વતી રુદન કરવા લાગી. જ્યાં સૂંધી આશા હોય છે ત્યાં સૂંધી સઘળું હોય છે. આશા જ મનુષ્યોના સકળ સંતાપને દૂર કરે છે. આશા જ શોકાગ્નિમાં બળી જતા મનુષ્યના અંતરને થોડા ધણા અંશે શાન્ત રાખી શકે છે. આશાસુંદરી મનુષ્યના કાનમાં અસં-

ખ્ય મધુર ગીતજનિ સંભળાવે છે !

કુસુમનાં માતાપિતાનું આજે એ આશાનું છેલ્લું અવલંબન છિન્ન થયું પાર્વતીએ રુદન કરતાં કરતાં કહ્યું:—“ અરેરે ! મ્હારી શાન્તિ હવે આ સંસારમાં નથી. ”

કુસુમકાન્તે પણ એમજ વિચાર્યું હતું; તથાપિ તેમનું સાન્ત્વન કરવાના ઉદ્દેશથી તેણે કહ્યું:—“ માતાજી ! દેવી શાન્તિલતા મરી જ ગયા છે એમ કાંઈ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ. ”

ચંદ્રશંકરનું અસાધારણ ધૈર્ય જોઈને કુસુમકાન્ત વિસ્મિત બની ગયો. તેણે ગાઢ નિરશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“ હૃદયરચના પૂર્ણ થાઓ. ”

થોડા સમય સૂધી શાન્ત રહીને, કુસુમકાન્ત પ્રત્યે દષ્ટિપાત કરી ચંદ્રશંકરે પૂછ્યું:—“ એ અનાથિની અમશ્યા ક્યા છે ? ”

કુસુમકાન્ત:—હમણાં મ્હેં તેને મિસ ઇલિગ્નમેથ પાસે રાખી છે.

પાર્વતી:—અરેરે ! કેવું અસહ્ય દુઃખ ! એ બિચારીનું હવે શું થશે ?

કુસુમકાન્ત:—એ સંખંધી હિન્દુસમાજે થોડી ઘણી ઉદારતા રાખવાની જરૂર છે. આ તો સમાજની એક પ્રકારની નિષ્કુરતા જ કહેવાય.

પાર્વતી:—કુસુમકાન્ત ! એ અનાથિની રમણીને આશ્રય મળી શકે એવું એકે સ્થાન નથી ?

કુસુમકાન્ત:—તમે જ તેને કૃપાલાવે આશ્રય આપો એવી હું તમને વિનંતિ કરવાને આગ્યો છું.

ચંદ્રશંકર:—ભણે એ અમારે ત્યાં આવીને રહે.

પાર્વતી:—એવી સદ્ગુણી સુંદરીને કાણ આશ્રય ન આપે ?

આટલી વાતચિત થયા પછી સર્વ શાન્ત થયાં. કુસુમકાન્તનાં

નેત્રા ક્યારનાય એક જણને શોધતાં હતાં. પોતાનો ક્ષુદ્ર શિષ્ય જોવામાં નહિ આવ્યાથી તેણે પૂછ્યું:—“ પ્રમોદકિશોર ક્યાં છે ? ”

પાર્વતી:—એ રમવા ગયે છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું — પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભારત.

જે ત્રણ દિવસથી સુશીલા ચંદ્રશંકરને ત્યાં આશ્રય મેળવીને રહી હતી. તેણે પોતાના વિવિધ સહગુણોથી માત્ર જે ત્રણ દિવસમાં જ સર્વનો સ્નેહ મેળવ્યો હતો.

કુસુમ અને સુશીલા એક એકાન્ત બેઠકખાનામાં બેઠાં હતાં. સુશીલા પોતાના દુર્દૈવની ચિન્તા કરતી ચિન્તામય સ્થિતિમાં બેસી રહી હતી.

કુસુમે સ્નેહથી સુશીલાના બન્ને હાથ પોતાના હાથમાં લઈને કહ્યું:—“ સુશીલાબહેન ! મ્હારી મ્હોટી બહેન હોત તો તેને જોઈ તમે ધણા આનંદિત થાત. તે સ્વર્ગની દેવી જ હતી. અમે અમારા ભાગ્યદોષથી બહેનને ગૂમાવી બેઠાં છીએ. ”

સુશીલાએ કહ્યું:—“ બહેન ! સંસારમાં દમ્બરેન્દ્રા બળવતી છે; એમ છતાં અંતર દુઃખિત કેમ થાય છે એ સમજી શકાતું નથી. મ્હારો જ વિચાર કરી જુઓ. પૂર્વજન્મમાં મ્હેં કેટલાં મહાપાપો કર્યાં હશે કે જેના પરિણામે હું મ્હારા જીવનસર્વસ્વ પતિદેવતાના સહવાસસુખથી વંચિતા થઈ ! હવે હું એમના ચરણોની સેવા સુધ્ધા કરી શકું તેમ નથી. જો પતિની સાથે જંગલમાં આવેલી ઝુંપડીમાં રહેવાનું હોય તો પણ એવી સ્થિતિમાં સતી સ્ત્રી પોતાને ધણી સૌ-ભાગ્યવતી સમજે છે. મ્હારા — ”

૧૨૪ આંગના કે કેવાંગના?

આવા સમયે પાર્વતી ત્યાં આવી પહોંચી. સુશીલા શાન્ત થઈ ગઈ. બરાબર આ સમયે એક હાથમાં એક બે કાચી ફરીઓ અને બીજા હાથમાં એક ચપ્પુ લઈને પ્રમોદ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો, તથા હાથમાંથી ફરીઓ કુસુમને બતાવીને તેણે કહ્યું:—“ જો બહેન ! કેવી ફક્કડ ફરીઓ છે ! ”

આમ કહીને તે ચપ્પુથી એક ફરી છોલવા લાગ્યો. ફરી છોલતાં છોલતાં ચપ્પુ તેના હાથમાં વાગ્યું અને થયેલા ન્હાના ધામાંથી લોહી વહી જવા લાગ્યું.

આ પ્રકાર સુશીલાના બેવામાં આવનાં જ તેણે પહેરેલા વસ્ત્રનો એક છેડો ફાડી પ્રમોદની આંગળી ઉપર પાટો બાંધી દીધો. પ્રમોદ હાથમાંની ફરીઓ અને ચપ્પુ ફેંકી દઈ રુદન કરતો હતો. પાર્વતી તેનો હાથ પકડીને પોતાના પતિ પાસે ગઈ.

આવા સમયે કુસુમકાન્તે ચંદ્રશંકરના બેઠકખાનામાં પ્રવેશ કરી, પ્રમોદને રુદન કરતો બેઠને પૂછ્યું:—“ કેમ શું થયું છે ? ”

પાર્વતીએ કહ્યું:—“ જુઓને ભાઈ ! એ કેવો તોફાની છે ! એનાથી તો હવે હું એક કંટાળી ગઈ છું ! ”

કુસુમકાન્તે આસન ઉપર બેસીને કહ્યું:—“ બાળકોમાં સ્વાભાવિક જ આવી ચંચળતા હોય છે. ”

આમ કહી ચંદ્રશંકર તરફ બેઠને તેણે કહ્યું:—“ આજે અમારી સભાનું અધિવેશન છે. આપ પધારશો એવો મ્હને દૃઢ વિશ્વાસ છે. હવે આ ચોપડી જુઓ નંદાએ. ” આમ કહી કુસુમકાન્તે એક ચોપડી ચંદ્રશંકરના હાથમાં આપી.

ચંદ્રશંકર:—આ શાની ચોપડી છે ?

કુસુમકાન્ત:—દુકાળ ફંડની.

તસ્તજ ચંદ્રશંકરે તેમાં પોતાનું નામ લખ્યું અને કહ્યું:—

“અત્યારથી જ દુષ્કાળની શરૂઆત થઈ?”

કુસુમકાન્ત:—રાજપૂતાનાના લોકોની જે શોચનીય સ્થિતિનું હું દર્શન કરી આવ્યો છું તેનું વર્ણન મહારાથી થઈ શકે તેમ નથી. અમે ત્યાં એક અનક્ષેત્ર સ્થાપ્યું છે એ અનક્ષેત્રના કાર્યવાહકોએ એમ લખ્યું છે કે, “સત્વર દ્રવ્યની જરૂર પડશે. આ દુષ્કાળકંડ-માં સ્વદેશના ધણા લોકો મુક્તહસ્તે દાન કરે છે.

ચંદ્રશંકર:—હતા ધણા ધનવાન લોકો આ સંબંધી નિશ્ચિંત પણ રહે છે. આપણા દેશમાં કેટલાક એવા લક્ષાધિપતિઓ પણ છે કે જેઓ દેશની દુર્ગતિ તરફ ખિલકુલ લક્ષ્ય આપતા નથી. ગમે એમ હોય; પરંતુ આવાં સઘળાં સત્કાર્યો કરવા બદલ હું તમને કયા શબ્દોથી ધન્યવાદ આપું એ હું પે તે જ સમજી શકતો નથી. તમારા પ્રયત્નોથી જ સ્વદેશનાં અસંખ્ય મનુષ્યોના જીવનનું રક્ષણ થાય છે.”

કુસુમકાન્ત:—અમે સર્વ અમારું માત્ર ભારતમાતાના એકનિષ્ઠ ભક્ત તરીકેનું કર્તવ્ય બજાવીએ છીએ.

ચંદ્રશંકર:—નવયુવકોની કર્તવ્યનિષ્ઠા, ઉદ્યમશીલતા તેમજ પ્રયત્નોથી એમ માલૂમ પડે છે કે, દેશીય શિલ્પવાણિજ્યનો અભાવ થોડે ઘણે અંશે અવસ્ય દૂર થશે.

કુસુમકાન્ત:—અનેક દેશહિતૈષી વ્યક્તિઓ જનની જન્મભૂમિના કલ્યાણાર્થે શિલ્પચર્યાને માટે આત્મત્યાગ સ્વીકારે છે. અંગ્રેજ ગવર્નમેન્ટની પણ આ સંબંધી વિશેષ સહાનુભૂતિ છે.

ચંદ્રશંકર:—ગમે તે પ્રયત્નમાં સિદ્ધિ મેળવવાને માટે ધર્મની જરૂર રહે છે. નવયુવકોના હૃદયના ઉત્તેજિત અને અધૈર્ય ભાવથી

૧૨૬ અંગના કે દેવાંગના?

કેટલીક વખતે કાર્યસિદ્ધિમાં અડચણ ઉપસ્થિત થાય છે. ઉન્નતિશી-લતાની પણ એક દિશા છે. જેવી રીતે એક મહેલ બનાવવાને માટે તેના દૃઢ પાયાની જરૂર રહે છે તેવી જ રીતે સ્વદેશહિતનું કાંઈ પણ કાર્ય કરવા જતાં અતિશય ધૈર્ય અને સાવધાનતાની જરૂર રહે છે. પાયાની દૃઢતા ઉપર જ કાર્યનો સમગ્ર આધાર છે.

કુસુમકાન્ત:—આપ પાચો કાને કહો છો ?

ચંદ્રશંકર:—નૈતિકનિષ્ઠા જ એનો પાચો છે. રાજનૈતિક, સામાજિકનૈતિક કિંવા અન્ય ગમે તે પ્રકાર તરફ દૃષ્ટિપાત કરો તો માલૂમ પડશે કે, નૈતિકનિષ્ઠાની દૃઢતા જ દરેકને સ્થિર રાખી શક્તિસંપન્ન બનાવે છે. નૈતિકનિષ્ઠાની શિથિલતાથી સ્વદેશોન્નતિના ગમે એટલા પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો પણ તે સમગ્ર બ્યર્થ થયા સિવાય રહે જ નહિ. જગતના ઇતિહાસમાં આવાં અસંખ્ય ઉદાહરણો જોવામાં આવે છે.

કુસુમકાન્ત:—જ્યાં સૂધી બની શકે ત્યાં સૂધી નૈતિકનિષ્ઠાનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે

ચંદ્રશંકર:—સાર્વભૌમિક પ્રેમની પણ આવશ્યકતા છે. એ વળી નૈતિકનિષ્ઠાની એક દિશા છે. દેશ તેમજ હિંસાથી કદાપિ દેશનું કલ્યાણ થવાનું નથી. આ વાત બાંધ બાંધમાં પણ કુસંપ જોવામાં આવે છે. સૌ ભારતમાતાનાં સંતાન છે. માતાનું દુઃખદારિદ્ર્ય દૂર કરવાનો જ સર્વેનાં ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. દરિદ્રતા તેમજ અભાવથી દેશની ઘણી દુર્ગતિ થઈ છે. શિષ્ટચાણિજનની ઉન્નતિ સિવાય ભારતવર્ષની ઉન્નત થાય તેમ નથી. બધી એવી ઉન્નતિ કરવાને માટે સમગ્ર ભારતસંતાનએ એકત્ર થવું જોઈએ. અકર્મી-જાનું અશ્રુજળ એકબીજાંએ સ્વચ્છ કરી માતૃભક્તિ કરવી જોઈએ.

કુસુમકાન્ત:—હિંસા અને દ્વેષ જ સર્વસ્વના નાશનું કારણ છે એ માટે કશો સંદેહ નથી. જે ભારતવાસીઓ હિંસા અને દ્વેષનો ત્યાગ નહિ કરે તો તેમનું કલ્યાણ થાય તેમ નથી.

ચંદ્રશંકર:—ભારતવર્ષ પુણ્યભૂમિ છે. યુગયુગાન્તરથી ભારતવર્ષ જગતના આદર્શ તરીકે પૂજાય છે. હજારો વર્ષોથી ભારતવર્ષ પ્રીતિ અને ત્યાગના આદર્શરૂપે ગણાય છે. એ જ પરમપવિત્ર ભારતવર્ષમાં જે ગુપ્તહત્યા વગેરે મહાપાપો થાય તો એના જેવા આક્ષેપનો વિષય ખીન્ને એક પણ નથી. ગુપ્તહત્યા અતિશય તિરસ્કારપાત્ર અને નીચતાપૂર્ણ છે. રાજનૈતિક ગુપ્તહત્યા પણ નિન્દનીય છે. જે પાપો ઉપર ઉભા રહીને ભારતવર્ષ આજે પણ પ્રેમખળમાં પવિત્રતાખળમાં સમસ્ત પૃથિવીમાં શ્રેષ્ઠ આસન મેળવ્યું છે એ પાપો આવાં મહાપાપોથી શિથિલ થઈ જશે. એથી આપણે રાજ્ય જગતની સહાનુભૂતિ ગૂમાવી બેસીશું. જે કેટલાક દેદાંચરિત્ર અંગ્રેજો અઘાપિ હિન્દનું કલ્યાણ કરવાના પ્રયત્નો કરે છે, તેમની સહાનુભૂતિ પણ ગુપ્તહત્યાથી આપણે ગૂમાવી બેસીશું ભારતનું વિજયી સિંહાસન લોહીથી ભીંજાયલું નથી. પ્રેમપતાકાને આકાશમાં ઉડતી રાખીને જ ભારતવાસીઓએ સમસ્ત વિશ્વ ઉપર જય મેળવ્યો છે જે લોકો ગુપ્તહત્યાના જેવું મહાપાપ કરે છે તેઓ વાસ્તાવિક રીતે સ્વદેશના શત્રુઓ જ છે. ભાન્તના પ્રાણસ્વરૂપ નવયુવકોએ શામાટે એવું મહાપાપ કરી કલંકન થવું જોઈએ ?

કુસુમકાન્ત:—રાજદ્રોહી ખૂતીઓનું કદાપિ કલ્યાણ થતું નથી. જેથી દેશમાં આવાં મહાપાપો ન થાય એ માટે સ્વદેશવાસીઓએ એ તરફ સંપૂર્ણ લક્ષ્ય આપવું જોઈએ.

ચંદ્રશંકર:—પાપ અને અપવિત્રતાની સાથે યુદ્ધ કરવામાં જ

સત્ય વીરત્વ સમાયતું છે. એ નૈતિકનિષ્ઠાની એક દિશા છે. જાતિ દેવ રાખનાર મહાપાપીઓ દેશને વિનાશના ભાગે તરફ લઇ જાય છે. સેંકડો કુસંસ્કાર સમાજમાં પ્રવેશ કરી સમાજનો વિનાશ કરવા લાગ્યા છે. એની સાથે સંગ્રામ કરવામાં પણ પ્રવૃત્ત થવું જોઇએ. એમાં જ ખરું વીરત્વ છે.

કુસુમકાન્તઃ—પ્રતીન્ય પ્રશ્નતત્ત્વવિદ્યાના મતાનુસાર ખ્રિસ્તનો જન્મની ૬૦૦ વર્ષ પૂર્વે ભારતવર્ષ જ્ઞાનપ્રકાશથી સર્વત્ર પ્રકાશી રહેલું હતું. એ સમયે ભારતવર્ષ જાતિ ઉન્નત અવસ્થામાં હતું. ભારતની અસંખ્ય વાણિજ્ય નૌકાઓ મહાન સમુદ્રો ઓળંગીને વિદેશમાં જતી હતી. શિલ્પવિદ્યાનો પણ એ સમયે ભારતમાં ધણો સારો પ્રચાર થયેલો હતો. એ સમયે ભારતનું ધર્મજ્ઞાન પણ અસાધારણ હતું. ભારતની વાણિજ્યનૌકાઓ માત્ર ભારત મહાસાગરમાં જ નહિ કિન્તુ ખીજા મહાસાગરો પણ ઓળંગીને વિદેશમાં જતી હતી એ વાર્તાના અંગ્રેજ ગ્રંથકરોએ પણ સ્વીકાર કર્યો છે. વળી ભારતવર્ષમાં પૂર્વે સંપૂર્ણ ઐક્ય હતું. અલેક્ઝાન્ડરની રહાએ ટકર ઝીંડી-તેને હાંડી કાઢવાને માટે ભારતવાસીઓએ કેવી રીતે પોતાના આત્માનો ભોજ આપ્યો હતો તેની અભિલેખના કરવા જતાં સર્વોંગ કંપી હોય છે; તેનો વિચાર કરવા જતાં મસ્તક ભ્રમિત થઈ જાય છે. એ સમયે આપણા દેશના બ્રાહ્મણાદિ જે ઐક્યથી કાર્ય કરતા હતા તે જોતાં આશ્ચર્ય ઉપજ્યા સિવાય રહેતું નથી. એ સમયના બ્રાહ્મણોએ નિસ્વાર્થભાવથી જે કાર્ય કર્યું હતું તેથી મહાન અલેક્ઝાન્ડરને પણ પોતાના સૈન્યસહિત અમર કષ્ટ વેઠવું પડ્યું હતું. ભારતના પ્રાચીન પુરુષોની કીર્તિકથાઓએ આજે ઉપાખ્યાનનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. જે સમુદ્રયાત્રા એક સમયે આર્યજાતિના ગૌરવનો વિષય હતો,

જે એકથથી એક સમયે સધળા ભારતવાસીઓ એકત્રિત હતા એ સધળું આજે ક્યાં છે ? વર્તમાનકાળમાં સમુદ્રગમન કરનારને કેટલીક વખતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે ! આવી રીતે ભારતવાસીઓએ કમળા દેવીને વિદેશમાં પહોંચાડી ભારતની ઉન્નતિનો માર્ગ બંધ કર્યો છે ! અરેરે ! આ કાંઈ દેશની ઓછી દુર્ગતિ કહેવાય કે ? !

ચંદ્રશંકર : — આ દુર્ગતિનો અંત ક્યારે આવશે એની કલ્પના કરી શકાતી નથી. ભારતવાસીઓનો વિદ્રોષ, અંધતા અને મૂર્ખતા જ આ સધળા અનર્થોનું મૂળ છે. આજકાલ અનેક મુશિક્ષિત હિન્દુ યુવકો સમાજની કે જાતિની દરકાર રાખ્યા સિવાય પરદેશગમન કરે છે. જે સર્વ આ દષ્ટાન્તનું અનુકરણ કરે, અને પ્રાયશ્ચિત્ત નહિ કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરે તો સમાજની કોરતાનો પણ અંત આવ્યા સિવાય રહે નહિ.

કુસુમકાન્ત : — સમાજનાં આ સધળાં કલંકો દૂર ન થાય તો પછી ભારતની ઉન્નતિ ક્યાંથી થઈ શકે ? પરદેશની ઉન્નતિ કરવાની કલ્પનાથી જે નવયુવકો પરદેશગમન કરે છે તેમને જે સમાજ પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવે છે, પાંચ વર્ષની જાળિકા વિધવા થનાં જે સમાજ તેને કરોડ ધનમય પજાવે છે, જે સમાજમાં એંશી વર્ષનો વૃદ્ધ આઠ દશ વર્ષની જાળિકાનો સાથે લગ્ન કરી શકે છે, જે સમાજ આર્થ અબળાઓને ગુલામડીઓ સમજે છે એ સમાજનું કલ્યાણ ક્યાંથી થઈ શકે ?

આવા પ્રકારની બીજી કેટલીક વાતચિત થયા પછી કુસુમકાન્તે કહ્યું : — “ ત્યારે હવે હું વિદાય થઉં છું ” આમ કહીને કુસુમકાન્ત ચાલ્યો ગયો.

પ્રરરણ ૨૨ મું.—સુદ્રિકાપ્રાપ્તિ.

આજે પ્રમોદકિશોરને પણ તાવ આવેલો હોવાથી તે નિશાળે જઈ શકે તેમ નહોતો. એ તોફાની બાળક આજે નિરુપાયે શય્યાવશ થયો હતો. પ્રમોદકિશોર ઘણો તોફાની હોવાથી આવા સામાન્ય તાવમાં પણ તે તોફાન ક્યાં સિવાય શાન્ત રહેતો નહિ; છતાં આજે તેનામાં ઉડીને ચાલવાની શક્તિ ખીલકુલ નહોતી.

સુશીલાની સેવાપરાયણતા જોઈને સર્વ ઘણાં આશ્ચર્યચકિત બની ગયાં. તે આજે પ્રભાતકાળે ઉડી પ્રમોદકિશોર પાસે બેસી રહી હતી, અને તેના ઔષધાદિની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરતી હતી; પરંતુ પ્રમોદને સૂઈ રહેવું નહિ ગમતું હોવાથી થોડા સમયથી સુશીલા તેને કમર ઉપર બેસાડીને ફર્યા કરતી હતી. એવામાં કુસુમે ત્યાં આવી ચઢીને કહ્યું:—“પ્રમોદ ! તહે ઘોડો તો સાગે મેળવ્યો છે !”

પ્રમોદ:—જહેન ! ચાલો આપણે બાગમાં જઈએ.

ચંદ્રશંકરના મકાનની પાછળ આવેલા ત્રિશાળ બાગમાં વિવિધ પ્રકારની પુષ્પલતાઓ ખીલી રહી હતી. એમાં કેટલાંક ફળફળાદિનાં વૃક્ષો પણ હતાં. ગ્રીષ્મઋતુમાં ચંદ્રશંકર, પાર્વતી, કુસુમ વગેરે આ બાગમાં બેસી શાન્તિ મેળવતાં હતાં; કિન્તુ શાન્તિલતાના અદ્રશ્ય થયા પછી તેઓ હવે પ્રથમની માફક વારંવાર બાગમાં બેસતાં નહોતાં જાણે કે શાન્તિલતાના અભાવથી તેમનો પ્રમોદ ઉદ્ધાન શૂન્ય બની ગયો હતો. યથા સમયે માળી આવી બાગનું ઠામકાજ કરી જતો હતો. પરપુરુષને આ ઉદ્ધાનમાં પ્રવેશ કરવાનો આધિકાર નહોતો. પ્રમોદકિશોરને રોજ બાગમાં ફર્યા સિવાય એન પડતું નહિ; કિન્તુ આજે તે ચાલી શકવાનું અસમર્થ હોવાથી એક ઘોડાની જ-

રૂર હતી; તેથી સુશીલાને આજે તેણે પોતાનો થોડો બનાવી હતી!

કુસુમ અને સુશીલા પ્રમોદને લઈ બાગમાં ગયા. પ્રભાતકાળના સુમધુર મૃદુ વાયુએ તેમના હૃદય તેમજ મનને સ્નિગ્ધ બનાવ્યું. બાગમાં જતાં જ કુસુમની પૂર્વસ્મૃતિ જાગ્રત થઈ; તેથી તે કહેવા લાગી:—“ સુશીલાબહેન ! પહેલાં હું મ્હોટી બહેનની સાથે આ બાગમાં આવી ધણોખરે વખત ખેસતી હતી. બાગની પુષ્પવ્રતાઓ ઉપર મ્હોટી બહેન સ્નેહથી જળસિંચન કરતી હતી. આ બાગમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ તો પહેલાંના જેવી જ રહી છે; કિન્તુ મ્હોટી બહેન ક્યાં છે ? અમે ભાઈ બહેનો સાથે જ પુષ્પો ચુંટતાં હતાં, માળા ગુંથતાં હતાં; અહીં ખેસી વિવિધ પ્રકારનો વાર્ષાલાપ કરતાં હતાં. એ સુખના દિવસો બહેનની સાથે ક્યાં અદ્રશ્ય થઈ ગયા ? અરેરે ! મ્હારી પ્રેમમયી બહેન ક્યાં હશે ? ” આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો કુસુમનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાઓ વર્ષવા લાગી.

સુશીલાએ કહ્યું:—“ કુસુમબહેન ! આ સંસારમાં સુખી કાણુ છે ? હું પણ કેવી અભાગિની છું ! ”

આ સમયે પ્રમોદકિશોરે કહ્યું:—“ સુશીલાબહેન ! મ્હને એક કેરી પાડી આપોને. ”

કુસુમે કહ્યું:—“ તમે કેરી પાડો એ સમય દરમ્યાન હું થોડાં પુષ્પો ચુંટું. ”

બાગમાં વિવિધ પ્રકારનાં સુગંધિત પુષ્પો આરે તરફ પોતાની સુગંધનો, વાયુદેવતાની સહાયતાથી વિસ્તાર કરી રહ્યા હતાં. કુસુમ પુષ્પો ચુંટવા લાગી. પ્રકૃતિના આશ્ચર્યપૂર્ણ સૌન્દર્યથી તેનો પ્રાણુ જલાર્ધ ગયો. તેની શોકસ્મૃતિ થોડા ધણા અંશે દૂર થઈ.

સુશીલા પ્રમોદકિશોરને કેરી પાડી આપવા માટે આંખ આંધે

ગઈ હતી. કુસુમ એક ગુલાબના ઘોડ પાસે બેસી રહીને ગુલાબપુષ્પ ચુંટતી હતી એટલામાં તેની નજર નીચી વળી તો તેણે ત્યાં એક મુદ્રિકા પડી રહેલી જોઈ. કુસુમે એ મુદ્રિકા જોયકી જોઈ તો તેના ઉપર 'કુસુમકાન્ત' નામ ગુજરાતીમાં લખેલું તેના વાંચવામાં આવ્યું. કુસુમ ઘણી આનંદિતા થઈ. કુસુમને સુવર્ણમુદ્રિકાઓનો અભાવ નહોતો છતાં તેનું અંતર આનંદિત કેમ થયું? કુસુમને એમજ લાગ્યું કે, જાણે આ મુદ્રિકામાં ઘણું જ માધુર્ય સમાયલું છે. તેણે પોતાના મન સાથે વિચાર્યું:—“આ વિધાતાનું દાન છે. આ સુવર્ણમુદ્રિકાની અર્ચનાથી મહારા દુર્બળ હૃદયમાં બળ આવશે જ.”

પરંતુવને સ્પર્શ કરવો એ નીતિશાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે. છતાં કુસુમે આ વસ્તુને વિધાતાનું દાન કેમ ધાર્યું? આ પ્રશ્નને ક્ષેત્ર એક માત્ર પ્રેમ જ આપી શકે તેમ છે.

કુસુમકાન્તને આ સુવર્ણમુદ્રિકા તેની સ્વર્ગવાસિની ફાઇએ આપી હતી. માતૃસ્વરૂપિણી ફાઇએ આપેલી આ મુદ્રિકાને તેના સ્મૃતિના ચિહ્નસ્વરૂપ સમજી, કુસુમકાન્ત તેને હૃદયમાં પોતાની આંખોમાં પહેરી રાખતો હતો. હૃદય વધ્યાથી અને શરીર પ્રથમના કરતાં સહજ વિશેષ પરિપુષ્ટ થયાથી એ મુદ્રિકા હમણાં થોડા સમયથી તે અનામિકા ઉપર પહેરી શકતો નહોતો; તેથી કનિષ્ઠ આંખોમાં જ તે એ મુદ્રિકા પહેરતો હતો. એ મુદ્રિકા કનિષ્ઠ આંખોમાં સહજ મોટી પડતી હોવાથી ગઈ કાલે જ્યારે તે ઘેર ગયો ત્યારે બાગમાં પડી ગઈ હતી આ સુવર્ણમુદ્રિકા સાથે કુસુમકાન્તની એક દુઃખમયી સ્મૃતિ સંબંધ ધરાવતી હતી એનું કુસુમન જાન નહોતું. તે તો વારંવાર આનંદિત વદને એ મુદ્રિકા ઉપરનું નામ વાંચવા લાગી! કુસુમ! આ તું શું કરે છે? આ તો પરદ્રવ્ય છે! કિન્તુ કુસુમનો અંતરાત્મા

તો તેને સેંકડોવાર ‘આપણી છે’ ‘મુદ્રિકા આપણી છે’ એમ કહેવા લાગ્યો.
કરીઓ પાડી રહ્યા પછી પ્રમોદે સુશીલાને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—

“સુશીલાબહેન ! થોડાં પુખ્તો માળા ગુંથવાને ચુંટી લાવોને.”

ત્યાં આગળ પડેલા એક આસન ઉપર સુશીલા પ્રમોદને એ-
સાડી પુખ્તો ચુંટવા મઠ. સુશીલાને જોઇ તેની પાસે જઈને કુસુમે ને
કહ્યું:—“સુશીલાબહેન ! મ્હને એક અપૂર્વ વસ્તુ મળી આવી છે.”

સુશીલાએ પુખ્તો ચુંટતાં ચુંટતાં કહ્યું:—“કેમ શું મળ્યું છે,
કુસુમબહેન ?”

કુસુમ:—રાજની વીંટી.

સુશીલા સહજ વિરમિત થઇને કહ્યું:—“રાજની વીંટી મ્હને
ખતાંવાં જોઇએ !”

આમ કહી પોતાના હાથમાંનાં કેટલાંક પુખ્તો પૃથિવી ઉપર
મૂકી સુશીલા એ સુવર્ણમુદ્રિકા હાથમાં લઇને ખરાબર જોવા લાગી.
પછી તેણે કહ્યું:—“આ તો કુસુમકાન્તલાલની મુદ્રિકા છે; તેથી
તેઓ આવશે એટલે આપણે તેમને પાછી આપી દઈશું.”

કુસુમ:—ના, આ મુદ્રિકા હવે મ્હારી પોતાની થયેલી હોવાથી
હું તેમને પાછી નહિ જ આપું.

સુશીલા:—કુસુમબહેન ! આ મુદ્રિકા તમારી કેવી રીતે થઇ ?

કુસુમ:—આ ‘રાજની વીંટી છે !’ ‘રાજની વીંટી’ નો
અર્થ એ છે કે, એ જ્યારે જેના હાથમાં જાય ત્યારે તેની થાય.
‘રાજની વીંટી’ ની વાર્તા તમે જાણતાં નથી. એક રાજકુમારે
જંગલમાં ફરવા જતાં પોતાની વીંટી ખોઇ નાંખી. બીજી એક રાજ
કન્યાને એ વીંટી મળી આવી. રાજકન્યાએ પૂછ્યું:—‘વીંટી, તું
કોની છે ?’ વીંટીએ ઉત્તર આપ્યો:—‘હું રાજની વીંટી છું; પરંતુ હું

ન્યારે જેના હાથમાં હોઈ છું ત્યારે તેની જ ગણાઈ છું, હું પહેલાં રાજકુમારની હતી, હવે તમારી છું.’

સુશીલા:—કુસુમબહેન ! તમે આ રહસ્ય જવા છો. કુસુમકાન્તલાલ ન્યારે આપણે ત્યાં આવે ત્યારે આ મુદ્રિકા યાદ લાવીને તમે તેમને પાછી આપજો.

કુસુમ:—હું ખિલકુલ રહસ્ય કરતી નથી.

સુશીલા:—તમે શું કહો છો ?

કુસુમ:—પ્રાચીનકાળમાં ‘રાજની વીંટી’ વાતચિત કરી શકતી હતી. હવે શું તેની વાકશક્તિ ગૂમ થઈ ગઈ છે ? એમ નથી. હવે એની વાર્તા સૌ સાંભળતાં નથી. હું એની વાર્તા સ્પષ્ટ સાંભળી શકું છું. મ્હેં ન્યારે એને પૂછ્યું કે, ‘વીંટી, તું કાની છે ?’ ત્યારે તેણે કાનમાં ઉત્તર આપ્યો કે, ‘પહેલાં હું કુસુમકાન્તની હતી, હવે તમારી છું.’

આમ કહી કુસુમ નીચું જોઈ શાન્ત બેસી રહી. સુશીલા કુસુમની વિચારમય મુખમુદ્રા તરફ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહી. તેણે જોયું કે, કુસુમકાન્તનું નામ ઉચ્ચારી કુસુમની મુખમુદ્રા શરમથી લાલચોળ બની ગઈ હતી.

સુશીલાએ સ્નેહથી કુસુમનો એક હાથ પોતાના હાથમાં લઈને કહ્યું:—“કુસુમબહેન !”

કુસુમ:—કેમ શું છે ?

સુશીલા:—તમે મ્હને સત્ય હકીકત કહેશો કે ?

કુસુમનું મુખમંડળ લજ્જાથી વિશેષ લાલચોળ બની ગયું. તેણે નીચું જોઈ રહીને પૂછ્યું:—“શી હકીકત ?”

સુશીલા:—મ્હારી પાસે શામાટે છુપાવો છો ?

કુસુમે આ સમયે એક ગાદ નિશ્વાસ મૂક્યો.

સુશીલાએ કુસુમને દઢ આલિંગન કરીને કહ્યું: “બહેન !

આજે તમારે મહેને સધળી સત્ય હૃદય કત કહેવી પડશે.”

આ સ્નેહ તેમજ સહાનુભૂતિ પૂર્ણ વચનોથી કુસુમનું કામળ હૃદય દ્રવિત થયું. તેના હૃદયનું બંધ દ્વાર કાઢી જાય છે પોતાના કામળ હસ્તથી ધીમેથી ઉઘાડવા લાગ્યું. કુસુમનાં નયનયુગલમાં અશ્રુ-જળ ભરાઈ આવ્યું. એ પોતાના અશ્રુજળને મહા મહેનતે પણ અટકાવી શકી નહિ.

સુશીલાએ કહ્યું:—“કુસુમબહેન ! તમે મહેને તમારાથી લિપ્ત સમજો છો !”

કુસુમ કાંઈ ઉત્તર આપી શકી નહિ. તેના શાન્ત અશ્રુજળથી સુશીલાનું વક્ષસ્થળ ભીંજવા લાગ્યું.

સુશીલા પ્રભાતસમયના એ સ્નિગ્ધ ઉજ્જવળ પ્રકાશમાં કુસુમના અંતરના સઘળા ગુપ્તભાવ જાણે છે સમજી શકી. આજે આ નિર્જન ઉદ્યાનમાં, પ્રકૃતિના અમૃતમય ભાવરાજ્યમાં, શાન્ત ભાષામાં આ બે સમાન વયની તરુણીઓની શી વાતચિત થઈ એ બીજું કાંઈ સમજી શકે તેમ નથી.

પ્રકરણ ૨૩ મું.—સુશીલાની સેવાપરાયણતા.

ચંદ્રશંકરને ત્યાં સુશીલાને કશે અભાવ નહોતો. સ્નેહમયી ઉદારહૃદયા પાર્વતી તેના ઉપર પોતાની પુત્રી જેટલો પ્રેમ રાખતી હતી. ભાગ્યનીભયંકરતાથી દુઃખિતા સુશીલાના શુદ્ધ બની ગયેલા હૃદયને પાર્વતીએ સ્નેહસુધાના સિંચનથી થયેલી સંજીવિત કરવાનો

પ્રયત્ન કરતા માંડ્યો.

આ સંસારમાં પ્રેમ જ માનવનું જીવન છે. પ્રેમ મૃતદેહનો પ્રાણ છે. પ્રેમ જ અવસન દેહમાં શક્તિ લાવે છે. જે પ્રેમ ન હોત તો આ સંસાર મરુભૂમિ બની જાત. રમણીના અમૃતમૃત હૃદયમાંથી જ પ્રેમના તરંગો ઉછળે છે. મૂર્તિમતી પ્રીતિ અને પવિત્રતારુપિણી નારી, ત્રિવિધ હિંસક પ્રાણિથી પરિપૂર્ણ એવા સંસાર અરણ્યમાં વિચરણ કરીને એમાં અનેક સ્થળે સ્વર્ગનાં પારિજાત પુષ્પોનો વિકાસ કરે છે; મરુભૂમિને અમૃતમયી બનાવી રાખે છે.

કુસુમ હૃદયેશાં સુશીલાની પાસે રહીને વ્યથિત ચિત્તને આનંદિત કરવાના પ્રયત્નો કર્યા કરતી હતી. કોઈ એમ સમજતું નહોતું કે, સુશીલા આ સ્થળે કૃપાભિખારિણી થઈને રહેતી હતી. કુસુમે પોતાના હૃદયનો સંઘળો રંગેહ સમર્પણ કરીને સુશીલાને પોતાની કરી લીધી હતી.

સુશીલા તો ચંદ્રશંકરના વિશાળ મકાનની સાજ મજબૂત બંધને અવાક બની ગઈ હતી. આવું મોટું મકાન કદાપિ તેના બંધવામાં આવ્યું નહોતું. સર્વત્ર સુવ્યવસ્થા જોવામાં આવતી હતી. કોઈ પણ જાતની ગરબડ કે ગેરવ્યવસ્થા કદાપિ જોવામાં આવતી નહિ, પાર્વતીનાં ગૃહકાર્યની નિપુણતા, તેની ક્ષમાશીલતા અને પ્રકૃતિનું મનોહર માધુર્ય તથા ધર્મનિષ્ઠા આદિ સદ્ગુણોથી પરિવારમાં એક પ્રકારની શાન્તિ વિરાજ રહી હતી. તે જેવી રીતે પુત્ર કન્યાની માતા હતી તેવી જ રીતે દાસ દાસીની પણ માતા હતી.

આમ છતાં સુશીલા સમક્ષ સંઘળું શૂન્ય હતું એક પ્રકારની શૂન્યતાએ તેને ઘેરી લીધી હતી. એક અમૂલ્ય રત્ન જતું રહેવાથી તેનું સકળ સર્વસ્વ જતું રહ્યું હતું. સેંકડો વખત તે પોતાના

મનને એવો પ્રશ્ન પૂછતી હતી કે, ક્યાં પાપોને લીધે તેની આવી દુર્દશા થઈ હતી? ક્યાં જન્માન્તરમાંથી અસંખ્ય અલિંગ્યાપ લઈને તે આ પૃથિવીમાં અવતરી હતી? આવા વિચારો કરી કરીને તે વારંવાર એકાન્તમાં શાન્ત રુદન કરતી હતી.

સુશીલાની હૃદય વેદનાથી કરુણામયી પાર્વતીનો પ્રાણ વ્યથિત થતો હતો. તે કેટલીક વખત સુશીલાની પાસે બેસીને સ્નેહસૂચકસ્વરે કહેતી હતી કે:—“ જુહોન ! એક માત્ર પરમાત્મા નિવાય મનુષ્યનું અન્ય કોઈ નિકટનું આત્મીય નથી. તું પરમાત્માને જ ત્હારો પ્રાણ સમર્પણ કરવાનો પ્રયત્ન કર. એ જ જીવનું એક માત્ર સાંત્વનાનું સ્થાન છે. ”

ઉપદેશ મનુષ્યના શોકથી બળી જતા પ્રાણમાં જેવું કાચું કરી શકે છે તેવું કાચું બીજું કોઈ કરી શકતું નથી. પાર્વતી વિવિધ પ્રકારનો ઉપદેશ આપીને સુશીલાનું સાંત્વન કરતી હતી. સુશીલાને તો એમજ લાગ્યું કે, તેની સ્વર્ગવાસિની માતા તેને આવી અનાથ સ્થિતિમાં સ્નેહથી આશ્રય આપવા માટે આ સંસારમાં પુનઃ પાર્વતીસ્વરૂપે આવી છે. સુશીલા તેને ‘બા’ કહીને જ બોલાવતી હતી.

પાર્વતીના કહેવાથી કુસુમની સાથે સુશીલાને પણ મિસ ઇન્લિન્ગમેથ શિક્ષણ આપતી હતી. તેમનો અભ્યાસ થઈ ગયા પછી તે તેમને પાશ્ચાત્ય મહિલાઓનાં ઉત્તમ જીવનવૃત્તાંત તથા તેમના અદ્ભુત આત્મત્યાગની કથાઓ હૃદયભેદક લાપામાં કહી સંભળાવતી હતી. એ વાર્તાઓ સાંભળતાં સુશીલા આત્મલાન ખૂટી જતી હતી. તેના શોકોંધદારાચ્છાદિત હૃદયમાં એક નવીન ઉજ્જવળ પ્રકાશના વિસ્તાર થયો. ધીમે ધીમે તેના હૃદયરાજ્યમાં એક નૂતન દ્વાર ઉઘડવા માંડ્યું.

સુશીલાએ પોતાનું સઘળું દુઃખ દાખી દેવાના પ્રયત્નો કરી, કામકાજમાં લક્ષ્ય આપવા માંડ્યું. તેની સેવાપરાયણતા જોઈ સર્વ અતિ સંતુષ્ટ થયાં. પ્રમોદકિશોર ઉપર તે નીસ્સીમ પ્રેમ રાખતી હતી. તે તેને પ્રસન્ન રાખવાના પ્રયત્નો કર્યા કરતી હતી. કુસુમને પોતાની સગી જાહેન બરાબર ગણતી હતી. સુશીલાના આ સઘળા સંદર્ભો જોઈને સંદેશંકર પણ અતિ આનંદ પામતા હતા.

પ્રકરણ ૨૪ મું. — સતી સાધ્વીનો સ્વાગીસ્નેહ.

જ્યોતિર્મયી ચંદ્રિકા પૂર્ણતેજ્યી પ્રકાશી રહી હતી ચંદ્રદેવ-માંથી પૃથિવી ઉપર જાણે કે સુધાધારા વર્ષો રહી હતી કુસુમ અને સુશીલા એક પ્રકારના ધ્યાનમાં નિમગ્ન બની ગઈ હતી. બન્ને જણાં પ્રાકૃતિક માધુર્યનું મુગ્ધદષ્ટિથી દર્શન કરતી હતી. સુશીલા સ્વગત વિચારતી હતી કે, “શ્રીનારાયણનું ધ્યાન ધરી રાત્રિ દિવસ હું મહારા અંતરને શાન્ત રાખવાનો પ્રયત્ન કરું છું; જતાં પતિદેવતાને જૂલી જઈ હું પરમાત્માનું ધ્યાન ધરી શકતી નથી. ત્યારે ત્યારે હું પરમાત્માનું ધ્યાન ધરું છું ત્યારે ત્યારે પતિદેવતાની મૂર્તિ જ મહારા અંતરમાં ઉપસ્થિત થાય છે. મ્હેં મહારા અંતરમાંથી વાસનાનો ઘણા કાળથી ત્યાગ કર્યો છે. જે હૃદયમાં વાસના હોય છે તે હૃદયમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો નથી.”

સુશીલા સ્વગત આમ વિચારતી હતી એવામાં કુસુમે કહ્યું:—
“સુશીલાજી હેન ?”

સુશીલા વિચારમગ્ન હતી. કુસુમનું સંબોધન તે સાંભળી શકી

નહિ. કુસુમે પુનઃ કહ્યું:—“ સુશીલાજીને ! કેવી ચમત્કારિક જ્યોત્સ્ના પ્રકાશી રહી છે !

સુશીલા: - હા, વણી જ ચમત્કારિક !

કુસુમ:—જીને ! કહો જોઈએ કે, જ્યોત્સ્નાથી પણ વિશેષ સુંદર કોણ છે ?

સુશીલા:—એ વાત તમે જ કેમ કહેતાં નથી ?

કુસુમ:—એક દિવસે આવી જ્યોતિર્મયી રાત્રે અમે ત્રણ ભાઈ જીને અગાસીમાં બેઠાં હતાં. ત્યારે મોટી જીને એમ કહ્યું હતું કે, ‘ મનુષ્યનો પ્રાણ જ્યોત્સ્નાથી પણ વિશેષ સુંદર થઈ શકે છે ’ એ વાક્યનો મર્મ એ સમયે હું સમજી શકી નહોતી હવે હું ખરેખર સમજી શકું છું કે, એક જણનું હૃદય આ જ્યોત્સ્નાથી પણ કેટલું બધું સુંદર—

કુસુમ આ વાક્ય પૂર્ણ બોલી શકી નહિ. તે શરમાઈ જઈ નીચું જોઈ રહી. સુશીલા અદ્વાપિ વિચારમગ્ન સ્થિતિમાંથી સ્વસ્થ થઈ નહોતી; નહિ તો તે જોઈ શકત કે, આ કોમળ કિશોરી કુસુમના હૃદયદર્પણમાં એક તરુણ સુંદર છત્રી સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિબિંબિત થયેલી હતી !

સુશીલાએ કહ્યું:—“ કુસુમજીને ! આ જ્યોત્સ્નાની વિમળ સૌન્દર્યલહરીમાં હું એક જણના હૃદયના સૌન્દર્યને અનુભવું છું. એ મહારા સ્વામીદેવતા છે. તેમનો પ્રાણ આ જ્યોત્સ્ના કરતાં પણ વિશેષ નિર્મળ છે. ”

કુસુમ:—જીને ! આજે હું તમને એક વાત કહીશ. તમે મહારા જીને છો. મોટી જીને મહારા બણા અપરાધાની મૂને ક્ષમા આપતી હતી ત્યારે પછી તમે મૂને ક્ષમા નહિ આપો કે ?

સુશીલાએ સહજ હસીને કહ્યું:—“ તમારે જે વાત કહેવી હોય તે કહી નાખોને. ”

કુસુમ:—તમારો ત્યાગ કરતાં તમારા પતિને સહજ પણ કષ્ટ થયું નહિ ?

સુશીલાનું મોં ગંભીર બની ગયું. ધીમે ધીમે તેણે ઉત્તર આપ્યો:—“ કુસુમજીને ! એ મ્હારા ભાગ્યનો દોષ છે. મ્હારા ભાગ્યદોષથી જ હું આવું દુઃખ વેઠું છું. સર્વ પોતપોતાના કર્મોનું ફળ ભોગવે છે. ”

કુસુમ:—તમારા ઘરમાં તમારા પતિને સમજાવે એવું કાઈ માણસ નહોતું ?

સુશીલા:—મ્હારાં એક સાસુ છે. તેઓ મ્હારા ઉપર અપાર પ્રેમ રાખે છે. મ્હને પોતાની પુત્રી સમાન સમજે છે, તથા મ્હારાં એક વિધવા નણંદ તેમનાં સંતાનો સહ મ્હારે ત્યાં રહે છે. તેઓ પણ મ્હારા ઉપર સગી જીવેના જોડેલો પ્રેમ રાખે છે.

કુસુમ:—ત્યારે તમને ઘરમાંથી કાઢી મૂકતાં તેમને પણ ખિન્ન-કુલ દુઃખ ન થયું ?

સુશીલા:—દુઃખ થાય તોપણ તેઓ શું કરે ? જે તેઓ મ્હને ઘરમાં રાખે તો મ્હારે લીધે સમાજમાં તેમને જાતિબદ્ધ થવું પડે.

કુસુમ:—ત્યારે આત્મીય સ્વજનો કરતાં સમાજ વિશેષ ગણાય છે કે ? આજે જે મ્હારી મ્હોટી જીવેના આવે તો અમને ફટલોખંધો આનંદ થાય ? સમાજનો ભય રાખી અમે કદાપિ જીવેનાને ઘરમાંથી કાઢી મૂકીએ નહિ.

સુશીલા:—સઘળો મ્હારા ભાગ્યનો જ દોષ છે. કુસુમજીને ! આપણે ખીજને શામાટે દોષ દેવો જોઈએ ? મ્હારા પતિદેવના પો.

તાના પ્રાણ કરતાં પણ મ્હને વિશેષ મ્હાતા હતા. અद्याપિ તેઓ સુખમાં છે, અને તેમના સુખમાં જ મ્હારા સુખનો સમાવેશ થયેલો છે

કુસુમ:—તેઓ જ્યારે તમને મ્હાતા હતા ત્યારે પછી તેમણે તમને આશ્રય નહિ આપતાં શામાટે કાઢી મૂક્યાં ?

સુશીલા:—જ્હેન ! તેઓ નિરુપાય છે તેઓ કેવા ધર્મસંકટમાં પડી મ્હને આશ્રય આપી શક્યા નથી એ હું સારી રીતે સમજી શકી છું.

કુસુમ શાન્ત રહી. તેનો કામળ પ્રાણ સહાનુભૂતિપૂર્ણ બની ગયો. તેણે સ્વગત વિચાર્યું:—“ ખરેખર, સુશીલાનું હૃદય ધણું મહાન છે. ”

આસમાની આકાશમાં ચંદ્રદેવ જાણે કે, એક પ્રેમરાજ્યનો વિસ્તાર કરતા હતા. એ પ્રેમરાજ્યમાં બેસી બે પ્રેમપૂર્ણ હૃદય ઉભયના જીવનો વિનિમય કરવા લાગ્યાં.

સુશીલાએ કુસુમનો એક હાથ પોતાના હાથમાં લઈને કહ્યું:—
“ કુસુમજ્હેન ? ”

કુસુમ:—કેમ શું છે ?

સુશીલા:—પેલી વાત કહોને.

શરમથી કુસુમનું મ્હોં લાલચોળ બની ગયું. તે ચૂપકીદી ધારણ કરી બેસી રહી. સુશીલાએ તેના કપાળ ઉપર કામળ કરસ્પર્શ કરીને કહ્યું:—“ મ્હારી આગળ શી શરમ છે ? ”

કુસુમ ધીમે ધીમે કાંઈ કહેવા જતી હતી એવામાં સુમતી નામની દાસીએ ત્યાં આવી ચઢીને હાસ્યમુખે કહ્યું:—“ જ્હેન ! એક શુભ સમાચાર કહું ! તમારા વર તમને જંગવા આવવાના છે ! ”

કુસુમે વિસ્મય બની જઈને કહ્યું:—“ વારું, તું અહીંથી જા. ”

સુમતિ કુસુમની વિરક્ત કળી જઈ, વિશેષ કાંઈ નહિ બોલતાં ત્યાંથી ચાલી ગઈ. કુસુમ અને સુશીલા પણ વખત વીતી ગયેલો હોવાથી નીચે ગયાં.

પ્રકરણ ૨૫ મું. — સ્વપ્નદર્શન.

બપોરના અગીઆર વાગ્યા હતા. પ્રમોદકિશોર વિદ્યાલયમાં ગયો હતો. સુશીલા સ્નાન કરી પૂજાપાઠ કરતી હતી. ચંદ્રશંકર જમી પરવારી શય્યાવશ થયા હતા. કુસુમ તેમની પાસે બેસીને વાયુ દોળતી હતી. લગભગ અડધા કલાક પછી ચંદ્રશંકર શય્યાનો ત્યાગ કરી બહાર ચાલ્યા ગયા. કુસુમ એક એકાંત ઓરડામાં જઈ ખાસ-ણાં બંધ કરીને બેઠી. તેના હાથમાં કુસુમકાન્તની મુદ્રિકા હતી. તેનું મુખમંડળ સ્થિર તેમજ ગંભીર હતું. હૃદય અસ્થિર તેમજ ચંચળ બની ગયું હતું.

પ્રિય વાંચકબંધુઓ ! તમે શું વસ્તુના ગુણનો અસ્વીકાર કરો છો ? ખરી રીતે જાંવા જતાં દરેક વસ્તુની એક શક્તિ છે. હાથમાં કલમ લઈએ છીએ તો લખવાની ઇચ્છા આપોઆપ થાય છે. હથિયાર ગ્રહણ કરીએ છીએ તો કાંઈ કાપવાની ઇચ્છા છે આપોઆપ થાય છે. આજ વસ્તુનો ગુણ હરિના નામનો જપ જપવાની ઇચ્છા આપોઆપ અંતરમાં ઊદત થાય છે. આ વસ્તુનો ગુણ છે; માટે સાધકો વિલાસસામગ્રીનો પારત્યાગ કરી ભગવાં વસ્તો પહોંરે છે; મનને ચંચળ બનાવે એવી વસ્તુઓથી નિરંતર દૂર રહે છે.

કુસુમકાન્તની નામાંકિત મુદ્રિકાનો સ્પર્શ થતાં જ કુસુમ બાજે કે એક પ્રકારનું અપૂર્વ હૃદયબળ અનુભવવા લાગી આ જડ વસ્તુ

કુસુમની પાસે ચૈતન્યમય બની ગઇ.

કુસુમનું હૃદય ધણું ચિન્તામય હતું. તેનાં નયનયુગલમાંથી સતત અશ્રુધારા વર્ષતી હતી. તે સુવર્ણમુદ્રિકાને સંબોધીને કહેવા લાગી:—
“હે મુદ્રિકા ! આજ સૂધી તહે એક પરમપવિત્ર હસ્તમાં રહીને ઘણી પવિત્રતા મેળવી છે; તેથી તું મ્હને પણ કિંચિત્ પવિત્રતા અર્પણુ કર. તહે અલાર સૂધી એક ધર્મબળથી બળવાન પુરુષની પાસે રહીને ધણું હૃદયબળ મેળવ્યું છે, તો તું મ્હારા હૃદયમાં થોડું બળ અર્પણુ કર. એ બળથી હું સમસ્ત પ્રતિકૂળતાનાં ઉપર વિજય મેળવીશ.”

આ સમયે સુશીલાએ પૂજાપાઠથી નિવૃત્ત થઇ ત્યાં આવી એ આરડાનાં બારણાં હલાવીને કહ્યું:—“કુસુમ !”

કુસુમે ધીમેથી ઉડી દ્વાર ઉઘાડ્યાં એટલે સુશીલા તેનો હાથ પકડીને તેને જમવા લઇ ગઇ.

એ ગરે શય્યામાં સૂઇ રહ્યા પછી કુસુમ નિદ્રાધીન થઇ શકી નહિ. આજે તેના વિચારોનો અંત જ આવતો નહોતો. શય્યામાં સૂઇ રહીને વ્યાકુળતાથી તે વિચારવા લાગી:—“અરેરે, હું કેવી મૂર્ખ છું ! ઘણી સાધ્વી સન્નારીઓએ ધર્મરક્ષણને માટે રાજગતી ચિતામાં બળી મરીને પોતાની જીવનલીલા પૂર્ણ કરી હતી, ત્યારે હું મ્હારા ધર્મનું રક્ષણ કરવાને માટે શરમનો ત્યાગ ન કરી શકું કે ? મ્હને ધિક્કાર છે ! હવે હું શું કરું ? એક બાળુએ ધર્મ છે અને બીજા બાળુએ લજ્જા, ભય, કુળ, માન તેમજ યશ છે. એ બન્નેમાંથી મ્હારે કયી બાળુએ જવું ?” આ સમયે વિવેકે કુસુમના અંતરને આધાત કરીને કહ્યું:—“એક તમ્હ અનન્ત બ્રહ્માંડ છે અને બીજા તરફ ધર્મ છે એ અનન્ત બ્રહ્માંડની પણ ધર્મ સાથે તુલના થઇ શકતી નથી.”

૧૪૪ અંગના કે દેવાંગના?

આવા પ્રકારની ચિંતાથી સમસ્ત રાત્રિ કુસુમે જાગ્રત અવસ્થામાં જ પસાર કરી. રાત્રિ પૂર્ણ થતા આવી એટલે તેણે એક સ્વપ્ન જોયું. જાણે કે તે પોતે પહાડી પ્રદેશમાં આવેલા એક જંગલમાં ફરતી હતી એ જંગલમાં અનેક ફળ, ફુલ અને સુંદર તરુલતાઓ આવેલી હતી કાંઈ કાંઈ સ્થળે સ્વચ્છ જળથી પરિપૂર્ણ ઝરાઓ આવેલા હતા, છતાં એ જંગલમાં બીજું એક મનુષ્ય નહોતું વચ્ચે વચ્ચે પંખીઓનો મધુર ધ્વનિ અને ભ્રમરોનો ગુંગરવ સાંભળવામાં આવતો હતો વસન્તનો મૃદુ મલ્યાનિલ ધીમે ધીમે પ્રવાહિત થઈને તેના પ્રાણમાં એક પ્રકારની મધુરતાનું સિંચન કરતો હતો કુસુમ વન-દેવીની માફક એ અરણ્યમાં ફરવા લાગી. ચાલતાં ચાલતાં તે એક અંધકારમય બીપાય ગુહા જોઈ શકી. તે અસ્થિરતાથી એ ગુહામાં પડી જવાને તૈયાર થઈ.

આ સમયે વાદળાઓની વચ્ચે આવેલી અચળ સૌદામિનીની માફક એક જ્યોતિર્મયી સંન્યાસિની અરણ્યમાંથી એકાએક એ સ્થળે આવી પહોંચી સંન્યાસિનીની તેજઃપુંજ કાન્તિથી ચોતરફ પૂર્ણ-તેજનો વિસ્તાર થઈ ગયો. કુસુમે આશ્ચર્યચકિત થઈ જઈને જોઈ કે એ સંન્યાસિની બીજી કાંઈ નહિ પણ દેવીસ્વરૂપિણી શાન્તિલ-તાજ હતી કુસુમના અંતઃમાં આ સમયે કેવા ભાવનો ઉદય થયો એ અમે જણાવી શકતા નથી. તેની નસેનસમાં ત્વરિતગતિથી શા-શ્ચિતધારા વહેવા લાગી. આત્મવિસ્મૃત બની જઈને તે કાંઈ જોત્રવા જતી હતી; કિન્તુ જોવી શકી નહિ તેનો કંઈ સંધાર્ષ ગયો.

સંન્યાસિનીએ દૃઢતાથી કુસુમનો હાથ પકડ્યો. તેનાં નેત્રામાં જાણે કે વિજળી ચમકવા લાગી. તીવ્ર સ્વરે તેણે કહ્યું:—“ક્યાં જાય છે ? આ વિનાશના માર્ગે અગ્રેસર નહિ થતાં તું પાછી આવી જા.”

સંન્યાસિની આમ કહી કુસુમનો હાથ પકડી ચાલવા લાગી. કુસુમનામાં કાંઈ પણ ખોલવાની શક્તિ નહોતી. એ યંત્રની પુતળી માફક સંન્યાસિનીની પાછળ પાછળ જવા લાગી. સંન્યાસિની તેને એક નયન-પિનોદન મનોહર ઉદ્યાનમાં લઈ ગઈ. એ ઉદ્યાનનું શૌભાસૌન્દર્ય અવર્ણનીય હતું. કુસુમે વિચાર્યું કે, આ શું ઇન્દ્રનો નન્દનકાનન દશે ? કિન્તુ એ ઉદ્યાનમાં સ્વરૂપવતી અપ્સરાઓનું નૃત્યગીત નહોતું. ગાંધર્વ કિશોરોનો વાદ્યધ્વનિ નહોતો. સઘળું સ્થિર અને શાંત હતું. પ્રકૃતિ જાણે કે મૂર્તિમતી શાન્તિરૂપે વિરાજ રહી હતી. એવામાં એક વિશાળ વૃક્ષની છાયા નીચે કુસુમ કુસુમકાન્તન જોઈ શકી. નવયુગનો એ નવીન કર્મવીર સંન્યાસીવેષમાં આરાધ્યાદેવીની આરાધના કરતો હતો. આવો દેખાવ જોવામાં આવતાં કુસુમના અંતરમાં ભક્તિભાવ ઉપજ્યો. તેણે હૃદયારવેશથી સંન્યાસિનીનો વાચ વિશેષ બળપૂર્વક પ કહી રાખ્યો.

સંન્યાસિનીએ સહજ આમળ વધીને ધ્યાનમ્ કુસુમકાન્તનો કરપક્ષવ પોતાના ખીજા હાથમાં લઈને કહ્યું:—“મ્હારી સાથે આવ.” કુસુમકાન્તે ધ્યાનજન્ય થઈ નેત્રો વિકાસીને નમ્રસ્વરે પૂછ્યું:—“માત: ! મ્હને ક્યાં લઈ જાઓ છો ?” સંન્યાસિની આ પ્રશ્નનો ક્રોધ ઉત્તર નહિ આપતાં કુસુમકાન્તને સાથે લઈ થોડે દૂર ગઈ.

એ સ્થાને એક મ્હોટો અમિકુંડ ‘ધુ ધુ’ અવાજ કરતો સ-ગગતો હતો. તેની લાલ જીહવા ગગનને સ્પર્શ કરતી હતી. એમાંથી ધોળો ધુમાડો ઉઘે ચડતો હતો. કુસુમકાન્ત પાપાલ્લુમૂર્તિની માફક દૃઢ તેમજ સ્થિર હતો. જ્યોતિર્મયી સંન્યાસિનીએ તેને તેમજ કુ-સુમકાન્તને આદેશ કર્યો કે:—“આ અમિકુંડમાં પ્રવેશ કરો.” દૈવ વાણીની માફક એ અલંબનીય વાક્ય, હૃદયમાં પ્રહણ કરીને બંને

જણાંએ મંત્રમુગ્ધની માફક કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય એ સગમતા અમિમાં પ્રવેશ કર્યો.

એક પ્રકારની સ્વર્ગીય મંદાર સૌરભ જાણે કે અકસ્માત આ મોહિત થઇ ગઇ.

થોડે દૂરથી જાણે કે દુંદુબી ધ્વનિ સાંભળવામાં આવ્યો. અપૂર્વ ન્યાતિર્મય રૂપ ધારણ કરી કુસુમકાન્ત અને કુસુમ થોડા સમય પછી, એ બીણણ અગ્નિકુડમાંથી બહાર નીકળ્યાં.

સંન્યાસિનીએ કહ્યું:—“તમે અગ્નિ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયાં છે.”

આમ કહી તેણે બન્નેના હસ્તને એકત્ર કરી, તેને કુસુમમાળા બાંધી દીધી, તથા ન્યાય અને કર્તાવ્યની વિજય વૈજયંતી તેમના હાથમાં આપીને ફરીથી ગંભીર સ્વરે તેણે કહ્યું:—“જાઓ, બન્ને જણાં મળીને સ્વદેશસેવાનાં કાર્યો કરો. આ પવિત્ર ધ્વજ તમારા હાથમાં જયયુક્ત થાઓ.”

કુસુમ જાત્રત થઈ એક પ્રકારના અપૂર્વ ભાવથી આત્મભાન ભૂલી ગઇ. સ્વપ્નના સકળ પ્રકારને તે સત્ય સમજવા લાગી. પગીથી સ્વસ્થ થઇને તેણે પોતાના મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું:—“બહેનના સ્વર્ગસ્થ આત્માએ મ્હને મ્હારા કર્તાવ્યનો માર્ગ બતાવ્યો છે!”

પ્રકરણ ૨૬ મું.—ધર્મ સંકટ.

પ્રભાતકાળે શય્યાનો ત્યાગ કરી કુસુમ સત્વર પ્રાતઃકૃત્યાદિથી નિવૃત્ત થઇ. હવે વિશેષ સમયને વ્યર્થ નહિ ગૂમાવતાં તેણે એક પત્ર લખવા માંડ્યો. લગ્ન અને ભય આવી તેના પત્રલેખનના કા-

ર્થમાં બાધા કરવા લાગ્યો; કિન્તુ કુસુમે આજે પોતાના પ્રાણમાં
નવનશક્તિ કિંવા હૃદયપણ મેળવ્યું હતું. લજ્જા અને લયનો પણ
જન્મ કરી આ પ્રમાણે તેણે એક દૂકો પત્ર લખ્યો:—

“ પરમપૂજનીયા મ્હાત્મેવીની સેવામાં,

સવિનય ભક્તિપૂર્વક વિનંતિ કે, ક્ષમા કરી મ્હારો વિવાહ
કં.શો નહિ. હું કુસુમકાન્તને જ મ્હાઉં છું. જે બળાત્કારથી બીજા
કોઇ યુવકની સાથે મ્હારો વિવાહ કરવામાં આવશે તો હું અવશ્ય
આમહત્યા કરીશ, એજ.

ત્રિ. સેવિકા કુસુમ. ”

માત્ર એક જ નિશ્ચયમાં કુસુમે આટલાં વાક્યો લખી નાખ્યાં
પછીથી તેણે એ વાક્યોને જે ત્રણ વખત વાંચી ગેયા. શરમથી તેનું
મ્હોં લાલચોળ બની ગયું. તેનું સર્વાંગ કંપવા લાગ્યું. તેણે વિચાર્યું:—
“ જે હું જા પત્ર માતાને આપીશ તોઓ તે મ્હારે માટે શુ વિચારશે?
પિતૃજી પણ આ પ્રકાર બળજીરે ત્યારે મ્હને શું કહેશે? હમણાં જ
આ સ્થળે પૃથિવીના જે ભાગ કેમ થઇ જતા નથી? જે તેમ આવ
તો જરૂર હું એમાં સમ્મત જઈ લાગે શું હું આ પત્ર માતાજી
પાસે નહિ મોકલતા હાડી નાખું? ”

અદ્વકાળમાં જ પાછું કુસુમનું હૃદયપણ બમ્બત થયું. તેણે
વિચાર કરવામાં વિશેષ વખત નહિ ગૂમાવતાં સુમતિ નામની દ.સીને
બોલાવીને તેના હાથમાં પોતાનો લખેલો પત્ર આપી કહ્યું:—“ જા,
આ પત્ર માતાજીને આપી આવ.” તરતજ સુમતિ ત્યાંથી ચાલી ગઇ.

કુસુમનો પત્ર વાંચી પાર્વતી કપાળ ઉપર હાથ ઠોકી પૃથિવી
ઉપર બેસી મર્મ. આવો પ્રકાર બનશે એવી કદવના સ્વપ્નમાં પણ
તેના અંતરમાં ઉપજી નહોતી. જે કુસુમકાન્તને દેવચરિત્ર સમજી તેના

હિપર તે અત્યાર સુધી પોતાના પુત્ર જોડ્યો પ્રેમ રાખતી હતી એ કુસુમકાન્તના ચારિત્ર વિરુદ્ધ તેનું અંતર કાંઈ વિચારવાને પ્રસન્ન નહોતું. તે કિંકર્ત્તવ્યવિમુદ્ધ બનીને બેસી રહી. આ પ્રકાર ફરી રીતે પતિને વિદિત કરવો એ સંબંધના જ વિચારો તે કરવા લાગી. એક વખતે ઉઘી દ્રષ્ટિ કરી, બન્ને હાથ જોડી નમ્રસ્વરે તેણે કહ્યું:—
“હે નારાયણ ! તમારી મંગલેચ્છા પૂર્ણ થાઓ.”

આ પ્રકાર જાણવામાં આવતાં ચંદ્રશંકર વિરક્ત બની જાય તેમ છે એ પાર્વતી જાણતી હતી; પરંતુ માતા તરીકેના પોતાના કર્ત્તવ્યનું સ્મરણ કરીને ધીમે ધીમે તે મહિનમુખે પતિદેવ પાસે ગઇ.

એજ દિવસે ચંદ્રશંકર કુસુમના વરને ગંદ આવ્યા હતા. હમણાં તેઓ એક અગ્રેજ વર્તમાનપત્ર વાંચતા હતા. વર્તમાનપત્રને નીચે મૂકી એક વખત તેમણે ગૃહિણી તરફ જોયું. પત્નીને ઘણી ચિન્તામય જોઇ સહજ આશ્ચર્ય પામીને તેમણે પૂછ્યું: “કેમ, શું થયું છે ? વળી પાછું કોઇ બિમાર તો નથી થયું ને ?”

પાર્વતી:—ના, સર્વે સારાં છે.

ચંદ્રશંકરે સહજ નિશ્ચિંત થઇને કહ્યું:—“વિવાહનો દિવસ પાસે આવી પહોંચ્યો છે. સગાંસંબંધીઓને હવે સત્વર નિમંત્રણ કરવું પડશે. પાત્ર જોઈ હું અતિ આનંદિત થયો છું. જમાઇ દેખાવમાં ઘણો સુંદર હોઈ, તેનો સ્વભાવ પણ સારો છે. આવા સ્થળે સંબંધ થયો એ એક રીતે કુસુમનું સૌભાગ્ય જ ગણાય.”

પાર્વતી નિસ્તબ્ધતાથી ચિન્તાતુર વદને હબી રહી.

ચંદ્રશંકર:—શું થયું છે ? જે બન્યું હોય તે મ્હને કહેને ?

ચંદ્રશંકર:—ઈશ્વરેચ્છા આગળ મનુષ્યનું કાંઈ વળતું નથી.

ગૃહિણીની આવા પ્રકારની પ્રસ્તાવના જોઇને ચંદ્રશંકર બહુ

આજ્ઞાને પામ્યા. કાંઈ પણ પ્રકારનો નિશ્ચય નહિ કરી સહાયથી તે-
મણે પૂછ્યું:—“ શું છે તે સત્વર કહી દેને ? ”

પાર્વતીએ કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય કુસુમનો પત્ર પતિદેવના
હાથમાં મૂક્યો. એ પત્ર વાંચી ચંદ્રશંકર ધણા સમય સૂધી વિચાર-
મગ્ન સ્થિતિમાં બેસી રહ્યા. તેઓ કાંઈ બોલી શક્યા નહિ. ધીમે ધીમે
રોષ અને દ્વેષથી તેમનું મુખમંડળ રાતુંચોળ બની ગયું. થોડા સ-
મય પછી તેમણે રોષમયક કિન્તુ ગંભીર સ્વરે કહ્યું:—“ તરુણ બા-
ળક બાળિકાઓમાં આવી અંચળતા એક બીજાના વિશેષ સહવાસથી
જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારની મ્હેં પ્રથમથી જ શંકા કરી હતી
એક મહત્ત્વ માણસની સાથે સંબંધ વાતચિત થઈ ગઈ છે; હવે હું
તેમને કેવી રીતે મ્હારી નામરજી જણાવી શકું ? હું તને આજ સૂધી
ધણી દેશિયાર મહિણી સમજતો હતો; પરંતુ મ્હારો ભ્રમ હવે હું
સમજી શક્યો છું. એક કન્યાને પણ તું ત્હારા શાસનથી આધીન
રાખી શકી નહિ. કેવો અન્યાય ! ”

આમ કહી તે શાન્ત રહી. એ સમયે પાર્વતી કાંઈ પણ બો-
લવાનું સાહસ કરી શકી નહિ. ચંદ્રશંકર પણ વિશેષ કાંઈ બોલ્યા નહિ.

આ સંબંધો પ્રકાર કુસુમ છુપી રીતે જાણી મઠ. પિતાના મા-
નસિક કષ્ટનું દર્શન કરીને તે પોતાના મન સાથે વિચારવા લાગી:—
“ અરેરે ! સ્નેહમય પિતાના આવા માનસિક કષ્ટનું કારણ હું અ-
જાગિનીજ થઈ. મ્હારું મૃત્યુ જ ક્રેમરૂકર છે ! ” આમ વિચારી તે
પોતાના નેત્રોમાંથી અશ્રુજળ વર્ષાવવા લાગી.

એ દિવસે ચંદ્રશંકર કચેરીમાં પણ ગયા નહિ. બોજન કરી
કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય તેઓ પદંગમાં સૂઈ ગયા. કુસુમ પિતાના
જમી રહ્યા પછી તેઓ જ્યારે સૂઈ જતા ત્યારે તેમને વાયુ ઢોળતી

હતી; પરંતુ આજે પિતા પાસે જવાનું સાહસ તે કરી શકી નહિ. પાર્વતી જ પતિની પાસે જઈ આજે તેમને વાયુ ઢોળવા લાગી.

થોડા સમય પછી ચંદ્રશંકર કહેવા લાગ્યા:—“એક ગૃહસ્થની સાથે નક્કી કર્યા પછી તેમને ફરી રીતે ના કહેવી? તેમણે વિવાહની સઘળી વ્યવસ્થા કરી છે. હવે ત્હારે તેમને શો ઉત્તર આપવો? જોએા અમુક વાક્ય બોલીને તે ન પાળે એમનામાં મનુષ્યત્વ હોતું નથી જ. હું કદાપિ આવા ધર્મસંકટમાં પડ્યો નથી. કુસુમકાન્ત અને કુસુમનો સહવાસ જ આ સંકટનું કારણ નથી કે?”

પાર્વતીએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે ધીમેથી સ્વામીને વાયુ ઢોળવા લાગી.

ચંદ્રશંકર કહેવા લાગ્યા:—“પિતા માતા વગેરે વડિલ સગાં-વહાલાંઓ બાળક બાળિકાઓનું કલ્યાણ ઇચ્છનારાં હોય છે એમ સઘળાં બાળકોએ સમજવું જોઈએ. અલ્પમતિ બાળકો પોતે કાંઈ સમજતાં હોતાં નથી. પોતાના ભવિષ્યનું હિતાહિત તેઓ ક્યાંથી સમજી શકે? હજી કુસુમ સોળ વર્ષની થઈ છે. તેની બુદ્ધિ અઘાપિ પરિપક્વ થઈ નથી. તેનો આ ભાવ તારુણ્યાવસ્થાની ચંચળતા જ માત્ર સૂચવે છે; તેથી એનું મૂલ્ય શું છે? વિશેષતઃ જે પાત્ર સાથે વિવાહ નક્કી કર્યો છે એ પાત્રના જેવું બીજું પાત્ર મળી આવવું પણ મુશ્કિલ છે.”

આ સમયે થોડા ઘણા સાહસને એકઠું કરી પાર્વતીએ કહ્યું:—“કુસુમકાન્ત કાંઈ અયોગ્ય નથી.”

રોષદર્શક સ્વરે ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“ત્હોં શું કહ્યું? માબાપ વગરના—અસહાય તેમજ હસ્તેશાં ઇચ્છામાં આવે ત્યાં ભટકતા કુસુમકાન્તના હાથમાં ત્હારે કુસુમને સમર્પણ કરવી છે? આજ સૂધી

તું જુદિમતી છે એમ હું સમજતો હતો; છતાં તું આવી અચાનતા-
મુશ્ક વાર્તા કહે છે તેથી હું ધણું આશ્ચર્ય પામું છું. હું પિતા થઈને
મ્હારી પુત્રીને દુઃખના સાગરમાં કેવી રીતે ડૂબાવી દઉં ? ”

પાર્વતીએ કહ્યું:—કુસુમકાન્તનું ચરિત્ર તો ધણું સારું છે. ”

અંદ્રશંકર:—હા, એ વાર્તા હું પણ કપ્પુલ કરું છું; પરંતુ
સંસારમાં તેને ઊભા રહેવાનું સ્થાન પણ છે કે ? વળી દ્રવ્ય કમાવા
તરફ એનું લક્ષ્ય નથી. જો એ ઇચ્છે તો થોડા સમયમાં ઘ્રાષ્ટ
સ્થાને સારી નોકરી મેળવી શકે તેમ છે; છતાં તે જીવ જીવ્ય તો
પણ પારકાનું દાસત્વ કરવાની ના પાડે છે. એ માત્ર સ્વદેશહિતનો
કુડો લઈને ફર્યા કરે છે. સ્વદેશી મુકરદમામાં કાંઈ દિવસે એ કેદમાં
જશે એવો મ્હાસ અંતરમાં ભય રહે છે. એવા પાત્રને હું મ્હારી
કુસુમ અર્પણ કરી શકીશ નહિ.

પાર્વતી:—એણે અભ્યાસ તો સારો કર્યો છે.

અંદ્રશંકર:—હા, એ વાત ખરી છે. એ ઘણી પ્રશંસાની સાથે
ખી. એ. ની પરીક્ષામાં પાસ થઈ એમ. એ. કલાસમાં ભણતો હતો.
વિશ્વવિદ્યાલયના અધ્યાપકોએ એની આશા રાખી હતી કે, એમ.
એ. ની પરીક્ષામાં પણ એ પહેલા નંબરે પસાર થાત; પરંતુ પ-
રીક્ષાને થોડા મહિના બાકી હતા એવામાં પ્રિન્સપાલ સાથે તકરાર
કરી તેણે કૉલેજ છોડી દીધી. તેની સરસ્વતીનો શો ઉપયોગ ? એ
કદાપિ દ્રવ્ય કમાવાને નથી.”

પાર્વતી:—વ્યાપાર ધંધો કરીને પણ દ્રવ્ય કમાઈ શકાય છે.

અંદ્રશંકર:—વ્યાપાર ધંધામાંથી આપણા દેશમાં કેટલા લો-
કોએ દ્રવ્ય મેળવ્યું છે ? અનેક યુવકોએ વ્યાપાર ધંધામાં પડી
પોતાની પુંજ પણ ગૂમાવી દીધી છે. વળી એક વ્યાપારી અને

૧૫૨ અંગના કે દેવાંગના?

ડૅપુટી મેજિસ્ટ્રેટ પ્રતિજ્ઞામાં સમાન ગણી શકાય કે ? વ્યાપારીનું માન એક અધિકારી જેટલું ક્યાંથી હોય શકે ?

પાર્વતી:—આપણે એમ સાંભળ્યું છે કે, શિલ્પકળાનો અભ્યાસ કરવાને માટે તે અમેરિકા જનાર છે.

ચંદ્રશંકર:—તેથી પણ શું થવાનું છે ? શિલ્પકળાનું શિક્ષણ મેળવ્યાથી કાંઈ મનુષ્ય શ્રીમત થઈ શકતો નથી. એ જો બેરિસ્ટરની પરીક્ષા આપત તો હું કાંઈ વિચાર કરત; પરંતુ હજી પણ તે એ પરીક્ષા વહિ આપે હમણાં આપણા દેશની એવી સ્થિતિ છે કે, એ શિલ્પકળાનું શિક્ષણ મેળવી પોતાનું દારિદ્ર દૂર કરી શકશે નહિ.

પાર્વતી:—સર્વે એના ચરિત્રની પ્રશંસા કરે છે તે દિવસે દેવપ્રસાદભાઈ પણ તમારી પાસે તેનાં કેવાં વખાણ કરતા હતા ? પેલી લૂંટફાટની તપાસમાં તેણે દેવપ્રસાદભાઈને ઘણી સહાયતા કરી હતી.

ચંદ્રશંકર:—એનામાં એક એવી અદ્ભુત શક્તિ છે કે, એ સહેલાઈથી લોકોના મનને આકર્ષે છે. એનું મનોહર રૂપલાવણ્ય અને પ્રકૃતિનું માધુર્ય, સઘળા સહવાસમાં આવતા લોકોના અંતરને જીતી લે છે. એની ભાષણ કરવાની શક્તિ પણ ઘણી અમત્કારિક છે. સભા સમિતિમાં તેઓજસ્વિની ભાષામાં હૃદયભેદક ભાષણ કરી શકે છે.

પાર્વતી:—અંતરમાં સ્વદેશપ્રેમ ન હોય તો કાંઈ માત્ર ભાષણથી જ મનુષ્યોનો પ્રાણ આકર્ષાય કે ? એ પોતાના આંતરિક સ્વદેશપ્રેમને વક્તૃત્વદ્વારા પ્રદર્શિત કરી સર્વના અંતરને આકર્ષે છે.

ચંદ્રશંકર:—એ સ્વદેશપ્રેમિક છે તેની હું પણ ક્યાં ના પાડું છું. સ્વદેશને માટે તો એ બીજું કાંઈ કામકાજ નહિ કરતાં આવું

જીવન ગુળરે છે.

પાર્વતી:—ત્યારે આ કાંઈ જેવો તેવો સદ્ગુણ ન કહેવાય. આ સદ્ગુણની જેટલી પ્રશંસા કરવામાં આવે તેટલી થોડી જ છે. સ્વ-દેશ માટે માન, પ્રતિષ્ઠા, ધન, ગૌરવ આદિ સઘળાનો ત્યાગ કરી તેણે સ્વદેશવાસીઓના કલ્યાણાર્થે પોતાનું જીવન સમર્પણ કર્યું છે.

ચંદ્રશંકર:—પરંતુ તેથી કાંઈ કન્યાની ચિરદરિદ્રતા દૂર થશે કે ? સંસારી મનુષ્યો દ્રવ્યથી જ વિશેષ સુખ મેળવી શકે છે.

પાર્વતી:—દ્રવ્ય અને અધિકારથી જ લોકોને સુખશાન્તિ મળે છે ? ના—સુખશાન્તિ મનમાં જ છે. જે મનુષ્યોનું મન સ્વચ્છ અને નિર્લોભ હોય છે તે મનુષ્યો જંગલમાં આવેલી ઝુંપડીમાં રહીને પણ સ્વર્ગીય સુખ અનુભવી શકે છે.

ચંદ્રશંકર:—ત્યારે તું કુસુમને વનવાસિની—ભિખારિણી બનાવવાને જ ઇચ્છે છે કે ?

પાર્વતી:—પરમકૃપાળુ પરમાત્માની મંગલેચ્છા આ જગતમાં પૂર્ણ થાય છે. મનુષ્યના સઘળા પ્રયત્નો જગદીશ્વરની ઇચ્છા આગળ વ્યર્થ થાય છે.

ચંદ્રશંકર:—એ તો હું પણ જાણું છું; છતાં સઘળા દિશાઓનો વિચાર કરવો એ માખાપનું કર્તવ્ય છે. જો કુસુમકાન્ત એક પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ તરીકે લેખાય, અને દ્રવ્ય કમાવા તરફ લક્ષ્ય આપે તો જ હું તેને મ્હારી કુસુમ સમર્પણ કરું—નહિ તો નહિ જ. જોને પોતાના માટે હિભા રહેવાનું સંસારમાં સ્થાન નથી તે વળી પોતાની જીને ક્યાં રાખશે ?

આટલું બોલીને ચંદ્રશંકર શાન્ત રહ્યા. પાર્વતીએ કહ્યું:—
“મ્હને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, કુસુમકાન્ત સર્વથા નિર્દોષ છે.”

આમ કહીને પાર્વતી પણ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

કુસુમે છુપાઈ રહીને આ સઘળા વાતચિત સાંભળી. કુસુમ-કાન્ત માટે તેનું મન ધણું બ્યથિત થયું. તેણે વિચાર્યું:—“ એ સરળ તેમજ નિર્મળ હૃદયના યુવક આ વિષય સંબંધી કાંઈ જાણતા નથી. હુંને ખાતરી છે કે, સર્વદર્શી ન્યાયવાન ધર્મરક્ષક પરમાત્મા કુસુમ-કાન્તને નિર્દોષ ઠરાવશે. ”

પ્રકરણ ૨૭ મું.—પાપીઓની જાળમાંથી પલાયન.

વિવિધ વિષયોની જાળમાં ફસાઈ પડી હજી સૂધી અમે શાન્તિલતા સંબંધી કાંઈ લખી શક્યા નથી. લૂંટારાઓના આક્રમણથી શાન્તિલતા સરિતાના તટ ઉપરથી અદ્રશ્ય થઈ ગઈ હતી એ પ્રકાર પાકખંધુઓ જાણે છે. હવે પ્રથમના એ વિષયનું અમે ટૂંકમાં વર્ણન કરીશું.

લૂંટારાઓ ઘણા સરસામાન અને બેશુદ્ધ બની ગયેલી દેવી શાન્તિલતાને ઉપાડી લઈ એક અરણ્યમાં ગયા. એ અરણ્યમાં એક સ્વચ્છ સ્થાન હતું. ઉપર અનેક વૃક્ષલતાઓએ છાપરાના જેવો આકાર કરી રાખ્યો હતો. આ સ્થાન લૂંટારાઓથી અજાણ્યું નહોતું. તેમણે મશાલના પ્રકાશથી એ સ્થાન બરાબર જોઈ લીધું, અને પછીથી તેમણે શાન્તિલતાને એક વૃક્ષની છાયા નીચે સૂતાડી પછીથી પાપી પિશાચો સઘળો સરસામાન વાઈ ગરબડ કરતા કરતા એક ઉંડા ખાડા તરફ ગયા. અસહાય શાન્તિલતા એકલી જ એ સ્થાને રહી.

એ સમયે બેશુદ્ધાવસ્થામાં તેણે એક સ્વપ્ન જોયું. જાણે કે

એક અતલસ્પર્શ સમુદ્ર આવેલો છે. ઉપર અનંત આકાશ આવેલું છે. એ સમુદ્રમાં એક નૌકા ઓઠાં ખાય છે. મૃદુ મૃદુ વાયુ ઠોઠ સ્વપ્નમય રાજ્યની વાર્તામહ મંદગતિથી વહેતો ચાલ્યો જાય છે. એ નૌકામાંથી મધુર સંગીતધ્વનિ સાંભળવામાં આવતો હતો. નૌકા ચંચળગતિથી સમુદ્રના વક્ષસ્પર્શ ઉપર નૃત્ય કરતી કરતી કિનારા પાસે આવી પહોંચી, અને તેમાંથી એક જ્યોતિર્મય પુરુષ કિનારા ઉપર ઉતર્યો. શાન્તિલતા જાણે કે, નિર્મુક્ત આકાશ નીચે અનંત સમુદ્રના તટ ઉપર રેતીની શય્યામાં સૂઈ રહી હતી. એ જ્યોતિર્મય પુરુષ સત્વર શાન્તિલતા પાસે આવી પહોંચ્યો. એ શાન્તિલતાનો સ્વામી હતો. શાન્તિલતાના લલાટ ઉપર પોતાના કામળ કરનો સ્પર્શ કરીને ઘણા જ મધુર સ્વરે તેણે કહ્યું:—“શાન્તિ ! ઉઠ ઉઠ, હવે બેશુદ્ધાવસ્થામાં પડી રહેવાનો સમય નથી. સત્વર પલાયન કર—તું મહાન સંકટના બીપણ મ્હોં પાસે પડી રહી છે.” આટલું બોલી જ્યોતિર્મય પુરુષ અદ્રશ્ય થયો. શાન્તિલતા શુદ્ધિમાં આવી તેણે જોયું કે, તે બીપણ જંગલમાં આવી પડી છે. લૂંટારાઓ થોડે દૂર આવેલા એક ઉંડા ખાડામાં બેસી લૂંટના માલના ભાગ પાડે છે.

ક્ષણમાત્રમાં જ શાન્તિલતા ઉઠી બેઠી થઈ. અઘાપિ પેલા જ્યોતિર્મય પુરુષનો વીણાના જેવો કર્ણપ્રિય સ્વર તેના સ્મરણમાં હતો. શાન્તિલતા વ્યાકુળતાથી સ્વગત કહેવા લાગી:—“હે દયાળુ દેવ ! એક વખત આ દીન દાસીને દર્શન દઈ ક્યાં અદ્રશ્ય થઈ ગયા ? આ દુઃખિની દાસીના સંકટની આપને ખબર પડી છે કે શું ? એટલા માટે જ આ ચરણસેવિકાના ઉદ્ધારાર્થે આપ મૃત્યુલોકમાં આવ્યા હતા કે શું ? ત્યારે આપ આ માયાવી મૃત્યુલોકમાં આવ્યા છો ત્યારે પછી સેવિકાને સહાયતા કર્યા સિવાય પુનઃ સ્વર્ગ-

લોકમાં ન જતા રહેશો ! ”

આમ કહી શાન્તિલતા ત્વરિતગતિથી એ અરણ્યમાં નાસવા લાગી. પિતા માતા તથા ભાઇ, ભગિનીનું સ્મરણ કરી તે નયન-યુગલમાંથી અશ્રુજળ વર્ષાવવા લાગી.

અરેરે, શાન્તિલતા કયા માર્ગે જશે ? તે આ અરણ્યના માર્ગથી સર્વાંશે અપરિચિતા હતી. આજે આ અઢાર વર્ષની નવયુવતી મહાન સંકટમાં ફસાઈ પડી હતી. કાણુ તેને માર્ગ ખતાવે ? શાન્તિલતા કાણુ કાણુ દુઃખી થવા લાગી. તેના ચરણોમાં કાંટાઓ ભો-કાવા લાગ્યા; છતાં એ તરફ તેનું સહજ પથ લક્ષ્ય નહોતું. તે અવિરામ ગતિથી સત્વર બે આંખો લઇ જાય તે તરફ દોડવા લાગી, તથા વારંવાર ઉંચું જોઇ અને હાથ જોડીને કહેવા લાગી કે:—“હે વિપદભંજન વ્રજવિહારી ! તમે ક્યા છો ? તમે આ નિરાશ્રયા અબળાનું રક્ષણ કરો—દાસીપર દયા દર્શાવો.”

શાન્તિલતા પરમ પવિત્ર પરમાત્માના નામનું સ્મરણ કરીને જંગલમાં ચાલવા લાગી. તેને એમજ લાગતું હતું કે, સ્વપ્નમાં જે જ્યોતિર્મય પુરુષનું તેણે દર્શન કર્યું હતું એ પુરુષ તેની આગળ આલીને તેને માર્ગ ખતાવે છે.

શાન્તિલતા આવી રીતે દોડતી દોડતી ધણે દૂર ગઇ હશે એવામાં તે પોતાની પાછળથી નરપિશાચ લૂંટારાઓનો અવાજ સાંભળી શકી. વાસ્તવિક રીતે લૂંટારાઓ જ શાન્તિલતાને પુનઃ સ્વાધીન કરવાને તેની પાછળ પાછળ આવતા હતા. આટલા અલ્પકાળમાં જ શાન્તિલતા શુદ્ધિમાં આવી પલાયન કરી જશે એવી તેમના અંતરમાં પહેલાં કલ્પના સુદ્ધાં ઉપજી નહોતી.

પોતાની પાછળ પાછા લૂંટારાઓ આવે છે એમ વિચારી

શાન્તિલતાએ સ્વમત કહ્યું:—“ હે દીનબંધુ દયાળ જગદીશ્વર ! તમે ક્યાં છો ? તમે આ ચરણકિંકરીને આશ્રય આપો. ”

આ સમયે તેના હૃદયમાંથી કાઢાએ જાણે કે અવ્યક્ત ઉત્તર આપ્યો:—“ ભયભીત બની જવાનું કારણ નથી. પરમકૃપાળુ પરમાત્મા સતીના રક્ષક છે. ”

આ અભયવાણી સાંભળી શાન્તિલતા વિશેષ ત્વરિતગતિથી માર્ગ કાપવા લાગી. આવી રીતે થોડે દૂર જતાં તે જંગલને પૂર્ણ થયેલું અને આગળ એક વિશાળ મયદાન આવેલું જોઇ શકી. જે પોતે જંગલમાંથી બહાર નીકળી મયદાનમાં જશે તો નિષ્કુર લૂંટારાઓ પોતાને સહેલાઈથી કેદ પકડશે એમ વિચારી તેણે એ જંગલમાં જ છુપાઈ જઈ આત્મરક્ષણ કરવાનો વિચાર કર્યો; કેમ કે હજી સૂધી લૂંટારાઓનો કંઠધ્વનિ તેના સાંભળવામાં આવતો હતો. એ સમયે રાત્રિ પૂર્ણ થવા આવી હતી. વૃષ્ટિ ખંધ થઈ ગઈ હતી; કિન્તુ ગગનમાં ડળ મેઘાન્ધ્રજ હતું. પૃથિવી ઉપર ઘણા અંધકારનો વિસ્તાર થયેલો હતો.

આ સમયે એકાએક કેટલાંક મનુષ્યોના કંઠમાંથી નીકળતો મધુર હરિધ્વનિ દૂરથી શાન્તિલતાના સાંભળવામાં આવ્યો. લૂંટારાઓનો કંઠધ્વનિ સાંભળાતો તદ્દન ખંધ થઈ ગયો.

એ જંગલની એક આબૂએથી બીજે એક રસ્તો મયદાનમાં થઈ આગળ જતો હતો.

અલ્પકાળમાં જ કેટલાંક મનુષ્યોનું એક ટોળું કિંવા મંડળી હરિ નામોચ્ચાર કરતી કરતી એ રસ્તા ઉપર આવી પહોંચી. એ કીર્તન કરનારાઓની મંડળી હતી. પાસેના કોઈ ગામમાં એ મંડળી કીર્તન કરવા ગઈ હતી; પરંતુ વૃષ્ટિના લીધે તેને એ ગામમાં અ-

૧૫૮ અંગના કે દેવાંગના?

ત્યાર સુધી રોકાઈ રહેવું મડચું હતું. એ મંડળીમાંના માણસો ૧૦-૧૨ પ્રકારનો વાર્તાવિનોદ કરતા હતા. એક એ માણસો મૃદંગનો મધુર ધ્વનિ કરતા હતા.

આ મંડળીના માણસો થોડે દૂર ગયા એટલે શાન્તિલતા પણ જંગલમાંથી બહાર નીકળી તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગી. વસુંધરા ઉપર અધિકારનો વિસ્તાર થયેલો હોવાથી એ માણસો શાન્તિલતાને જોઈ શક્યા નહિ.

એક પ્રકારની સ્વાભાવિક નિસ્તબ્ધતા આ મયદાનમાં વિરાજ રહી હતી. વચ્ચે વચ્ચે રાત્રિના નિસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરતો 'ઝીમ ઝીમ' અવાજ સાંભળવામાં આવતો હતો. વૃક્ષની ડાળીઓ ઉપર આગીઆ ચમકો રહ્યા હતા! શાન્તિવતા ઉર્ધ્વશ્વાસથી ચાલી જતી હતી.

એ મયદાન વટાવી રહ્યા પછી શાન્તિલતા ત્યાં કેટલાંક મકાનો તેમજ ઝુંપડીઓ જોઈ શકી. ૨. એક ન્હાનું ગામકું હતું ઉપર્યુક્ત કાર્તન કરનાર માણસોએ પણ આ ગામમાં જ પ્રવેશ કર્યો.

શાન્તિલતાએ પોતાના મન સાથે વિચાર્યું:—“ આ લંટારાઓનું ગામ હોય એમ લાગતું નથી; આમ છતાં તેનો ભય સર્વાશે તો દૂર ન જ થયો; કિન્તુ તે નિરુપાય હોવાથી તેણે આ ગામમાં પ્રવેશ કર્યો. ગામમાં પ્રવેશ કરી પાસે આવેલા એક છર્ણુ મકાનમાં જ તેણે પ્રવેશ કર્યો. આ સમયે તેના અંતરમાં અપાર સંકેચ ઉપસ્થિત થયો.

એ મકાનની આગળ તુળસી ક્યારે આવેલો હતો. શાન્તિલતા દોડી દોડીને ઘણી શ્રમિતા થઈ ગયેલી હોવાથી તે એ તુળસી ક્યારા પાસે ખેંસી ગઈ. આ સમયે જ તેને માલમ પડ્યું કે, તેના

સ્વર્ગસ્થ સ્વામી દેવતાનું સ્મરણચિહ્ન—સુવર્ણમુદ્રિકા—લુંક્રનાઓએ તેની બેશુદ્ધાવસ્થામાં લઇ લીધું હતું; છતાં પ્રાણસ્વરૂપ પતિદેવતાની છબી તેની યોળીના ખિસ્સામાં જ રહી હતી. શાન્તિલુતા પતિની એક ન્હાની છબીને નિરંતર પોતાની યોળીના ખિસ્સામાં રાખી મૂકી. સ્વર્ગીય શાન્તિ અનુભવતી હતી.

અद्याપિ શાન્તિલતાને એમ લાગ્યું કે, સ્વપ્નમાં જોયેલો કાન્તિવાન પુરુષ તેની પાસે રહી તેના અંતરમાં વિશેષ બળ અને શરીરમાં વિશેષ શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે.

પિતા, માતા, ભાઇ, ભગિની આદિનું સ્મરણ કરીને શાન્તિલતા અવિરલ અશ્રુધારા વર્ષાવવા લાગી અંતરમાં ને અંતરમાં તે તેમની સર્વનીની મંગળકામના કરવા લાગી. આ સમયે ઉપકાળની જ્યોતિનો ધીમે ધીમે વસુંધરા ઉપર વિસ્તાર થતો હતો.

પ્રકરણ ૨૮ મું.—જ્યોતિર્મયી.

પ્રભાતકાળ થયો. શાન્તિલતાને એક વ્યક્તિએ સ્વર્ગબ્રજા દેવીની માફક જોઈ. જે વ્યક્તિએ શાન્તિલતાને જોઈ તે એક વૃદ્ધ હતી. વૃદ્ધાએ કહ્યું:—“ જ્યોતિ! ધરતી બહાર આવીને જો જોઈએ કે આ તુણસી ક્યારા પાસે કાણ આવીને બેઠું છે ? ”

આ સમયે પચીસ છવીસ વર્ષની એક વિધવા યુવતી મકાનની બહાર નીકળી. તેનો અન્યવંશમાં જન્મ થયેલો હોવા છતાં શાન્તિલતાને તે સામાન્ય સ્ત્રી સમજી શકી નહિ. એ યુવતી વિશેષ કૃશાંગી હતી. તેના શરીરનો રંગ સ્યામ નહોતો તેમજ ગૌર પણ નહોતો—મધ્યમ હતો. તેનું વિશાળ લલાટ, પ્રશાન્ત વદનમંડળ તથા

શાન્ત નયનયુગ્મલ તેના હૃદયના મહત્ ભાવને પ્રદર્શિત કરતાં હતાં. એ રમણી મુંદરી નહોતી તોપણ એક પ્રકારની સ્વર્ગીય લાવણ્યમયી પ્રતિભા તેની મુખજાળી ઉપર ચિરાંત રહી હતી. પોતાના પુણ્યના પ્રકાશથી એ ન્હાના ગામડામાં જ્યોતિર્મયી બને છે, પ્રકાશનો વિસ્તાર કરી રહી હતી!

જ્યોતિર્મયીએ ઘણા જ વિનય અને નમ્રતાથી શાન્તિવ્રતાને આવકાર આપ્યો, તથા તેને એક બેસનાનું આસન આપીને તેણે પૂછ્યું:—“ તમે કોણ છો ? ”

શાન્તિવ્રતા ઘણી શ્રમિના ઘણ ગમ્મ હતી. તેણે કહ્યું:—“ સમસ્ત રાત્રિ ઉજ્જગરામાં વ્યાતત થયેલી હોવાથી મ્હારું શરીર અવસન બની ગયું છે. મ્હને થોડા મમય વિશ્રામ લેવા દો—પછીથી હું સઘળી હકીકત કહીશ. ”

જ્યોતિર્મયીએ વૃદ્ધાને કહ્યું:—“ મા ! આ મ્હનેને હમણાં વિરક્ત કરશે નહિ. તેઓ સંકટમાં સપડાઈને અહિં આવી ચઢ્યાં હોય એમ લાગે છે. જીવ સ્વસ્થ થયા પછી તેઓ આપણને સઘળી હકીકત કહેશે. તમે એમને સત્વર સ્વસ્થ કરો. ”

આમ કહીને જ્યોતિર્મયી ગૃહકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ, તથા સત્વર ગૃહકાર્યોદિથી નિવૃત્ત થઈ તે સ્નાન કરવાને ચાલી ગઈ. સ્નાન કરી આવી કેટલાંક પુષ્પો અને જળ તુળસી ક્યારામાં પ્રદાન કરી તે મકાનમાં આવેલી એક ઓરડીમાં જઈ પોતાના અબીષ્ટ દેવતાની પૂજા કરવા લાગી.

આડોશપાડોશનાં કેટલાંક બાળકોએ આવી શાન્તિવ્રતાને ઘેરી લીધી, તથા આશ્ચર્યચકિત બની જઈને તેઓ તેને જોવા લાગ્યાં. શાન્તિવ્રતા અશ્રુપૂર્ણ નયને શાન્તિથી બેસી રહી.

આખી રાત્રિ વૃષ્ટિમાં ભીંજવાથી અને માનસિક દારુણ બચથી શાન્તિલતાનું શરીર અવસન્ન બની ગયું હતું. તેનાં વસ્ત્રો ભીંજાઈ ગયાં હતાં. વૃદ્ધ સ્ત્રીનાં પ્રયત્નથી થોડા ઘણા સમય પછી તે સહજ સ્વસ્થ થઈ.

થોડા સમય પછી શાન્તિલતાએ સ્નાન અને ઉપાસના કરી હૃદયમાં જાણે કે નવીન બળ મેળવ્યું. તે ધીમે ધીમે જ્યોતિર્મયી જે ઓરડીમાં દેવપૂજા કરતી હતી તે ઓરડીના દ્વાર પાસે જઈને ઉભી રહી. એ દુઃખવ્યાકુળ હૃદયથી આત્મસંયમ કરીને એ ઓરડીમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ જોવા લાગી. આ મકાન તદ્દન નિમ્ન શ્રેણીના હિન્દુ વૈષ્ણવનું હતું.

શાન્તિલતાએ જોયું કે, એ ઓરડીમાં કૃષ્ણપરમાત્માની એક મનોહર છાત્રી હતી. તેનાથી થોડે દૂર એક બાજઠ ઉપર ચંદનકુસુમથી વિભૂષિત એ પાદુકાઓ ગોઠવી રાખેલી હતી. તપાસ કરતાં શાન્તિલતાને માલૂમ પડ્યું કે, એ પાદુકાઓ જ્યોતિર્મયીના સ્વામીની હતી. કૃપકકન્યા હતી. સોળ વર્ષની ઉમ્મરે તે વિધવા થઈ હતી. કઠોર અહમ્મય જ તેનું ભૂષણ હતું, તથા પતિની પવિત્ર સ્મૃતિ તેના અંતરની શાન્તિ હતી. ભક્તિભાવથી જ્યોતિર્મયી પ્રતિદિન પોતાના પતિદેવતાની જ્યોતિર્મયી પાદુકાઓની પણ પૂજા કરતી હતી.

જ્યોતિર્મયીના હૃદયની પવિત્રતા, ભક્તિ તથા પ્રેમના પવિત્ર પ્રવાહે તેના ગામનાં અનેક મનુષ્યોને સ્પર્શ કર્યો હતો. ગામનાં સંઘળાં ન્હાનાં મોટાં મનુષ્યો તેને દેવી સ્વરૂપિણી જ સમજતાં હતાં. તેની ભક્તિનું દર્શન કરી તેના ઉપદેશાનુસાર ગામમાં એક કીર્તન કરનારી મંડળી પણ ઉભી થઈ હતી. તે ચારંવાર આ-સપાસનાં ગામડાંઓમાં કીર્તન કરવાને જતી હતી. જ્યોતિર્મયીના

૧૬૨ અંગના કે દેવાંગના?

સાંસારમાં બીજું કોઇ નહોતું;—માત્ર માતા પુત્રી જ હતાં. તેમની સાંસારિક સ્થિતિ સામાન્ય પ્રકારની હતી. થોડી ધણી જમીન હતી; બે ગાયો હતી. એથીજ એમનો જીવનનિર્વાહ ચાલતો હતો. જ્યોતિર્મયી અતિથિપરાયણા હતી. તે ધણી જ પ્રેમથી અતિથિસેવા અને ભક્તસેવા કરતી હતી. ગૃહકાર્યાદિ સાંસારિક કાર્યોથી નિવૃત્ત થઇ તે ઇશ્વર સ્મરણ કર્યા કરતી હતી, અને મધ્યરાત્રિ સુધી, સદા-લાપ કરી હરિનામની માળાનો જાપ જપતી હતી.

જ્યોતિર્મયીએ શાન્તિલતાને માટે રસોઇ બનાવી. શાન્તિલતા પૂજાપાઠથી નિવૃત્ત થઇ એટલે તેમણે સંજે સાથે બેસી ભોજન કરી લીધું. ત્યાર પછી શાન્તિલતાએ પોતાના શિર ઉપર આવી પડેલા મહાન સંકટનું વિરતારથી વર્ણન કર્યું. જ્યોતિર્મયી અને તેની માતાના અંતરમાં શાન્તિલતાને માટે ધણી સહાનુભૂતિ ઉપજી.

જ્યોતિર્મયીએ પૂછ્યું:—“બહેન ! તમારા પિતા વડોદરામાં શું કાર્ય કરે છે ?”

શાન્તિલતા:— મહારા પિતા વડોદરા શહેરમાં એક મોટી ઓફિસના અધિકારીની જગ્યા ઉપર છે. મહારા ઉપર તેમનો અપાર પ્રેમ છે. હવે તેઓ તથા મહારાં માતા, બાઇ ભગિની વગેરે સર્વ રાત્રિ દિવસ મહારું સ્મરણ કરી શોક કર્યા કરતાં હશે. આમ કહી શાન્તિલતાએ અશ્રુવિસર્જન કર્યું. જ્યોતિર્મયીએ કહ્યું:—“અહીંથી વડોદરા દૂર હોવા છતાં ત્યાંનો માર્ગ કાંઈ બહુ ખરાબ નથી. તમારા પિતા પાસે માણસ મોકલતાં આપણને કશી અડચણ પડશે નહિ. સમાચાર મળતાં જ તેઓ અહીં આવીને તમને લઇ જશે. આ ધરને તમે તમારું પોતાનું જ સમજજો. અત્રે રહેવામાં તમે સહજ પણ સંકાય રાખશો નહિ.”

શાન્તિવ્રતા:—મહારા માટે કાણુ જાણુ કે તેઓ કેવાં અસ્થિર બની ગયાં હશે ? હું તેમના કુશળ સમાચાર કેવી રીતે જાણી શકીશ ? લૂંટારાઓએ તેમનું કાંઈ અનિષ્ટ તો નહિ કર્યું હોય ?

જ્યોતિર્મયી:—આટલાં બધાં બ્યાકુળ કેમ બની જાઓ છો ? કાલે સહવારે જ હું તમારા પિતા તરફ માણસ મોકલીશ.

શાન્તિવ્રતા:—જહેન ! બીજી મહાદુઃખની વાત એ છે કે, પતિના સ્મરણચિહ્ન સ્વરૂપ સુવર્ણમુદ્રિકા મહેં ગૂમાવી છે.

જ્યોતિર્મયી:—એથી શું થઈ ગયું ? એ નામ તમારા હૃદયમાં અંકિત થઈ રહ્યું નથી કે ? તુમ્હ વસ્તુ ઉપર શામાટે માયા રાખવી જોઈએ ?

શાન્તિવ્રતા:—એ નામ મહારા હૃદયમાં અંકિત થઈ રહેલું છે જ; છતાં એ પવિત્ર નામાંકિત સ્મૃતિચિહ્ન મ્હને અતિ પ્રિય હતું. જ્યોતિર્મયીજહેન ! તમે પણ પતિ દેવની પાદુકાઓની પ્રતિદિન પૂજા કરો છો.

જ્યોતિર્મયી:—આ જગતમાં શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા જ સર્વના પતિ છે. મનુષ્યનો દેહ સ્મશાનમાં ભસ્મીભૂત થાય છે અથવા માટીમાં મળી જાય છે; કિન્તુ આત્મા ભવસાગરમાંથી પસાર થઈ અમરલોકમાં જાય છે. એકલા શ્રીકૃષ્ણ જ એ આત્માના પતિ છે. સતી જેવો પ્રેમ પતિ ઉપર રાખે છે તેવો જ પ્રેમ જો પરમાત્મા ઉપર રાખે તો તેના જીવની મુક્તિ થયા સિવાય રહે નહિ.

અશિક્ષિતા જ્યોતિર્મયીના હૃદયમાં ગંભીર ધર્મતત્ત્વ જ્ઞાનનો આવા પ્રકારનો વિકાસ થયેલોજોઈને શાન્તિવ્રતા આશ્ચર્યચકિતા બનીગઈ, તથા તેણે પૂછ્યું:—“ જહેન ! આ સંઘળું જ્ઞાન તમે ક્યાંથી મેળવ્યું ? ”

જ્યોતિર્મયી:—દેવિ ! જગદ્ગુરુ પરમાત્મા આપણા આત્મામાં

૧૬૪ અંગના કે દેવાંગના?

જ નિવાસ કરે છે. તેઓ જ જીવના હૃદયમાં જ્ઞાનપ્રકાશનો ફેલાવો કરે છે.

શાન્તિલતા:—છતાં શિક્ષણની જરૂર પડે છે, કેમ ?

જ્યોતિર્મયી:—હા, ધર્મશિક્ષણ માત્ર નિમિત્ત સ્વરૂપ છે. ધર્મશ્રવણમાં વિશ્વાસ રાખવો એજ ખરા ધર્મશિક્ષણનું મૂળ છે. શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં સ્વપ્રકાશ છે. તેઓ સદ્ગુરુરૂપે જીવને દીક્ષિત કરે છે. નહિ તો સંસારમાં ગુરુદેવના શિક્ષણદાનથી કશો લાભ નથી; તથાપિ એક સંન્યાસિનીએ મ્હારા ઉપર કૃપા કરી છે.

શાન્તિલતા:—સંન્યાસિનીએ ?

જ્યોતિર્મયી:—હા, જ્યારે મંત્રથી દીક્ષિત થવાની મ્હારી ઇચ્છા થઈ ત્યારે બ્રાહ્મણ કિંવા બીજા કોઈ ઉચ્ચ વ્યક્તિ મ્હને દીક્ષા આપવાને સંમત થઈ નહિ. કેમકે હું ઉચ્ચવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી નથી.

શાન્તિલતા:—ધર્મશિક્ષણમાં પણ જાતિદેષ ? વારું ! પછી શું થયું ?

જ્યોતિર્મયી:—પછી કૃષ્ણકૃપાથી એક સંન્યાસિનીએ મ્હને શિક્ષાદાન, અને દીક્ષાદાનથી કૃતાર્થ કરી છે. એ દેવીસ્વરૂપિણી સંન્યાસિની બ્રાહ્મણવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલાં હોવા છતાં તેમણે જાતિદેષનો ભાગ કર્યો છે.

શાન્તિલતા:—ખરેખર ! તમે ધણું ધર્મજ્ઞાન જાણો છો. રાધા-કૃષ્ણ તત્ત્વ સંબંધી તમારી પાસેથી હું કેટલીક હકીકત સાંભળવાને ઇચ્છું છું.

જ્યોતિર્મયી:—હું તો તદ્દન અશિક્ષિતા છું; તો પણ વીદુષી દેવીની કૃપાથી હું જે કંઈ જાણી શકું છું તે તમને કહેવામાં મ્હને ખીલકુલ અડચણ નથી. જે રાધા છે તે જ કૃષ્ણ છે. સત્ત્વિયદાનંદ સ્વરૂપ

યુગલમૂર્તિ એકાસન ઉપર બિરાજી રહેલી છે. જીવ હૃદયના નિર્વિ-
કાર નિર્ગુણ સ્વરૂપની ધારણા કરી શકતો નથી તેથીજ જીવના
ઉદ્ધાર નિમિત્ત, જીવના ભગ્ન નિમિત્ત તેઓ સમ્મિદાનંદ સ્વરૂપથી પ્ર-
કાશી રહેલા છે. ભગવાનનું એ સદ્ગુણ સ્વરૂપ જ સધાકૃષ્ણ છે.
પ્રજા પોતાના આનંદનો પોતે ઉપભોગ કરી જીવને એ દાન કરે છે.
શાન્તિલતા:—તેઓ તો જડ દેહવાળા નથી; તેઓ ચૈતન્ય-
મય છે.

જ્યોતિર્મયી:—સીમા વગર અસીમને કેવી રીતે પકડવું ? જડ
સિવાય ચૈતન્યને પકડી શકાતું નથી. વિશ્વ છે માટે જ વિશ્વ કર્તા-
નો વિષય થોડા ધણા પ્રમાણમાં અનુભવી શકાય છે. માતૃપ્રેમ પ્રે-
મમયના અનંત પ્રેમનો માત્ર સામાન્ય પ્રકાશ છે. એ અનંતની
લોકો ધારણાં જ કરી શકતા નથી; તેથી જ પરમાત્માની જડમૂર્તિ-
ની કલ્પના કરવામાં આવે છે.

શાન્તિલતા:—કલ્પનાથી પ્રાણુની તૃપ્તિ થાય છે કે ?

જ્યોતિર્મયી:—એ સાધનાની પ્રથમાવસ્થાની વાત છે. યોગ,
ભક્તિ અને જ્ઞાન વિકાસની સ્થિતિમાં મૂર્તિકલ્પનાની આવશ્યકતા
રહેતી નથી.

શાન્તિલતા શાન્ત રહી. મનમાં ને મનમાં તે જ્યોતિર્મયીની
પ્રશંસા કરવા લાગી, તથા પિતા, માતા, ભાઈ, ભગિની આદિની
ચિન્તામાં નિમગ્ન થઈ. તે વિચારવા લાગી, “કાલે જે વ્યક્તિ
વડોદરા જશે તેની સાથે એ એક પત્ર લખી મોકલાશે. એ પત્ર મ-
ળતાં ઘેર સર્વને કેટલો આનંદ થશે ? હૃદય હૃદયેનાં સંકટમાં સં-
રક્ષણ કરે છે એ વાર્તા પોતે ઘેર જઈ કુસુમને દહતાથી સમજાવી
શકશે શાન્તિલતા પોતાના મનમાં ને મનમાં જ પોતાનું જ એક
ચિત્ર અંકિત કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૨૯ મું.—સંન્યાસિની.

અસંખ્ય અશિક્ષિત હૃદયમાં પણ ફટલીક વખતે ધર્મનો આ-
શ્ચર્યજનક વિકાસ થયેલો જોવામાં આવે છે. ભગવાન જ્ઞાનસ્વરૂપ
છે. તેઓ ચૈતન્યસ્વરૂપ મનુષ્યના પ્રાણમાં હૃદયમાં વિરાજમાન છે.
જે વ્યક્તિ તેમની સાથે વિશેષ સંબંધથી યુક્ત થાય છે તેટલો જ
તેના હૃદયમાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનનો વિશેષ વિકાસ થાય છે.

શાન્તિલતાનો જેમ જેમ જ્યોતિર્મયી સાથે વિશેષ સમાગમ
થયો તેમ તેમ તે સમજી શકી કે, આ આનંદમણી પાપતાપ પૂર્ણ
સંસારમાં ખરેખર એક દૈવી સ્ત્રી જ હતી. અલ્પકાળમાં જ બન્ને
જણીઓ એક બીજીના હૃદયના સૌન્દર્યનો પરિચય મેળવીને બંને
કે મુગ્ધ થઈ.

બન્ને જણીઓ વિવિધ પ્રકારની વાતચિત કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ
હતી; એવામાં પાડોસની એક સ્ત્રીએ આવીને કહ્યું:—“જ્યોતિર્મયી
બહેન ! દેવીસ્વરૂપિણી સંન્યાસિની પધાર્યા છે. તેઓ ગામની ધર્મશા-
ળામાં આવીને રહ્યાં છે.”

આ શુભ સમાચાર સાંભળી જ્યોતિર્મયી ઘણી આનંદિતા થઈ.
તેણે માતાને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“ ચાલો, દેવીનાં દર્શનથી તમે પણ
અતિ આનંદ પામશો.”

શાન્તિલતા:—તમે તેમનાં શિષ્યા છો; છતાં તેઓ અહીં ન
આવતાં ધર્મશાળામાં કેમ ઉતર્યા છે ?

જ્યોતિર્મયી:—તેમની સાથે અનેક શિષ્ય શિષ્યાઓ રહે છે;
તેથી તેઓ ધર્મશાળામાં જ મુકામ કરે છે.

શાન્તિલતાનું મન, માતા, પિતા, ભાઈ ભગિની વગેરેને માટે ધણું
વ્યાકુળ બની ગયેલું હોવાથી તેણે કહ્યું:—“ ના—મ્હારે આવવું નથી !”

પાડોશની એક વૃદ્ધા સ્ત્રીને શાન્તિલતા પાસે રાખી જ્યોતિર્મયી અને તેની માતા સંન્યાસિની પાસે ચાલ્યાં ગયાં. લગભગ એ કલાક પછી સંન્યાસિનીને સાથે લઈ તેઓ ઘેર આવ્યાં.

સંન્યાસિનીનું દર્શન કરવા માટે આડોશપાડોશનાં ન્હાનાં મ્હોટાં સધળાં માણસો આવી પહોંચ્યાં. સર્વ અતિ ઉત્સુકતાથી તેનું દર્શન કરવા લાગ્યાં. આજે જ્યોતિર્મયીનું ઘર અસંખ્ય મનુષ્યોના સમાગમથી ભરાઈ ગયું. નવાં નવાં માણસો આવી અવનવા પ્રશ્નો પૂછતાં હતાં. સંન્યાસિની વિનયપૂર્ણ મધુર સ્વરે સર્વની સાથે વાતચિત કરતી હતી.

સંધ્યાકાળ પછી મનુષ્યોની ગિર્દી જ્યારે ઓછી થઈ ત્યારે સંન્યાસિની શાન્તિલતાની સાથે ગૃહના એક એકાન્ત ખુણામાં બેઠી. જ્યોતિર્મયીએ, શાન્તિલતાની વિપદવાર્તાનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યું. સંન્યાસિની સાથે વાર્તાલાપ કરતાં શાન્તિલતાને માલૂમ પડ્યું કે, સંસ્કૃત ભાષામાં સંન્યાસિનીનું પાંડિત્ય અસાધારણ હતું.

શાન્તિલતાએ સંન્યાસિનીના પૂર્વાશ્રમનો પરિચય પૂછ્યો એટલે સંન્યાસિની કહેવા લાગી:—“હું એક બ્રાહ્મણ અધ્યાપકની કન્યા છું. મ્હારી છેક બાલ્યાવસ્થામાં જ ઉપાની અરુણ રેખાની માફક મ્હારા હૃદયમાં ભગવત પ્રેમે દર્શન દીધું. બાલ્યાવસ્થાથી જ મ્હારા પિતા મ્હારા અભ્યાસ તરફ સંપૂર્ણ લક્ષ્ય આપતા હતા. શૈશવાવસ્થામાં મ્હારા દુર્ભાગ્યે મ્હારી મમતામયી માતા પરલોકવાસિની થઈ પિતા સ્વિશેષ લક્ષ્યપૂર્વક મ્હને સંસ્કૃત અભ્યાસ કરાવવા લાગ્યા. ન્હાની ઉંમરમાં જ મ્હેં વેદાન્ત કંઠસ્થ કર્યું. વેદાન્તના સ્તકળ ગદ્ય તત્ત્વે મ્હારા હૃદય ઉપર અધિકાર મેળવ્યો. હું યોગ્ય ભિમ્મતા થઈ એટલે મ્હારો વિવાહ કરવા તરફ પિતાએ લક્ષ્ય

આપ્યું; કિન્તુ મહેં તેમને નમ્રતાથી કહ્યું, 'વિવાહ કરવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી. વેદાન્ત પ્રતિપાદ બગવાન મ્હારા પતિ છે—બીજું કાંઈ નથી.' સગાંબંધાલાંઓએ મ્હારો દૃઢ નિશ્ચય ફેરવવાના ધણા પ્રયત્નો કર્યા; કિન્તુ મહેં મ્હારો નિશ્ચય ન જ ફેરવ્યો. અતે સર્વ સમાજનો બચ દર્શાવવા લાગ્યાં. મ્હારા પિતા સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત તેમજ શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ લેખાતા હતા. કન્યાને કુમારિકા રાખી સમાજમાં તેઓ જાતિબદ્ધ થઈ શકે કે? આથી સમાજનો ત્યાગ કરી, મ્હને સાથે લઈ મ્હારી અદાર વર્ષની ઉમ્મરે તેમણે પરમપવિત્ર આણંદક્ષેત્રમાં નિવાસ કર્યો. અરેરે! હિન્દુસમાજ! પ્રાચીનકાળમાં કેટલી બધી આર્થનારીઓ જીવનપર્યંત કુમારિકાઓ રહીને ધ્વજતત્વની આલોચના કર્યા કરતી હતી. આજે એજ સમાજનું ભારતના દુર્ભાગ્યે આવું અધઃપતન થયું છે! પવિત્ર આણંદક્ષેત્રમાં ગયા પછી મ્હારા પિતા મ્હારા અભ્યાસ માટે વિશેષ કાળજી રાખવા લાગ્યા. તેઓ પોતે પણ અદ્વિતીય પંડિત હતા. હું તેમની પાસે વિવિધ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા લાગી. પિતાના શિષ્યો પણ ધણા હતા મ્હારો વ્યય-ભાર તેમણે ઉપાડી લીધો. ત્યાર પછી કેટલાંક વર્ષ પશ્ચાત્ મહેં સંન્યાસ સ્વીકારીને યે ગિની નામ ધારણ કર્યું. થોડા દિવસ વીત્યા પછી એંશી વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી મ્હારા પિતા દેવલોક પામ્યા. હમણું મ્હારી ઉમ્મર પચાસ વર્ષની છે."

શાન્તિવ્રતાએ જોયું કે, આટલી મોટી ઉમ્મર હોવા છતાં સંન્યાસિનીની તેજપૂર્ણ કાન્તિ યુવાવસ્થાના શક્તિ સામર્થ્યનો પરિચય આપતી હતી. શાન્તિવ્રતા સંન્યાસિનીની પાસે જ બેસી રહી હતી. તેને એમ લાગ્યું કે, યુગ્મક જેવી રીતે લોહાને આકર્ષે તેવો જ રીતે જાણે કે, સંન્યાસિની પ્રત્યે તેનો પ્રાચુ આકર્ષાય છે.

તેનો ત્યાગ કરવાની તેની જાણે કે ઇચ્છા થતી જ નથી.

સંન્યાસિનીએ શાન્તિલતાની સાથે વાતચિત કરવા માંડી. તેણે કહ્યું:—“તમારા પિતા સમાજમાં ધણા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ હોય એમ લાગે છે.”

શાન્તિલતાએ કહ્યું:—“હા, આપની માન્યતા યથાર્થ છે.”

સંન્યાસિનીએ કહ્યું:—“આજકાલ દેશની અવસ્થા એવી છે કે, લોકો સદ્ગુણનું ખરું મૂલ્ય સમજી શકતા નથી. તમારો સ્વભાવ ધણો સરળ જણાય છે; કિન્તુ તમારે માટે તમારા પિતાને ધણું દુઃખ ભોગવવું પડશે.”

આ વાક્ય સાંભળી શાન્તિલતા ધણી દુઃખિતા થઇ. એવામાં આરતીનો સમય થવાથી જ્યોતિર્મયીએ શાન્તિલતાનો હાથ પકડીને કહ્યું:—“ચાલો, આરતીનો સમય થયો છે.” આમ કહી શાન્તિને સાથે લઇ તે દેવમંદિરમાં ગઇ. સંન્યાસિની પણ સ્નાનસંખ્યાદિ કરવામાં રોકાઇ.

સંન્યાસિનીનું વાક્ય તીરની માફક શાન્તિલતાના હૃદયમાં વીંધાયું હતું. આ સુંદર પૃથિવીના સત્રજા વિષયો જાણે કે ધીમે ધીમે તેની પાસેથી દૂર ખસી જતા હતા. પૂર્વે તેણે જે વાર્તાનો વિચાર સુદ્ધાં કર્યો નહોતો તે વાર્તા તેના અંતરમાં પ્રકાશિત થઇ.

શાન્તિલતા ધણી પિતૃભક્ત હતી. પોતાના પિતાને કોઇ પણ રીતે દુઃખ થાય એમ તે ઇચ્છતી નહોતી. પોતે જે ઘેર જશે તો સમાજ પોતાના શિરે અસહ્ય કલંક મૂકશે અને તેથી પિતાને પણ દુઃખ થશે એમ તેને લાગ્યું.

એવામાં જ્યોતિર્મયીના પૂજાગૃહમાં શંખધંટાદિનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો. જ્યોતિર્મયીના ઘરના આંગણમાં કેટલાક પ્રાર્તન કરનારા

લોકો ગાવા લાગ્યા કે:—

“સાચું તે સગપણ રે, સમજ મન સ્થામતણું;

ખાટી સહુ જુદું રે, કશું નથી કામતણું.

માત તાત સુત બ્રાત ને ભગિની, સગાં સહોદર સોય;

કુળ કુટુંબ ને સખા ગોત્ર ને જ્ઞાતિ એમાં ત્હારું છે નહીં કાષ.

સચું એ તો સરવે રે, સુખ તે દામતણું.

જનની જનક એવાં કર્યાં કેટલાં, ત્હું જેટલી ધરી દેહ;

લેણાદેણીનો સંબંધ તૂટ્યો, ત્યારે મૂકી ગયાં તેહ.

કાષએ ના બતાવ્યું રે, ઠેકાણું વિશ્રામતણું. સાચું તેં

ગંતે આ હરિવિષ્ણુ હેત ધરીને, કાણુ આપે મનુષ્ય અવતાર,

પશુ પક્ષી ફેરીને આપ્યો, તને ભજનતણો અધિકાર;

ભજે તેને આપે રે, પદ નિજ ધામતણું. સાચું તેં

આણું આસક્ત કેમ હુંમા રાખીશ, માયા મનથી છોડ;

નિશ્ચિત થઈ સહુ શોક તજીને, પ્રીત પ્રભુજીયું જોડ;

દયા દિલ રજની રે, રટણુ કર રામતણું. સાચું તેં”

ભજન સમાપ્ત થયું. આ સંગીતનો ધ્વનિ શાન્તિવ્રતાના હૃદયમાં જાણે કે પ્રતિધ્વનિત થવા લાગ્યો. રાત્રે શય્યામાં સ્થિત રહ્યા છતાં તેને નિદ્રા આવી નહિ. શય્યામાં કાંટાઓ ઝિછાવ્યા હોય એમ તેને લાગ્યું. તે સ્વગત વિચારવા લાગી:—“હું નિર્દોષ, નિષ્કલંક અને સચ્ચરિત્ર છું એવી મ્હારાં માતાપિતાની તો ખાત્રી છે; પરંતુ સમાજના લોકો શું કહેશે? દુષ્ટ માણસોનાં દુર્વાક્યો મ્હારાં માતાપિતાને સાંભળવાં પડે તેના કરતાં હું ઘેર ન જાઉં એ જ વિશેષ હિતમ છે. હું ઘેર નહિ જઈ એટલે મ્હને મરી ગયેલી ધારીને કાષ મ્હારી નિંદા કરશે નહિ. વળી શત્રુનું મૃત્યુ થાય છે તો પણ મનુષ્ય-

જાતિના અંતરમાં થોડી ઘણી દયા ઉપજે છે. મ્હારા પિતા જે કે સમાજની પરવાહ કરે એવા નથી; છતાં મ્હારું કર્તવ્ય પાળવાને માટે હું બંધાયેલી છું. પિતાના સહજ પણ અપમાનનું દારણ થવાને હું ઇચ્છતી નથી. જે મ્હારા ગૃહત્યાગથી તેમનું કલ્યાણ થતું હોય તો મ્હારે એમ શામાટે ન કરવું? માતા પિતાને માટે હું મ્હારું આ તુચ્છ જીવન સુદ્ધાં અનાયાસે વિસર્જન કરી શકું તેમ છું.”

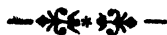
એક પ્રકારના નૂતનભાવથી શાન્તિલતાનો પ્રાણ પૂર્ણ થઈ ગયો. એક તરફ સંસારનું અનંત શંખલાબંધન—પિતા માતાનો અપાર સ્નેહ, લાઘવ ભગિનીનો નૈસર્ગિક પ્રેમ વગેરે હતું ત્યારે બીજી તરફથી એક શક્તિ પોતાના પ્રયત્ન આકર્ષણથી શાન્તિલતાને પોતાના તરફ આકર્ષતી હતી. આ આકર્ષણથી તેના સર્વાંગની પ્રત્યેક નસ જાણે કે તૂટી જવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. માતાપિતાની ચિન્તા કરતાં કરતાં શાન્તિલતા અતિ અસ્થિર બની ગઈ. તેનાં નેત્રાંથી ઉજ્જ્વળ અશ્રુધારાઓ વર્ષવા લાગી. માતા પિતાને ઉદ્દેશી, તે પોતાના મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગી:—“આ જીવનમાં તમારા ચરણો સિવાય બીજું કંઈ હું જાણતી નથી આ અભાગિની વિધવાએ આપની ચરણસેવા કરી શાન્તિ મેળવવાનો વિચાર રાખ્યા હતા; પરંતુ વિધાતાએ મ્હારો વિચાર પાર ઉતાર્યો નહિ. હે માતાપિતા ! તમે મ્હને સદાને માટે વિદાય આપો. પાપાણુ જેવું હૃદય કરી તમારી શાન્તિ હમેશાંને માટે તમારો ત્યાગ કરી બંધાયે.

આમ બોલીને શાન્તિલતા શાન્ત રુદન કરવા લાગી શાન્તિલતાએ સંસારશ્રમનો પરિત્યાગ કરી સંન્યાસિની સાથે પુણ્યક્ષેત્ર નાશિકમાં જવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

અદ્યાપિ રત્નિનો અંત આવ્યો નહોતો. પેલા રત્નમાં ને-

ધામાં આવેલો જ્યોતિર્મય પુરુષ શાન્તિવ્રતાને તેના સંકલ્પિત માર્ગે ખાલાવતો હતો. ભક્તિપૂર્વક તેને નમસ્કાર કરીને શાન્તિવ્રતાએ કહ્યું: “દેવ! ધણું સંકટોર્મસ્થી આપે મ્હારું સંરક્ષણ કર્યું છે, આ માર્ગમાં અણ આપ મ્હને સહાયતા કરો.”

ખીજે દિવસે શાન્તિવ્રતા સંન્યાસિનીની સાથે પવિત્ર નાશિક ક્ષેત્ર તરફ ચાલી ગઇ. જ્યોતિર્મયી ચંદ્રશંકરનું શિરનામું જાણતી નહોતી તેથી આ સંબંધીના સમાચાર તે તેમને પહોંચાડી શકી નહિ.

મકરણ ૩૦ મું.—નવીન તપસ્વિની.

મથાસમયે સંન્યાસિનીની સાથે શાન્તિવ્રતા નાશિક જઇ પહોંચી. નાશિકનું અનુપમ સૌન્દર્ય જોઇને પણ તે પ્રાણાધિક આત્મીય સ્વજનોની વિયોગવેદનાને ભૂલી શકી નહિ.

એ સ્થળે શાન્તિવ્રતા સંન્યાસિનીના આશ્રમમાં રહેવા લાગી. તેણે જોયું કે સંન્યાસિનીનું હૃદય વિશ્વપ્રેમથી પરિપૂર્ણ હતું. તે શાન્તિવ્રતાના ઉપર કન્યા તુલ્ય સ્નેહ રાખતી હતી, તથા તેને ધર્મનો અમૃતમય ઉપદેશ આપતી હતી; છતાં કાંઇ પણ રીતે શાન્તિવ્રતા શાન્તિ મેળવી શકતી નહોતી. તેણે ઘણી વખત પોતાના પિતાને એક પત્ર લખવાનો વિચાર કર્યો; કિન્તુ પાછું પિતાને કાંઇ દુઃખ થાય તો! એવી આશંકાથી તેણે પત્ર લખ્યો નહિ. તેણે પોતાના મન સાથે વિચાર્યું:—“લોકો પુત્રસોકને પણ કાળક્રમે ભૂલી જાય છે. મ્હને મરી ગયેલી સમજીને કાળક્રમે તેઓ મ્હને પણ ભૂલી જશે.”

જીવનમાં શાન્તિ કેવી રીતે મેળવવી તેનો જ વિચાર રાત્રિ દિવસ શાન્તિવ્રતા કરવા લાગી. તે અધિક ઉત્સાહથી ઇશ્વરનું

ધ્યાન ધરવા લાગી, અને સંન્યાસિની પાસેથી જ્ઞાનોપદેશ મેળવવા લાગી.

વિદ્યાનંદ ન્યાયશાસ્ત્રી નામનો એક વૃદ્ધ પંડિત શાન્તિલતાને વિવિધ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવા લાગ્યો. એ સંન્યાસિનીના પિતાનો સ્નેહી હતો.

આવી રીતે એક વર્ષ વીતી ગયું. વસન્તના મનોરંજક સૌન્દર્યથી વસુંધરાદેવી સુશોભિતા બની ગઈ. પ્રકૃતિએ પણ આકર્ષણીય વતન સૌન્દર્ય ધારણ કર્યું. શાન્તિલતા સ્નાન કરવાને માટે સરિતાતટ ઉપર ગઈ હતી. એ દિવસે શુકલપક્ષની ત્રયોદશી હતી. શાન્તિલતા વિચારવા લાગી:—“અરેરે ! એક વર્ષથી મહેં મ્હારી કુસુમ અને પ્રમોદને જોયાં નથી. શું આ જીવનમાં હવે હું તેમને કદાપિ નહિ જોઈ શકું ? મ્હારાં માતા પિતા પણ કેવી સ્થિતિમાં હશે ?” આ વાર્તાનું સ્મરણ થતાં જ શાન્તિલતાનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વર્ષવા લાગી. પોતાના બન્ને હાથ જોડીને તે બોલી:—“હે પ્રભુ ! મ્હને દુઃખ દેવુ હોય તો બેલાશક દેજો; પરંતુ મ્હારાં માતાપિતા અને ભાઈ ભગિનીને કુશળતામાં રાખજો.”

આમ કહી શાન્તિલતાએ પાછળ દષ્ટિ ફેરવી તો તે પોતાની પાસે જ જ્યોતિર્મયી અને તેની માતાને ઉભી રહેલી જોઈ શકી; તેથી આશ્ચર્ય પામીને તેણે પૂછ્યું:—જ્યોતિર્મયીબહેન ! તમે અહીં ક્યારનાં આવ્યાં છો ?”

જ્યોતિર્મયી:—ગઈ કાલે જ આવી છું. હવે જીવનપર્યંત આ પુણ્યક્ષેત્રમાં રહેવાનો મ્હારો વિચાર છે.

શાન્તિલતા:—ધણી જ આનંદજનક વાત. તમે અમારા આશ્રમમાં આલો.

પછીથી સર્વ જ્ઞાન કરી આશ્રમમાં ગયાં. જ્યોતિર્મયીની માતાએ પૂછ્યું:—“આશ્રમનું ખરચ કેવી રીતે ચલાવવામાં આવે છે?”

શાન્તિલતા:—સંન્યાસિનીના પિતાના શિષ્યો સમજી ખરચ ચલાવે છે. ઇશ્વરેચ્છાથી કાંઈ પણ પ્રકારનો અભાવ રહેતો નથી. જે નમે પણ અહીં રહેશે તો અમને અત્યાનંદ થશે.

પછી સંન્યાસિનીએ પણ જ્યોતિર્મયી તથા તેની માતાને પોતાના આશ્રમમાં રહેવાનો આગ્રહ કર્યો; તેથી તેઓ તેના આગ્રહને વશ થઈ આશ્રમમાં જ રહેવા લાગ્યાં.

થોડા દિવસ વીતી ગયા પછી સંન્યાસિનીએ શાન્તિલતાને કહ્યું:—“બહેન ! થોડા સમયમાં જ હવે મ્હારે સિદ્ધાશ્રમમાં ગુરુદેવની પાસે જવાનું છે.”

શાન્તિલતા:—ત્યારે મ્હને કૃપા કરી મંત્ર દીક્ષા આપો.

સંન્યાસિનીએ તે જ દિવસે શાન્તિલતાને મંત્ર દીક્ષા આપી, અને કહ્યું:—“બહેન ! લોકહિતને માટે જે નિષ્કામ કર્મ છે તે જ ધર્મ છે. એ સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્માનુસાર જ તું વર્તજે. ત્હારા હાથે અનેક મંગળકાર્યો થશે. પ્રભુનો મંગળ ઉદ્દેશ સમજીને જ હું તને મ્હારી સાથે આ પવિત્ર ક્ષેત્રમાં લાવી છું; નહિ તો લાવત નહિ. પરોપકારમાં તું ત્હારું જીવન ઉત્સર્ગ કિંવા સમર્પણ કર. ત્હારાં માતાપિતા અને ભાઈ ભગિની સાથે સત્વર ત્હારું મિલન થશે. હવે હું વિદાય થાઉં છું.”

શાન્તિલતાએ સંજ્ઞાનયને સંન્યાસિનીના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા. આશ્રમની વ્યવસ્થા શાન્તિલતાને સ્વાધીન કરી સંન્યાસિની આવી ગઈ. તેના ગુરુદેવની ઉમ્મર સો વર્ષ કરતાં પણ વધારે હતી.

થોડા સમયમાં જ શાન્તિલતાએ પોતાનું અધ્યયનકાર્ય પૂર્ણ કરી પરોપકારપૂર્ણ કાર્યો કરવા માંડ્યાં.

પ્રકરણ ૩૧ મું.—ખિમારી.

જ્યેષ્ઠ માસ હતો. કુસુમ અને સુશીલા રાત્રિના લગભગ આઠ વાગ્યે વિશ્રામાલયની ખારી પાસે બેઠાં હતાં. જ્યોત્સ્નાના નિર્મળ પ્રકાશે ખારીમાંથી વિશ્રામગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. વિશ્રામગૃહના દીપકને તેમણે જુઝાવી નાંખ્યો હતો. બન્ને જણાં શાન્ત હતાં. થોડા સમય પછી સુશીલાએ કહ્યું:—“કુસુમબહેન !”

કુસુમ:—કેમ શું છે બહેન ?

સુશીલા:—તમારો ચોટલો છૂટો છે તે બાંધુ કે ?

કુસુમ:—ના ના-કાંઈ જરૂર નથી.

સુશીલા:—હવે તમે દરેક વાત પ્રત્યે બેદરકાર કિંવા વિરક્ત રહો છો. આટલી ન્હાની ઉંમરમાં સંયાસિની થવું છે કે શું ?

કુસુમે કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેને કશું સારું લાગતું નહોતું. તે ચિન્તામય સ્થિતિમાં બેસી રહી.

સુશીલાએ કુસુમને ગાઢ આલિંગનપાશમાં બાંધી દબને કહ્યું:—
“કુસુમ ! શું વિચારે છે ?”

કુસુમ કાંઈ બોલી નહિ. તેનાં નેત્રમાંથી એક અશ્રુખિંદુ સુશીલાના હાથ ઉપર પડ્યું. સુશીલાએ તેને પોતાના બન્ને હાથમાં જ દબાવી રાખી. તે એકાગ્રદષ્ટિથી એનું મોં જોવા લાગી. એ મુખ-મુદ્રા ઉપર ચંદ્રકિરણો પ્રકાશી રહ્યાં હતાં. સુશીલાએ જોયું કે, એ કેવી સુંદરતા હતી ! એ સુંદર રક્તખિંબાધર ઉપર તેણે ધીમે ધીમે એક ચુંબન કર્યું. પછીથી તેણે કહ્યું:—“શું રદન કરવાને માટે જ ઇશ્વરે આ સુંદર મુખ બનાવ્યું છે ?”

કુસુમ નિરુત્તર જ રહી. સુશીલાએ પણ થોડા સમય સુધી

ચુકે રહ્યા પછી કહ્યું:—“ ઘણા દિવસથી કુસુમકાન્તભાઈ આવતા નથી. ”

આ સમયે કુસુમે કહ્યું:—“ સુશીલાબહેન ! મહેને દુઃખ થાય તો તેની મહેને ચિન્તા નથી; કિન્તુ તેઓ સંપૂર્ણ નિર્દોષ હોવા છતાં દોષપાત્ર ઠર્યા એથી જ મહેને દુઃખ થાય છે. આ પ્રકાર સંબંધી હજી સૂધી તેઓ કાંઈ જાણતા જ નથી. ”

સુશીલા:—એ તો હું પણ જાણું છું.

કુસુમ:—તેઓ ઇચ્છા થાય ત્યારે અહીં આવી શકતા હતા. તેમજ મહારાં માતાપિતાનો પણ તેમના ઉપર અપાર પ્રેમ હતો. એ વિશ્વાસ અને પ્રીતિનો સંબંધ હમ્મેશાંને માટે વિચિત્ર થયો છે. તેમનું હૃદય કેટલું બધું નિર્મળ છે એ કાંઈ સમજી શક્યું નથી.

સુશીલા:—કુસુમબહેન ! સત્ય કદાપિ લાંબા વખત સૂધી છુપાઈ રહેતું નથી. તે ક્ષણક્રમે અવશ્ય પ્રકાશે છે. ધર્મ પોતાનો મહિમા પોતે જ પ્રદર્શિત કરે છે. ન્યાયરક્ષક પરમાત્મા સર્વદા વિદ્યમાન છે. તેઓ કુસુમકાન્તભાઈના ગૌરવનું સંરક્ષણ અવશ્ય કરશેજ.

કુસુમ:—હું પણ એમ જ સમજું છું; છતાં તેમના માટે મહારા પ્રાણ વ્યાકુળ કેમ બની જાય છે એ હું સમજી શકતી નથી.

સુશીલાએ કાંઈ વિચાર કરી સ્નેહસૂચક મધુર સ્વરે કહ્યું:—“ કુસુમબહેન ! હું એક વાત કહું કે ? તમે મહારા ઉપર કોધે તો નહિ બરાઓને ? ”

કુસુમ:—શી વાત તમારે કહેવી છે, બહેન ?

સુશીલા:—અદ્યાપિ તમારી પાસે વિચાર કરવાનો વખત છે. તમે જેવું કઠિન કાર્ય કરવાને તૈયાર થયાં છો એ વિચારી જુઓ. તેમના હૃદયનો ભાવ શો છે એ સંબંધી તમે કાંઈ જાણતાં જ નથી !

કુસુમ:—સંસારમાં અનેક વિષયો એવા છે કે જેને લોકો કઠિન સમજે છે; પરંતુ ખરી રીતે એ બધા સહેલા હોય છે. નદી જો કે અનેક હરકતો વેઠીને સાગરને મળવા ત્વરિતગતિથી દોડી જાય છે; કિન્તુ તેની એ ગતિ સ્વાભાવિક નથી કે ? એની એ ત્વરિતગતિમાં બાધા કરવામાં આવે છે તો એ ગતિ વિશેષ ઉદામ બની જાય છે. પ્રકૃતિની સ્વાભાવિક ગતિ કઠિન હોતી જ નથી, એને અટકાવવી જ કઠિન છે.

સુશીલા:—પરંતુ તેઓ તમને ચ્હાય છે એમ શા ઉપરથી કહી શકાય ?

કુસુમ:—સુશીલાજી! નદી જ્યારે સકળ હૃદય અને મન સમર્પણ કરી, ઉન્નૃસિત આવેગથી સાગર તરફ મન કરે છે ત્યારે સાગર તેને ચ્હાય છે કે કેમ એવી ચિંતા તે કદાપિ કરે છે કે ? એ બદલો મેળવવાની આશા રાખતી જ નથી. માત્ર ચ્હાવામાં જ તે આનંદ અનુભવે છે. જે પ્રેમ બદલો મેળવવાની ઇચ્છા રાખે એ પ્રેમનું મૂલ્ય શું ? નિષ્કામ સ્નેહ સંસારનો વ્યાપાર બંધો નથી—તે પોતે પોતાની જાતથી જ પરિવૃત્ત રહે છે.

સુશીલાએ કુસુમનાં આ આંતરિક બાવસ્યક વચ્ચે સાંભળી મનમાંને મનમાં તેનો બધી પ્રશંસા કરી. સુશીલા સુશિક્ષિતા નહોતી; છતાં તેની ધારણશક્તિ બધી પ્રબળ હતી, તથા પ્રકૃત પ્રેમ શી વસ્તુ છે એ વિષય તેનાથી અચ્છાત નહોતો. એ સમજી શકી કે કુસુમ સ્વર્ગનું પારિજાત પુષ્પ છે. પૃથિવીની ધુળથી વિદાતાએ તેને ઉત્પન્ન કરી નથી. તે વિશેષ કાંઈ બોલી નહિ.

આવા સમયે એક દારીએ ત્યાં આવીને કહ્યું:—“જીએન ! આપણે તમને બોલાવે છે.”

કુસુમ ધીમેથી ઉઠી પિતા પાસે ગઇ. તેણે જઇને જોયું તો પિતાને તાવ આવેલો જણાયો. ચંદ્રશંકર પલંગમાં સૂઇ રહ્યા હતા. પાર્વતી પણ એ સ્થળે હાજર હતી. કુસુમ મલિન મુખે પિતાના પલંગ પાસે ઉભી રહી. પિતાના વિષયનું શુષ્ક મુખ તરફ જોઇને તે બ્યથિતા થઇ. સ્નેહસૂચકસ્વરે ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“કુસુમ અહીં આવ.”

કુસુમ પલંગ ઉપર બેસી પિતાની ચરણ સેવા કરવા લાગી. પ્રભાતકાળથી જ શરીર બગબાગી ચંદ્રશંકર આજે કચેરીમાં ગયા નહોતા.

આ સમયે એક નોકરે આવીને કહ્યું:—ડિટકિટવ દેવપ્રસાદભાઈ નીચે આવીને ઉભા રહ્યા છે.”

ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“તેમને અહીં લઇ આવ.”

નોકર આવ્યો ગયો. પાર્વતી ત્યાંથી બીજા ખંડમાં જતી રહી. અલ્પકાળમાં જ દેવપ્રસાદ ચંદ્રશંકર પાસે આવી પહોંચ્યો. એક આસન ઉપર બેસીને તેણે કહ્યું:—“આપની સાથે કેટલીક જરૂરની વાતચિત કરવાને હું આજે અત્રે આવ્યો હતો; પરંતુ આપનું શરીર બિમાર હોય એમ લાગે છે.”

ચંદ્રશંકર:—લૂંટારાઓના કેસનો ચુકાદો થઈ ગયો કે નહિ ?

દેવપ્રસાદ:—આજે જ ચુકાદો થઈ ગયો છે. લૂંટારાઓમાંના કેટલાકને દેશનિકાલની અને કેટલાકને જીવનપર્યન્ત સજા કેદની સજા થઇ છે.

ચંદ્રશંકર:—લૂંટારાઓને મુખે મ્હારી શાન્તિલતા સંબંધી કાંઈ હકાકત જાણવામાં આવી નથી કે ?

આ હકાકત કહેવાની દેવપ્રસાદની ઇચ્છા નહોતી; તેથી તેણે કહ્યું:—“આજે એ સઘળી વાત જવા દો. વિશેષ વાતચિત કરવા-

માં આવશે તો કદાચ આપનું માથું દુઃખશે. આજે તો હું વિદાય થાઉં છું.”

આમ કહી દેવપ્રસાદ આસન ઉપરથી ઉઠ્યો. ચંદ્રશંકરે તેનો હાથ પકડીને કહ્યું:—“લૂંટારાઓએ શું શું કહ્યું છે એ હકીકત મ્હને આજે જ કહો. મ્હને સામાન્ય તાવ આવ્યો છે. તમારે જય રાખવાનું પ્રયોજન નથી.”

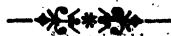
નિરુપાયે દેવપ્રસાદ પુનઃ આસન ઉપર બેઠો. ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“મ્હારી અધીરતામાં વધારો થતી જાય છે. તમે મ્હને સવળી સત્ય હકીકત સત્વર કહો?”

દેવપ્રસાદ કહેવા લાગ્યો:—“લૂંટારાઓએ જે કષ્ટ કર્યું છે તે ઉપર ન્યાયાધીશ સાહેબ અવિશ્વાસ મૂકી શક્યા નથી. લૂંટારાઓએ એમ કહ્યું છે કે, શાન્તિલતાને એક વૃક્ષ નીચે બેશુદ્ધાવસ્થામાં જ સૂવાડી તેઓ પાસેના એક ખાડામાં છુપાઈ બેસી, લૂંટનો માલ વહેંચી લેતા હતા; થોડા સમય પછી તેઓ જ્યારે એ વૃક્ષ પાસે ગયા ત્યારે ત્યાં તેઓ શાન્તિલતાને જોઈ શક્યા નહિ. વળી શાન્તિલતા એટલી વહેલી શુદ્ધિમાં આવે એ અસંભવનીય હતું. કાંઈ જંગલી પ્રાણી તેનો જીવ લઈ તેને ગંભીર અરણ્યમાં ઉપાડી ગયું હશે. લૂંટારાઓએ આખી રાત્રિ અરણ્યમાં શાન્તિલતાની શોધ કરી હતી; પણ તેનો પત્તો લાગ્યો નહોતો. ન્યાયાધીશ સાહેબે એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે, એ અરણ્યમાં શાન્તિલતાનું મૃત્યુ જ નીપજેલું હોવું જોઈએ.”

ચંદ્રશંકરે પોતાનાં નેત્રો મીચ્યાં. તેમના હૃદયને બેદી નાંખીને જાણે કે નેત્રોમાંથી અશ્રુજળ ઉછળા મારવા લાગ્યું. તેમણે પોતાના મનમાં ને મનમાં કહ્યું:—“અરેરે ! મ્હારી શાન્તિના વિયોગે મ્હને

સમસ્ત જન્મત અધિકારપૂર્ણ દેખાય છે. ”

પછીથી દેવપ્રસાદ ચાલ્યો ગયો. કુસુમ ત્યાં બેઠી બેઠી શાન્ત રુદન કરવા લાગી. પાર્વતીની ચિંતાનો પાર રહ્યો નહિ. એ રાત્રે ચંદ્રશંકરનો તાવ ધણો વધી ગયો.

પ્રકરણ ૩૨ મું.—આઘાત પ્રત્યાઘાત.

દુઃખ કદાપિ એકલું આવતું નથી. તે જ્યારે આવે છે ત્યારે સામટું જ આવે છે. આટલા માટે જ બે એકાદ સંકટ ઉપસ્થિત થયું હોય તો બીજા સંકટની સ્થાને ટક્કર ઝીલવાની તૈયારી રાખવી પડે છે.

ચાર દિવસથી ચંદ્રશંકરને તાવ આવતો હતો. દિવસે દિવસે તાવ પ્રવળ થતો હતો. તે ઉપરાંત બીજી વિક્રિયા પણ જણાવા લાગી હતી. ચોથે દિવસે ડોક્ટરે એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે, તાવ છે તેમજ ન્યુમોનિયા થાય એવાં ચિહ્નો પણ જણાય છે.

આ વાર્તા જાણવામાં આવતાં ચંદ્રશંકરના ધરનાં મનુષ્યોના શોકનો પાર રહ્યો નહિ.

જ્યેષ્ઠ માસ હોવાથી સખ્ત તાપ પડતો હતો. મનુષ્ય તેમજ પશુપંખીઓ સુદ્ધાં શ્રીખના ઉકળાટથી આકુળ બ્યાકુળ બની ગયેલાં જોવામાં આવતાં હતાં; તેથી આવા સમયે રોગીને વિશેષ કષ્ટ થાય એ સ્વાભાવિક છે જ.

ચંદ્રશંકર શ્રીમંત તેમજ પ્રતિષ્ઠિત અધિકારી હતા. દાસદાસીઓથી તેમનું મકાન પરિપૂર્ણ હતું. વડોદરામાં તેમના ઓળખીતા બંધુ બાંધવો ધણા હતા. ધણાં માણસો તેમની તબિયત જોવા આવતાં હતાં. અને બે ચાર કલાક બેસી ચાલ્યાં જતાં હતાં. સં-

સારરૂપી નાટકશાળામાં શ્રીમંતનું મૃદ્ધ એક દર્શનીય અંકરરૂપ છે. તેનાં દર્શકો ધણાં હોય છે; પરંતુ આં દશ કાનો પ્રાણ ક્યાં હોય છે ? ડોક્ટરો કિંવા વૈદ્યો દ્રવ્ય લઈને ઔષધાદિ આપી જાય છે, અને મનમાં ને મનમાં વિશેષ દ્રવ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું તેની ચિંતા કર્યાં કરે છે.

ચંદ્રશંકરનું કુટુંબ સંસારમાં સર્વત્ર જાણે કે અંધકાર જેવા લાગ્યું. સર્વ પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર સેવા ચાકરી કરવા લાગ્યાં. સેવા ચાકરી પણ ઉત્તમ પ્રકારે કોણ કરે ? કુસુમનું શરીર પણ તેને તાવ આવી ગયા પછી દુર્બળ રહેતું હતું. આખો દિવસ તેનું માથું દુખ્યા કરતું હતું. પાર્વતીનું સ્વાસ્થ્ય તો સ્વભાવતઃ સારું રહેતું જ નહિ. હમ્મેશાં રાત્રે તેને થોડો ધણો તાવ આવતો હતો. હવે એ કમી સુશીલા શું કરે ? એ પણ અઘાપિ કુસુમના જેવી બાળિકા જ હતી. આવા સમયે દાસ દાસીઓનારા પણ સકળ કાર્યો થઈ શકે ખરાં કે ?

પાર્વતીએ સજ્જનનયને કહ્યું:—“અરેરે ! જ્યારે ખોટો સમય આવે છે ત્યારે ચોતરફથી ખોટાં જ લક્ષણો જોવામાં આવે છે. આવા સંકટ પ્રસંગે કુસુમકાન્તભાઈ પણ આપણને બૂલી ગયા છે!”

ખીજે દિવસે તો ચંદ્રશંકર બેશુદ્ધ બની ગયા; તેથી અતિશય આક્રુણ બની જઈને કુસુમકાન્તને ખોલાવી લાવવા માટે મોકલ્યો.

અજ્ઞાનાંધકારમાં અથડાતું મનુષ્ય હરેનિસ જે કાંઈ કરે છે, તેને ઇશ્વરનું લીલાયક કાંઈ પણ જાણી શકે નહિ એવી રીતે ચુર્ચુ વિચુર્ચુ કરી નાંખે છે. ઇશ્વરની અપાર અને અકળ લીલાને સમજી શકવાનું સામર્થ્ય મનુષ્ય જાતિમાં નથી.

લગભગ પાંચ વાગ્યે કુસુમ પિતાના ઉશિકા પાસે બેસીને તે-
મના મસ્તક ઉપર જળસિંચન કરતી હતી. પાર્વતી ત્યાં બેસી રહી
હતી. સવ કોઇ સાન્ત હતું. ચંદ્રશંકર કવચિત્ શુદ્ધિમાં આવતા હતા
તો કવચિત્ બેશુદ્ધ બની જતા હતા. એવામાં કુસુમકાન્તે એ ઓ-
રડામાં પ્રવેશ કર્યો. તેને જોતાં જ પાર્વતીએ સજ્જનનયને અને
કરુણાપૂર્ણ કંઠે કહ્યું:—“ભાઈ આવ્યા કે? આવો અને જુઓ કે,
જમારા ઉપર કેવું મ્હોટું દુઃખ આવી પડ્યું છે!”

શ્રમિત થઇ ગયેલો અને પસીનાથી ભીંજાઇ ગયેલો કુસુમકા-
ન્ત એક ખુરસી ઉપર બેઠો. પાર્વતીએ પૂર્વવત્ સ્વરે કહ્યું:—“ભાઈ!
આવા સમયે તમે પણ અમને ભૂંડી ગયા છો ને?”

કુસુમકાન્ત:—સભાનાં કાર્યો એટલાં બધાં વધી ગયાં છે કે,
અલ્પકાળનો અવકાશ પણ હું મેળવી શકતો નથી. વિશેષતઃ આ
બિમારીના સમાચાર પણ હું જાણતો નહોતો.

પાર્વતી:—તમે તો મ્હારા પ્રમોદ જેવા છો. સભાના કાર્ય
કરતાં તમારે આ કાર્ય તરફ સવિશેષ ધ્યાન આપવું જોઇએ.

કુસુમકાન્ત:—વથાશક્તિ સેવા શુશ્રૂષા કરવાને હું તૈયાર છું.

કુસુમ એટલી બધી શર્માઇ ગઈ હતી કે જો પૃથિવી જગ્યા
આપે તો તેમાં સમાઇ જવાનો તેનો વિચાર હતો. પિતાના મસ્તક
ઉપર જળ છાંટવાની કિંવા ત્યાંથી ઉડી ચાલ્યા જવાની શક્તિ પણ
તેનામાં રહી નહોતી.

કુસુમકાન્તે પાર્વતી તરફ જોઇને પૂછ્યું:—“કેટલા દિવસથી
આવી તબિયત છે?”

પાર્વતીએ ઉત્તર આપ્યો:—“લગભગ ચાર પાંચ દિવસથી.
આજે તો ઘણાખરો સમય તેઓ બેશુદ્ધાવસ્થામાં સૂઈ રહેવામાં જ

પસાર કરે છે. ”

આ સમયે ડૉક્ટર આવી પહોંચ્યા, તથા વિશેષ ધ્યાનથી રોગીની તપાસ કરવા લાગ્યા. અંતે તેમણે કહ્યું:—“ રોગીના જીવનનું સંરક્ષણ કરવાને માટે ઔષધ કરતાં પથ અને શુશ્રુષા પ્રત્યે સવિશેષ ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા છે. સેવા ચાકરીમાં બીલકુલ હરકત કિંવા વાંધા પડવો જોઈએ નહિ. ”

આમ કહી પ્રિસ્ક્રિપ્શન લખી આપી ડૉક્ટરસાહેબ વિજિટ રી લઇ ચાલ્યા ગયા.

કુસુમકાન્તને ઉદ્દેશીને પાર્વતીએ કહ્યું:—“ કુસુમકાન્તભાઈ ! તમને વધારે શું કહું ? એમને આસમ ચાય ત્યાં સુધી તમારે અહીં જ રહેવું પડશે. ”

કુસુમકાન્ત આ વાર્તાને સંમત થયે આથી કુસુમના અંતરમાં અપાર આનંદ ઉપજ્યો !

કુસુમકાન્ત ચંદ્રશંકરને ત્યાં રહી તેમની સેવા ચાકરી કરવા લાગ્યો. રોગીનાં કાર્યોમાંથી કુસુમકાન્ત સહજ પણ વિશ્રામ ગ્રેજની શકતો નહોતો. તે સમસ્ત રાત્રિ જાગત રહીને ચંદ્રશંકરને ઔષધ પાતો હતો.

કુસુમકાન્તની અપાર અને અતુલનીય સેવા શુશ્રુષા જોઈ ચંદ્રશંકરના ધરનાં સદગાં માણસો આશ્ચર્યચકિત બની ગયાં. તેની દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ, સ્થિર, ગંભીર, તેજસ્વિની મૂર્તિ વગેરેએ સર્વના અંતરમાં ઘણી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી.

સુશીલા અને કુસુમ રાત્રિ દિવસ પાસે રહીને કુસુમકાન્તને તેનાં સહજ કાર્યોમાં સહાયતા કરતાં હતાં. પિતાની જિમારીમાં કુસુમને નિરુપાયે લજ્જાનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. આવા સંકટસાગર-

માં લગ્નને સ્થાન ક્યાંથી હોય શકે ?

કુસુમકાન્તના અંદ્રશંકરને ત્યાં આવી રહ્યાને બે ત્રણ દિવસ થઈ ગયા; કિન્તુ અંદ્રશંકરની પ્રકૃતિમાં બિલકુલ પરિવર્તન થયેલું જોવામાં આવ્યું નહિ. અધિક રાત્રિપર્યંત કુસુમકાન્ત કોઠાને પણ રોગીની પાસે બેસી રહેવા દેતો નહિ. કર્મ જ જેના જીવનનો સહચર હતું, સેવાવ્રત જ જેનો પ્રાણ હતો તે આવો અપાર અને આશ્ચર્યજનક પરિશ્રમ કરે એ સર્વાંશે સંભવિત છે જ.

કુસુમ પિતાને સત્વર આરામ થાય એ માટે રાત્રિ દિવસ બંધર પ્રાર્થના કર્યા કરતી હતી. એવામાં કુસુમકાન્તના એક પ્રકારના અવહારથી કુસુમનું હૃદય ધણું દુઃખિત થવા લાગ્યું.

કુસુમકાન્તનો કુસુમના પ્રત્યે એક પ્રકારનો બિનભાવ જોવામાં આવતો હતો. તે જાણે કે કુસુમને પરમનુષ્ય સમજતો હતો. તે કુસુમની સાથે એકાન્તમાં વિશેષ સમય સુધી બેસી રહેતો નહિ. તેમજ તેની સાથે વિશેષ વાતચિત પણ કરતો નહિ. આમ છતાં પિતા બિમાર હોવાથી કુસુમકાન્ત સાથે બેસી પિતાની સેવા સુશ્રુષા કરવાને માટે કુસુમને તેની પાસે બેસી રહેવું પડતું હતું; કિન્તુ કુસુમકાન્ત તેને કોઈ પણ કાર્ય કરવાને કહેતો નહિ. તે પોતાને જે કાંઈ કહેવું હોય તે સૂશીલાને કિંવા કોઈ દાસીને જ કહેતો હતો; તેથી કુસુમ સ્વગત વિચારવા લાગી:—“ મહારા પ્રત્યેના સામાન્ય રહેલો પણ એમણે ત્યાગ કર્યો છે કે શું ? ”

આવી ચિન્તાથી કુસુમ ધણી વ્યગ્ર અને ચિન્તાતુર રહેવા લાગી. ધાત પ્રત્યાધાત એક પ્રકારનું નૈસર્ગિક રત્ય છે. તમે જેના ઉપર આંતરિક પ્રેમ સખતા હશે તેના પ્રત્યે એક પ્રકારનો રહેઠાધિકાર કિંવા પ્રેમાધિકાર, ગુપ્ત રીતે તમારા અંતરમાં પ્રવેશ કર્યા

સિવાય રહેશે નહિ. બાલ જગતની માફક આંતર્જગતમાં પણ આવા પ્રકારના આધાત પ્રત્યાધાત જોવામાં આવે છે. એ પ્રકૃતિનો સ્વાભાવિક નિયમ છે. પ્રેમની ગંભીરતાનો પરિચયકર્તા છે.

પતિપ્રાણી સંતી સાધ્વી પાર્વતી તો આવા બીપણ સંકટ પ્રસંગે માત્ર ઇશ્વર ઉપર વિશ્વાસ મૂકી પોતાના દુઃખદ દિવસો પસાર કરતી હતી.

પ્રકરણ ૩૩ મું. — આત્મત્યાગ.

કુસુમકાન્ત જો કે અનેક કાર્યોમાં ગુંથાયેલો રહેતો; તો પણ તેનું લક્ષ્ય નિરંતર સ્વદેશહિત તરફ રહેતું હતું. શાન્તિદાયિની માતૃમૂર્તિ તેના હૃદયનું એક માત્ર ધ્રુવનક્ષત્ર હતું. એ માતૃધ્યાનથી તે પોતાના મનને સંસારના સવળા વિષયોમાંથી ઘણે ઉંચે લઇ જતો હતો. એ સ્થળે તે અને તેની માતૃમૂર્તિ સિવાય બીજું કોઇ નહોતું. એ સ્થળે સમસ્ત એક હતું. ત્યાં ધનવાન, દીન, પાપી કિંવા સાધુના વચ્ચે કશો પ્રભેદ નહોતો. કુસુમકાન્ત જાણે કે નિષ્કામ યોગીના માફક એક પ્રકારની મહા સાધનામાં મગ્ન રહી સર્વની પ્રીતિને આકર્ષિતો હતો.

ચંદ્રશંકરની જિભારીના સમયમાં કુસુમકાન્ત તેમના ઘરનાં સવળાં માણસો સાથે જોડો હળીમળી ગયો તેવો પહેલાં હળીમળી ગયો નહોતો. પહેલાં આવો અવકાશ પણ તેને મળ્યો નહોતો. તે આ સમયે એમ સ્પષ્ટ સમજી શક્યો કે, યુગ્મક જેવી રીતે લોહાને આકર્ષે, પુર્ણિમાની ચંદ્રકળા પ્રશાન્ત મહાસાગરના જળરાશીને જેવી રીતે આકર્ષે તેવી જ રીતે એક તરુણ હૃદય, તેના માતૃધ્યાનમગ્ન પ્રાણને ઘણે ધામે ધામે મધુર આકર્ષણથી પોતાના પ્રત્યે

આકર્ષે છે, એ બાળિકા હોવા છતાં તેના આકર્ષણનો પ્રભાવ કંઈ સામાન્ય નહોતો. કુસુમકા તે પોતાના મનને વિશેષ સંયમમાં રાખી, અન્ય એક શક્તિનો આશ્રય સ્વીકારી એ આકર્ષણની શક્તિનો પ રાજ્ય કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

આ નવીન સંગ્રામ કોની સાથે હતો ? આ શું રાજ્યશક્તિ હતી કિંવા સમાજશક્તિની કોઈ દુષિત રીતિનીતિ અથવા કુસંસ્કારની વિરુદ્ધ સંગ્રામ હતો ? આજે ભ્રાન્તિવશતઃ કુસુમકાન્ત સમજી શક્યો નહિ કે, નારીશક્તિ સિવાય પુરુષ અપૂર્ણ રહે છે—માત્ર અર્ધાંગ રહે છે; કિન્તુ એક દિવસે તેને એ શક્તિ સમક્ષ પોતાનું શિર ઝુકાવવું પડશે—એક દિવસે તેને પોતાના આ અપરાધનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે.

ચંદ્રશંકરના કુટુંબ ઉપર ઉપરાઉપરી સંકટો આવી પડતાં હતાં; છતાં પાર્વતીએ પોતાના ધૈર્યનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. પરમાત્મામાં હૃદય સ્થિર રાખીને તે ધીરજથી સ્વામીની સેવા કરતી હતી, તથા આવા પ્રકારનું બીજા સંકટ આવી પડેલું હોવા છતાં સર્વ પ્રકારનાં સાંસારિક કર્તવ્યો તે ધૈર્ય તેમજ નિષ્ઠાથી કરતી હતી. વિવિધ પ્રકારના દુઃખાગ્નિમાં તેનો પ્રાણ સળગતો હોવા છતાં તેની સ્નેહધારા સર્વના ઉપર સમાન બાવથી પડતી હતી.

કુસુમ સુશીલાની સાથે માતાની હાયાસ્વરૂપિણી થઈને માતાના પ્રત્યેક કાર્યમાં સહાયતા કરતી હતી. વિધાતા, એ સરળ કામજી પ્રાણ ઉપર ગંભીર દુઃખનો ભાર મૂકીને જાણે કે બાવિ કાર્ય ક્ષેત્રને માટે તેને લાયક બનાવતા હતા.

આજે પ્રાતઃકાળે ડૉક્ટરે આવીને કહ્યું:—“ રોગીની સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો છે. હવે બધા રાખવાનું કારણ નથી. ”

આજે ચંદ્રશંકરનો તાવ ઉતરી ગયો હતો. ડોક્ટરનાં આશા-જનક વાક્યો સાંભળી સર્વની ચિન્તા થોડા ધણા અંશે દૂર થઈ.

રાત્રે લગભગ બાર વાગ્યા પછી પાર્વતી, કુસુમ અને સુશીલાની સાથે પોતાના શયનગૃહમાં ગઈ. આજે રાત્રે ઉબનમરો કરવાની કશી જરૂર નહોતી. કુસુમકાન્તને પણ આજે સૂઈ જવાને માટે ડોક્ટરે કહ્યું હતું. રાત્રે એક વાગ્યા પછી એક માદલામાં કુસુમકાન્ત સૂઈ ગયો. બે ચાર દિવસથી તે અલ્પકાળને માટે પણ નિદ્રાસુખ અનુભવી શક્યો નહોતો; તેથી સૂઈ રહેતાંની સાથે જ તે ગાઢ નિદ્રાને આધીન થઈ ગયો.

ગત્રિના ત્રણ વાગ્યા. સર્વ નિદ્રાધીન થઈ ગયાં હતાં. પ્રકૃતિએ પશુગંભીરતા તેમજ શાન્તિ ધાન્ય કરી હતી. એવામાં એકાએક કશો અવાજ થવાથી કુસુમ અને સુશીલા જાગી ઉઠ્યાં. ચંદ્રશંકર બેશુદ્ધ અવસ્થામાં જાણે કે કાંઈ બકતો હતા. સુશીલાએ શય્યામાંથી ઉઠીને કહ્યું:—“કુસુમજીને! તમે ઉઠશો નહિ હું જ જાઉં છું.”

શયનગૃહનું દાર ખુલ્લું હતું. સુશીલા ઉઠી અત્વર ચંદ્રશંકરના શયનગૃહમાં ગઈ. કુસુમની આંખો ઘેરાયલી હોવાથી તે શય્યામાં સૂઈ રહી.

ચંદ્રશંકરના શયનગૃહમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે સુશીલાએ જો દેખાવ જોયો તેથી તેનું મસ્તક ભ્રમિત થઈ ગયું. તેણે જોયું કે જમીન ઉપર બિછાવેલા એક ગાદલામાં કુસુમકાન્ત સૂઈ રહ્યો હતો. એક ભયંકર કાળો સર્પ તેની છાતી ઉપર પડ્યો રહી, તેના મસ્તક ઉપર પોતાની ફણાને વિસ્તારી રહ્યો છે. કુસુમકાન્તનો જમણો હાથ સર્પને સ્પર્શ કરીને તેની છાતી ઉપર ગોઠવાયેલો હતો. કુસુમકાન્તનું અનુપમ રૂપમાધુર્ય જોઈ સર્પનો પ્રાણ પણ મુગ્ધ બની ગયો હતો કે

શું? સર્પ જાણે કે કુસુમકાન્તના દેહ ઉપર આનંદથી નૃસ કરી રહ્યો હતો.

કેવું બીધણું સંકટ ! જે આવી સ્થિતિમાં કુસુમકાન્ત પોતાની છાતી ઉપરનો હાથ સહજ પણ હલાવે તો સર્પ તેને દંશ કરે તેમ હતો.

ક્ષણમાત્રમાં જ સુશીલાએ પોતાના કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરી લીધો. સુશીલા સમયસચ્ચકતા વાપરી ધીમે ધીમે સર્પની પાછળ ગઇ. પછી શાન્તિથી તેમજ સાવધાનતાથી એ મૃત્યુના દૂત પાસે જઇ, એક વખત ઈશ્વરના મંગળજનક નામનું સ્મરણ કરી, પોતાના જીવનની સર્વળી માયા મમતાનો ત્યાગ કરી, પોતે પહેરેલા વસ્ત્રોનો અડધો ભાગ પોતાના જમણા હાથ ઉપર લપેટી તેણે એ હાથમાં સર્પનું મસ્તક દબતાવી પકડી લીધું અકસ્માત્ સંકટમાં સપડાઇ, સર્પ પણ પોતાનો પ્રાણ બચાવવાને માટે સુશીલાના હાથ ઉપર વીટળાઇ ગયો.

પાછું રોગીને ઠાઇ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન થાય એ માટે ત્વરિતગતિથી પાર્વતીના ગૃહ પાસેના એક ખાલી ઓરડામાં જઇ સુશીલા બ્રૂમે પાડવા લાગી. એની બ્રૂમેથી સર્વની હિંમત ઉડી ગઇ. પાર્વતી અને કુસુમ સત્વર સુશીલા પાસે ઉપસ્થિત થયાં. સર્વ શું કરવું તેની મહોટ્ટી ચિન્તામાં પડી જઇ, સ્તબ્ધ બની જઇને ત્યાં ઢીંચાં રહ્યાં.

આ સમયે આખા મકાનમાં હાહાકાર થઇ રહ્યો. નોકર આકરો ઉપર દોડી આવ્યા. સુશીલા કહેવા લાગી:—“ હવે હું સર્પને મ્હારા હાથમાં પકડી રાખી શકતી નથી. મ્હારો હાથ ધીમે ધીમે નિર્મળ બની જાય છે. ”

ભયંકર સર્પ પોતાના પૂંજડથી સુશીલાના હસ્તનું દબતાવી

આકર્ષણ કરતો હતો. સુશીલાએ કહ્યું:—“ મ્હારા હાથનાં હાડકાં સુદાં ભાંગી જશે એમ મ્હને લાગે છે. મ્હને અપાર દુઃખ થાય છે.”

એવામાં એક હિન્દુસ્તાની નોકરે એક હથિયારથી સર્પને સત્વર કાપી નાંખ્યો. પછીથી સર્વેએ ચંદ્રશંકરના શયનગૃહમાં જઈને જોયું તો હજી સૂધી કુસુમકાન્તને તેમણે ઉઘંતો જોયો. તેજસ્વી લેખનો ઉજ્જવળ પ્રકાશ તેના મુખમુદ્રા ઉપર પડ્યો હતો, અને તેથી તેના અંગની લાવણ્યમયી દેહકાન્તિ વિશેષ મનોહારિણી બની ગઈ હતી. તેના અધરોઠ ઉપર હમણાં પણ મધુર સ્મિતહાસ્ય વિકાસી રહ્યું હતું. લલાટ ઉપરનાં સ્વેદામ્લુઓ શિશિરખિંદુઓની માફક શોભતાં હતાં. કુસુમે એ અતુલનીય સૌન્દર્યસુધાનું દર્શન એકાગ્રદષ્ટિથી કરવા માંડ્યું. તેનાં નેત્રો જાણે કે એ સૌન્દર્ય સિંચાય બીજાં કાંઈ જોવાની અભિલાષા રાખતાં જ નહોતાં; છતાં માતા પાસે હોવાથી કુસુમ ધણી સમય સુધી એ અપૂર્વ રૂપસૌન્દર્યનું દર્શન કરી શકી નહિ.

પાર્વતીએ મૃદુ સ્વરે કહ્યું:—જે ચાર દિવસથી કુસુમકાન્તભાઈ મનન ઉજાગરો કરે છે; તેથી આજે તેઓ ગાદ નિદ્રાને આધીન થયા છે. એમની નિદ્રાનો ભંગ ન થાય એની સાવધાનતા રાખજો.

આ સમયે કુસુમે પોતાના મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું:—“ વાસ્તવિક રીતે સ્નેહ અંધ છે ! આટલા ગરમડાટને કોલાહલથી પણ જેમની નિદ્રાનો ભંગ થયો નથી તેઓ સામાન્ય અવાજથી બગી ઉઠશે એવી આશંકા. માતા સ્નેહને વશ થઈને જ કરે છે. કુસુમકાન્તે કયા મંત્રમળથી મ્હારી માતાનો આટલો સ્નેહ સંપાદન કર્યો છે એ હું સમજી શકતી નથી.”

પાર્વતી સ્વગત વિચારવા લાગી:—“ પૂર્વજોના અપાર પુણ્ય-

બળને લીધે જ આજે ભગવાને તેમનું સંરક્ષણ કર્યું છે, સુશીલાએ જ એમના જીવનનું સંરક્ષણ કર્યું છે. હું મ્હારી સુશીલાના ઝણનો બદલો કેવી રીતે વાળી શકીશ ? ”

કુસુમકાન્તે ઉશિકું નહિ હોવાથી પોતાનો જમણો હાથ મસ્તક નીચે રાખ્યો હતો. આવો પ્રકાર જોઇ પાર્વતીએ કહ્યું:—
“ અરેરે ! ભાઇના મસ્તક નીચે ઉશિકું નથી ! હું ઉશિકું મૂકું છું.

આમ કહીને તેણે ઉશિકું લઇ આવી, ઘણી જ સાવધાનતાથી કુસુમકાન્ત જાગી ન ઉઠે એવી રીતે તેનું મસ્તક ઉચ્છ્રી, તેનો હાથ ખસેડી ઉશિકું ગોઠવવા માંડ્યું; પરંતુ આ પ્રકારથી કુસુમકાન્ત જાગી ઉઠ્યો અને શય્યામાં ખેડો થઇ ગયો.

પાર્વતીએ અસ્થિર બની જઇને કહ્યું:—“ ભાઇ ! ઉઠવાની કાંઇ જરૂર નથી. હજી થોડો સમય સૂઇ રહો—આંખો ઘણી લાલ-ચોળ થઇ ગઇ છે. ”

કુસુમકાન્ત:—ના, હવે મ્હારે ઉંઘવું નથી.

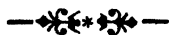
પાર્વતીએ બની ગયેલી ભયંકર ઘટનાનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું કુસુમકાન્તે આશ્ચર્ય તથા શ્રદ્ધાપૂર્ણ હૃદયે સુશીલાને કહ્યું:—
“ દેવિ ! આજે તમે મ્હને જીવનદાન દીધું છે. આજથી તમે મ્હને તમારો સહોદર સમજાવો. ”

સુશીલાએ સલજનજાવથી ઉત્તર આપ્યો:—“ મ્હેં માત્ર મ્હારું કર્તવ્ય બજાવ્યું છે. વળી પ્રથમથી જ હું તમને મ્હારા સહોદર ભાઇ જ સમજતું છું—અને ચિરકાળ સુધી એમ જ સમજીશ. ”

પાર્વતીએ પ્રેમપૂર્વક સુશીલાનો હાથ પકડીને કહ્યું:—“ કુસુમકાન્તભાઇ ! મ્હારી સુશીલાને લીધે જ હું તમને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકી છું. સુશીલાને હું મ્હારી કુસુમ સમાન સમજતું છું અને સદા

સમજાશ.”

આ સમયે કુસુમ પિતાના ચરણો પાસે બેઠી. ચંદ્રશંકરની નિદ્રા કિંવા તંદ્રાનો પણ ભંગ થયો હતો; કિન્તુ દુર્ઘળતાને લીધે તેઓ કશું બોલી શકતા નહોતા. એ પુણ્યપ્રતિભાવાનું મુખમંડળ રોગની મલિન છાયાથી આચ્છાદિત થઈ ગયું હતું. કુસુમ પોતાની હૃદયવ્યથા કોઈ પણ રીતે શાન્ત કરી શકતી નહોતી. તેણે પોતાના મનમાં ને મનમાં કહ્યું:—“હે વિધાતા ! મ્હારાં કયા પાપોના પરિણામે તમે મ્હને આવી સજા કરી છે. જો મ્હારું જીવન આપતાં પણ પિતા આરોગ્ય મેળવી શકે તેમ હોત તો અવશ્ય હું તેમ કરત !”

પ્રકરણ ૩૪ મું.—અગ્નિપરીક્ષા.

ગત પ્રકરણમાં વર્ણવેલો બનાવ બન્યાને ત્રણ ચાર દિવસ ચીતી ગયા હતા. ચંદ્રશંકરનો તાવ ઉતરી ગયો હતો; છતાં તેમની દુર્ઘળતા દૂર થઈ નહોતી. રાત્રિના અગીઆર વાગ્યા હતા. ચંદ્રશંકર નિદ્રાધીન થઈ ગયા હતા. પાર્વતી કુસુમકાન્તને સમ્ર રહેવાનું કહી સુશીલા અને કુસુમનું સાથે લઈને પોતાના શયનગૃહમાં ચાલી ગઈ. હમણાંની ભયંકર ઘટના, કુસુમકાન્તના હૃદયનું મહત્વ અને તેનો નિઃસ્વાર્થ પરોપકારી ભાવ વગેરેનો વિચાર કરતી કરતી તે સમ્ર ગઈ.

કુસુમકાન્ત એક ખુરસી ઉપર બેઠો બેઠો વિચારવા લાગ્યો:—
“મા આનંદમયિ ! સંસારના ધનવાનો, દીનદરિદ્રો, પુણ્યશાળી અને પાપીઓ સર્વ તમારી આગળ સમાન છે. તમારા મંદિરમાં મહા-

પાપી પણ મુક્તિનો અધિકારી છે. હું માત્ર તમારું કાર્ય ક્યે જ-
ઇશ એનો વિચાર કરનાર હું કાણ છું ? તમારો પ્રકન સેવક થઇ
શકું એવો આશીર્વાદ મેળવવાને જ હું ઇચ્છું છું.”

ટેબલના ઉપર અંગ્રેજ, ગુજરાતી, સંસ્કૃત આદિ ભાષાઓના
અનેક ગ્રંથો વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવેલા હતા. કુસુમકાન્તની જ્ઞાનસ્પૃહા
પણ ઘણી પ્રબળ હતી. રોગીની સેવા ચાકરીમાં ગુંથાયેલો હોવાથી
વાંચવા લખવાનો અવકાશ તેને મળ્યો નહોતો. આજે જો કે તે
નિદ્રાધીન થવાને ઉત્સુક બની ગયો હતો; છતાં એક બે પુસ્તકો
વાંચવાની આકાંક્ષાનો ત્યાગ તે કરી શક્યો નહિ.

કુસુમકાન્તે એક ગ્રંથ પોતાના હાથમાં લીધો. એ પાશ્ચાત્ય
સુપ્રસિદ્ધ કવિ શેક્ષપિયરનો રચેલો એક કાવ્યગ્રંથ હતો. કુસુમકાન્ત
એકાગ્રચિત્તે એ કાવ્યગ્રંથ વાંચવા લાગ્યો.

પાસે જ એક મોટો લૅમ્પ સળગતો પડ્યો હતો. એવામાં
એક પતંગ લૅમ્પની ચીમનીની આબૂબાબૂ ફરવા તેમજ ઉડવા લા-
ગ્યું. તેને જોઇને કુસુમકાન્તે સ્વતઃ વિચાર્યું:—“ હે પતંગ ! મનુ-
ષ્યની માફક ત્હારી પણ શું બળી મરવાની ઇચ્છા છે ? તું આ
પ્રાણહારક દીપશિખાની આબૂબાબૂ શામાટે ઉડ્યા કરે છે ? શું
મૃત્યુમાં જ તું આનંદ માને છે ? વિકસિત થયેલા પુષ્પના જેવું
ત્હારું આ રૂપ સૌન્દર્ય ક્ષણ માત્રમાં બળી જઇ ભસ્મીભૂત થઇ જશે
એનો તને વિચાર છે ?

અમિની સમશિખા હોય છે; કિન્તુ સળગતા વાસામિની શિ-
ખા સાત હોતી નથી, વીસ હોતી નથી પરંતુ અગણિત હોય છે. સમસ્ત
વિશ્વમાં તેની શિખાઓનો વિસ્તાર થયેલો હોય છે. સેંકડો-હજારો-
કરોડો મનુષ્યો પતંગની માફક એ અમિશિખાઓની ચારે તરફ ફર્યા

કરે છે. મૃત્યુ પામવાને માટે હનમત બની જઈ મૃત્યુ કર્યા કરે છે. અગ્નિનો સ્પર્શ થાય છે તોપણ-તેઓ બળે છે; તોપણ એ અગ્નિ પાસેથી દૂર થતાં નથી. તેમની મૃત્યુની આશાનો તેઓ ત્યાગ કરતાં નથી. હું આવા સળગતા અગ્નિમાં બળી ન મરું તો સારું. વાસનાનો ત્યાગ કરવો એ જ ખરો સંયમ અને ખરું હૃદયબળ છે.”

આટલું બોલી કુસુમકાન્તે આંગણકવિવર શેક્ષપિયરનો ગ્રંથ પાછો વચ્ચારવાને મૂકી દઈ એક ખીજો ગ્રંથ હાથમાં લીધો. એ કુમારસંભવ નામનો ગ્રંથ હતો. એ ભારતવાસીની પોતાની સંપત્તિ હતી.

કુમારસંભવમાં ગૌરીના રૂપનું વર્ણન વાંચતાં વાંચતાં કુસુમકાન્ત મુગ્ધ બની ગયો. તે એ ગ્રંથનું ખીજું પૃષ્ઠ ફેરવવા મથ્યો એવામાં કાંઈ વસ્તુ તેના જોવામાં આવી. એ વસ્તુ જોતાંની સાથે જ કુસુમકાન્ત આશ્ચર્યચકિત અને સ્તબ્ધ બની ગયો. એ વસ્તુ ખીજી કાંઈ નહિ; કિન્તુ કુસુમે તેનો માતાને જે પત્ર લખ્યો હતો તે જ પત્ર હતો. કુસુમે ભૂલથી એ પત્ર કુમારસંભવ ગ્રંથમાં મૂકી દીધો હતો. આજે દૈવક્રમે એ પત્ર કુસુમકાન્તના જોવામાં આવ્યો. તેણે જોયું કે, એ પત્રમાં કુસુમે માત્ર ત્રણ જ લીટીઓ લખેલી હતી. કુસુમનો હૃદયભાવ એ ત્રણ જ લીટીઓમાં સર્વાશે પ્રકાશી નીકળ્યો હતો. એ પત્ર વાંચી રહેતાંની સાથે જ કુસુમકાન્તના આશ્ચર્યની સીમા રહી નહિ. તેના અંતરમાં આજ સુધી જે એક પ્રકારનો સંશય હતો તે સંપૂર્ણ દૂર થયો. તે સ્વગત વિચારવા લાગ્યો:—“આ શું કુસુમના અંતરનો ગંભીર હોડો હાવ હશે કે તરુણ હૃદયની એક પ્રકારની ચંચળતા હશે? પ્રેમ તો સ્વર્ગની વસ્તુ છે. જ્યાં પ્રેમ હોય છે ત્યાં જ આત્મત્યાગ હોય છે. જેઓ આવા પ્રકારનો આત્મત્યાગ કરવાને સમર્થ હોય છે તેઓ આ મૃત્યુલોકમાં

દેવન્ય મેળવે છે. જો કુસુમનો આ ભાવ તેના યુવાન હૃદયની ઉત્તેજના કિંવા ચંચળતા ન હોય તો ખરેખર એ માનવી નથી. આ ધન, માન, વિલાસ અને લાલસાપૂર્ણ સંસારમાં એ નારી સ્વરૂપિણી દેવી છે. એક ક્ષુદ્ર બાળિકાના હૃદયમાં આટલું બધું અસામાન્ય બળ ક્યાંથી આવ્યું? એની ઉમ્મર માત્ર સોળ જ વર્ષની છે. આટલી ન્હાની ઉમ્મરમાં આટલી દૃઢતા હોય એ આશ્ચર્યકારક છે. સારે શું ચિત્તોડનો જ્યોતિષશાસ્ત્રી સત્યવાદી હશે? તેણે ઈંદ્રજીળ વિદ્યાનો ચમત્કાર નહિ બતાવ્યો હોય? તે શું ખરેખરો યોગસિદ્ધ મહાપુરુષ હશે? ભવિષ્યનું અંધકારમય રહસ્ય ચિત્રસ્વરૂપમાં તેણે મૂકે બતાવ્યું છે. હે ભગવાન! તમારી આ વિચિત્ર તેમ જ અકળ કળાને હું પામર પુરુષ કળી શકતો નથી. હું કુસુમનું કલ્યાણ થાય એમજ ઇચ્છું છું. એનું કલ્યાણ કેવી રીતે કરવું એ સંબંધીના વિચારો હું વારંવાર કરું છું. હવે એનો આ નવીન ભાવ એના હૃદયમાં દૃઢ થઈને એના સંસારસુખના કંટકસ્વરૂપ ન થાય એટલું મ્હારે જોવાનું છે.”

આજે સધળા બનાવો કુસુમકાન્તે જાણે કે દિવ્યદ્રષ્ટિથી જોઈ લીધા. કુસુમની સરમાળ મૂર્તિ, તેની કરુણાપૂર્ણ ઉદાસ દૃષ્ટિ તેમજ તેની દુર્બળતા આદિનું ખરું કારણ આજે તે સહેલાઈથી સમજી શક્યો. તે પુત્ર સ્વગત કહેવા લાગ્યો:—“મ્હારા આજ સુખીના બેદરકારી ભરેલા વ્યવહારથી તે ઘણી દુઃખિતા થઈ છે એ ગંભીર હૃદયવ્યથાને લીધે દુઃખિતા થઈ છે કે સ્વર્ગીય પ્રેમથી ઉપજેલા અભિમાનના પરિણામે દુઃખિતા થઈ છે? વાસ્તવિક રીતે એ બન્નેથી જ તે દુઃખિતા થઈ હશે. જ્યાં પ્રેમની ગંભીરતા વિશેષ હોય છે ત્યાં અભિમાન ઉત્પન્ન થયા સિવાય રહેતું નથી. અરેરે! જો મ્હું

‘‘ઘમ્ઘયું’’ હોત તો હું અવશ્ય તેનું સાંત્વન કરી શક્યો હોત; કિન્તુ એથી લવિષ્યમાં તેનું અનિષ્ટ ન થાત કે? હું માતૃસેવક છું—ભારત માતાનો ભક્ત છું. માતૃસેવામાં જ મ્હેં મ્હારું જીવન સમર્પણ કર્યું છે; છતાં પરમાત્મા મ્હને શામાટે આવી અગ્નિ પરીક્ષામાં નાખે છે એ હું સમજી શકતો નથી. ’’

આ પ્રકાર બની ગયા પછી કુસુમકાન્ત કુસુમની સાથે ભિન્ન-ભાવ સંખવા લાગ્યો નહિ. તેના હૃદયનું મહત્વ અને તેની નિઃસ્વાર્થ સેવા જોઈને કુસુમનો પ્રાણુ ભક્તિપૂર્ણ બની ગયો. તે વિચારવા લાગી:—‘‘ એ દેવતા જ છે લોકોમાં દેવતાનું દર્શન થઈ શકતું નથી. દેવતાને હૃદયે લોકો તેમના પવિત્ર ચરણોમાં અર્ધ્ય આપીને કૃતાર્થ થાય છે. હું મનમાં ને મનમાં એમની અર્ચના કરી શકું એટલે બસ છે. હું તદ્દન મૂર્ખ છું; તેથી જ કેટલીક વખતે તેમના ઉપર ક્રોધે ભરાઉં છું અને અભિમાનને મ્હારા અંતરમાં સ્થાન આપું છું. ’’

કુસુમકાન્તના ચારિત્ર્ય સૌન્દર્યથી ચંદ્રશંકર અને પાર્વતી મુગ્ધ બની ગયાં હતાં.

આજે કુસુમકાન્ત પોતાના આશ્રમમાં ચાલ્યો ગયો હતો. મધ્યાહ્નકાળના બે વાગ્યા હતા. કુસુમ પિતાની સંખ્યામાં બેસી પિતાને વાયુ દોળતી હતી.

સુશીલા પોતાના વિશ્રામગૃહમાં એકલી બેસી રહી હતી. એક સુંદર પ્રિયમુખનું તે પ્યાન ધરી રહી હતી તે અંતરમાં વિચાર્યાં કરતી હતી કે:—‘‘ તેઓ કેવી સ્થિતિમાં છે? મ્હને તેમના કલ્હા સમાચાર મળતા નથી. તેમના સમાચાર જાણવાને માટે મ્હારો જીવ અસ્થિર બની ગયો છે. તેઓ મ્હારો ત્યાગ કરીને સુખી થયા છે;

જતાં તેમનું એક વખત દર્શન કરવાને માટે મ્હારું મન અધીરું
કેમ બની ગયું છે. હે નારાયણ ! જો મ્હેં મનથી પણ કોઈ પણ
પાપકાર્ય કર્યું ન હોય તો તમે મ્હારા સ્વામીદેવતાને સુખી રાખજો.”

“સુશીલા ! અહીં તું એકલી બેસી રહી છે બહેન !” આમ
બોલતાં પાર્વતીએ એ વિશ્રામગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. સુશીલાની ચિન્તા-
મય મુખકાન્તિનું દર્શન કરીને, વ્યથિત ચિત્તે તેને પોતાની જાતી
સરસી ચાંપી પાર્વતીએ કહ્યું:—“બહેન ! શી ચિન્તા કરે છે ?”

ઉભરાઈ જતા અત્રુવેગને અટકાવીને અચરુદ્ધ કંઠે સુશીલાએ
કહ્યું:—“ના બા ! હું કશી ફિકર ચિન્તા કરતી નથી.”

બરાબર આ સમયે કુસુમકાન્તે એ વિશ્રામગૃહમાં પ્રવેશ કરી
ને કહ્યું:—“બા !”

પાર્વતી માતા વિનાનાં સંતાનોની માતા જ હતી. તેને ‘બા’
કહીને કુસુમકાન્ત અપાર આનંદ અનુભવતો હતો. પાર્વતીએ કહ્યું:—
“આવ બાઈ !”

આજે પ્રેમથી જ પાર્વતીએ એકાએક તેને એકવચનનો ઉ-
પયોગ કરીને બોલાવ્યો; એથી કુસુમકાન્તને પણ બહોળા આનંદ
થયો. સ્મિતમુખે તેણે કહ્યું:—“બા ! તમે ત્યારે મ્હને તમારા પ્ર-
મોદ જેવો જ ગણો છો ત્યારે હવેથી મ્હને પ્રમોદની માફક જ
બોલાવશો. એથી મ્હને વિશેષ આનંદ થશે.”

આમ કહી પેટના સંતાનની માફક કુસુમકાન્ત પાર્વતીની
પાસે બેઠો. પરિશ્રાન્ત થયેલો પથિક સમ્રાટ તાપથી અકળાઈ જઈને,
એક સુશીતળ વૃક્ષની છાયા નીચે બેસી જેવી રીતે પોતાનો સકળ
શ્રમ દૂર કરે તેવી રીતે જ આ માતૃરૂપિણી સ્નેહમયી છાયામાં
બેસી કુસુમકાન્ત એક પ્રકારની નિર્મળ શાન્તિ અનુભવવા લાગ્યો.

પાર્વતીએ કહ્યું:—“લાઇ ! સુશીલા તેના સ્વામીના કશા સમાચાર નહિ મળવાથી ધણી ચિન્તામમ રહે છે. શરમને લીધે એ ત્હારી પાસે કાંઇ કહી શકતી નથી.”

કુસુમકાન્ત:—ચિન્તા કરવાનું પ્રયોજન નથી. હું કાંઇ પણ રીતે તેમના સમાચાર મંગાવીશ. અરેરે ! એમણે કેવી કૂરતાનું દર્શન—

વચ્ચે જ સુશીલાએ કહ્યું:—“ના, તેઓ કૂર નથી મ્હારી ભાગ્યદેવીની કૂરતાથી જ હું દુઃખ ભોગવું છું.” આમ કહી તે શાન્ત રુદન કરવા લાગી.

કુસુમકાન્તે શરમાઇ જઇને કહ્યું:—“સુશીલાબહેન ! મ્હને ક્ષમા આપો. મ્હારા આ વાક્યથી તમારા અંતરમાં વેદના થશે એવો વિચાર પહેલાં મ્હારા અંતરમાં ઉપજ્યો નહોતો. તમે ચિન્તા કરશો નહિ. હું સત્વર તમારા સ્વામી ઉપર પત્ર લખીશ.”

સુશીલાની અદ્ભુત પતિભક્તિનું દર્શન કરી કુસુમકાન્ત અને પાર્વતી ધણું આશ્ચર્ય પામ્યા.

પ્રકરણ ૩૫ મું.—કલંક મોચન.

થોડા દિવસ પછી ડૉક્ટરે ચંદ્રશંકરની તપાસ કરી એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે:—“શારીરિક દુર્બળતા દૂર કરવાને માટે એક વખત હવાફેર કરવા જવાની ધણી જરૂર છે.”

ડૉક્ટરના અભિપ્રાય ઉપર પૂરતો વિચાર કરી સર્વેએ નાસિક તરફ હવાફેર કરવા જવાનો વિચાર કર્યો.

અપોરના ત્રણ વાગ્યા હતા. ચંદ્રશંકર પલંગમાં સૂઇ રહ્યા હતા.

પાર્વતી પણ તેમની પાસે બેસી રહી હતી. ચંદ્રશંકરે કાંઈ વિચાર કરીને કહ્યું:—“ ખરેખર, કુસુમકાન્તનું ચરિત્ર ધણું ઉત્તમ છે. હું તેના સ્વભાવનું સૌન્દર્ય જોઈ મુગ્ધ બની ગયો છું. એના પ્રયત્ન, પરિશ્રમ અને સેવાથી જ આ પ્રસંગે મ્હારા જીવનનું સંરક્ષણ થયું છે. કુસુમકાન્તનું ઝણું હું આ જીવનમાં વાળી શકું તેમ નથી.”

પાર્વતી:—સત્ય છે. એનું ચરિત્ર અત્યુત્તમ છે.

ચંદ્રશંકર:—કુસુમનો પેલો પત્ર વાંચીને હું કુસુમકાન્તના ઉપર સહજ વિરક્ત થયો હતો; કિન્તુ એના વ્યવહારથી મ્હને એટલો ખબો આનંદ ઉપજ્યો છે કે, જેનું વર્ણન હું કરી શકતો નથી. મ્હારી વિરક્તિના સ્થાને પ્રીતિ અને શ્રદ્ધાએ સ્થાન મેળવ્યું છે.

પાર્વતી:—કુસુમ સંબંધીના પ્રકારમાં એ સર્વાંશે નિર્દોષ છે.

ચંદ્રશંકર:—ત્હેં કેવી રીતે જાણ્યું ?

પાર્વતી:—કુસુમે સુશીલાને એમ કહ્યું હતું કે, આ સંબંધી કુસુમકાન્ત કાંઈ જાણતો નથી. મ્હને પણ એ વાતો સત્ય હોય એમ લાગે છે; કેમકે કુસુમકાન્ત લગભગ પંદર દિવસ સૂધી આપણે ત્યાં રહી ગયો છે. એ દિવસોમાં તેમને બન્નેને ગુપ્ત વાતચિત કરવાના સુયોગો પ્રાપ્ત થયા હતા. મ્હેં પણ એ પ્રકાર તરફ ધ્યાન આપ્યું હતું. એમની પરીક્ષા કરવાના હેતુથી મ્હારે કૌશલનો ઉપયોગ પણ કરવો પડ્યો હતો; છતાં એ પંદર દિવસમાં તેમણે એક બીજાની સાથે કશી વાતચિત કરી નથી. હૃદયનો ભાવ કાંઈ પણ મનુષ્ય વિશેષ દિવસો સૂધી છુપાવી શકતું નથી. કુસુમકાન્તમાં સહજ પણ ચંચળતા જોવામાં આવી નથી. તેનું હૃદય સર્વદા સ્થિર અને શાન્ત જોવામાં આવતું હતું, અને આવે છે.

ચંદ્રશંકર:—આ તો આશ્ચર્યજનક વિષય કહેવાય !

પાર્વતી:—ત્યારે તમે કુસુમને કુસુમકાન્તના હસ્તમાં સમર્પણ કરી તેમને બન્નેને સુખી કરો.

ચંદ્રશંકર:—હવે મ્હને એમ કરવામાં ખીજી કશી અડચણ નથી; માત્ર કુસુમકાન્તે પૈસા કમાવા તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

પાર્વતી:—એ સંસારબંધનમાં બંધાશે એટલે કુટુંબનું ખર્ચ નિભાવવાને માટે જરૂર પૈસા કમાવા તરફ ધ્યાન આપશે.

ચંદ્રશંકર:—એ તો ભવિષ્યની વાર્તા કહેવાય. મ્હું એમ સાંભળ્યું છે કે, શિષ્ટપંથનાં શિક્ષણ મેળવતા એ અમેરિકા જતાર છે. મ્હારા મત પ્રમાણે એ અમેરિકા નહિ જતાં વિદ્યાયત જઈને બેરિસ્ટરની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઈ આવે તો સારું. વળી એ એવો પ્રતિભાસંપન્ન યુવક છે કે તે સત્તર એક હોશિયાર બેરિસ્ટર થઈ શકશે એવી મ્હારી દૃઢ માન્યતા છે.

પાર્વતી:—મ્હારા અંતરમાં પણ એ માટે બિલ્કુલ સંદેહ નથી.

ચંદ્રશંકર:—જો એ બેરિસ્ટરની પરીક્ષા આપવાને સંમત થાય તો તેનું સંબળું ખર્ચ હું વેડી લઈશ. તેને એમ સમજાવવાની આવશ્યકતા છે કે, બેરિસ્ટરો પણ સ્વદેશનું ધણું કલ્યાણ કરી શકે છે. એ સ્વતંત્ર વ્યવસાયથી પણ સ્વદેશનું ધણું હિત સાધી શકાય છે.

પાર્વતી:—જો એને એમ સમજાવી શકાય તો ધણું સારું.

ચંદ્રશંકર:—ત્યારે તું આજે જ નોકર મોકલીને તેને અત્રે બોલાવી મંગાવ.

પાર્વતી:—એની સાથે ઘણી સાવધાનતાથી વાતચિત કરજો. એનું આત્મસંમાનશાન ધણું પ્રબળ છે. અસંમાનનો અનુભવ થયાથી તેણે પ્રિન્સિપાલની એક જ વાતમાં વિશ્વવિદ્યાલયનો ત્યાગ કર્યો હતો. જો આપણા તરફથી એ સહજ પણ અસંમાન અનુ-

ભવશે તો એ કદાપિ આપણા મહાનર્મા પગ સુદ્ધાં મૂકશે નહિ.

ચંદ્રશંકર:—હીક; એ માટે તું બિલકુલ ચિન્તા રાખીશ નહિ.

પ્રકરણ ૩૧ મું.—આશ્ચર્યજનક સંયોગ.

ખીજે દિવસે કુટુંબ પરિવારસહિત ચંદ્રશંકર નાશિક જવામાટે સ્થવારની ફાસ્ટટ્રેનમાં બેઠા. કુસુમકાન્તને પણ તેમણે પોતાની સાથે લીધો હતો. ટ્રેન પ્રબળ વેગથી પ્રચંડ ધ્વનિ કરતી માર્ગક્રમણ કરતી હતી.

ચંદ્રશંકરે કુસુમકાન્તને ઉદ્દેશીને કહ્યું:—“ભાઈ! તમારી સેવા તેમજ પરિશ્રમથી જ આ પ્રસંગે મ્હારા જીવનનું રક્ષણ થયું છે.”

કુસુમકાન્ત:—આપ મ્હારા પિતૃતુલ્ય છો. આપની સેવા કરવી એ મ્હારું પરમ કર્તવ્ય છે.

ત્યાર પછી ચંદ્રશંકર કુસુમકાન્ત સાથે વિવિધ પ્રકારની વાતચિત કરવા લાગ્યા. ચંદ્રશંકરે કુસુમકાન્તને બેરિસ્ટરની પરીક્ષા આપવા જવાની બલામણુ કરી. જે બેરિસ્ટરો ઇચ્છે તો તેઓ સ્વદેશનું કેટલું બધું કલ્યાણ કરી શકે, કેટલા દીન દરિદ્ર માણસો ઉપર ઉપકાર કરી શકે એ તેમણે કુસુમકાન્તને સમજાવ્યું; કિન્તુ એ વ્યર્થ થઈ પડ્યું.

કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“શિલ્પકળાની ઉન્નતિ યથા સિવાય દેશની દરિદ્રતા દૂર થઈ શકે તેમ નથી. દેશના પ્રતિભાશાળી પુરુષોએ જે શિલ્પોન્નતિને માટે પ્રયત્ન કર્યો હોત તો ભારતવર્ષની આજકાલ ગાંધી દીન હીન અને કંગાલ હાલત જેવામાં આવત નહિ. જે હું બેરિસ્ટર થાઉં તો પુષ્કળ દ્રવ્ય કમાઈ શકું એમાં કશો સંદેહ નથી;

કિન્તુ તેથી દેશ ઉપર વિશેષ શો ઉપકાર થાય તેમ છે ? એવા વ્ય-
ક્તિગત સ્વાર્થ પ્રત્યે ખરા સ્વદેશ સેવકોએ લક્ષ્ય આપવું જોઈએ
નહિ. જ્યાં સુધી વ્યક્તિગત સ્વર્થનું વિસર્જન નહિ થાય ત્યાં સુધી
સ્વદેશોન્નતિ પણ નહિ જ થાય. જે ભારતવર્ષ શિષ્યવાણિજ્યના પ્ર-
સાદથી એક દિવસે કમળાદેવીની લીલાભૂમિ સ્વરૂપ હતો એજ ભા-
રતવર્ષ શિષ્યવાણિજ્યના અભાવે આજે અનહીન બની ગયું છે !”

ચંદ્રશંકરે કહ્યું :—“ માન મર્યાદા તરફ પણ ધ્યાન આપવું
જોઈએ ને ? દેશ ઉપર ઉપકાર કરવાને માટે દ્રવ્યની પણ જરૂર છે.
જો તમે બેરિસ્ટર બનીને વિશેષ દ્રવ્ય મેળવી શકો તો જોઓ વિદે-
શથી શિષ્યકળાનું શિક્ષણ મેળવી આવે તેમને દ્રવ્ય સંબંધીની ઘણી
સારી સહાયતા કરી શકો. વળી જો તમે બેરિસ્ટર થવા વિચાર્યો
જાઓ તો તમારું સંપત્તિ ખરચ હું ઉપાડી લેવાને તૈયાર છું. ”

કુસુમકાન્તે નમ્રતાસૂચક સ્વરે કહ્યું :—“ આપના આવા અનુ-
બ્રહ્મથી હું કૃતાર્થ થયો છું મહાશય ! આપ મને જે દ્રવ્યની સ-
હાયતા કરવાને ઇચ્છો છો એ દ્રવ્ય જો આપ દુબકાળ ફંડમાં આ-
પશો તો હું વિશેષ કૃતાર્થ થઈશ તેથી અનેક માણસોનું કલ્યાણ
થાય તેમ છે ”

કુસુમકાન્તનાં આવાં વિરુદ્ધતાસૂચક વચનો સાંભળીને ચંદ્રશં-
કર તેના ઉપર સહજ વિરક્ત થયા; છતાં તેમણે પોતાનો વિરક્ત-
ભાવ અંતરમાં જ શમાવી દીધો.

* * * *

યથા સમયે ચંદ્રશંકર સર્વની સ થે નાશિક જઈ પહોંચ્યા.
અનેક યુગયુગાંતરની સ્મૃતિને સાથે લઈ નિર્નળ સરિતા ગોદાવરી
આ મહાતીર્થના ચરણો ધોઈ, વહેતી ચાલી જતી હતી.

ગોદાવરીના કિનારા ઉપર આવેલા એક સુંદર મકાનને બાહે રાખી ચંદ્રશંકર કુટુંબ પરિવાર સહિત ત્યાં રહ્યા. કુસુમકાન્ત પણ એ મકાનમાં જ તેમની સાથે રહેવા લાગ્યો.

બીજે દિવસે પ્રભાતકાળે કુસુમકાન્ત આ પુણ્યક્ષેત્રનું દર્શન કરવાને બહાર નીકળી પડ્યો. એ પ્રથમ દેવદર્શન કરવા લાગ્યો. જેવાં તે મંદિરમાં પ્રવેશ કરી દેવદર્શન કરતો હતો એવામાં એક નવીન પ્રકાર તેના જોવામાં આવ્યો.

એ મંદિરની પાસે જ ભગવાં વસ્રોથી વિભૂષિતા યયેલી, છુટા ધૃષ્ટકેશકલાપવાળી, અલૌકિક રૂપનાવણવતી એક નવયુવતી સંન્યાસિની ધ્યાનમગ્ન સ્થિતિમાં બેસી હતી. કુસુમકાન્તે વિચાર્યું:— “આ કોણ છે? આ સંન્યાસિનીને હું પિંગાનનો હોડો” એમ મ્હન લાગે છે.” આમ વિચારી સહજ અગ્રેસર થઇ તેણે એ સંન્યાસિનીની મુખમુદ્રાનું લક્ષ્યપૂર્વક દર્શન કર્યું. દર્શન કરતાં જ તેનો અમ દૂર થયો. આશ્ચર્યચકિત બની જઈને તેણે જોયું કે, એ સંન્યાસિની દેવી શાન્તિલતા જ હતી.

જે કાંઈ પ્રેતપુરીમાંથી આ મૃત્યુલોકમાં આવે, અને લોકોના અંતરમાં જે ભાવ ઉપજે તેવો જ ભાવ આ પ્રસંગે કુસુમકાન્તના અંતરમાં ઉપજ્યો. તે આશ્ચર્ય તથા આનંદથી અધીર બની ગયો.

શાન્તિલતાના ધ્યાનનો ભંગ ન થાય એવા હેતુથી કુસુમકાન્ત થોડે દૂર ઉભો રહ્યો થોડા સમય પછી શાન્તિલતાના ધ્યાનનો ભંગ થયો. કુસુમકાન્તે જોયું કે, સઘળાં મનુષ્યો સંન્યાસિની શાન્તિલતાને પ્રણામ કરે છે.

ધ્યાનભંગ થયા પછી થોડા સમયે એ બ્રહ્મચારિણીએ કુસુમકાન્તના મુખ તરફ જોયું. એ દષ્ટિ બણી સ્નિગ્ધ, બણી પવિત્ર અને

ધણી સ્થિર હતી. એ કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય આશ્ચર્યચકિતા બનીને ઉભી જ રહી.

કુસુમકાન્તે નમ્રતાથી કહ્યું:—“ મ્હને ઓળખી શક્યાં છે કે? મસ્તક નમાવી શાન્તિલતાએ ઉત્તર આપ્યો:—“ હા. આપ અહીં ક્યાંથી આવ્યા છો? ”

કુસુમકાન્ત:—વડોદરાથી.

શાન્તિલતાએ અધીરતાસર્યકસ્વરે પૂછ્યું:—“ મ્હારે ઘેર તો સર્વ ખુશી આનંદમાં છે ને? ”

કુસુમકાન્ત:—તેઓ સર્વ અહીં આવેલાં છે.

આ સમાચાર સાંભળી શાન્તિલતા અતિ આનંદિતા થઈ. તેણે પૂછ્યું:—“ માતા પિતા કુશળતામાં છે ને? મ્હારી કુસુમ અને પ્રમોદ મજામાં છે ને? ”

કુસુમકાન્ત:—હા, સૌની શારીરિક સ્થિતિ સારી છે.

શાન્તિલતા:—તેઓ ક્યાં ઉતર્યા છે? ”

કુસુમકાન્ત:—અમારું નિવાસ સ્થાન અહીંથી કાંઈ વિશેષ દૂર નથી. તેઓ તમારા માટે ઘણી ચિન્તા કર્યા કરે છે.

શાન્તિલતા:—મ્હારી કુસુમનો વિવાહ થયો છે કે? ”

આ પ્રશ્નથી કુસુમકાન્તના અંતરમાં સહજ આઘાત થયો. નમ્રસ્વરે તેણે ઉત્તર આપ્યો:—“ ના. ”

કુસુમકાન્તે જોયું કે, શાન્તિલતા સંન્યાસિની થયેલી હોવા છતાં ને સંસારના સ્નેહઅંધનને છિન્ન કરી શકી નથી. તેણે પૂછ્યું:—“ તમે અહીં કેવી રીતે આવી શક્યાં? ”

શાન્તિલતા:—એ વાર્તા ઘણી વિસ્તૃત છે આપ આશ્રમમાં આલો એટલે ત્યાં આપણે શાન્તિથી સદાગી વાતચિત કરીશું.

કુસુમકાન્ત શાન્તિલતાની સાથે સાથે તેના આશ્રમમાં ગયો, તથા શાન્તિલતાનો આશ્રમ જોઈ એ મુગ્ધ બની ગયો. એ આશ્રમ પાસેથી જ ગોદાવરી નદી વહી જતી હતી. આશ્રમની આબૂઆબૂ એક ન્હાનો કિન્તુ મનોહર ઉદ્યાન આવેલો હતો. વિવિધ પ્રકારની પુષ્પલતાઓ ઉદ્યાનમાં પોતાની સૌગંધનો વિસ્તાર કરી રહી હતી. વૃક્ષો ઉપર વિવિધ પક્ષીઓ બેસી મધુર ગુંગરવ કરી રહ્યાં હતાં. આ આશ્રમમાં પ્રકૃતિદેવી જાણે કે શોભામયી અને આનંદમયીના સ્વરૂપથી વિરાજી રહી હતી.

વિકસિત પુષ્પોના જેવી કેટલીક કામળાંગી બાળિકાઓને કુસુમકાન્ત ત્યાં જોઈ શક્યો. શાન્તિલતાના સદ્ગુણોથી મુગ્ધ થઈને શિષ્યજ્ઞાન અને ધર્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવાને માટે અનેક માતાપિતાઓએ પોતાની કુમારિકા કન્યાઓને આ આશ્રમમાં રાખી હતી. આ વાર્તાનો ઉલ્લેખ અમે પૂર્વે કરી ગયા છીએ.

ધણી નિરાધાર વિધવાઓ અને દીન હીન બાળક બાળિકાઓનું આ આશ્રમમાં પ્રતિપાલન થતું હતું. શાન્તિલતા જાતે જ સર્વને શિક્ષણ આપતી હતી.

કુસુમકાન્ત શાન્તિલતાના અલૌકિક સેવાધર્મનું દર્શન કરીને વિસ્મિત બની ગયો. તેણે વિચાર્યું: —“માત્ર પ્રેમ જ જગતમાં અન્યને પોતાનું કરી શકે છે. આ પ્રેમમયી-સ્નેહમયી શાન્તિલતા પોતાના સ્નેહથી સર્વના સ્નેહને અને શ્રદ્ધાને સંપાદન કરી શકી છે.

કુસુમકાન્ત શાન્ત અને શ્રદ્ધાપૂર્ણ હૃદયે આશ્રમની સઘળી કુટિરોનું દર્શન કરવા લાગ્યો. એ કુટિરોમાં જોવા જેવું શું હતું? સાજ સજ્જ તો બિલ્કુલ નહોતી. મૃગચર્મ, કુશાસન અને સામાન્ય વ્યવહારોપયોગી વસ્તુઓ જ હતી; છતાં તેણે ખીજું જે કંઈ જોયું

તેથી એ વિશેષ વિસ્મિત બની ગયો. એક કુટિરમાં તે ભારતના સંસ્કૃત જ્ઞાનભંડારને જોઈ શક્યો. ગીતા, ભાગવત આદિ ભક્તિગ્રંથ, વેદ, વેદાન્ત, ઉપનિષદ્દ આદિ ધર્મગ્રંથ, પદ્ધતિ અને અનેકવિધ પુરાણસંહિતા આદિ હિન્દુનો ગૌરવ ભંડાર એ કુટિરમાં સુવ્યવસ્થિત રીતે સાચવી રાખેલો હતો.

કુસુમકાન્ત પોતાના મનમાં ને મનમાં શાન્તિલતાની પ્રશંસા કરી વિચારવા લાગ્યો:—“આ અસામાન્ય પ્રતિભાશાલિની રમણી-રત્ન સ્વદેશનું જે કાર્ય કરે છે તેની તુલનામાં મ્હારું કાર્ય કાંઈ ગણનામાં નથી.

બીજી એક કુટિરમાં જતાં કુસુમકાન્તે તેમાં અંબિકેશ્વરની મૂર્તિનું દર્શન કર્યું. એ મૂર્તિની પાસે જ એક પરમ રૂપવાન સુસન્નિજ્જત નવયુવકની પ્રતિમૂર્તિ પણ તેના જોવામાં આવી. કુસુમકાન્તે આશ્ચર્ય પામી શાન્તિલતાને પૂછ્યું:—“આ કોણ છે?”

શાન્તિલતાનાં નયનયુગલમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું. નમ્ર સ્વરે તેણે કહ્યું:—“એ મ્હારા પ્રાણના દેવતા છે આ સંસારમાં થોડા દિવસને માટે હું તેમનું સહવાસસુખ મેળવી શકી હતી.” આટલું બોલતાં બોલતાંમાં શાન્તિલતાનો કંઠ રુંધાઈ ગયો.

કુસુમકાન્તે વ્યથિત ચિત્તે કહ્યું:—“મ્હને ક્ષમા આપો. મ્હેં અજાણ્યે આપને દુઃખી કર્યા છે.”

પછીથી તેણે વિષયને બદલવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું:—“તમે કેવી રીતે લુન્ધ્રા બદમાશ લૂંટારાઓના પંઝામાંથી છૂટી અહીં આવ્યાં છો? એ જાણવાને માટે હું ધણો ઉત્સુક બની ગયો છું.”

સઘળું અથેતિ વર્ણન કર્યા પછી શાન્તિલતાએ કહ્યું:—“સંઘળા ઇશ્વરની કરુણા છે. મનુષ્ય માત્ર નિમિત્ત સ્વરૂપ છે.”

કુસુમકાન્ત:—હા, સત્ય છે; કિન્તુ મનુષ્યમાં ભક્તિબળ હોવું જોઈએ. તમે ભક્તિબળથી જ ભગવાનની કરુણાને મેળવી શક્યા છો.

પછીથી કુસુમકાન્તે સુવર્ણમુદ્રિકાના દર્શનથી શુરુ કરીને સુ-શીલાના ઉદ્ધાર સૂત્રીની સઘળી હકીકત વિસ્તારથી શાન્તિલતાને કહી સંભળાવીને જણાવ્યું:—“ પુરુષકાર તરીકે દેવપ્રસાદભાષને વિશેષ અધિકારની પ્રાપ્તિ થઈ છે.”

સ્વામીનું સ્મૃતિચિહ્ન ગૂમ થયું નથી જાણી શાન્તિલતા અતિ પ્રસન્ન થઈ. વાતચિતમાં ને વાતચિતમાં મધ્યાહ્નનો સમય થયો. કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“ હવે હું વિદાય થાઉં છું.”

પિતા, માતા, ભાઈ, ભગિની વગેરેને મળવા માટે શાન્તિલતા અધીરી બની ગઈ હતી; પરંતુ આરતિનો સમય થયેલો હોવાથી તેણે કુસુમકાન્તને થોડો સમય રોકાવા માટે કહ્યું. કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“ હું તેમને સર્વને સત્વર અહીં લઈ આવું છું.”

આમ કહી કુસુમકાન્ત શાન્તિલતાની રજા લઈ ચાલ્યો ગયો, અને આ શુભ સમાચાર તેણે શાન્તિલતાનાં માતા, પિતા, ભાઈ, ભગિની આદિને નિવેદન કર્યાં. તેની પૂર્વકથા અને વર્તમાન જીવન કથા પણ તેણે તેમને ટૂંકમાં કહી સંભળાવી. એ સઘળી હકીકત સાંભળી રહ્યા પછી, એક ક્ષણનો પણ વિલંબ નહિ કરતાં સર્વ શાન્તિલતાને મળવા ચાલ્યાં ગયાં.

દુઃખ પછી સુખ, વિયોગ પછી મિત્રન, વિપદ પછી સપદ કેવા આનંદજનક અને સુખજનક હોય છે એ સર્વ કાંઈ જાણે છે. શાન્તિલતા માતાપિતાના ચરણોમાં નમી પડી આનંદાશ્રુઓ વિસ-ર્જન કરવા લાગી. તેમણે પણ પોતાની પ્રાણાધિકા પુત્રીને છાતી સરસી ચાંપીને અશ્રુજળથી તેનું મસ્તક ભીંજવ્યું. શાન્તિલતાએ

ત્રણ દિવસ પછી માતાપિતા તેમજ ભાઈ ભગિનીને મળી સ્વર્ગ-
સુખ અનુભવ્યું.

ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“બહેન! આ ત્હારું કર્તવ્ય કહેવાય કે ?
તું શામાટે નિષ્કુરતાથી અમારો ત્યાગ કરી અહિં ચાલી આવી ?”

શાન્તિલતા:—પિતાજી ! આપના ચરણો એ જ મ્હારું સ્વર્ગ
છે. આ સંસારમાં એ સિવાય બીજું એક પણ સ્વર્ગ નથી; પરંતુ
મ્હારા લીધે જનસમાજમાં આપની નિંદા નહિ થવા દેવાની ઇચ્છા-
થી જ હું કઠોર હૃદય કરી અહિં ચાલી આવી છું.

ચંદ્રશંકરે સજ્જનનયને કહ્યું:—“બહેન ત્હારા કરતાં સમાજ
માં વિશેષ છે ? આટલા દિવસ સૂધી મ્હારા ગૃહમાં અધિકાર હતો.
તું જ આપણા ઘરનો પ્રકાશ છે. અમારી વૃદ્ધાવસ્થામાં ત્હારે ધ-
ર્મતઃ અમારો ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ.”

શાન્તિલતા:—પિતા ! મ્હને ક્ષમા આપો. આપનો ત્યાગ કરી હું
જે દુઃખ ભોગવું છું તે આપને હું કેવી રીતે જણાવી શકું ?

પાર્વતીએ શાન્તિલતાને પોતાના ખોળામાં બેસાડીને કહ્યું:—
“બહેન ! તું આટલી બધી નિર્દય કેમ થઈ ?”

શાન્તિલતા કાંઈ બોલી નહિ સ્નેહમય સ્વર્ગમાં આજે જીવન-
ની સાર્થકતા મેળવી તે વાક્યહીન બની ગઈ.

ચંદ્રશંકર અને પાર્વતી શાન્તિલતાને લઈ પોતાના મકાનમાં
ગયાં. જ્યોતિર્મયીને આશ્રમનો કાર્યભાર સોંપી શાન્તિલતા થોડા
દિવસ સૂધી માતાપિતાની પાસે રહી.

પ્રકરણ ૩૭ મું.—પ્રેમનો પ્રભાવ કિંવા ધર્મનો મહિમા.

અંદ્રશંકર અને પાર્વતીએ શાન્તિલતાને પ્રાપ્ત કરીને જાણે કે મૃતદેહમાં નવજીવન મેળવ્યું. કુસુમની તો વાત જ શી કરીએ ! તેના અંતરનો આનંદ અમે નિર્જીવ શબ્દોદ્ધારા વર્ણવી શકવાને અસમર્થ છીએ.

ધણા દિવસના વિયોગ પછી મિલન થયું હતું. આટલા બધા આનંદમાં પણ શાન્તિલતા પોતાના અંતરમાં કુસુમને માટે મંબીર વેદના અનુભવતી હતી; છતાં એ વિષય તે કાષ્ટને જાણવા દેતી નહિ. સુશીલાદ્વારા તેણે સધળી હકીકત સાંભળી હતી.

સૂર્યદેવ સંધ્યામુંદરીને સ્નેહાલિમન કરવાને અસ્તાચળમાં ઉતરી પડ્યા હતા. શાન્તિલતા એક એકાન્ત ઓરડામાં વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં બેસી રહી હતી. દેવમંદિરોમાં થતી આરતિઓનો મંબીર ધ્વનિ અને ઘંટાનાદ સાંભળવામાં આવતો હતો. આકાશમંડળમાં એ ચાર તારકો પ્રકાશી રહ્યા હતા. શાન્તિલતાએ પણ દેવાધિદેવનું ધ્યાન ધર્યું.

થોડા સમય પછી, પોતાના બન્ને હાથ જોડીને કુસુમને માટે તે પ્રાર્થના કરવા લાગી કે:—“હે અનાયના નાથ ! હે કૃપાસિંધુ ! પુષ્પ તમને અતિપ્રિય છે તેથી આ અવિકસિત બાળિકા પુષ્પ તમારા ચરણોમાં અર્પિત થયું છે. પ્રબો ! કૃપાભાવે એને મહણ કરો.” આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો શાન્તિલતાનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુબિંદુઓ સરી પડવા લાગ્યાં.

પતિવિયોગિની સુશીલા કુસુમના સરળ પ્રણય તથા શાન્તિલતા અને પાર્વતીની સ્નેહામૃત ધારાથી અભિષિક્ત થઈને દિવસે દિવસે નવજીવન મેળવવા લાગી.

ચંદ્રશંકર, પાર્વતી અને શાન્તિલતાના આગ્રહથી કુસુમકાન્ત થોડા દિવસ સૂધી નાશિકમાં રહ્યો. પ્રભેદ તો કોઈ પણ પ્રકારે તેનો ત્યાગ કરતો નહોતો. સમસ્ત દિવસ તે છાયાની માફક કુસુમકાન્તની સાથે રૂંધા કરતો હતો.

નાશિકની હવા અનુકૂળ આવવાથી ચંદ્રશંકરે પેન્સન લઈ નાશિકમાં જ જીવનનો અવશિષ્ટ સમય વ્યતીત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તે પ્રમાણે તેમણે રિપોર્ટ પણ ત્રણી મોકલ્યો.

કુસુમકાન્તને એવો અનુભવ થયો કે, શાન્તિલતાનો પ્રાણ પ્રેમથી પરિપૂર્ણ છે. તેનો ભગવત પ્રેમ અતુલનીય છે. એનો પ્રાણ જોને સ્પર્શ કરે છે તે આ માયાવી મૃત્યુલોકમાં સ્વર્ગીય આનંદ અનુભવે છે.

કુસુમકાન્તે વિચાર્યું:—“શાન્તિલતાએ જે દિવસમાં જ મૃત્યુનો પોતાનો કરી લીધો છે; જાણે કે હું એનો સહોદર ભાઈ જ કેમ ન હોઉં! આ વિશ્વપ્રભાંડ જાણે કે એનું પોતાનું જ છે. આવી રીતે પારકાને પોતાનું કરનાર એક પણ મનુષ્ય મેં સંસારમાં જોયું નથી.”

પારતત્વિક રીતે શાન્તિલતા તેનાં પિતામાતાના શુદ્ધમાં જ્યોતિ સ્વરૂપિ હતી. એ જ્યોતિ ધણી જ પવિત્ર અને શાન્તિદાયિની હતી.

કુસુમકાન્ત થોડા દિવસ નાશિકમાં રહ્યો. તેનું જીવન કર્તવ્ય-મય હતું. કર્તવ્ય જ તેના પ્રાણરૂપ હતું. નાશિકમાં રહીને પણ તે દેશ દિલનાં અનેક કાર્યો કરતો હતો. કેટલાક પંડિત મહાશયોની બહિર સભામાં જ્ઞાન તથા કર્મ અને દેશની ઉન્નતિ સંબંધી તેણે ઘણું આકર્ષક વ્યાખ્યાન કર્યું. તેની આવેગમયી, પ્રાણમયી વક્તૃતાથી શ્રોતાઓ મુગ્ધ બની ગયા.

એક દિવસે રહાંજે કુસુમકાન્ત પોતાના મકાનના એક એકાન્ત ઓરડામાં બેસી અંધવાંચનનું કાર્ય કરતો હતો. શીતળ વાયુ વિહરતો હતો. થોડા સમય પહેલાં વૃષ્ટિ થઇ ગઇ હતી. અવગુંડન-વતી નવવધુની માફક રવિકિરણોની રેખા સ્વચ્છ મેઘમાં છુપાઇ રહી થોડું થોડું હસતી હતી, કિંવા હે પાડિકાઓ ! એ હાસ્ય તમારા બોળામાં રમતા સુકુમાર બાળકના હાસ્ય જેવું હતું.

કુસુમકાન્ત અંધ વાંચવામાં ધ્યાન આપતો હતો; એવામાં તે પાસેના ઓરડામાંથી કોઇ સ્ત્રીનો કંકરવર સાંભળી શક્યો. એ ઓરડામાં કુસુમ અને સુશીલા વાતચિત કરતાં હતાં. કુસુમકાન્ત પાસેના ઓરડામાં હાજર છે એવી તેમને માહિતી નહોતી. કેમ કે પહેલાં તે કોઈ કાર્યને લીધે બહાર ગયો હતો. હમણાં જ તે બહારથી આ એકાન્ત ઓરડામાં આવી, અંધ વાંચવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. અંતે તેણે અંધ એક બાળુએ મૂકી દઇ કુસુમ અને સુશીલાની વાતચિત સાંભળવા માંડી.

સુશીલાએ કુસુમનો હાથ પોતાના હાથમાં લઇને રનેહસૂચક સ્વરે કહ્યું:— “ કુસુમ ! ”

કુસુમ:—કેમ, શું છે બહેન ?

સુશીલા:—જુઓ જોઇએ, આ કેવું ચમત્કારિક મુજાગ છે ? !

કુસુમ:—હા, ઘણું ચમત્કારિક છે.

સુશીલા:—વારં, કહો જોઇએ કે, પુખ્ત કેમ ખીલે છે ?

કુસુમ:—મનુષ્યને સુખી કરવાને માટે.

સુશીલા:—ચંદ્રદેવ કેમ હસે છે ?

કુસુમ:—પૃથિવીને આનંદ આપવાને માટે.

સુશીલા:—ત્યારે તમે લોકોને દુઃખ કેમ દો છો, બહેન ?

કુસુમ:—સુશીલાબહેન ! એ ધણા દિવસની વાત છે. એક દિવસે મહેં બહેનને એમ પૂછ્યું હતું કે, ‘વિધાતાએ પુખ્તો કેમ બનાવ્યા છે ?’ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર બહેને એવો આપ્યો હતો કે, ‘દેવતાના ચરણોમાં અર્પણ કરવા.’ એ સમયે હું આ ઉત્તરનું રહસ્ય સમજી શકી નહોતી. હવે હું એ રહસ્ય સમજી શકી છું.

સુશીલા પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ કુસુમને વિશેષ ચ્દાતી હતી. તેથી જ તે પોતાના અંતરમાં અરુણ વેદના વેડીને કુસુમનું બાવી કલ્યાણ કરવાની ચિંતા કર્યા કરતી હતી. સુશીલાએ કુસુમને સ્નેહાલિંગન કરીને કહ્યું:—“પ્રેમમયી ભગિની ! તમારું દુઃખ હું જોઈ શકતી નથી; તેથી જ તમે વિરક્ત થાઓ છો તો પણ હું તમને એકની એક જ વાર્તા કહું છું.”

આ સમયે કુસુમે ગંભીર સ્વરે ઉત્તર આપ્યો:—“પૃથિવી કિંવા સંસારના સુખનો ત્યાગ કર્યા સિવાય કદાપિ સ્વર્ગનું સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. આપણે જોને સુખ સમજીએ છીએ તે વાસ્તવિક સુખ નથી. એ સુખનું મૂલ્ય કાંઈ જ નથી.”

આ વાત સુશીલા બોલતી હતી; પરંતુ સ્નેહને વશ થઈ તે બોલે કે કાંઈ બોલતી જ નહોતી. એક માઠ નિશ્વાસ મૂકીને તેણે કહ્યું:—“કુસુમબહેન ! ન્હાની ઉંમરમાં આટલું બધું દુઃખ તમે કેવી રીતે સહન કરી શકશો ?”

કુસુમ:—સુશીલાબહેન ! તમે જાણો છો. વાસ્તવિક રીતે એમ ખરી શાન્તિ છે.

સુશીલા:—હિંદુ સમાજમાં જો કોઈ કન્યા કુમારિકા રહે છે તો તેનાં માતા પિતાને સમાજનાં ધણા વાગ્યાણા વેઠવાં પડે છે.

કુસુમ:—ત્યારે શું માત્ર વિવાહ જ મનુષ્ય જીવનનો ઉદ્દેશ છે ?

જીવનનું બીજું કાંઈ ઉચ્ચ લક્ષ્ય હોતું નથી ? પહેલાં આપણા ભારતવર્ષમાં આર્યમહિલાઓ કુમારિકાવત પાળાને સ્વદેશનું યથાશક્તિ કલ્યાણ કરતી હતી.

સુશીલા:—વર્તમાનકાળમાં આપણા સમાજની સ્થિતિ એવા પ્રકારની નથી.

કુસુમ:—ધર્મ તો છે. દેવી રીતે ધર્મનો ભાગ કરવો ? જો તેઓ મૂને છેક જ બૂલી જાય—મહારા નામનું પણ જો તેઓ કદાપિ સ્મરણ ન કરે તો પણ તેઓ જ મહારા અંતરના તેમજ પ્રાણના દેવતા છે. આલોકમાં કે પરલોકમાં તેઓ જ મહારા જીવનાધિક પ્રભુ છે. તેમનું ધ્યાન ધરવું એ જ મહારી શાન્તિ છે. બીજી કાંઈ ચિન્તા કરવામાં પણ હું પાપ સમજું છું.

અંતરના આવેગને વશ થઈ, આટલું બોલી કુસુમ શાન્ત રહી. પવિત્રહૃદયા સુશીલા પણ વિશેષ કાંઈ બોલી નહિ. કુસુમનો હાથ પકડી તે તેને સાથે લઈ નીચે ચાલી ગઈ.

કુસુમકાન્ત લક્ષ્યપૂર્વક તેમની વાતચિત સાંભળતો હતો. કુસુમનાં છેવટનાં કેટલાંક વચનો સાંભળી તે સ્તાંભિત બની ગયો. એ સમજી શક્યો કે કુસુમના અંતરનો પ્રેમ એ સ્વર્ગીય વસ્તુ છે. અમૂલ્ય પદાર્થ છે. કસોટીથી સોનું વિશેષ ઉજ્જવળ બન્યું છે. તેણે પોતાના મન સાથે કહ્યું:—“ કુસુમ ! આપણાં બંનેનાં જીવન ભારતમાતાની સેવામાં સમર્પણ થાય એ જ ઉત્તમ છે. રમણી પવિત્રતાની જ પ્રતિભૂતિ છે. જો કદાચ રમણી ધર્મની મર્યાદાનું રક્ષણ ન કરે તો પછી કોણ કરે ? ”

પ્રકરણ ૩૮ મું.-વિદાય.

કુસુમકાન્ત આજે વડોદરા રવાના થવાનો હતો. પ્રમોદકિશોર કાંઈ પણ રીતે તેનો ત્યાગ કરવાને ઇચ્છતો નહોતો. કુસુમકાન્તની સાથે જવાનો પોતાના મન સાથે તેણે દઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. કુસુમકાન્તે તેને ઘણું સમજાવીને સ્થિર કર્યો. કુસુમકાન્ત અહીં રહી હસ્તેશાં પ્રમોદને શિક્ષણ આપતો હતો. જો કે પ્રમોદકિશોર ઘણા અંચળ સ્વભાવનો હોવા છતાં તેની વિદ્યાશિક્ષણની સ્વાભાવિક પ્રતિભાનું દર્શન કરીને કુસુમકાન્ત વિસ્મિત બની ગયો હતો.

કુસુમકાન્તની સુવર્ણમુદ્રિકા કુસુમે ઘણી જ સંભાળથી પોતાની પાસે રાખી હતી. એ મુદ્રિકાની તે હસ્તેશાં અર્ચના કરી અપૂર્વ શાન્તિ મેળવતી હતી. કુસુમનો પ્રાણ હવે સર્વેશ્વે કુસુમકાન્ત-મય બની ગયો હતો. એ પ્રિયમૂર્તિને તેણે પોતાના હૃદય મંદિરના સિંહાસન ઉપર સ્થાપિત કરી હતી. એ અનુપમ માધુર્યની મૂર્તિ દેવમૂળાણથી વિવૃણિત થઈ દિવસે દિવસે વિશેષ તેજસ્વિની થતી જતી હતી. કુસુમ એ મૂર્તિની નિરંતર અર્ચના કરીને જ નૃપ રહેતી હતી.

અન્તે કુસુમકાન્તની સુવર્ણમુદ્રિકા પોતાની પાસે રાખી મૂકવાં એ લૌકિક-રીતિથી વિરુદ્ધ છે એમ સમજી કુસુમે એ મુદ્રિકા પ્રમોદકિશોરદ્વારા કુસુમકાન્તને મોકલી આપી.

પ્રમોદકિશોર જાણતો હતો કે, કુસુમકાન્તની સુવર્ણમુદ્રિકા જૂમ અછ છે; તેથી એ મુદ્રિકા આટલા દિવસ પછી પોતાની ભગિની પાસે જોઈને એ અવાક બની ગયો. આ અન્યાયને માટે તેણે ભગિનીનો થોડો ઘણો તિરસ્કાર પણ કર્યો.

કુસુમકાન્તે મુદ્રિકા હાથમાં લઈને પોતાના મન સાથે કાંઈ

વિચાર કર્યો. તેણે સ્વગત કહ્યું:—“ એ સતી સાખીના કરસ્પર્શથી આ સુવર્ણમુદ્રિકા અતિ પવિત્ર થઇ છે. ” પછીથી તેણે એ મુદ્રિકા પ્રમોદકિશોરના હાથમાં પાછી આપીને તેણે કહ્યું:—“ આ મુદ્રિકા તારા ભગિની પાસે જ રહેવા દે. ” મુદ્રિકાની સ્નેહપૂર્ણ સ્મૃતિએ ભગત થઇ કુસુમકાન્તના અંતરને વ્યાકુળ બનાવી દીધું. ક્ષણ માત્રમાં જ તેણે આત્મસંયમન કર્યું. કુસુમને ઉદ્દેશીને તેણે સ્વગત કહ્યું:—“ એ અમરધામનિવાસીની પુણ્યવતીના સ્નેહઆશીર્વાદ આ સંસાર-કર્મક્ષેત્રમાં શક્તિરૂપે તારા શિર ઉપર વર્ષો. ”

કુસુમકાન્તનો વડોદરા જવાનો સમય ઉપસ્થિત થયો. કુસુમકાન્તે, ચંદ્રશંકર અને પાર્વતીના ચરણોમાં પ્રણામ કરી તેમની પાસેથી વિદાય લીધી અને તેમના આશીર્વાદ સ્વીકાર્યા. પાર્વતીએ સજ્જનનયને તેના મસ્તક ઉપર સ્પર્શ કરીને કહ્યું:—“ ભાઇ ! વારં વાર કુશળ વર્તમાન જણાવતો રહેજે. ”

પછીથી કુસુમકાન્તે સુશીલા પાસે જઇને વિદાય લીધી. સુશીલા કંઇ પણ બોલ્યા સિવાય અશ્રુધારા વર્ષાવવા લાગી.

કુસુમકાન્તે સ્નેહમૃત્યુકસ્વરે કહ્યું:—“ સુશીલાબહેન ! રડશે નહિ. અનાથના નાથનો આશ્રય સ્વીકારીને રહો. એ દયાળુ દેવ તમારું સઘળું દુઃખ દૂર કરશે. ” સુશીલા ચૂપ રહી.

કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“ મ્હોટાં બહેન ક્યાં છે ? ”

સુશીલાએ ઉત્તર આપ્યો:—“ તેઓ આ જોડેની ઓરડીમાં બેઠાં બેઠાં હરિ નામનો જપ કરે છે. ”

કુસુમકાન્ત એ ઓરડીમાં ગયો. શાન્તિલતા એ ઓરડીમાં નહોતી. જપ સમાપ્ત કરી તુણસીને નમસ્કાર કરવાને તે નીચે ગઇ હતી. ત્યાં એક બારી પાસે કુસુમ ઉભી રહી હતી. અત્યાર સુધી તે

ભગિનીના ધ્યાનમગ્ન પરમપવિત્ર મુખમંડળ તરફ ભક્તિભાવથી નેત્ર રહી હતી. ભગિનીના નીચે ગયા પછી પણ ભગિનીના આદર્શ જીવનના વિચારે જ કુસુમના અંતરમાં રમી રહ્યા હતા. પોતે ભગિનીના જેવી ક્યારે થશે એનો જ તે વિચાર કર્યા કરતી હતી.

કુસુમકાન્ત એ ઓરડીમાં જઈ કુસુમની પાસે પડેલી એક ખુરસી ઉપર બેઠો. આજે કુસુમ તેને જોઈને પલાયન કરી ગઈ નહિ. સ્વજનવતી લતાની માફક તે મૌન ધારણ કરીને પાપાણુ પ્રતિમાની માફક સ્થિરતાથી ઉભી રહી.

કુસુમકાન્તનું હૃદય સ્થિર હતું—સ્થિર દીપશિખાની માફક તે સ્થિર તેમજ શાન્ત હતો. વીરતાસૂચક તેજઃપુંજ મુખકાન્તિમાં સહજ પણ ચંચળતા જણાતી નહોતી. નવયુગનો નવીન કર્મસંન્યાસી શાન્ત ચિત્તે એ શોભામયીનું અપૂર્વ રૂપમાધુર્ય જોવા લાગ્યો. આ રૂપમાધુર્ય તેણે ઘણી વખત જોયલું હોવા છતાં પ્રત્યેક પ્રસંગે તે એમાં નૂતનત્વ અનુભવતો હતો. આ નૂતનત્વ કોણે આવ્યું હતું ?

કુસુમકાન્ત જોવા લાગ્યો. જ્યારે અંધકારનો ધીમે ધીમે નાશ થાય છે અને જગતને ઉજ્જવળ અને પ્રકાશિત બનાવનારી ઉપાદેવીનું પૂર્વાકાશમાં આગમન થાય છે એ સમયનું શોભાસૌન્દર્ય આપે જોયું છે કે ? કુસુમનું સૌન્દર્ય પણ એવું જ હતું. એ ઘણું મધુર, પ્રીતિકર અને તેજોમય હતું. કૃષ્ણકેશકલાપ તેની પીઠ ઉપર મૂવી રહ્યો હતો. શાન્તિલતાનું સૌન્દર્ય આણું નહોતું. એ મધ્યાન્હનાં સૂર્યસ્પર્શિઓના જેવું અધિક તેજસ્વી હતું.

એ ઓરડીમાં સંપૂર્ણ શાન્તિ અને ગંભીરતા વિરાજી રહી હતી. કોઈ કાંઈ બોલતું નહોતું. પ્રથમ કુસુમકાન્તે જ મૌનનો ભંગ

કરીને કહ્યું:—“કુસુમ !”

કુસુમ શાન્ત જ રહી.

કુસુમકાન્ત:—શું વિચારે છે ?

છતાં કુસુમ નિરુત્તર રહી.

કુસુમકાન્ત:—કુસુમ ! કેમ કાંઈ બોલતી નથી ?

કુસુમે ઉત્તર ન જ આપ્યો.

કુસુમકાન્ત:—કુસુમ ! મ્હારા ઉપરે કોધે ભરાય છે ?

આ સમયે સુવર્ણપ્રતિમા જાણે કે ચૈતન્ય મેળવી શકી. નમ્ર સ્વરે તેણે ઉત્તર આપ્યો:—“ના.”

કુસુમકાન્ત:—કુસુમ ! મ્હારે ત્હને કેટલીક હકીકત કહેવાની છે.

કુસુમે જગાસાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી એક વખત કુસુમકાન્તની મુખમુદ્રા તરફ જોયું; પરંતુ ક્ષણમાં જ શરમથી પાછું તેણે નીચું જોયું. કુસુમકાન્ત કહેવા લાગ્યો:—“કુસુમ ! સાંભળ. અરાબ: રીતે તું પોતાની પરીક્ષા કર. સાધનાનો માર્ગ ઘણો કઠિન છે. મનુષ્ય આ પૃથિવીમાં શામાટે આવે છે ? સર્વ સમયના પ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે. એ પ્રવાહની ઉપર ઉભાં રહી પોતાની ઇચ્છાશક્તિને સ્થિર રાખવી એ જ ખરું મનુષ્યત્વ છે; તેથી જ આ સંસારમાં આ વ્યાનું સાર્થક થાય છે. પ્રાચીનક્રમમાં ઋષિઓ અગ્નિમાં હવિ પ્રદાન કરતા હતા, એ વાર્તા ત્હેં સાંભળી છે કે ? પવિત્ર યજ્ઞના અગ્નિની માફક, સાધનાના યજ્ઞમાં જીવન સમર્પણ કરવામાં આવતાં—અર્થાત્ સર્વ પ્રકારની વાસનાઓનું અગ્નિદાન આપતાં આ મનુષ્ય લોકમાં રહીને પણ માનવ દેવત્વ મેળવી શકે છે; કિન્તુ આ માર્ગ ઘણો સંકટપૂર્ણ અને કઠિન છે. તું ત્હારી જાતને સર્વોચ્ચ સમજવાનો પ્રયત્ન કર. રાજા કિંવા દોરડાંથી જેવી રીતે સર્પભ્રમ થાય છે તેવી

જ રીતે હૃદયના ભાવોને સમજવા જતાં ધણી વખત બ્રાન્તિ ઉપસ્થિત થાય છે. એથી મનુષ્યના સર્વસ્વનો વિનાશ થાય છે—તેનો આલોક અને પરલોક બન્ને બગડે છે.”

કુસુમનું મુખમંડળ વિશેષ તેજ્જ્વલ બની ગયું. તે હવે ચુપ રહી શકી નહિ. ધીમે ધીમે તેણે ઉત્તર આપ્યું :—“હું એ જાણું છું. આપ મ્હને બાળિકા સમજી મ્હારો તિરસ્કાર કરશો નહિ.” કુસુમનાં નેત્રોમાં જાણે કે વિઘ્નત ચમકી ઉઠી.

કુસુમકાન્ત એ મહિમામયી, તેજ્જ્વલ તરુણીમૂર્તિ તરફ વિસ્મિતદષ્ટિથી નેંઘ રહ્યો. એ સમજી શક્યો કે એ બાળિકા કાંઈ સામાન્ય શક્તિ ધરાવનારી નથી. કુસુમકાન્તના અંતરમાં હવે કશો સંશય કે અમ રહ્યો નહિ તેના અંતરમાં શ્રદ્ધા ઉપજી. સજ્જાનયને તેણે કહ્યું :—“કુસુમ ! ત્હારા માટે મ્હારા અંતરમાં કકાપિ તિરસ્કાર ઉપજે તેમ નથી. ત્હેં ત્હારા હૃદયમાં એક પ્રકારની અપાર્થિવ શક્તિ મેળવી છે એ હું સમજી શક્યો છું; તેથી જ મ્હેં ત્હને આટલી હકીકત કહી છે, નહિ તો ત્હને કાંઈ કહેવાની જરૂર નહોતી. સુવર્ણ અક્ષિમાં બગીને વિશેષ તેજસ્વી બને છે. લાકડાંએ અક્ષિમાં બગી ભસ્મનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. કાણુ કહે છે કે, રમણી બગી છે ? સેંકડો વજ્રના કરતાં પણ સ્ત્રીનું હૃદયમણ વિશેષ છે. પુરુષ કદાપિ નારીની તુલનામાં મમાન નિવડે તેમ નથી. જેવી રીતે વિઘ્નત શક્તિ પૃથિવીની એક બાજુએ બીજી બાજુએ સંચારિત થાય છે તેવી જ રીતે નિઃસ્વાર્થ પ્રાતિયોગથી એક હૃદયની શક્તિ સેંકડો યોજન દૂર હોય તોપણ અન્ય હૃદયમાં સંચારિત થઈ શકે છે. બે કે તું મ્હારાથી બહુ દૂર રહીશ તો પણ ત્હારા હૃદયની મહિમામયી શક્તિ મ્હારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને, મ્હારા કર્તવ્યક્ષેત્રમાં મ્હારી

૨૧૮ અંગના કે દેવાંગના?

સર્વ પ્રકારની દુર્બળતામાંથી મ્હારું રક્ષણ કરશે. ”

આ સમયે શાન્તિલતાએ એ ઓરડીમાં પ્રવેશ કર્યો. કુસુમ-કાન્ત ખુસ્સી ઉપરથી ઉડી ભક્તિપૂર્વક તેને પ્રણામ કરવા લાગ્યો. શાન્તિલતા સહજ દૂર ખસીને ઉભી રહી. કુસુમકાન્તે કામળ અને મધુર સ્વરે કહ્યું:—“ ખ્હેન ! ”

શાન્તિલતા કાંઈ બોલી નહિ. કુસુમકાન્ત પોતાને ‘ ખ્હેન ’ કહીને બોલાવે છે બાળી શાન્તિલતા અતિ આનંદિતા થઈ.

કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“ ખ્હેન ! હું હવે વિદ્યાય થાઉં છું. ”

શાન્તિલતાએ સજ્જનનયને કહ્યું:—“ બાઈ ! મ્હને ભૂલશો નહિ. આપના સ્નેહનું ઋણ વાળી શકાય તેમ નથી. ”

કુસુમકાન્ત:—ખ્હેન ! આ જીવનમાં તો હું તમને સર્વને ભૂલી શકું તેમ નથી.

શાન્તિલતા:—આપે જે માર્ગ સ્વીકાર્યો છે તે પ્રશંસનીય છે; પરંતુ કર્તવ્યની દિશા કાંઈ એક જ નથી. મનુષ્યને અસંખ્ય કર્તવ્ય કરવાનાં હોય છે. એ કર્તવ્ય કાર્યો મનુષ્યે શક્તિ અનુસાર અમ્લવત્રાં જ જોઈએ. વળી મનુષ્ય જે કાંઈ કાર્ય કરે છે તેનીખરી કર્ત્રી પ્રકૃતિ જ છે—એ જ મનુષ્યને સકળ કાર્યોમાં સહાયકારિણી થાય છે. એ પ્રકૃતિને ભગવત્ શક્તિ સમજવી જોઈએ. મનુષ્ય જન પ્રકૃતિના નેતૃત્વનો અસ્વીકાર કરે અને આત્મશક્તિ ઉપર જ અ-વલંબીને સઘળાં કાર્યો કરે તો તેને વારંવાર સંકટમાં સપડાવું પડે જ—અને કેટલીક વખતે એ વિકૃળ મનોરથ પણ થાય જ.

કુસુમકાન્ત શાન્તિલતાનાં વચ્ચેનાં તારતમ્ય સમજી લાજિજત અને દુઃખિન થયો. એ કુસુમનાં આત્મીય જનોના દુઃખનું કારણ થયો છે, એ ભાવ તેના અંતરને વ્યથિત કરવા લાગ્યો. તેણે સ્વગત

કહ્યું:—“ ભાગ્યદેવતા જ આ માટે અપરાધી છે. હું ભારતમાતામાં ચરણોમાં વેચાઈ ગયેલો છું. હવે માતા જ એમને સર્વને શાન્તિ આપો. હું હવે શું કરી શકું તેમ છું ? ” સ્વગત આમ કહી પ્ર-
કાશમાં તેણે કહ્યું:—“ બહેન ! તમને હું વિશેષ શું કહું ? તમે ર-
મણી કલ્યાણસ્વરૂપિણી છો. જ્યારે નારી, લાગદ્વારા કલ્યાણને વરણ કરે
છે ત્યારે વસુંધરા તેથી પવિત્રતા મેળવે છે. માતૃરૂપિણી નારીનો જ
ત્યાગ સ્વીકાર પ્રથમ નોંધએ. એ માતાઓ જ પુરુષોને શિક્ષાદીક્ષા
આપનારી છે. રમણી જ્યારે આવા પ્રકારના ત્યાગથી મંગળમંત્રથી
દીક્ષિત થવાનો આરંભ કરશે ત્યારે અવસ્ય મૃત ભારતવર્ષમાં જ્ઞાન,
ધર્મ અને સર્વ પ્રકારની સંપદથી ઉજ્જવળ થશે. મ્હને આશીર્વાદ
આપો કે, હું શક્તિ અનુસાર મ્હારાં સકળ કર્તવ્યો અગ્નવી શકું.”
શાન્તિલતા:—મ્હને એવી આશા છે કે, સત્વર આપનાં દર્શન
ફરીથી થશે.

કુસુમકાન્ત:—જેવી ઇશ્વરેચ્છા હશે તેમ બનશે. સ્નેહના અં-
ધનથી હું હૃદયેશાં તમારી સર્વની સાથે પ્રાણપૂર્વક અંધાઈ રહીશ.
લ્યો, હવે હું વિદાય થાઉં છું.

આમ કહી કુસુમકાન્ત વિદાય થયો. કુસુમનાં નેત્રોમાં અશ્રુ-
જળ ભરાઈ આવ્યું; કિન્તુ મહામુશિબને તેણે આત્મસંવરણ કર્યું.

પ્રકરણ ૩૯ મું.—પ્રકૃત દેશભક્તિ.

સ્થાંજના લગભગ ચાર વાગ્યા હતા. વર્ષાઋતુનો દિવસ હો-
વાથી આકાશ મેઘાચ્છન્ન હતું. કચિત્ કચિત્ વાદળાંઓમાં છુપાઈ
રહેલા સૂર્ય ભગવાનનાં તેજસ્વી કિરણો નેવામાં આવતાં હતાં. સ્થ-

વારથી થોડી થોડી વૃદ્ધિ થયા કરતી હતી.

કુસુમકાન્ત તેના બેકકખાનામાં બેસી એક વર્તમાનપત્રને માટે લેખ લખતો હતો. પાસેની એક ખુરસી ઉપર સદેદ રંગતી બિલાડી બેઠી બેઠી મનુષ્યજાતિની સ્વાર્થપરાયણતાનો વિચાર કરતી હતી; કેમકે કાંઈએ તેને માટે દૂધ રાખ્યું નહોતું !

કુસુમકાન્તે લેખના મથાળા ઉપર લખ્યું કે “ પ્રાચીન ભારતમાં સમુદ્રયાત્રા. ” આર્થજ્ઞાતિ પ્રાચીનકાળમાં કેવી રીતે મેડોડી નૌકાઓ તૈયાર કરી ભારતીય શિપચાણિજ્યને દેશ વિદેશમાં વિસ્તાર કરતી હતી એ સંબંધની વિસ્તૃત અને સપ્રમાણ હકીકત કુસુમકાન્ત આકર્ષક ભાષામાં લખતો હતો.

બરાબર આ સમયે ડિટેક્ટિવ દેવપ્રસાદે બેકકખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. કુસુમકાન્ત કાંઈ કહે કિંવા સંમાન આપે તે પહેલાં જ એ જો ખુરસી ઉપર બિલાડી બિરાજી હતી તે ખુરસી ઉપર બેઠો. અતિથિની આવી અશિષ્ટતાથી અસંતુષ્ટ થઈને બિલાડી ત્યાંથી પલાયન થઈ.

દેવપ્રસાદની ઉમ્મર લગભગ પાંત્રીસ વર્ષની હતી. કુસુમકાન્ત તરુણ યુવક હતો. ઉમ્મરમાં જો કે ફેરફાર હતો તો પણ દેવપ્રસાદ કુસુમકાન્તની સાથે એક મિત્ર । જેવું વર્તન રાખતો હતો.

દેવપ્રસાદ જ્યારે કાર્યસ્થળ ઉપર હાજર રહેતો ત્યારે તેના ગંભીર તેજસ્વિતાપૂર્ણ વ્યવહારથી તેના હાથ નીચેના સઘળા નોકરોના અંતરમાં શ્રદ્ધાની સાથે ભય ઉપજતો હતો; પરંતુ તે જ્યારે બાંધુમંડળમાં ઉપસ્થિત થતો ત્યારે આ એ જ વ્યક્તિ છે એમ બાળે જ કાંઈ કહી શકતું હતું. એવા સમયે તેની પ્રકૃતિમાં સંપૂર્ણ ફેરફાર થઈ ગયેલો જોવામાં આવતો હતો. એ સમયે તે ઘણો જ મધુરવચની અને કામળ હૃદયવાળો જણાતો હતો.

દેવપ્રસાદે કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય કુસુમકાન્તે લખેલો અ-
પૂર્ણ લેખ બળપૂર્વક તેના હાથમાંથી લઈ લીધો. દેવપ્રસાદ તેના
ઉપર આંતરિક સ્નેહ રાખતો હતો; તેથી તેમનો આવો સ્નેહમય
બુદ્ધિ સહન કરવામાં કુસુમકાન્ત વિરક્ત થયો નહિ.

દેવપ્રસાદે લેખમાંનો થોડો ભાગ વાંચીને કહ્યું:—“પ્રાચીન-
કાળના ભારતવાસીઓની સમુદ્રયાત્રા સંબંધીની હકીકતનો ઉલ્લેખ
પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ થયેલો છે..”

કુસુમકાન્ત:—પ્રાચીનકાળમાં ભારતવાસીઓ સમુદ્રનૌકાઓ
કિંવા બહાણો બનાવવામાં ઘણી કુશળતા ધરાવતા હતા. એ પ્રામા-
ણિક વાર્તા છે. એ સઘળાં બહાણોને તેઓ દેશ વિદેશમાં લઈ જઈ
વ્યાપાર કરતા હતા. આર્યજાતિ બહાણોમાં ખેસી મહાસમુદ્રમાં મુ-
સાફરી કરીને દેવી લક્ષ્મીનો ભંડાર ભરતી હતી એ વાર્તા સર્વાંશે
સત્ય છે.

દેવપ્રસાદ:—આજ કાલ જે કોઈ વિદેશ જાય છે તેને જાતિ-
બદલ થવું પડે છે.

કુસુમકાન્ત:—આવી અંધતા અને કુસંસ્કારોનું પોપણ કરવું
એ પાપ છે—એ જ હતભાગિની આર્યજાતિના સર્વસ્વના નાશનું
કારણ છે.

દેવપ્રસાદ:—પરંતુ આધુનિક નવયુવકોના અંતરમાં સ્વદેશ-
હિતની ભાવના ઉત્પન્ન થઈ છે એ સુખનો વિષય છે

આમ કહીને દેવપ્રસાદ પાછો હાથમાંનો લેખ જોવા લાગ્યો.
કુસુમકાન્તે સ્મિતમુખે પૂછ્યું:—“આજે શા કારણથી મહાશયનું
આગમન અત્રે થયું છે એ હું સમજી શકતો નથી.”

દેવપ્રસાદ:—હું એક જરૂરી કારણને લીધે જ આપની પાસે

૨૨૨ અંગના કે દેવાંગના?

આવ્યો છું.

કુસુમકાન્ત:—જે કારણ હોય તે કૃપા કરી પ્રદર્શિત કરોને ?

દેવપ્રસાદે હસીને કહ્યું:—“ કુસુમકાન્તભાઈ ! હું તમને એક આનંદજનક ખબર આપવાને આવ્યો છું. ”

કુસુમકાન્ત આશ્ચર્ય પામી મૌન ધારણ કરીને ઉભો રહ્યો.

દેવપ્રસાદ:—એ પ્રકારથી બન્ને જણને લાલ છે; એની મહને પણ કાંઈ એછો લાલ નથી.

હજી પણ ‘ટપક ટપક’ કરતી વૃષ્ટિ પડતી હતી. કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“ આ સંબંધી પ્રસ્તાવનાનો ત્યાગ કરી જે કહેવું હોય તે સત્વર કહી દો ને ? ”

દેવપ્રસાદ:—લાલ વિના શા માટે કહું ? પડેલાં થોડી મીઠાઈ મંગાવીને આ મિત્રનું મ્હોં ગળ્યું કરાવો.

કુસુમકાન્ત ધીમે ધીમે અધીર બની જતો હતો. તેણે કહ્યું:—“ મહાશય ! હવે ઠૂઠા મસ્કરી મૂકી દઇ, સત્ય વાર્તા કહી સંભળાવી મ્હારી અધીરતા દૂર કરોને ! ”

દેવપ્રસાદે આ સમયે ગંભીર સ્વરે કહ્યું:—“ ચંદ્રશંકર તેમની પુત્રી કુસુમ તમને સમર્પણ કરવાને ઇચ્છે છે ? ”

આ ખુલાસો સાંભળી કુસુમકાન્ત આશ્ચર્યસૂચક દૃષ્ટિથી દેવપ્રસાદની મુખમુદ્રા તરફ જોઇ રહ્યો. દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“ હમણાં એક કાર્ય પ્રસંગે હું નાશિક ગયો હતો. ત્યાં ચંદ્રશંકર સાથે મ્હારી મુલાકાત થઇ હતી. આ સંબંધી આપનો શો વિચાર છે તે જણાવવા માટે જ તેમણે મ્હને આ વાત કહી હતી. ”

કુસુમકાન્ત નિરુત્તર રહ્યો. દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“ કુસુમકાન્તભાઈ આમ શાન્ત કેમ બની ગયા ? આ સંબંધી તમારો શો વિચાર છે ? ”

કુસુમકાન્ત:—કુસુમનો વિવાહ થઇ ગયેલો હોવા છતાં તે બંધ શા કારણથી રહ્યો ?

દેવપ્રસાદ:—કન્યાપક્ષ તરફથી જ કેટલાંક કારણોને લીધે બંધ રહ્યો છે. તમારા સ્વભાવ અને ચરિત્રથી સંતુષ્ટ થઇને દેવી પાર્વતીએ પોતાની પ્રાણાધિકા પુત્રીનો તમારી સાથે વિવાહ કરવાની ઇચ્છા રાખી છે.

આ વચનો સાંભળી કુસુમકાન્ત પોતાના હાસ્યને અટકાવી શક્યો નહિ સ્મિત હાસ્ય કરીને તેણે કહ્યું:—“ ત્યારે કન્યાનાં માતા પિતા પહેલાં ઉધતાં હતાં કે શું ? એકાએક મ્હારે પ્રત્યે આવો અનુગ્રહ પ્રદર્શિત કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન ? ”

દેવપ્રસાદ:—ભાઈ ! મ્હને તો એમજ લાગે છે કે, આ પ્રકારમાં કાંઈ ગુપ્ત રહસ્ય સમાધ રહેલું હોવું જોઈએ.

કુસુમકાન્ત:—તમને આમ લાગવાનું કારણ ?

દેવપ્રસાદ:—ચંદ્રશંકર હવે કાંઈ ન્હાના નથી. તેઓ વિચક્ષણ બુદ્ધિમાન અને પ્રવીણ પુરુષ છે; છતાં આ કાર્યમાં તેમણે ગંભીર ભૂલ કરી છે; તેથી આ કાર્યમાં બીજાનું કાંઈ ગુપ્ત રહસ્ય સમાયલું હોવું જોઈએ એવી મ્હારી દૃઢ માન્યતા છે.

“ હા. ” આમ કહી કુસુમકાન્ત મનમાં ને મનમાં દેવપ્રસાદની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“ કન્યા દેખાવમાં તો અપ્સરાના જેવી સુંદરી છે. એવી સુંદરીઓ સંસારમાં લાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. તમે પણ એ સુંદરીના રૂપસૌન્દર્યનું અવલોકન કર્યું હશે ? કેમ કે આપ તે ॥ કુટુંબમાં ધણું પરિચિત થઇ ગયા છો.

કુસુમકાન્ત:—ખરું છે.

દેવપ્રસાદ:—ભારે હવે આ સંબંધી આપનો વિચાર સ્પષ્ટતાથી જણાવો. હું હવે વિશેષ સમય સૂધી અહીં રોકાઈ શકું તેમ નથી. મ્હારે સત્વર એક બે કાર્યોની તપાસ કરવા જવાનું છે.

કુસુમકાન્ત ચુપકીદી ધારણ કરી બેસી રહ્યો.

દેવપ્રસાદ:—ભાઈ ! તમે કેમ કાંઈ બોલતા નથી ?

કુસુમકાન્ત:—ભારતભૂમિ-જન્મભૂમિના દુઃખથી જેનો પ્રાણ દુઃખિત બની ગયો છે તેને માટે વિવાહનો આનંદ વિનોદ ઉચિત છે કે ?

દેવપ્રસાદ:—તમારા આવા શબ્દો સાંભળવાનો હવે મ્હને અવકાશ નથી.

કુસુમકાન્ત:—બંધુ ! હું ખરેખર, મ્હારા હૃદયની ગંભીરવેદના આપને જણાવું છું. હવે ભારતમાં કાંઈ પૂતળાંની રમત રમવાનો સમય નથી. આપ બેઠ શકતા નથી કે, જનની જન્મભૂમિ દિવસે દિવસે ગંભીર દરિદ્રતામાં નિમગ્ન થાય છે. યુવકવર્ગ તરુણી ભાર્યાનું વદનમંડળ બેઠ પોતાના કર્તવ્યને ભૂલી જાય છે.

દેવપ્રસાદ:—આ સમ્પૂર્ણ ચર્ચા પછી થશે. આ માસમાં જ વિવાહનો દિવસ નક્કી કરવા હું તેમને લખી જણાવું કે ? તમે 'હા' કહો એટલે થયું.

કુસુમકાન્ત:—વિવાહ કરવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી.

દેવપ્રસાદ:—ભાઈ ! હું તમારા અંતરનો ખંડા ભાવ સમજી શકતો નથી.

કુસુમકાન્ત:—કોઈ અમુક માણસના અંતરનો પ્રકૃત ભાવ ન સમજી શકાય તો તે બનવા જેવું છે. અમુક વ્યક્તિની ઇચ્છા અને હૃદયભાવને સમજવાનું કાર્ય કાંઈ સહેલું નથી. કોઈ પણ પ્રકારનું

આનંદજનક કાર્ય કરવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી.

દેવપ્રસાદ:—એ તો હું પણ જાણું છું. આપના અંતરના મ-
દત્વથી હું પરિચિત છું; તેથી જ હું આપને વિશેષ મ્હાઈ છું;
પરંતુ સત્યના અનુરોધને લીધે મ્હારે કહેવું પડે છે કે, વિવાહ કાંઈ
આનંદ કિંવા જાજમજાને માટે નથી. વિવાહ તો ભગવાનનું કલ્યા-
ણમય વિધાન છે.

કુસુમકાન્ત:—આપનાં વચનોની સત્યતાને હું સ્વીકારું છું;
વિશેષ તર્ક કરવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી. હું વિવાહ કરવાને ઇચ્છ-
તા નથી તેનું બીજું પણ કારણ એક છે.

દેવપ્રસાદ:—મ્હને એ કારણ જણાવવામાં કાંઈ અડચણ છે કે?

કુસુમકાન્ત:—ના ના—અડચણ કાંઈ નથી. એ કારણ મ્હારી
મંબીર સાધનાને લગતું છે; એને જાહિર પરિહાસનું કારણ બનાવ-
વાની મ્હારી ઇચ્છા નથી.

દેવપ્રસાદ:—ત્યારે હજી પણ આપ મ્હને આપનો હિતાકાંક્ષી
અંધુ સમજતા નથી કે શું ? જો કે કેટલીક વખત હું આપની સાથે
વિરુદ્ધ વિષયની ચર્ચા કરું છું તોપણ હું આપનો એક અકૃત્રિમ
સુહૃદ છું.

કુસુમકાન્ત:—હું પણ એમજ સમજું છું. મ્હેં જીવનપર્યન્ત
કૌમાર્યવ્રતનું પાલન કરીને, સ્વદેશમાં શિષ્યવાણિજ્યની ઉત્પત્તિ
કરતો, મ્હારા મન સાથે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે દેશમાં બાપી ર-
હેલી ચિરદરિદ્રતા દૂર કરવાની પ્રયત્ન ઇચ્છા જ આ સંકલ્પનું મૂળ
છે !

આ ખુલાસો સાંભળી દેવપ્રસાદ આશ્ચર્યમાં પડી ગયો, તથા
મનમાં તે મનમાં આ બારતભક્તની નિઃશ્વાસી પ્રશંસા કરવા લાગ્યો.

ગંભીર સ્વરે તેણે કહ્યું:—“ પ્રેમની શક્તિ વસ્તુતઃ અસામાન્ય છે. જેવી રીતે બાળસૂર્યની રેખા ઉદિત થતાં સમુદ્રના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી અનંત મહાસમુદ્ર એ સૂર્યકિરણોથી પ્રકાશિત બની જાય છે તેવી જ રીતે પ્રકૃત પ્રેમશક્તિ એક હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત થતાંની સાથે જ તે કોટિ કોટિ હૃદયમાં વિદ્યુત્ સિખાની માફક પ્રવેશ કરે છે. ભક્તિથી જ શક્તિ મેળવી શકાય છે, અને એ સાધનાસાપેક્ષ છે; પરંતુ મહારો પ્રશ્ન એવો છે કે, ભોળાતિ શું દેશની ઉન્નતિની વિરુદ્ધ છે ? ”

કુસુમકાન્ત:—ના ના-એમ નથી. આપણી કુલલક્ષ્મીઓ પણ દેશ માટે ઘણો ત્યાગ સ્વીકારે છે. તેઓ જરૂરદેશની શક્તિ છે. ઘણી વખત પુરુષોના કરતાં અંગનાઓની સેવાવ્રત તરફ વિશેષ અનુરક્તિ જોવામાં આવે છે.

દેવપ્રસાદ:—ત્યારે આપે આવો સંકલ્પ કેમ કર્યો છે ?

કુસુમકાન્ત:—આપ મહારા પ્રાણમાં જો પ્રવેશ કરી શક્યા હોત તો સમજી શકત કે, મહારા પ્રાણની કેવી સ્થિતિ છે। જો મહારા હૃદયના દુકડાઓ કરી નાંખી માતૃસેવામાં સમર્પણ કરતાં સંકલ્પે અન્નવસ્ત્રવિના લોકોની દુર્ગતિ દૂર થાય તેમ હોત તો હું અવશ્ય તેમ કરત જનની જન્મભૂમિના દુઃખે અપાર દુઃખી થઈને જ મહેં આવા સંકલ્પ કર્યો છે.

દેવપ્રસાદ:—શું આ ખરેખર આપનો દૃઢ સંકલ્પ છે ?

કુસુમકાન્ત:—મહેં માતાના પાદપદ્મમાં મહારું હૃદય, મન તેમજ પ્રાણ સમર્પણ કર્યો છે. એ અર્પણ કરેલો પ્રાણ હું અન્યને કેવી રીતે દાનમાં આપી શકું ? હું જનની જન્મભૂમિની આરાધ્યા દેવીની પાસે મહારા સંકળા સુખ તેમજ સ્વાર્થનું બિદાન આપીશ.

બસ માતા જ મ્હારું જ્ઞાન, જ્ઞાન અને સર્વસ્વ છે. માતાના ક-
લ્યાણની ચિન્તા સિવાય મ્હારા અંતરમાં બીજી ચિન્તા નથી.

ભક્તિભાવથી કુસુમકાન્તનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેનાં નેત્રો-
માંથી અશ્રુભિંદુઓ સરી પડવા લાગ્યાં.

દેવપ્રસાદે કહ્યું:—“કુસુમકાન્તભાઈ ! આપની સ્વદેશભક્તિને
ધન્ય છે !” આમ કહી કુસુમકાન્તને સ્નેહાલિંગન કરી, વિદાય
થતાં થતાં તેણે કહ્યું:—“સ્વદેશસેવકના પવિત્ર અંગસ્પર્શથી
આજે હું પવિત્ર થયો છું. કુસુમકાન્તભાઈ ! આજ સૂધી હું આ-
પના પુણ્યમય પવિત્ર હૃદયનો ભાવ બરાબર સમજી શક્યો છું !”.

પ્રકરણ ૪૦ મું:—પ્રિયકાન્ત.

પ્રિયકાન્ત સંબંધી અમે પૂર્વે ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે કુસુમકા-
ન્તનો સહાધ્યાયી બંધુ હોઈ કુસુમકાન્ત કરતાં ઉંમરે તે એક વર્ષ
મ્હોટો હતો એમ. એ. કલાસમાં તેઓ બન્ને સાથે અભ્યાસ કરતા
હતા. કુસુમકાન્તે પરીક્ષા થતાં પૂર્વે જ વિશ્વવિદ્યાલયનો લાગ કર્યો
હતો એ વાર્તા વાંચકો જાણે છે. પ્રિયકાન્તે એમ. એની પરીક્ષા-
માં પસાર થઈ સ્વદેશ-સેવામાં આત્મ સમર્પણ કર્યું હતું. ‘હિત-
સાધિની’ ના આશ્રમમાં રહીને તે માસિક પત્ર ચલાવતો હતો, તથા
બીજાં સ્તકાર્યોમાં પણ યથાયોગ્ય સહાયતા કરતો હતો. હિન્દુસમા-
જની વિવિધ પ્રકારની દુર્ગતિ અને કુસંસ્કારો દૂર કરવા એ જ
તેની સાહિત્યચર્યાનો ઉદ્દેશ હતો. દેશમાં શાન્તિ સ્થાપિત થઈ રહે
એ માટે પ્રિયકાન્ત યથાશક્તિ શ્રમ સેવતો હતો.

જેથી રીતે એક સૂત્રમાં સંધાઈને એ સુંદર મુક્તા સૂર્યકિરણ-

ના સ્પર્શથી સવિશેષ ઉન્નવળતા મેળવે, તેવી જ રીતે બન્ને પ્રાણ મળીને સ્વદેશ પ્રેમની ઉન્નવળ અને નિર્મળ શોભા મેળવી શક્યા હતા; કિન્તુ આ બન્ને મિત્રોની આકૃતિ અને પ્રકૃતિમાં ધણે ફેર હતો. પ્રિયકાન્ત કુસુમકાન્તના જેવા બળવાન શરીરવાળો નહોતો. તેના શરીરનો રંગ કાળો હતો. તેનું મોં કુસુમકાન્તના કરતાં વિશેષ સુકુમાર, કમનીય અને શાન્તભાવ સૂચવનારું હતું. આ સિવાય તેમાં બીજું કેટલુંક વિશેષત્વ પણ હતું.

પ્રિયકાન્તને વિશેષ એકાન્ત કિંવા નિર્જનતા પ્રિય હતી. કુસુમકાન્તની માફક તે સર્વ કોઈની સાથે હજીતો મળતો નહોતો. કોઈ એક પ્રકારનું સ્વાતંત્ર્ય લઈને સેંકડો લોકોમાં પણ તે જાણે કે જૂદો પડી જતો હતો. જાહિર સભામાં બાપણ કરવાનો તેને અભ્યાસ નહોતો. તેમજ જાહિર બાપણ કરવાની તેને અભિરુચિ પણ નહોતી. તે નિરંતર માસિકપત્રિકામાં સુંદર લાવપૂર્ણ, જ્ઞાનપૂર્ણ અને અસરકારક લેખો લખ્યા કરતો હતો. એ લેખોના લેખક તરીકે તે પોતાનું નામ આપતો નહોતો. મિત્રમંડળમાં પણ તે ઝાઝી વાતચિત કરતો નહોતો. નિરંતર એકાન્તમાં બેસી રહી રાત્રિ દિવસ તે અંગ્રેજી સંસ્કૃત અને ગુજરાતી અર્થોનું અધ્યયન લક્ષ્યપૂર્વક કર્યા કરતો હતો. આ કાર્યથી તેને આનંદ થતો હતો. આ કાર્યમાં તે સહજ પણ શ્રમ અનુભવતો નહોતો;—ઉલટા આ કાર્યથી તેને વિશેષ આનંદ થતો હતો. કેટલીક વખતે તો અધ્યયન કરતાં કરતાં તે આહાર નિદ્રાને પણ ભૂલી જતો હતો.

પ્રિયકાન્ત સ્ત્રીજાતિથી હર્ષમેશ દૂર રહેવાનો જ પ્રયત્ન કરતો હતો. હૃદયની દુર્ગંજતાને લીધે તે આમ કરતો નહોતો—તેનો આવે

કુસુમકાન્ત:—આ અબોધ બાળિકા સમસ્ત જીવનને માટે દુઃખ સાગરમાં ડૂબી મરી છે એના માટે કાણુ જવાબદાર છે ?

પંડિત:—હિન્દુસમાજ જવાબદાર છે.

કુસુમકાન્ત:—હિન્દુસમાજ ન્યાં સુધી બાળવિવાહને અટકાવતો નથી ત્યાં સુધી વિધવાવિવાહના કાર્યમાં તેણે શા માટે વાંધો લેવો જોઈએ ? આ ઉપરથી મ્હારું એમ કહેવું નથી કે, હિન્દુસમાજમાં વિધવાવિવાહની આવશ્યકતા છે; પરંતુ જે બાળલગ્નના પરિણામે આપણા દેશમાં હજારો બાળિકાઓ—કે જેમને સંસાર વ્યવહારનું સહજ પણુ જ્ઞાન હોતું નથી તેઓ વિધવા થાય છે, એ બાળલગ્નનો સર્વ પ્રકારનો અતિબોધ ન થાય ત્યાં સુધી વિધવાવિવાહ હિન્દુસમાજે શા માટે પ્રચલિત ન રાખવો ?

પંડિત:—વિધવા બ્રહ્મચારિણી રહે એના જેવો ઉત્તમ પ્રકાર બીજો એક પણુ નથી.

કુસુમકાન્ત:—હું પણ એ વાત કબૂલ કરું છું; કિન્તુ જે બાળિકા વિવાહનો અર્થ સમજતી નથી, સ્વામી સંબંધીનું જેને લેશ માત્ર પણુ જ્ઞાન હોતું નથી એને વિધવા કહેવી કે કુમારિકા કહેવી ? ન્યાં કૌમાર્યને જ વૈધવ્ય ગણાતું હોય ત્યાં પુનર્વિવાહ વિધિ અનુસાર નથી કે ? વિશેષતઃ વિધવાવિવાહનું સમર્થન શાસ્ત્રમાં પણુ થયેલું છે.

પંડિત:—શાસ્ત્રમાં વિધવાવિવાહનું સમર્થન તો છે જ. આપણા શાસ્ત્રકારો કળિયુગને માટે વિધવાવિવાહની વ્યવસ્થા કરી ગયા છે; કિન્તુ પહેલાં આપણા પરમપવિત્ર ભારતવર્ષમાં વિધવાવિવાહનો પ્રચાર નહોતો.

કુસુમકાન્ત:—સામાજિક સ્થિતિના પરિવર્તનની સાથે સાથે

રીતિ નીતિના પરિવર્તનની આવશ્યકતા છે. એ વાર્તા આપણા બહુદર્શી અભિજ્ઞ શાસ્ત્રકરો બાણતા હતા; તેથી જ તેઓ નવયુગને માટે વિધવાવિવાહનું વિધાન વિધિબદ્ધ કરી ગયા છે.

પંડિત:—વિધવાવિવાહ શાસ્ત્રસંમત અને ન્યાયાનુસાર છે એ વાર્તા ધણા સમયથી સિદ્ધ થઈ છે.

કુસુમકાન્ત:—ત્યારે આપ આપની બાણીનો પુનર્વિવાહ કેમ કરતા નથી ?

પંડિત:—જો કે વિધવાવિવાહ શાસ્ત્રમાં છે; પરંતુ વિધવાવિવાહનો થોડો ઘણો પ્રચાર થતાં જ ઘણા માણસો પોતાની મહોદ્દા ઉંમરની વિધવા ભગિનીઓ અને પુત્રીનો પણ પુનર્વિવાહ કરશે. વિધવા ધ્વજચર્ય પાળે એ આપણા દેશને માટે એક ગૌરવયુક્ત પ્રકાર છે. આપણા પરમપવિત્ર ભારતવર્ષની એ ગૌરવનો નાશ કરવાનો મહારી ઇચ્છા નથી.

કુસુમકાન્ત:—હું પણ એ ગૌરવનો નાશ કરવાની ઇચ્છા રાખતો નથી; પરંતુ કહો જોઈએ કે, પાંચ વર્ષની બાળિકા કાંઈ સમજતી નથી તેને બળપૂર્વક દુઃખી કરવી એ એક પ્રકારનું મહા પાપ કરવા બરાબર છે કે નહિ ? સ્વામીની ભક્તિ એજ વિધવાનું જીવનવ્રત હોવું જોઈએ; કિન્તુ જેના હૃદયમાં સ્વામી સંબંધીની કશી ધારણા નથી તેના માટે ધ્વજચર્ય ઉત્તમ છે કે ? આવા પ્રકારની અબોધ બાળિકાઓનો વિવાહ થાય તો તેથી સમાજનું સહજ પણ અનિષ્ટ થતું નથી. મહારી એવી માન્યતા છે કે, ભારતવર્ષમાં વિધવાનું ધ્વજચર્ય, તેની સ્વાભાવિક પવિત્રતા અને નિષ્ઠાના ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયેલું છે;—સામાજિક ભય ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયેલું નથી.

થોડા સમય સુધી વિચારમગ્ન રહ્યા પછી પંડિત મહાશયે

કહ્યું:—“આપનાં વાક્યોની સત્યતા હું સ્વીકારું છું.”

કુસુમકાન્ત:—મહાશય ! આપે આપનું કર્તવ્ય સમજીને આપની બાણીનો પુનર્વિવાહ કરવો જોઈએ. વળી જો આપ મ્હને કહેતા હો તો હું એને માટે કાઈ સુયોગ્ય પાત્ર શોધી કાઢું.

પંડિત:—એ બાળિકાના પિતા ઘણા કાળથી પરલોકવાસી થયા છે. હમણાં હું જ તેનો પાલનકર્તા છું. મ્હારાં બગિચાની શો વિચાર છે એ મ્હારે પ્રથમ જાણવું જોઈએ. તેમનો વિચાર જાણ્યા પછી હું આ પ્રકાર સંબંધી ચોક્કસ નિર્ણય કરીશ.

કુસુમકાન્ત ચુપ રહ્યો. આ સમયે એક બાળક મનુસંહિતા વ્રમ આવી ત્યાં મૂકી ગયો. પંડિતજી મનુસંહિતામાંથી એક બે શ્લોકનો પાઠ કરી શાસ્ત્ર સંબંધીની ચર્ચા કરવા લાગ્યા.

કુસુમકાન્તે એ ગામમાં પણ એક જાહિર બાપણ કયું, અને પોતાના આકર્ષક બાપણથી તેણે સઘળા ગામવાસીઓના પ્રાણને પોતાના પ્રત્યે આકર્ષ્યો.

પ્રકરણ ૪૨ મું.—પતિની પુનર્પ્રાપ્તિ.

હે ભ્રમિત મુસાફર ! મરૂભૂમિમાં તું શામાટે રુદન કરે છે ? દારૂપિપાસાથી ત્હારો જીવ જતો હોય એવી અસહ્ય વેદના તને થાય છે; પણ બય શો છે ? ખૈર્ય ધારણ કરી રસ્તે ચાલવા માંડ, એટલે તને સત્વર સ્વચ્છ જળ મળી આવશે વિધાતાના રાજ્યમાં કાંઈ હમ્મેશાં દુઃખ ભોગવવું પડતું નથી.

ચંદ્રશંકર અને કુસુમકાન્તે મળી સુશીલાના સ્વામીને જે પત્ર લખ્યો હતો તે ઘણાં સ્થળોએ રખડી રઝળી સુશીલાના સ્વામીને

મળ્યો.

સત્યેન્દ્રપ્રસાદ આદિસમાંથી આવી સ્થાનનો સમય હોવાથી વિશ્રાંતિ લેતો હતો. દિનમણિ પશ્ચિમાઝાકામાં ઉતરી પડતા હતા. પૃથિવીદેવી વિશ્રામ લેવાની તૈયારી કરી રહી હતી. એવામાં પોષ્ટમેન આવી તેના હાથમાં બે પત્રો મૂકી મયો.

પત્ર વાંચી સત્યેન્દ્રપ્રસાદ રુદન કરવા લાગ્યો. એ પત્રોમાં એક પત્ર કુસુમકાન્તનો લખેલો હતો. તેણે પોતાના પત્રમાં સુશીલાની બધી પ્રશ્નસા કરી હતી. સતીના હૃદયભેદક નિશ્વાસોનો જ જાણે કે એ પત્રમાં આબેહુમ ચિતાર હતો. પત્રની સંખળી હકીકત વાંચી સત્યેન્દ્ર અંતરના આવેગને વશ થઇ રુદન કરવા લાગ્યો. એ દિવસે તેણે કાંઇ ખાધું પણ નહિ. ચિંતામય સ્થિતિમાં બેસી રહી તે રુદનમયી સાધ્વી પત્ની સુશીલા સંબંધીના જ વિચારો કરવા લાગ્યો.

બીજો દિવસે આદિસમાંથી રજા મેળવી સત્યેન્દ્રપ્રસાદ વડોદરા ગયો; કિન્તુ ત્યાં કુસુમકાન્ત સાથે તેની મુલાકાત નહિ થતાં પ્રિયકાન્ત સાથે થઇ.

સત્યેન્દ્રપ્રસાદે પૂછ્યું:—“કુસુમકાન્તલાઇ બરુચ્છી ક્યારે ખાજા આવવાના છે?”

પ્રિયકાન્ત:—પાંચ સાત દિવસ પછી આવશે.

સત્યેન્દ્ર:—ચંદ્રશંકર અહીં છે કે?

પ્રિયકાન્ત:—તેઓ એકા સમયથી પેન્સન મેળવી નાશિક રહેવા ગયા છે.

સત્યેન્દ્ર ચિંતામય સ્થિતિમાં પાછો ચાલ્યો ગયો. પાંચ સાત દિવસ વીતી ગયા પછી પાછો તે કુસુમકાન્તને મળવા માટે આવ્યો. આ સમયે કુસુમકાન્ત સાથે તેની મુલાકાત થઇ. તેની પાસેથી સુ-

શીલા સંબંધીની સખળી હકીકત વિસ્તારથી કહી સંભળાવી તેની પછી પ્રસંસા કરી.

પછીથી સત્યેન્દ્રપ્રસાદ કુસુમકાન્ત, પાસેથી વિદાય થઇ આ-
લોદ નજીક આવેલા જે ગામમાં ભૂંટારાએ રહેતા હતા તે ગામમાં
ગયો. કેટલાક ભૂંટારાએને દેવપ્રસાદે આ ગામમાંથી કેદ પકડેલા
લોકોથી તેમના બીજા બધા સાથીદારો બીજા કોઇ ગામમાં જઇને
જુમાવા હતા. હજી સુધી પેલું બ્રાહ્મણ કુટુંબ આ ગામમાં રહેતું હતું.
એ કુટુંબને મુખે પણ સત્યેન્દ્રપ્રસાદે પોતાની પત્નીની પછી પ્રસંસા
સંભળી. પછીથી સત્યેન્દ્રપ્રસાદે પોતાના ગામમાં જઇ આ સંધળી
હકીકત પોતાની માતા અને ભગિનીને નિવેદન કરી. એ દુઃખપૂર્ણ
તેમજ હૃદયભેદક હકીકત સંભળવામાં આવતાં માતાએ સંજ્ઞાનયને
કહ્યું:—“ભાઈ! તું મ્હાસ ગૃહની બક્ષીને ઘેર લઇ આવ. હવે હું
કાઇનું કહેવું સંભળજાની નથી.”

નિરુપાય બની શય્યા મહાશયે સુશીલાના પ્રાયશ્ચિત્તની વ્યવસ્થા
કરીને કહ્યું:—“બ્રાહ્મણ પંડિતોને થોડું ધણું દાન કરશે એટલે
થયું.”

ગામના કેટલાક અગ્રગણ મૃહસ્થોએ કુસુમકાન્તનો પત્ર વાં-
ચ્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું:—“આવી સ્ત્રી સમાન સતી જી પાસે
પ્રાયશ્ચિત્ત શામાટે કરાવવું જોઇએ?”

વિના વિલંબે પત્નીને તેડી લાવવાને માટે સત્યેન્દ્રપ્રસાદ ના-
શિક તરફ રવાના થયો.

ભાદ્રમાસ હતો. મેઘાચ્છાદ આકાશ ધીમે ધીમે સ્વચ્છ થતું
હતું. ચંદ્રશંકર પ્રાતઃપૂજાથી નિવૃત્ત થઈ ભગવદ્ગીતાનો પાઠ કરતા
હતા. પાર્વતી તેમની પાસે જ બેઠી હતી. એવામાં નોકરે આવીને

ખચર આપી કે, એક માણસ તેમને મળવા માટે આવ્યો છે.

આ સમયે સુશીલા શાન્તિલતાની સાથે સ્નાનાદિ કરી દેવદર્શન કરવા ગઇ હતી. શાન્તિલતા હવે બહોળા સખ્ય પોતાના આશ્રમમાં જ પસાર કરતી હતી. દિવસમાં એક વખત આવીને તે કુસુમને અભ્યાસ કરાવી જતી હતી. શાન્તિલતા વારંવાર એમ વિચારતી હતી કે:—“વિધાતાએ અમારુ બન્ને બહેનોનું જીવન એક સરખું બંધ્યું છે કે શું? જો કુસુમ કુમારિકા જ રહેશે તો વૃદ્ધ પિતા માતા એ અસહ્ય દુઃખ કેવી રીતે સહન કરી શકશે?” પરંતુ ચિંતા કરવાથી શો લાભ હતો? જગતમાં માત્ર ધર્મરચ્છા જ પૂર્ણ થાય છે. શાન્તિલતાએ વિચાર્યું:—“ધર્મર પ્રેમસ્વરૂપ છે. જગતમાં પવિત્ર પ્રેમનાં જ દૃષ્ટાંતો જોવામાં આવે છે એ પ્રેમ ધર્મર કિંવા ભગવત પ્રેમનો અંશ જ છે. પ્રકૃતિ રાજ્યમાં સર્વત્ર તેનો વિકાસ થયેલો છે. કુસુમના અંતરનો પ્રેમ પણ ભગવત પ્રેમનો જ અંશ છે એ માટે બિલ્કુલ સંદેહ નથી; કિન્તુ કુસુમ જેવી રીતે પોતાનું જીવન પસાર કરવાને ઇચ્છે છે તેવા પ્રકારનું તેને શિક્ષણ આપવાની જરૂર છે. એણે રીતિ અનુસાર શિક્ષણ મેળવ્યું નથી. જ્ઞાનથી જ ભક્તિ અને કર્તવ્યનો પાયો દૃઢ થાય છે. એને સંસ્કૃત શિક્ષણ આપવાની અતિ આવશ્યકતા છે.” આમ વિચારીને જ શાન્તિલતા હ્રમ્બેશાં ઘેર આવીને કુસુમને શિક્ષણ આપી જતી હતી.

પોતાને ઘણા માણસ મળવા આવ્યું છે એવા સમાચાર મળતાં જ ચંદ્રશંકર પોતાના બેઠકખાનામાં ગયા. સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાથે તેમની મુલાકાત થઇ. વાતચિત કરતાં તેઓ જાણી શક્યા કે, આવનાર પુરુષ સુશીલાનો સ્વામી છે. તેઓ સત્યેન્દ્રપ્રસાદને વિશેષ સંમાન આપી તેને પોતાની પત્ની પાસે લઇ ગયા. સત્યેન્દ્રપ્રસાદે

પાર્વતી તેમજ ચંદ્રસંકરને પ્રજ્ઞામ કરી પોતાના આગમનનું કારણ તેમને નિવેદન કર્યું. તેમણે તરત જ આ સમાચાર શાન્તિલતા અને સુશીલાને પહોંચાડવા માટે માથુસ મોકલ્યો.

કુસુમ અત્યંત સુધી પિતાની પાસે ભગવદ્ગીતાના કર્મયોગની વ્યાખ્યા સાંભળતી હતી. એ સંબંધીનો જ તે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યા કરતી હતી. તે હવે સત્યેન્દ્રપ્રસાદને માટે રસોઇ બનાવવાને રસોડામાં ગઇ.

સમાચાર મળનાં જ શાન્તિલતા સુશીલાની સાથે આવી પહોંચી. પ્રમોદકિશોર નિશાળે ગયો હતો. સત્યેન્દ્રપ્રસાદ વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં એક ઠોકણે બેસી રહ્યો હતો. કાની પ્રતિક્ષાથી તેનો પ્રાણ ક્ષણે ક્ષણે અધીર બની જતો હતો ? સુશીલા એકલી જ તેની પાસે આવી પહોંચી.

સુશીલાને જોઇ સત્યેન્દ્ર આશ્ચર્યચકિત બની ગયો. આ શું એ જ સુશીલા છે ? એક વર્ષ પૂર્ણ થયું નથી એટલામાં જ સુશીલામાં કેટલું બધું પરિવર્તન થઇ ગયું હતું ? મનુષ્યની સ્થિતિ પણ પરિવર્તનકારિણી જ થાય છે. સુશીલાનાં તેજોભય નેત્રોની ચંચળતા દૂર થઇ ગંભીરતાએ ત્યાં સ્થળ લીધું હતું જે મુખ પૂર્વે યૌવનતા આગમનથી ઉત્તેજિત જોવામાં આવતું હતું તે હમણાં પ્રેક્ષકના અંતરમાં ભક્તિભાવ ઉપજાવતું હતું. સુશીલા આજે યોગિની જેવી જણાતી હતી. સત્યેન્દ્રપ્રસાદના અંતરમાં એક ક્ષણને માટે એવી કલ્પના ઉપજી કે, સ્વર્ગની કોઇ દેવી તો સુશીલાનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને આ પૃથિવી ઉપર નહિ આવી હોય !

બન્ને જણાં ઘણા સમય સુધી મૌન ધારણ કરી રહ્યાં. પશ્ચાત્તાપથી સત્યેન્દ્રપ્રસાદનું હૃદય બળી જતું હતું. તે રુદન કરતો કરતો

૨૪૪ અંમના કે દેવાંમના?

સુશીલાના ચરણોમાં પડી જવા લાગ્યો; કિન્તુ સુશીલાએ સત્વર તેના ખજે હાથ ઝાલી તેને ઉભો રાખ્યો. હૃદયના પ્રખળ આવેશથી સત્યેન્દ્રપ્રસાદનો કંઠ રુંધાઇ ગયો હતો. તે કંઈ જોશી શક્યો નહિ. તેનાં નેત્રોમાંથી સતત અશ્રુપ્રવાહ પ્રવાહિત થવા લાગ્યો.

થોડા સમય પછી કાંઈક અંશે આત્મસંવરણ કરીને સત્યેન્દ્રપ્રસાદે મદમદ કંઠે કહ્યું:—“ સુશીલા ! મ્હને ક્ષમા આપ. ”

“ સ્વામિન ! હું તો માત્ર આપની દાસી છું. આપને ક્ષમા આપવાનો અધિકાર મ્હને નથી. વળી આપે એવો તે શો અપરાધ કર્યો છે કે જેથી આપ ક્ષમા માગે છો ? ” સુશીલાએ અંતરોદ્ગાર કાઢ્યો.

“ સુશીલા ! જીવનાધિકે ! મ્હારા અપરાધની ક્ષમા થઇ શકે તેમ નથી. મ્હેં ત્હારા જેવી સતી સાખી પત્નીને નિષ્કુરતાથી ધણી દુઃખી કરી છે. તને દુઃખી કરી હું મહાપાપી થયો છું. ” સત્યેન્દ્રપ્રસાદે પશ્ચાત્તાપસૂચક વચનો ઉચ્ચાર્યા.

“ ના ના-પ્રભુ ! એમાં આપનો કાંઈ દોષ નથી. બાગ્યદેવીની ભયંકરતાથી જ મ્હારે દુઃખ વેઠવું પડ્યું છે તેને આપ શું કરો ? મ્હારી દષ્ટિમાં આપ દોષિત કે ગુન્હેગાર નથી; પરંતુ સાક્ષાત દેવતા છો. ” સુશીલાએ પોતાના સતીત્વ અને પતિભક્તિનો પરિચય આપ્યો.

ખીજે જ દિવસે સત્યેન્દ્રપ્રસાદે સુશીલાને લઇ ઘેર જવાનું નક્કી કર્યું. આજે પાર્વતી, કુસુમ, ચંદ્રશંકર વગેરેના શોકની સીમા નહોતી; કેમકે સુશીલાએ પોતાના માયાળુ અને મદ્ય વ્યવહારથી તેમની સૌની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી; તેથી સુશીલાનો વિયોગ તેમને માટે દુઃખજનક થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? જતાં સુશીલાના

દુઃખમય જીવનની અંધકારમયી રાત્રિનો અંત આવ્યો છે અને તેના સૌભાગ્યસૂર્યનો ઉદય થયો છે એ જ માત્ર તેમના દુઃખની સાન્નિહતી.

નારી ક્ષમારૂપિણી છે; તેથી જ ક્ષમાની નારી સ્વરૂપે કલ્પના કરવામાં આવી છે. આપણે પુણ્યભૂમિ ભારતમાં જ આ ક્ષમાનો આદર્શ જોઈ શકીએ છીએ. ભારતના પ્રત્યેક ગૃહમાં આ આદર્શ આન્તરૂપે પ્રતિષ્ઠિત થાયો એ જ પ્રાર્થના છે.

જે પતિએ રસ્તાની પૂજની માફક ત્યાગ કર્યો હતો, જેણે અપમાન કરી પોતાની સતી સાખી પત્નીને ધરમાંથી કાઢી મૂકી હતી એ જ સ્વામીનાં સુખશાન્તિને માટે સુશીલાએ પોતાની સમસ્ત આત્મસર્વાદા અને આત્માભિમાન આદિનું વિસર્જન કર્યું. આ દૃશ્ય માત્ર આપણુ પરમપુનિત ભારતવર્ષમાં જ સંભવે છે. કેમ કે હિન્દુ સાંપ્રદાયના હિન્દુ નારીનો પતિ જ એક માત્ર દેવતા છે. સ્વામીનો પરિચય કરી હિન્દુ નારી અન્ય દેવતાની કલ્પના સુધ્ધાં કરી શકતી નથી. પતિ ગમે એવો હોય તો પણ તે હિન્દુનારીનો દેવતા છે. હિન્દુનારીની પતિ એક માત્ર પતિ જ છે.

સુશીલા પોતાનું હૃદયિત ધન પ્રાપ્ત કરીને આનંદસાગરમાં તરવા લાગી; હિન્દુ આદર્શ દિવસ સુધી જેમણે તેને આશ્રય આપ્યો હતો, જેમની સ્તિગ્ધ શીતળ જાયામાં રહી તે સંવર્ણ દુઃખ સહન કરવાને સમર્થ થઈ હતી તેમનો લાગ કરી જતી વખતે સુશીલાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

પાર્કલીએ સુશીલાને પોતાના ખાળામાં બેસાડી, તેના મસ્તક ઉપર અશ્રુવૃષ્ટિ વર્ષાવતાં વર્ષાવતાં કહ્યું:—“ સુશીલા ! જા બહેન ! તન, મન અને જીવન સમર્પણ કરીને સ્વામીસેવા કરજે. સ્વામીસેવા

કર્મથી પરમકૃપાળુ પરમાત્મા ત્હારા ઉપર સંતુષ્ટ થશે. સ્વામીસેવા આગળ સ્વર્ગની તુલના પણ થઇ શકતી નથી.”

શાન્તિભક્તાએ કહ્યું:—“ સુશીલા ! નિરંતર ધર્મનું રક્ષણ કરજો. સુખ દુઃખમાં ધર્મદેવતા જ મનુષ્યના સહાયકાર છે. ”

આ સમયે સત્યેન્દ્રપ્રસાદે એ ઠેકાણે આવીને પાર્વતીના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા.

પાર્વતીએ કહ્યું:—“ મ્હારી સુશીલાને વારંવાર બોધ કરું તેમ કરજો. પ્રસંગાનુસાર તેને અહીં મોકલતા રહેજો. દયાળુ દીનાનાથ તમારા ઉભયના સંસારને સુખમય કરી તમને સ્વર્ગીય સુખનો અનુભવ કરાવે. ”

સત્યેન્દ્ર:—એ તમારી જ છે. તમે બ્યારે કખશો ત્યારે તે અહિં આવશે. ”

સુશીલાએ પોતાના સદય અને સ્નેહપૂર્ણ વર્તનથી સર્વનો સ્નેહ સંપાદન કર્યો હતો. પ્રમોદકિશોર તો સુશીલાના સ્નેહને ધણો વશ થઇ ગયો હતો. તે સુશીલાનો ત્યાગ કરવાને ઇચ્છતો નહોતો. વળી કુસુમ અને સુશીલાનો જીવ પણ એક થઇ ગયો હતો.

કુસુમ સુશીલાને લઇને પોતાના ખેડકખાનામાં ગઇ, અને તેણે ખેડકખાનાનાં દ્વાર બંધ કરી દીધાં. બન્ને જણીઓએ એકાન્તમાં ઘણા સમય સુધી વાતચિત કર્યા કરી, તથા બન્ને જણીઓએ રહન પણ કર્યું. અંતે બન્ને જણીઓ એક બીજાને દર અઠવાડીએ પત્ર લખવા કબૂલ થઇ. ત્યાર પછી બન્ને બહાર નીકળી અને સર્વના સ્નેહ આશીર્વાદ સ્વીકારી સંજળનથને સુશીલા સ્વામી સાથે વિદાય થઇ.

પ્રકરણ ૪૩ મું.—આત્મત્યાગ કે પરીપક્ષાર ?

શરતનો પૂર્ણચંદ્ર આટલો બધો હસી કેમ રહ્યો છે ? અહાહા ! કેવું મનોહર તેનું શોભા સૌન્દર્ય છે ! વસુધરા પણ તેજસ્વિની બની ગઈ છે. ચોતરફ જાણે કે આનંદના તરંગો ઉછળી રહ્યા છે. હે ચંદ્રદેવ ! તમે આટલું બધું શોભા સૌન્દર્ય ક્યાંથી મેળવ્યું ? કાણે તમને આટલું બધું માધુર્ય અર્પણ કર્યું ? મસ્તક ઉપર પ્રચંડ તાપ-વિશિષ્ટ અગ્નિમય મૂર્તિ જોઈ છે કે ? એ માર્તંડદેવે જ ચંદ્રદેવને આટલું બધું સૌન્દર્ય આપ્યું છે; નહિ તો ચંદ્ર પોતે તો અંધકાર-મય છે. એના મૂળમાં શક્તિ જ છે.

જ્ઞાનનાં ઉજવળ તમ કિરણોથી પ્રકાશિત ન હોય તો કેમ અંધકારમય હોય છે; કિન્તુ સર્વનું મૂળ ભક્તિકપિણી શક્તિ જ છે. એ શક્તિ સ્વરૂપને નમસ્કાર છે.

કુસુમકાન્ત લગ્નથી પાછો વડોદરા આવી જન્મભૂમિની સેવા કર્યા કરતો હતો. સતત પરિશ્રમના પરિણામે તેની પ્રકૃતિ બગડી હતી. ડોક્ટરે થોડા દિવસ સુધી તેને વિશ્રાંતિ લેવાની સૂચના કરી હતી નહિ તો લયંકર હૃદયરોગ થવાનું જણાવ્યું હતું; પરંતુ ડોક્ટરની સૂચના તરફ તેનું બિલકુલ લક્ષ્ય નહોતું. કર્તવ્યશૂન્ય થવું એ તેના સ્વભાવવિરુદ્ધ હતું. તેની છાતીમાં વારંવાર વેદના થવી હોવા છતાં તે કર્તવ્ય કાર્યોમાંથી વિરામ મેળવતો નહોતો.

આવો પ્રકાર જોઈ ત્રિયકાન્ત ઘણો ચિંતાતુર બની ગયો. મિત્રના સ્વાસ્થ્ય માટે તે વિશેષ સાવધાનતા રાખવા લાગ્યો. હમણાં તેનાં પુરતકાએ પણ થોડા સમયને માટે વિશ્રાંતિ મેળવી.

આશ્વિન માસનો અંત આવ્યો હતો. સપ્તમીય નિર્મળ ગંગા મનુષ્યના ભાગ્યદોષથી આવે બનવટથી આનંદજ થયેલું હતું. દી-

પોત્તસવી સમીપ આવી પહોંચી હતી.

આને પ્રભાતકાળથી સંધ્યાકાળ સુધી સૂર્યદેવ વાદળાંઓમાં છુપાઈ રહ્યા હતા. સંધ્યાકાળથી જ થોડી થોડી વૃષ્ટિ થવા લાગી હતી.

આને રાત્રે કોઈ આત્મીયને ત્યાં પ્રિયકાન્તને નિમંત્રણ હતું. નિરુપાયે જ તેણે નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું હતું, નહિ તો નિમંત્રણ સ્વીકારવાની તેની સહજ પથ્ય ઇચ્છા નહોતી. સંધ્યાકાળ પછી, નિમંત્રણ ઉપર જતી વખતે તેણે કુસુમકાન્તને કહ્યું:—“આને હવે બહાર જઈશ નહિ. ધણો ઠંડો વાયુ ફુંકાય છે. તું આને બહેલો મુઠ જાને.”

આમ કહી તે એક મૃદસ્થની સાથે ચાલ્યો ગયો. એ મૃદસ્થ પ્રિયકાન્તની નવી માતાનો નિકટનો સંબંધી હતો.

રાત્રે લગલગ અગીઆર વાગ્યે પ્રિયકાન્ત આશ્રમમાં પાછો આવ્યો. રસ્તે આવતાં આવતાં તેણે વિચાર્યું:—“કુસુમકાન્ત કદાચ ઉઠી ગયો હશે.” છતાં ખાતરી કરવાના હેતુથી શયનમંદિરમાં જતાં જ તેણે બેચું કે, કુસુમકાન્ત ત્યાં નહોતો. શયનમંદિરમાં બેસીને પ્રિયકાન્ત વિવિધ પ્રકારની ચિંતા કરવા લાગ્યો. આશ્રમમાં સર્વત્ર તેણે કુસુમકાન્તની શોધ કરી; કિન્તુ તેનો પત્તો ન જ લાગ્યો. પાછો તે શયનમંદિરમાં બેસી ચિંતા કર્યાં કરતો હતો એવામાં કુસુમકાન્ત આવી પહોંચ્યો. તેનાં સમજાં વસ્ત્રો સંપૂર્ણ ભીંજાઈ ગયાં હતાં.

પ્રિયકાન્તે અતિશય આશ્ચર્ય પામીને વિરક્તિમય ક્વચરે કહ્યું:—“અત્યારે તું ક્યાં ગયો હતો? ત્હારાં કપડાં ક્યાં ભીંજાયાં?”

કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“સંધ્યાકાળ પછી હું જરૂરના કાર્યથી એક સ્થાને ગયો હતો. રસ્તે આવતાં મહેં બેચું કે, હલકી જાતનો

એક માણસ મરવા પડ્યો હતો. એક પિંદુ જળને માટે તે આર્તનાદ કર્યા કરતો હતો. ”

ત્રિયકાન્ત:—પછી ?

કુસુમકાન્ત:—તેની પાસે રહી અત્યાર સુધી મહેં તેની સેવા સમુપા કરી. એ માણસનું મૃત્યુ નિયંત્ર્યાથી સરકારી માણસો તેને ઉપાડી ગયા છે.

ત્રિયકાન્ત:—તહારાં કપડાં કેવી રીતે લીંબ્યાં ?

કુસુમકાન્ત:—એક સપ્ત આપડું પડ્યું હતું એ તું નથી જાણતો કે ? એ દીન દરિદ્ર અનાથ માણસ એક બાંગી તૂટી ઝુંપડીમાં રહેતો હતો. એ ઝુંપડીની છાપરીનો ફટલોક બાગ ખુલ્લો હોવાથી ઝુંપડીમાં પણ જળ પડતું હતું. હું આત્મરક્ષણ કરી શકું એવું એક પણ સાધન મહારી પાસે નહોતું; કેમકે મહારી છત્રી મહેં તેના ઉપર ધરી રાખી હતી.

ત્રિયકાન્ત:—એ આપડું પગાને તો લગભગ બે કલાક થઈ ગયા છે. શું તહેં ત્યારથી લીંબયલાં કપડાં પહેરી રાખ્યાં છે ?

કુસુમકાન્ત:—હું શું કરું ? એ માણસ મરવાની અણી ઉપર હોવાથી એવા સમયે હું તેનો ત્યાગ કરી આશ્રમમાં કેવી રીતે આવી શકું ?

ત્રિયકાન્ત શાન્ત રહ્યો. તેણે વિચાર્યું કે, કુસુમકાન્તના આજના કાર્યથી તેનું સ્વાસ્થ્ય વિશેષ બગડ્યા સિવાય રહેશે નહિ. અંતે તેણે સ્વગત કહ્યું:—“ ઇશ્વરે જેને કર્મક્ષેત્રમાં બોલાવી ડીધો છે તેનું શરીરરક્ષણ તેઓ જ કરી શકે તેમ છે; તથાપિ મહારે એક મિત્ર તરીકેનું મહારું કર્તવ્ય બજાવવું જોઈએ. ”

પછીથી બન્ને મિત્રો સહ મયા. સહ રહ્યા પછી પ્રિયકાન્તે કહ્યું:—“ભાઈ ! શરીરને સાચવવાના કાર્યમાં તું આટલો બધો બે-દરકાર કેમ રહે છે ? બે તું હમ્મેશાં આમ જ કરીશ તો તારું શરીર કેટલા દિવસ સુધી ટકશે ?

કુસુમકાન્ત:—બે માતૃદેવીના કાર્યમાં આ જીવનનો અંત આવે તો એના જેવું મહત્ત્વ સૌભાગ્ય બીજું કયું હોઈ શકે ?

બીજો કોઈ ઉત્તર નહિ જડી આવ્યાથી પ્રિયકાન્તે કહ્યું:—
“કુસુમને માટે તો તારે તારા શરીરનું રક્ષણ કરવું જ બેઝમ્મે.”

કુસુમકાન્ત:—ભાઈ ! હવે ઉઘી બ. લગભગ બાર વાગ્યા છે. આ વાક્ય તરફ દુર્લક્ષ્ય કરીને કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“બે સાંજના, સાંધવી નારીનો ત્યાગ કરવો એ બીષણ અપરાધ છે એવું આપણા શાસ્ત્રકારો જણાવી ગયા છે. ઇશ્વરના વિધાનનું ઉલ્લંઘન કોઈ કરી શકતું નથી.

આવા પ્રકારના વિરુદ્ધ તર્કથી કુસુમકાન્ત ધીમે ધીમે વિરક્ત બની જતો હતો. તેણે અકળાઈ જઈને કહ્યું:—“તારે આજ મહને ઉઘવા દેવો નથી કે શું ? હું તને વિનંતિ કરીને કહું છું કે તું હવે ચૂપ રહે.”

પ્રિયકાન્ત ચૂપ રહ્યો. કુસુમકાન્ત ઘણો થાકી ગયેલો હોવાથી તે સત્તર નિદ્રાધીન થઈ ગયો; પરંતુ પ્રિયકાન્તનાં નેત્રોમાં શીઘ્ર નિદ્રા આવી નહિ; તેણે ઉંચી દષ્ટિ કરી, પોતાના બન્ને હાથ બેડી પ્રાર્થના કરી કે:—“હે પ્રભો ! કુસુમકાન્તનો બે કાંઈ અપરાધ થયો હોય તો क्षમા કરશે, અને સકળ સંકટોમાંથી તમે તેનું સંરક્ષણ કરજો.”

હજી શયન-મંદિરનો દીપક હોવાની નાંખ્યો નહોતો. ઉપર

પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી પ્રિયકાન્તે બાંધુના સુંદર વદન તરફ એક વખત જોયું. પછી તે પોતાના મનમાં ને મનમાં ચિંતા કરવા લાગ્યો:—“આ મોહન સૌન્દર્યરાશીથી હું દિવસે દિવસે વિશેષ મુગ્ધ બની જઈ છું. આ મોહ છે કે શાન્તિ? હું તો કાંઈ સમજી શકતો નથી. આનો ત્યાગ થાય તો હું બચી શકું તેમ નથી. ક્ષણે ક્ષણે મ્હને એમ લાગે છે કે, આ અમૃતમય મૂર્તિને કોઈ મ્હારી પાસેથી લઈ જાય છે. એવું એક સ્થાન છે કે જ્યાં મૃત્યુ પછી અમરત્વ મેળવી શકાય છે. એ સ્થળે રોગ નથી, શોક નથી—વિયોગ નથી. એ સ્થાને વૃદ્ધાવસ્થા નથી, મૃત્યુ નથી;—માત્ર આનંદ, શાન્તિ અને મિલ્લન છે; પરંતુ આ પૃથિવીના દીર્ઘ વિયોગના દિવસો હું કેવી રીતે સહન કરી શકીશ? એ કલ્પના પણ મ્હારે માટે અસંભવ યથા પડે છે. આ કદાચ મોહ હોય તો પણ હું આ મોહનો ત્યાગ કરી શકું તેમ નથી. આ સુંદર પરમ પવિત્ર મુખનું દર્શન કરીને હું એ સુંદર અને પવિત્ર સિવસ્વરૂપના ધ્યાનમાં મગ્ન થઈશ.” આમ કહી પ્રિયકાન્ત કુસુમકાન્ત પાસે એસી બેઠવત્ ધ્યાન ધરવા લાગ્યો.

પ્રિયકાન્તનો બાવ સહેલાઈથી સમજવાની શક્તિ કોઈનામાં નહોતી. તે આ વિચિત્ર વિશ્વપટમાં પોતાને છુપાવી રાખવાનો જ પ્રયત્ન કર્યા કરતો હતો. જ્યારે ગંભીર રાત્રે અનંત જગત્ સુપ્ત અને નિસ્તબ્ધ થઈ જતું ત્યારે પ્રિયકાન્ત બ્રહ્મધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈ રહેતો હતો. લોક એમજ સમજતા હતા કે, તે પણ ઉઘ્યા કરે છે. અતિ ઉચ્ચ ધર્મતત્ત્વમાં દિન પ્રતિદિન તે અગ્રેસર થતો હતો; કિન્તુ બાંધુઓની સાથે એ સંબંધી તે વિશેષ ચર્ચા કરતો નહિ. તેનો પ્રાણ શાન્ત પ્રેમથી પરિપૂર્ણ હતો; એ જાહિર કરવાને તે ઇચ્છતો નહોતો. કુસુમકાન્તને તે કેટલો બધો મ્હાય છે એ પણ કોઈ

જાણે એમ તે ઇચ્છતો નહોતો; છતાં તીક્ષ્ણબુદ્ધિસંપન્ન ભાવગ્રાહી કુસુમકાન્ત પાસે કાંઈ અવિદિત નહોતું. તે જાણતો હતો કે, પ્રિયકાન્ત આ મૃત્યુલોકમાં દેવતા છે.”

બીજે દિવસે જ કુસુમકાન્તને સપ્ત તાવ આવ્યો.

પ્રકરણ ૪૪ મું.—પંડિત મહાશયનો ગૃહસંસાર.

કુસુમકાન્ત સપ્ત તાવ આવ્યાથી શય્યાવશ થયો હતો. પ્રિયકાન્ત સિવાય બીજા પણ એ ત્રણ બંધુઓ તેની પાસે હાજર હતા. એવામાં કુસુમકાન્તના નામનો એક પત્ર પોષ્ટમેન આવી આપી ગયો. પ્રિયકાન્ત એ પત્ર ઉઘાડી વાંચવા લાગ્યો. એ પત્ર આમોદન પંડિત મહાશયનો હતો. તેમણે લખ્યું હતું કે:—

“પરમ સ્નેહી બંધુશ્રી,

વિં વિં કે, ઘણા દિવસથી આપના કુશળ વર્તમાનના સમાચાર જાણી શક્યો નથી તેથી અપાર દુઃખિત છું. વચ્ચે વચ્ચે શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિના મંગળ સમાચાર જણાવવાની કૃપા કરશે. વિધવાવિવાહ સંબંધી આપે જે વાસ્તવિક અને સર્વથા સત્ય હકીકત કહી હતી, એ સંબંધી સંપૂર્ણ વિચાર કરી તેનું તારતમ્ય હું સમજી શક્યો છું. આપ અહીંથી ગયા ત્યાર પછી થોડા જ દિવસે મ્હારી ભગિનીનું કોલેરાના લયંકર રોગથી મૃત્યુ થયું છે. મ્હારી બાણી કિશોરીનો પુનર્વિવાહ કરવાનો મ્હેં મ્હારા મન સાથે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે. જો આપ એને માટે કોઈ સુયોગ્ય પાત્ર શોધી કાઢશે તો હું આપનો ઘણો આભારી થઈશ. એ સંબંધી આપની સાથે આવેલા આપના મિત્રને પણ આપ લક્ષ્ણ-

મણુ કરશે. એજ વિનંતિ.

લિ. શુભેચ્છક.

હરિશંકર પંડિતના સ્નેહવંદન. ”

કુસુમકાન્તે પોતાના એક સ્નેહી પાસે આ પત્રનો પ્રત્યુત્તર લખાવ્યો કે:—“શ્રીમાન્ માન્યવર પંડિત મહાશય !

સવિનય વિનંતિ કે, કુસુમકાન્તભાઇના નામ ઉપર આપે જે પત્ર લખ્યો છે તે પ્રાપ્ત થયો છે. હમણાં તેઓ બિમાર છે. અમે તેમને માટે અસ્થિર બની ગયા છીએ. આપે જે કાર્ય લખ્યું છે એ કાર્ય સંબંધીનો પ્રયત્ન હમણાં અમારાથી થઇ શકે તેમ નથી. એ માટે અમે દુઃખિત છીએ. યથા સમયે વિશેષ હકીકત જણાવીશું. એજ.

લી. કૃપાબિલાપી.

સત્યપ્રસાદ શર્માના ભક્તિવંદન. ”

કુસુમકાન્તે વિચાર્યું હતું કે, સત્યપ્રસાદ પંડિત મહાશયને અનુકૂળ પત્ર લખશે, કિન્તુ તેણે ઉપર પ્રમાણે પત્ર લખ્યો તેથી તે મનમાંને મનમાં થોડો નારાજ થયો.

હવે આ સ્થળે પંડિત મહાશયની આર્થિક સ્થિતિનો પાકકાને થોડો ધણો પરિચય કચવવાની આવશ્યકતા છે. તેઓ અધ્યાપક પંડિત હતા. પોતાના ગામના અને આજુબાજુના ગામના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પાસે કાંઈ પંડિત મહાશયનો પ્રતાપ રામાન્ય નહોતો; કિન્તુ ઘરમાં તેમનો કાંઈ પ્રતાપ કિંવા અભિમાનાદિ નહોતું. જો તેમની ગૃહિણીને એક વીરનારીની ઉપમા આપીએ તો એ ઉપમા સર્વાંશે તેને યોગ્ય હતી. ઘરનાં સઘળાં માણસો અને વિદ્યાર્થીઓ એ વીરનારીનો નિરંતર ભય રાખતાં હતાં.

કચિત્ તે રણચણ્ડીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી પાડોશરૂપી રણ-
ત્રેત્રમાં ઉપસ્થિત થતી હતી, અને પોતાનાં વાગ્યાણોથી આડોશ
પાડોશનાં માણસોને અસ્થિર બનાવી દેતી હતી. સ્વામી પણ પો-
તાના શાસનમાંથી બહાર ન જતા રહે એ માટે તે હંમેશાં સાવ-
ધાનતા રાખતી હતી પંડિત મહાશય કાંઈ કહેતા તો તે રીસ
ચઢાવીને રડ્યા કરતી હતી, અને વારંવાર પોતાના ભાગ્યની નિંદા
કરતી હતી; તેથી ભયને લીધે પંડિત મહાશય પોતાની ગૃહિણીને
કાંઈ કહેતા નહોતા.

કિશોરીના માતા તેમની સગી બહેન હતી. પતિના મૃત્યુ પછી
એક મહિને તેણે પોતાની પુત્રીસહ ભાષને સાં આશ્રય સ્વીકાર્યો
હતો. જા કે શ્વસુરપક્ષમાં કિશોરીના પિતાની થોડી ઘણી સંપત્તિ
હતી; પરંતુ ભગિનીને ત્યાં રહેવાની ઇચ્છા નહિ હોવાથી પંડિત
મહાશયે એ સંપત્તિ વેચી નાખી જે રકમ ઉપજી હતી તે ભગિ-
નીના નામ ઉપર એક પ્રતિષ્ઠિત બેન્કમાં બ્યાજે મૂકી હતી. પછીથી
પાંચ વર્ષની નાની ઉંમરમાં જ ભાગ્યદેવીની ભયંકરતાને પરિણામે
કિશોરી પણ વિધવા થઈ હતી.

ભાષને ત્યાં કિશોરીની માતાને બિહકુલ શાન્તિ નહોતી. ભા-
બીના ઉપદ્રવથી તે નિરંતર અસ્થિર રહેતી હતી. નજીવા કારણને
લીધે પણ કેટલીક વખત તેને ઘણું અપમાન વેઠવું પડતું હતું. એ
માટે પંડિત મહાશય ઘણા નારાજ હતા; કિન્તુ તેઓ પોતાની
વીરપત્નીને કાંઈ કહી શકતા નહિ. એકાન્તમાં તેઓ ભગિનીનું
સાંત્વન કરતા હતા.

કિશોરીના ઉપર પંડિત મહાશયનો આંતરિક સ્નેહ હતો.
કિશોરીના અધકારમય ભવિષ્યનો વિચાર ઉપજતાં તેઓ ઘણા

દુઃખી થતા હતા. કિશોરી ભવિષ્યમાં ઉચ્ચ આદર્શ મેળવી શકે એ હેતુથી તેઓ તેને લક્ષ્યપૂર્વક સંસ્કૃત અને સ્વભાષા ગુજરાતીનું શિક્ષણ આપવા લાગ્યા. કિશોરી પણ ચપલ અને ચાલાક બાળિકા હોવાથી તે સત્વર શિક્ષણ મેળવવા લાગી પછીથી બાર વર્ષની ઉંમરેજ એ અભાગિની માતૃવિયોગિની થઇ. ચિરદુઃખિની કિશોરી બાળે કે અગાધ દુઃખસાગરમાં ડૂબી ગઇ.

કિશોરીના ઉપર તેની મામી ઘણો દ્રેષ કરવા લાગી. નિરંતર તે કિશોરીનું, જેને “અભાગિની” કહીને દુઃખ વધાવવા લાગી. પ્રત્યેક મંગળકાર્યથી એ તેને દૂર રહેવાની આજ્ઞા કરતી હતી. કિશોરી ઉંમર લાયક થવાથી તે પણ હવે આ સંઘળું સમજતી હતી. એ સમજ કે સંસારના સકળ મંગળ કાર્યોથી વિઘાતાએ તેને વિમુખ કરી છે. આ કયા મહાન અપરાધની ભયંકર સજા હતી ? આવી ચિંતા કરીને કિશોરી ઘણી વખત એકાન્તમાં રુદન કર્યા કરતી હતી. કિશોરીના દુઃખથી પંડિત મહાશયનું હૃદય વિદિર્ધ્ય થતું હતું; કિન્તુ કેવી રીતે તેનું સાંત્વન કરવું એ તેઓ વિચારી શકતા નહિ.

આ સંબંધી તેમણે કુસુમકાન્તની સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો, તથા વિચાર્યું કે:—“જો હું કુસુમકાન્તની સલાહ પ્રમાણે નહિ વર્તું તો મ્હારી કિશોરીનું શું થશે ? મ્હારા મૃત્યુપશ્ચાત તે ક્યાં જઇને આશ્રય મેળવશે ? જો કે એનો વિવાહ કર્યાંથી લોકો શ્રેષ્ઠી ઘણી નિંદા તો કરશે; પરંતુ માત્ર નિંદાના ભયને લીધે મ્હારે તેનું સમસ્ત જીવન દુઃખગમ કરવું જોઇએ નહિ. લોકો તો ચાર દિવસ નિંદા કરીને પાછા શાન્ત થઇ જશે” આમ વિચારી, કિશોરીના પુનર્વિવાહ કરી પોતાના ગામમાંજ તેને એક મકાન બંધાવી આપવાનો પંડિત મહાશયે નિશ્ચય કર્યો.

નવું શર બંધાવવા જતાં બહુજ ખર્ચ થાય તેમ હોવાથી તેમણે પોતાના મકાનની પાસે જ કિશોરીના નામથી એક મકાન વેચાણ રાખ્યું; કિન્તુ આ વિષય તેમણે મુમ રાખ્યો. તેમની પત્નીએ એમ સાંભળ્યું કે, તેના સ્વામીએ એક મકાન વેચાણ રાખ્યું છે. પોતાના બાળપણમાં રહેવાને માટે એક નવીન મકાન મારું વિચારી તે બધી આનંદિતા થઇ.

એક દિવસે મકાનના ઓટલા ઉપર બેસીને પંડિત મહાશય કટલાક કામળ પત્રો તપાસતા હતા. એવામાં સત્યપ્રસાદ સ્વર્ગ્યે લખેલો પત્ર પોષ્ટમેનદારા તેમને મળ્યો. એ પત્ર વાંચી, એક ગાદ નિશ્વાસ મૂકી પંડિત મહાશયે સ્વગત કહ્યું:—“હાય ભાગ્ય”

ગૃહિણી પાસે જ બેસીને પુત્રીનું માથું ઓળતી હતી; તેણે અધીરતાથી પૂછ્યું:—“કેમ, શું થયું છે?”

“તું હંમેશાં ત્હારા ભાગ્યની નિંદા કર્યા કરે છે, અને હું એક દિવસે પણ ત્હારા ભાગ્યની નિંદા ન કરી શકું કે?”

ગૃહણિતા રોષનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે કહ્યું:—“અહિં હું એક ગુનામઝીના જેવી પણ નથી કે શું?”

ગૃહણિતા વાક્યનો ઉત્તર નહીં આપતાં પંડિતજીએ કહ્યું:—“કિશોરિ! જળ લાવ જોઇએ.” કિશોરી ત્યાં હાજર નહોતી.

ગૃહણીએ મ્હોં વિકૃત કરીને કહ્યું:—“ક્યાં છે કિશોરી? આખો દિવસ કિશોરી, કિશોરી કહેતાં મ્હોં તો સુકાતું નથી. તમે જ ખુદ લાડ લડાવીને છોકરીને આળસુ બનાવી દો છો.”

પંડિત મહાશય વિરક્ત બની જઇને પોતાના વિદ્યાર્થીઓ પાસે ચાલ્યા ગયા. ગૃહિણી પતિની ચિંતાનું કારણ કળી શકી નહિ. તેને એક પણ અક્ષર લખતાં વાંચતાં આવડતો નહિ હોવાથી તેણે કહ્યું:—“ચંપક! આવેલો કામળ વાંચ જોઇએ.”

તેનો દશ વર્ષનો પુત્ર ચંપક વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો. તેણે પત્ર વાંચીને કહ્યું:—“વડોદરાથી કુસુમકાન્ત નામના જે ભાઈ આવ્યા હતા તેઓ બિમાર છે.”

ગદિણી ચિન્તામય બની ગઈ. તે પુત્રીનું માથું ઝોળી રહી એટલે પુત્રીએ કહ્યું:—“કેમ બા ? તું વારંવાર કિશોરી બહેનનો તિસ્કાર કેમ કરે છે ? એ બિચારી ત્હારું સંબંધનું કામકાજ નથી કરતી કે ? આમ હોવા છતાં તું તેને આજસુ કેમ કહે છે ?”

માતાએ રોપાવેશમાં કહ્યું:—“મ્હારી વાતમાં ત્હારે કહાપણ ટાળવાની કાંઈ જરૂર નથી સમજી?”

પુત્રી:—પણ બહેન હવે રાત્રિ દિવસ રડવા કરે છે; તું એને કાંઈ કહીશ નહિ.

માતા:—મ્હારા કરતાં એના તરફ ત્હારી વિશેષ મમતા છે, કેમ ? મ્હેં તને ન્હાનપણથી ઉછેરી મ્હોટી કરી છે; છતાં તું મ્હાલ ઉપર સરદારી ચલાવે છે !”

આમ કહીને માતાએ પુત્રીના બરડા ઉપર બેસી એક હાથ ઠોક્યો. પુત્રી રડતી રડતી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

પ્રકરણ ૪૫ મું. — કમનસીબ કિશોરી.

કલકલ નિનાદ કરતી કર્ણપ્રિય સંગીત ગાતી ગાતી સરિતા, સમુદ્ર સ્વામીને આલિંગન કરવા માટે પ્રયત્નગતિથી વહેતી ચાલી જતી હતી. સુશીતળ વાયુ ડુંકતો હતો. સરિતાના સ્વચ્છ જળમાં પ્રત્યેક ક્ષણે અનંત તરંગો ઉમળ થઈને પુનઃ અલ્પકાળમાં જ વિલીન થઈ જતા હતા. દુઃખિની આર્યવિધવાઓ સરિતાના આ

સંગીતને રુદનધ્વનિ સમજે છે ત્યારે વિરહિણી વધુઓ આ સંગીતને વિયોગસંગીત સમજે છે.

સરિતાના બાંધેલા ઘાટ ઉપર બેઠું મૂકીને એ ન્હાની બાળિકાઓ સરિતાના સ્વચ્છ જળમાં સ્નાન કરતી હતી. આ બંને બાળિકાઓમાંની એક બાળિકાની અંગકાન્તિ ચંપકના જેવી હતી. એ બાળિકા બીજી કાંઈ નહિ; કિન્તુ હતભાગિની કમનસીબ કિશોરી જ હતી.

થોડા સમય વીત્યા પછી કિશોરીએ પોતાની સંગિનીને કહ્યું:—
“લલિતા! બહેલી ઘેર ચાલ આપણને ઘણો વખત થઈ ગયો છે.”

લલિતા માતા પાસે તિરસ્કૃતા થયેલી પંડિત મહાશયની પુત્રી હતી. તે કિશોરીનાં વાક્ય તરફ લક્ષ્ય આપ્યા શિવાય જળની સાથે રમત કરવા લાગી.

આ બંને બાળિકાઓ બાલ્યાવસ્થાથી એકઠી રમતી હતી; એકઠી જ રહેતી તેથી તેમનામાં એક બીજી ઉપર પ્રેમ ઉપજે એ સ્વાભાવિક છેજ; છતાં આ બંને બાળિકાઓમાં ઘણું પ્રકૃતિગત પાર્થક્ય હતું.

કિશોરી ઘણી ધીર, શાન્ત અને શરમાળ હતી. લજ્જાવતી લનાની માફક તે હમ્મેશાં પોતાની જાતને છુપાવવાનો પ્રયત્ન પોતે જ કરતી હતી. તે મ્હોં ઉઘાડીને કાંઈ કહી શકતી નહિ. ઘણાખરો સમય તેની દષ્ટિ નીચી જ રહેતી હતી. જાણે કે તેનો પ્રાણુ પૃથિવીમાં મળી જવાની ઈચ્છા રાખતો હતો.

લલિતા કાંઈક તેજસ્વિની અને ચંચળા હતી. તે બાર વર્ષની હતી; છતાં હજી બાલ્યાવસ્થાની માફક તેને રમવું ફૂંદવું ઘણું ગમતું હતું. તે કાંઈનો પણ અન્યાય સહન કરી શકતી નહિ ગમે

તે માણસને સત્ય વચનો કહેવામાં તે કદાપિ સંકોચાતી નહિ. તે તેની માતાને પણ કટલીક વખતે યોગ્ય વચનો સંભળાવી દેતી હતી.

કિશોરીનો પ્રાણુ ધણો કામગીર હતો. પારખનું કુખ તેનાથી જોઈ શકાતું નહિ. તેના આ સદ્ગુણને લીધે જ તે પંડિત મહાશયનો અપાર પ્રેમ પ્રાપ્ત કરી શકી હતી.

એ જાને બાળિકાઓને પંડિત મહાશય શિક્ષણ આપતા હતા. કિશોરી જ્યારે પોતાના અબ્યાસમાં જ સંપૂર્ણ લક્ષ્ય આપતી હતી ત્યારે લલિતા પોતાની પાલેલી બિલાડી, ફૂતરું આદિની સાથે રમત રમત કરવાની કલ્પના કર્યા કરતી હતી.

કિશોરીએ કહ્યું:—“જહેન ! હવે આપણે સત્વર ઘેર જવું જોઈએ. હજી રસોઈ બનાવવાની છે.”

આમ કહી તે પાણીમાંથી બહાર નીકળવા લાગી.

લલિતાએ કિશોરીની પાસે આવી પહોંચીને તેનો કમલદામ જોવો હાથ પકડીને કહ્યું:—“થોડો સમય રોકાઈ જાને જહેન !”

આ સમયે એ જાને જળમાં ડૂબી રહેલી બાળિકાઓએ એક બીજીના મુખ તરફ જોઈને એક પ્રકારની અવર્ણનીય શાન્તિ મેળવી.

એકએક કાંઈ વિચાર ઉપજતાં જ લલિતાનું હાસ્યપ્રવૃત્ત મુખ મલિન બની ગયું. ધીમે ધીમે તેણે કહ્યું:—“કિશોરી ! જહેન ! ચારંચાર તું રડે છે કેમ ? તને રડતી જોઈને હું મહારા અશ્રુવેગને અટકાવી શકતી નથી.”

કિશોરીએ એક માઠ નિઃશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—“જહેન ! મહારા માટે આ સમસ્ત સંસાર નિરાનંદમય છે. જે તરફ હું દષ્ટિ કરું છું તે તરફ અંધકાર જ જોઈ શકું છું. મહેને એમજ લાગે છે કે, માતાના સ્વર્ગવાસની સાથે જ મહારા સર્વસ્વનો સંપૂર્ણ વિનાશ થયો છે.”

લલિતા વિશેષ કાંઈ બોલી નહિ. બન્ને જણીએ ચિંતામન મુખે જળમાંથી બહાર નીકળી ઘાટ ઉપર ગઇ, અને વસ્ત્રો બદલી બેઠું બરી તેઓ ઘર તરફ જવા લાગી. લલિતા ત્વરિત ગતિથી આગળ ચાલી ગઇ, અને કિશોરી ઘણે ધીમે ધીમે જવા લાગી.

જ્યારે કિશોરીની માતા અકાળે કરમાઈ ગયેલા પુષ્પના જેવા પોતાની બાળવિધવા દુહિતાને લઇ ભાઈને ત્યાં આવી પહોંચી ત્યારે, તેને બીજે જ દિવસે પંડિત મહાશયની પત્નીએ રસોઇ બનાવવાના કાર્યને રાજીનામું આપી દીધું. આડોશી પાડોશીઓની પાસે તેણે એમ કહેવા માંડ્યું કે, તેનો વાયુરોગ ઘણો ગ્રામ્ય થઈ ગયો છે. અગ્નિની ગરમી તે કાંઈ પણ રીતે સહન કરી શકતી નથી. જો હવે તે રસોઇ બનાવવાને સુલ્હા પાસે બેસશે તો એક પણ દિવસ બચી શકશે નહિ. જાણે કે તેના રસોડામાં મૃત્યુદેવીનો નિષ્કુર દૂત તેના માટે બેસી રહ્યો હતો.

સંસારના સઘળાં કાર્યો કિશોરીની માતાને જ કરવાં પડતાં હતાં. ભાઈને ઘેર આશ્રય મેળવી એક દાણને માટે પણ તે વિશ્રામ મેળવી શકતી નહિ. તે પોતાના ભાગ્યની નિષ્કુરતા કિંવા ભયંકરતાની ચિંતા કરી સઘળ કષ્ટ સહન કરતી હતી. અભાગિની કિશોરીનું આ અંતિમ કિંવા છેલ્લું પ્રકાશરશ્મિ પણ ચિરકાળ માટે અદ્રશ્ય થઈ ગયું.

માતાના મૃત્યુ પશ્ચાત્ કામકાજનો સઘળો ભાર કિશોરીના શિર ઉપર આવી પડ્યો. આ શોકસંતપ્ત અભાગિની બાળવિધવાની ઉંમર આ સમયે માત્ર તેર વર્ષની હતી. તે આટલી ન્હાની ઉંમરની હોવા છતાં તેને સંસારનાં સઘળ કાર્યો સાવધાનતાથી કરવાં પડતાં હતાં. જો કે ઘરમાં એક દાસી અને એક નોકર હતાં;

પરંતુ તેમને સદા ગૃહિણીની આગામાં રહેવું પડતું હતું; તેથી બિચારી કિશોરી જ મહા કષ્ટે સંસારનાં સકળ કાર્યો કરતી હતી.

સ્થિતિ જ સંસારમાં ઉત્તમ શિક્ષક છે. સ્થિતિના ગુણને લીધે જ કિશોરી પોતાની આટલી ન્હાની ઉમ્મરમાં આ સકળ કાર્યો કરતાં શીખી હતી. પરંતુ ખર્ચી દુઃખી થનારી લલિતા હમ્મેશાં બિચારી માફક, કિશોરીનાં કાર્યોમાં યથાશક્તિ સહાયતા કરતી હતી.

કિશોરીને નદીએથી આવતાં વિલંબ થયાથી મામીના ક્રોધનો ધાર રહ્યો નહિ. તે અગ્નિની માફક સળગી ઉઠી તેનાં નેત્રોએ બીજાનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તે નિષ્કુરતાથી ઇચ્છામાં આવે એવાં વચનો ઉચ્ચારીને કિશોરીનો તિરસ્કાર કરવા લાગી.

કિશોરીએ શાન્તિથી પોતાનાં અશ્લુઓમાં ભરાઇ આવેલું અનુજળ સાફ કરતાં કરતાં રસોડામાં જઈ ગરમ પાણી મૂકી દીધું. કિશોરીનો તિરસ્કાર થયાથી લલિતા પોતાની માતા ઉપર ધણી વિરક્ત થઇ; કિન્તુ ભયની ભાવનાથી તે પોતાની માતાને કાંઇ કહી શકી નહિ. તે રસોડામાં જઈ કિશોરીને તેનાં કાર્યોમાં સહાયતા કરવા લાગી.

કાંઇ કાંઇ બોલ્યું નહિ; કિશોરી અને લલિતાએ મળી ખનતી ઉતાવળ કરીને યથાસમયે રસોઇ બનાવી. ચંપકનો વિદ્યાલયમાં જવાનો વખત થયાથી તેણે આવીને ખાવાનું માગ્યું. કિશોરીએ તેને થોડો સમય રાહ બેવાનું કહ્યાથી તે બહાર જઈને ઉભો રહ્યો. આ સમયે તેના એક સહાધ્યયીએ રસ્તે જતાં જતાં કહ્યું:—“ ચંપક ! નિશાળે ચાલ. ”

ચંપકે કહ્યું:—“ તું જા-હું હમણાં આવું છું. ”

આ વાક્ય ગૃહિણીના સાંભળવામાં આવ્યું. તેણે તરતજ --

સોડામાં જઈને કિશોરીને એ ચાર કડોર વચનો સંભળાવી દીધાં. આ સમયે લલિતા ચંપકની થાળી પીરસતી હતી. માતાના આવા દુર્વ્યવહારથી તેનાં નેત્રો લાલચોળ બની ગયાં; પરંતુ આગલે જ દિવસે બરડામાં માર પડેલો હોવાથી તે કાંઈ બોલી નહિ.

ગૃહિણીનાં તિરસ્કારપૂર્ણ વચનો પંડિત મહાશયના સાંભળવામાં આવ્યાં. તેમણે ગૃહિણી પાસે આવીને કહ્યું:—“એ તો બાળક છે. એને સહાયતા કરવાને બદલે તું વટે છે શામાટે?”

આ વાક્ય સાંભળવામાં આવતાં જ ગૃહિણીના રોષની સીમા રહી નહિ. તેણે અભિમાનથી અશ્રુધારાઓ વર્ષાવવા માંડી. શાન્ત બાવ ધારણ કરી રાખીને પંડિત મહાશયે કહ્યું:—“ત્હારો સ્વભાવ જ આવો રીસાળ રહ્યો!” વિશેષ કાંઈ બોલવાથી વિપરિત પરિણામ આવશે એમ નિચારી તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

ગૃહિણી પોતાની જાતે જ કહેવા લાગી:—“કાંઈ કદાપિ આવું કામ કરતું હશે કે? આવી મોંઘવારીમાં એક છોકરીનું પાલન કરવામાં કાંઈ ઓછું ખરચ થાય છે કે? છોકરીને ન્હાનેથી ન્હોટી શું કરવા કરી છે? તે ધરતું કામકાજ પણ ન કરે કે? એ છોકરીને પાળવી એ શું કાંઈ સામાન્ય વાત છે કે? વળી થોડા વખતને માટે તેનો ભાર ઉપાડવાનો હોત તો જાણે કે ડીક છે; પરંતુ આ ભાર તો જીવતાં સુધી ઉપાડવાના છે.”

આ વચનો સાંભળતાં જ કિશોરીનું હૃદય ઘણું દુઃખિત થયું—તેની છાતી ફાટી જવા લાગી. એક દિવસે તે માતા પિતાની કેવી લાડકવાળી પુત્રી હતી! એક દિવસે તેના પિતાને ત્યાં પણ કેટલાં નિરાધાર મનુષ્યોને આહાર મળતો હતો! કિશોરી પોતાના પૂર્વજ-વતનનું સ્મરણ કરી અશ્રુ સારવા લાગી.

સર્વ જમી પરવાર્યાં એટલે કિશોરીએ લલિતાને કહ્યું:—
 “આજે મ્હારે કાંઈ ખાવું નથી. મ્હારું મન ઘણું ખરાબ થઇ ગયું છે.”
 લલિતાએ કહ્યું:—“બહેન ! જો તું નહિ ખાય તો હું પણ
 નહિ ખાઉં !”

કિશોરી શાન્ત રહી. અંતે બન્ને બહેનોએ જમી લીધું; છતાં
 કિશોરીનું વ્યથિત હૃદય શાન્ત ન જ થયું.

બરાબર આ સમયે કુસુમકાન્ત વડોદરામાં પોતાના આશ્રમ-
 માં રોગશય્યામાં સૂઈ રહી, આંખો મીચી વિચારતો હતો કે, “હું
 ભગવાન ! ચિરદુઃખિની આર્યનારીઓનું દુઃખ દૂર કરો !”

પ્રકરણ ૪૬ મું.—સ્પર્શમણિ.

સ્પર્શમણિ સ્વર્ગની શોભા-દેવતાની સંપદ અને કલ્પવૃક્ષનું
 ફળ છે. ઇદ્રાણીના અલકદામને સ્પર્શ કરનાર ભુવન મોહન મુકુટનું
 અમૂલ્ય રતન છે. આ મૃત્યુલોકમાં કોઈએ કદાપિ સ્પર્શમણિનું દર્શન
 કર્યું છે કે ? એનું મનમોહન માધુર્ય કદાચ સ્વપ્નમાં જોવામાં આ-
 ચ્યું હશે, એની કેટલીક અપૂર્વ કથાઓ પ્રાચીન કાવ્યોમાં સાંભળ-
 વામાં આવી હશે; કિન્તુ ચૈતન્યપૂર્ણ સ્થિતિમાં પોતાની દૃષ્ટિથી દ્રા-
 ઇએ તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું છે કે ? રાજસંમાન, ભોગવિલસ પ-
 રિતમાગ કરી રૂપસનાતન માર્ગના લિહુક, જગદુદ્ધાર મંત્રમાં દીક્ષિત
 થયા, તરુણ રઘુનાથે ઇંદ્રના જેવું ઐશ્વર્ય, અપ્સરાના જેવી ભાર્યાનો
 ત્યાગ કરી નવજીવન મેળવ્યું, દસ્યુ રતનાકરે દેવત્વ પ્રાપ્ત કર્યું એ
 એ સઘળું કોના સ્પર્શથી થયું ? જો મૃત્યુલોકમાં સ્પર્શમણિનો
 સ્પર્શ ન સંભવતો હોય તો કોના ગુણથી લોહાએ સુવર્ણત્વ મેળવ-

૨૬૪ અંગના કે દેવાંગના?

વ્યું. આજકાલ આપણા અતિ પવિત્ર ભારતવર્ષમાં પણ સ્પર્શમ-
ણિનો અભાવ નથી. દુઃખિની જન્મભૂમિરૂપિણી માતાના ઝાળામાં
આજે પણ સ્પર્શમણિ બિરાજી શાન્તિથી જન્મભૂમિને પવિત્ર કરે
છે. આ દુર્લભ સંપદને માટે જ ભારત અર્વાચીન કાળમાં પણ
જગતમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાને કાયમ રહી શક્યું છે. આ દુર્લભ સંપદ તે
વિશ્વજનીન પ્રેમ છે હે ભારતવાસીઓ ! આ અમૂલ્ય ધન તમે ક-
દાપિ ગૂમાવશો નહિ.

એક પ્રહર થયો હતો. આશ્રમની ખુદાર ઉભા રહી પ્રિય-
કાન્ત, સત્યપ્રસાદ અને બીજા બે ત્રણ યુવકો વાતચિત કરતા હતા.
એવામાં એક હલકી વર્ણના બિશુક જેવા માણસે આવી, તેમની
પાસે રડી પડીને કહ્યું:—“કુસુમકાન્તભાઈ બિમાર છે કે શું ? એક
વખત તેમનું દર્શન કરવાની મ્હારી ઇચ્છા છે.”

સત્યપ્રસાદે વિરક્તભાવથી કહ્યું:—“તું કાણ છે ? તું તેમની
પાસે જઈને શું કરવાનો છે ? ત્યાં વિશેષ ગરબડ કરવાની ડોક્ટરની
મનાઈ છે.”

સરખી સ્થિતિનાં અને સમાન વર્ણનાં મનુષ્યો પ્રત્યે
સત્યપ્રસાદ નમ્ર અને મિષ્ટ વ્યવહાર રાખતો હતો; છતાં નિમ્ન વર્ણનાં
ગરીબ માણસો તરફ તે કાંઈક તિરસ્કારથી જોતો હતો તેમજ વર્તતો
હતો.

આવનાર માણસે કહ્યું:—“મ્હોટાભાઈ ! એક વખત તેમનું
દર્શન કરવાની મ્હારી પ્રત્ન જા ઇચ્છા છે.”

શાન્ત સ્વભાવના પ્રિયકાન્તે કહ્યું:—“સત્યપ્રસાદ ! એને જવા
દે. કુસુમકાન્ત કાંઈ આપણો એકલાનો નથી—તે જગતનાં સધળાં
મનુષ્યોનો છે.”

સત્યપ્રસાદ સહજ ગર્વિત સ્વભાવનો હોવા છતાં તે પ્રિયકાન્ત ઉપર ઘણી શ્રદ્ધા રાખતો હતો, તેથી તે કાંઈ બે લ્યો નહિ.

સત્યપ્રસાદ અને પ્રિયકાન્ત આંખેલા માણસની સાથે કુસુમકાન્ત પાસે ગયા. કુસુમકાન્ત પાસે જઈ પહોંચ્યા એ માણસે તેના ચરણોમાં ઢળી પડીને ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું:—“ મ્હોટાભાઈ ! આપે મ્હને જીવનદાન દીધું છે. મ્હને પવિત્ર મંત્રથી દીક્ષિત કર્યો છે. આપનો ત્યાગ સ્વીકાર અને ભક્તિબળ મ્હને નવજીવનના માર્ગે લાવ્યાં છે. ”

કુસુમકાન્તે આ માણસને એક વખતે બચાંકર સંકટમાંથી બચાવ્યો હતો. પ્રથમ આ માણસ ઘણો નીચ હતો; પરંતુ કુસુમકાન્તના સદુપદેશથી તે સુધરી ગયો હતો. હવે તે રાત્રિ દિવસ એકાન્તમાં હરિ નામનો જપ જપનો હતો, અને ભિક્ષા માગી પોતાનો જીવનનિર્વાહ ચલાવતો હતો.

સત્યપ્રસાદે સધળી હકીકત જાણવામાં આવતાં કહ્યું:—“ કુસુમકાન્ત ! ભાઈ ! તું પારસમણિ છે. તારા સ્પર્શથી લોહ કાંચન થાય છે. આ અધમને તું એક વખત સ્પર્શ કર. ”

આમ કહી તેણે શ્રદ્ધા તેમજ રનેહથી કુસુમકાન્તને આસિંગન કર્યું.

પ્રિયકાન્ત એક ખુરસી ઉપર બેસી આરીમાંથી બહાર નેઠ રહ્યો હતો રસ્તા ઉપર અનેક લોકોનો અચર જવર ચાલ હતો; છતાં એ લોકો તરફ તેનું લક્ષ્ય નહોતું. તે ચિંતાપૂર્ણ દષ્ટિથી ગગનમંડળ તરફ નેઠ રહ્યો હતો. ગગનમંડળ તરફ નેઠ રહી તેણે સ્વગત કહ્યું:—“ હે પ્રભુ ! તમે મંગળમય છો, અને હું ધુળ કરતાં પણ અધમ છું. શું તમે મનુષ્યોને દુઃખ સહન કરવાને જ ઉત્પન્ન

ક્યાં છે ?” આમ કહી તેણે એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

કુસુમકાન્તનું દર્શન કરવા આવેલા માણસે કહ્યું:—“ ભાઈ ! હું આપના કાંઈ પણ કાર્યમાં સામાન્ય સહાયતા કરી શકીશ પણ મ્હને પોતાને કૃતાર્થ થયો સમજીશ.”

કુસુમકાન્તે તેને પોતાના આશ્રમમાં રહેવાને જ જણાવ્યું. એથી એ માણસ પણ સંતુષ્ટ થયો.

* * * *

કુસુમકાન્તના વ્યાધિએ દિવસે દિવસે લયજનક સ્વરૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું. શહેરના સુપ્રસિદ્ધ ડોક્ટરો અને વૈદ્યો તેની ઇચ્છિત્સા કરતા હતા; કિન્તુ જવર ખિલકુલ ઓછો નહિ થતાં દિવસે દિવસે વધતો જતો હતો.

ડોક્ટરોનાં સલાહ અનુસાર બંધુમંડળે કુસુમકાન્તને માટે સા. અરમતી ઉપર એક બંગલો ભાડે રાખ્યો. એ બંગલાના માલિકે કાંઈ પણ ભાડું લીધા સિવાય ભારતભક્તના ઉપયોગાર્થે પોતાના બંગલો તેને સ્વાધીન કર્યો.

કુસુમકાન્તે દેશને માટે પોતાનું જીવન સમર્પણ કર્યું હતું. દેશવાસીઓ શું અકૃતજ હતા ? ના ના—કુસુમકાન્તને માટે સર્વનું હૃદય અંન મન દુઃખિત થયું હતું. ડોક્ટરો અને વૈદ્યો પોતાનાથી બની શકે એટલા ઉપચારો કરતા હતા. માણસો આવી કુસુમકાન્તની સેવા સુશ્રુષા કરતા હતા. મિત્ર ઇલિજબેથ પણ કુસુમકાન્ત પાસે આવીને રહી હતી.

ડિટ્રિક્ટવ દેવપ્રસાદ પણ અવકાશના સમયે કુસુમકાન્ત પાસે આવી બેસી રહેતો હતો. કુસુમકાન્તની સુંદર મૂર્તિને કૃષ્ણપક્ષની શશિકળાની માફક વ્યાધિના કરાલ આસ્રમાં ક્ષય પામતી જોઈને તે

આકુળ તેમજ ચિંતામગ્ન બની જતો હતો. રાત્રિ દિવસ અસંખ્ય માણસો કુસુમકાન્તની તબિયત જોવાને આવતાં હતાં; કિન્તુ ડૉક્ટરોએ વિશેષ લોકોને એકત્ર થવા દેવાની મનાઇ કરી હતી.

પ્રિયકાન્તે કુસુમકાન્તની ખિમારી સંબંધી ચંદ્રશંકરને એક પત્ર લખ્યો. દુર્ભાગ્યવશતઃ પોષ્ટમેનની ગફલતથી એ પત્ર તેમને પહોંચ્યો નહિ. પ્રિયકાન્તે કુસુમકાન્તની ધર્મલગિની સુશીલાને એક પત્ર લખ્યો.

*

*

*

*

કાર્તિક માસ હતો. દિવસ જોતજોતાંમાં પસાર થઇ જતો હતો. નાશિકક્ષેત્રમાં આવેલા પોતાના આશ્રમમાં શાન્તિવ્રતા વિવિધ કાર્યોમાં ગુંથાયત્રી હતી. રાત્રે આર વાગ્યા સૂંધી તે ઇશ્વરોપાસ કર્યા કરતી હતી. આજ રાત્રે આર વાગી ગયા હતા. નામનો જપ સમાપ્ત થયા પછી શાન્તિવ્રતા એક વખત બહાર ઓટલા ઉપર આવીને ઉભી રહી. ચંદ્રિકા પૂર્ણ તેજથી પ્રકાશી રહી હતી. વસુંધરાદેવીએ ઘણી સુંદરતા ધારણ કરી હતી. શાન્તિવ્રતાએ સ્વગત વિચાર્યું:—“એક વખત આવો ! હે મહારા હૃદયના શાન્તિદાતા દેવ ! એક વખત આવો ! આ આસમાની આકાશ સમુદ્રમાં, ચાંદનીના ઉન્નત તરંગોમાંથી બહાર આવી એક વખત આ દાસીને દર્શન દો. કેટલા લાંબા સમયથી હું આપનું દર્શન કરી શકી નથી ? જ્યારે આવી રીતે અદ્રશ્ય જ રહેતું હતું ત્યારે પછી દાસીને એક વખત શામાટે દર્શન દીધું હતું ? શામાટે આ દાસીને બે દિવસને માટે જ સ્થાન આપ્યું હતું ? જો આપનું દર્શન ન થયું હોત તો હું આ ત્રેમસાગરમાં ડૂબત નહિ. માત્ર એક વખત આવો—હું આપનું દર્શન કરીને કૃતાર્થ થઇશ.”

શાન્તિવ્રતાનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા પ્રવાહિત થવા લાગી. તે આજ્ઞમમાં પ્રવેશ કરી, શય્યામાં સૂતી. ક્ષીણ દીપકનો કાંપો પ્રકાશ ઓરડીમાં પ્રકાશી રહ્યો હતો. શાન્તિવ્રતાના હૃદયમાં કલ્પનાબળથી એક સુંદર ચિત્ર અંકિત થતું હતું. બાલ્યાવસ્થાથી જોના ચરણોમાં તેણે દેહ મન સમર્પણ કર્યું હતું તેનાથી મૃત્યુની કરાળ મૂર્તિ આ તરુણીના હૃદયને વિચ્છિન્ન કરી શકી નહોતી. એ સ્થળે જીવન મૃત્યુ એક હતું. પ્રિય હૃદયદર્પણમાં એ ચિત્ર દિવસે દિવસે વિશેષ હિન્ન થતાથી પ્રકાશતું હતું. એ ચિત્રની પૂજા કરી, એ ચિત્રનું ધ્યાન ધરી આ વિરહિણી વિધવાનો પ્રાણ કૃતાર્થ થતો હતો.

એકાએક પાસે જ કાંઈ અવાજ થયો. શાન્તિવ્રતાએ ક્ષીણ પ્રકાશમાં જે કાંઈ જોયું તેથી તે સ્તંભિત બની ગઈ. તે જોઈ શકી કે, ‘તેના ઇચ્છિત દેવતા તેની સ્થાને જ ઉભા રહ્યા છે. જ્યોતિર્-પૂર્ણ અનુપમ લાવણ્ય બાણે કે ઉછળી પડે છે એ દુર્લભ દેવતા શાન્તિવ્રતાના તરફ એકાગ્રદષ્ટિથી જોઈ રહ્યા છે.’

શાન્તિવ્રતા સ્તંભિત બની જઈ ઉભી થઈ તે કાંઈ બોલી શકી નહિ. થોડા સમય પછી સહજ શુદ્ધિમાં આવી એટલે તે એ જ્યોતિર્મય પુરુષના ચરણોમાં ઢળી પડી.

જાયામૂર્તિ અદશ્ય થઈ. શાન્તિવ્રતાની શુદ્ધિ ગૂંમ થઈ. તેણે બેશુદ્ધાવસ્થામાં સ્વપ્ન જોયું કે, એ જ્યોતિર્મય પુરુષે પોતાના બાળામાં તેનું મસ્તક રાખ્યું છે, અને મધુર સ્વરે તે કહે છે કે, ‘શાન્તિ! રુદન શામાટે કરે છે? હું તને ભૂલી ગયો નથી. હું હિંમેશાં ત્હારી પાસે જ છું. સતી પતિનો ત્યાગ કરી શકતી નથી. એટલે પતિ સતીનો ત્યાગ કરી શકે કે? એ દિવસે નીચ લૂંટારાઓના પં-જામાંથી કાણે ત્હારું રક્ષણ કર્યું હતું? તું ત્હારી વાત સાંભળ. કુ-

સુમકાન્ત હમણાં ઘણો ખિમાર છે. કુસુમને લઈ વિદાય કર્યા સિ-
વાય તું ત્યાં જ એટલે તેનું કલ્યાણ થશે. ઇશ્વરના કાર્યમાં આજસ
કરીસ નહિ.” આટલું કહી મહાપુરુષ અંતર્હિત થયા. શાન્તિલતા
જ્યારે જાગ્રત થઈ ત્યારે પ્રભાતકાળ થયો હતો.

પ્રકરણ ૪૭ મું.—સુશીલાનો ગૃહસંસાર.

હજારો વર્ષ થઈ ગયાં તોપણ અઘાપિ વાલ્મિકીની અમૃતપ્ર-
વાહિણી વીણાનો પ્રતિધ્વનિ બંધ પડ્યો નથી. ભારતના પ્રત્યેક ન-
ગરમાં, ગામમાં અને ગિરિગૃહમાં એ આવેગમયી, માધુર્યમયી કા-
ર્તિકથા આજે પણ શાન્ત ભાષામાં સાંભળવામાં આવે છે. અપાર
મહાસમુદ્ર ઉત્તીર્ણ થઈને એ ઘણે દૂર પશ્ચિમમાં પણ પ્રતિધ્વનિત
થાય છે. એ સુધામયી કથા ભારતવાસીઓના હૃદયમાં પ્રાણરૂપે પ્ર-
નિષ્ઠિત થયેલી છે. એ ભારતનાં ગામડાંઓમાં આજે પણ સીતાના
આદર્શથી સેંકડો સતી લલનાઓની ઉત્પત્તિ કરે છે.

સુશીલાને તેના પતિએ આશ્રય આપ્યો છે એ વાર્તા પાડકા
જાણે છે પ્રિય પાડક અને પાડિકા ! ચાલો, એક વખત આપણે
ગરીબ ગૃહસંસારમાં પ્રવેશ કરીએ. અહા ! દેવી કમળા ત્યાં શાન્તિ
સ્વરૂપે અધિષ્ઠિતા થયેલી જોવામાં આવે છે. જો કે એક શ્રીમંતના
બંગલામાં જોટલા નોકર ચાકરો અને દાસીઓ હોય છે તેમાંનું કાંઈ
આ ગરીબ હસંસારમાં જોવામાં આવતું નથી; છતાં આ વિલાસ
ગૃહ સ્થાને સાત્વિક આનંદ સંપૂર્ણ સુખ મેળવી શકાય તેમ છે.

સુશીલા પોતાની પ્રકૃતિના માધુર્યથી અને મહત્વથી પતિનાં
સંવર્ગમાં આત્મીય સ્વજનોના હૃદય ઉપર અધિપત્ય બેસાડવાને સ-

મર્થ થઈ હતી. સર્વ તેના સદ્ગુણોથી મુગ્ધ બની ગયાં હતાં. તેનો સ્વાભાવિક સુંદર સ્વભાવ ધર્મભાવથી પરિપૂર્ણ થઈને પરિવારમાં એક પ્રકારની સ્વર્ગીય શાન્તિ અને આનંદનું દાન કરતો હતો. કામના જા સકળ દુઃખોનું કારણ છે. જો અનંત પિપાસામયી કામનાનો ત્યાગ કરી શકાય તો સંસારમાં રહીને પણ સ્વર્ગસુખ મેળવી શકાય જ.

સુશીલા સમસ્ત સાંસારિક સુખવાસનાઓનો ત્યાગ કરી સ્વામીની સેવા કરતી હતી. સ્વામીનાં આત્મીય સ્વજનોનાં અંતર પ્રસન્ન કરતી હતી. તેનાથી પ્રત્યેક કાર્યમાં અહિંસા, ક્ષમા અને દયા જાણે કે નિરંતર વિરાજતાં હતાં. આમ હોવાથી સત્યેન્દ્રપ્રસાદને ત્યાં કલ્યાણની સ્થાપના થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

સુશીલા, સરલા (સત્યેન્દ્રપ્રસાદની દ્વિતીય પક્ષની સ્ત્રી) સાથે બિદકુલ દ્વેષભાવથી નહિ વર્તવાં તેને પોતાની સગી બહેન સમાન સમજતી હતી. તે તેને લક્ષ્યપૂર્વક વિવિધ પ્રકારનું સાંસારિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ આપતી હતી. સુશીલા સાસુની પાસે પુત્રી, નણુંદની પાસે ભગિની, દાસદાસીની પાસે માતા આડોસીપાડોસીની પાસે કરણાની મૂર્તિ અને સ્વામીની પાસે શાન્તિદાયિની હતી.

કાર્તિક માસ હતો. સત્યેન્દ્રપ્રસાદના મકાનમાં આવેલા એક ઓરડામાં બેસી કેટલીક રમણીઓ વાતચિત કરતી હતી. સુશીલા શોભાનો ચોટલો ઓળતી હતી. શોભા એના વિધવા નણુંદની પુત્રી હતી. સરલા પાસે બેસીને સીવવાનું કાર્ય કરતી હતી. આડોશ પાડોશની કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ વાર્તાવિનોદમાં ભાગ લેવાને આવી હતી. નણુંદ એક રામાયણ ઉઘાડી તેમાં લક્ષ્ય રોકવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. આજે તેને સોમવારનો ઉપવાસ હતો; કિન્તુ એ પુણ્ય-

પ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન પરનિન્દાના પ્રવાહમાં તથાઈ જતો હતો.

એવા સમયે વિધવા સાસુએ કહ્યું:—“વહુ બેટા !” સાસુ જમી જમી રહી હતી. સુશીલા સત્વર સાસુ પાસે ગઇ. સાસુએ કહ્યું:— “બેટા ! હવે રસોઇ ઢાંકી દે. કેશવ (નણુંદનો પુત્ર) નિશાળેથી આવીને જમશે.”

સુશીલાએ રસોઇ ઢાંકી દઇ રસોડું બંધ કર્યું; પછી પાછી તે મહિલામંડળમાં જઇને બેઠી.

વર્ષાની વિવિધ માર્ગોએ આગળ વધતી પ્રવાહિતા સરિતાની માફક મહિલામંડળની વાર્તાનો પ્રવાહ વિવિધ માર્ગો તરફ પ્રવાહિત થવા લાગ્યો. પાર્વતી નામની એક વૃદ્ધા સ્ત્રીને તો આપણે સકળસંવાદદાયિની કહીએ તો પણ તે ઉચિત હતું. વાર્તાપ્રવાહની ગતિ એટલી બધી પ્રબળ થઇ પડી છે કે, નિરુપામે નણુંદને રામાયણ બંધ કરવું પડ્યું.

શોભાનો ચોટલો ઓળાઈ રહ્યો એટલે તેણે પોતાનો ઢીંગલો ઢીંગલી કાઢીને તેમનો ધરસંસાર માંડવા તરફ લક્ષ્ય આપ્યું. થોડા સમય પછી શ્રમિત થઇ જઇને શોભાએ કહ્યું:—“હાની મામી, એક પ્યાલો ભરી પાણી લાવી આપોને.”

સરલા પાણી લેવા ચાલી ગઇ; પરંતુ આવતી વખતે તે રસોડાનું દાર બંધ કરવું ભૂલી ગઇ. આહારલોભી, કુધાતુર બ્રાહ્મણની માફક એક કૂતરો એટલામાં બેઠો હતો. સુયોગ સમજી જઇ, રસોડામાં પ્રવેશ કરી, સંધળું ભોજન આરોગી જઇ તેણે પોતાની કુધાને તૃપ્ત કરી.

થોડા સમય પછી કાંઇ કાર્યાર્થે સુશીલા રસોડામાં ગઇ તો તેને માલૂમ પડ્યું કે કૂતરાએ સંધળો આહાર ઉદરસ્થ કર્યો હતો. તેણે પોતાના મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું કે, ‘સરલાની આવી અસાવધાનતાને

લીધે સાસુ અને નણંદ તેના ઉપર ધણાં ક્રોધે ભરાશે.’ આમ વિચારી કાંઈને કાંઈ કહ્યાં કર્યાં સિવાય તેણે પોતાનું કર્તવ્ય નક્કી કરી લીધું. સુશીલાની સમયસૂચકતા અને બુદ્ધિના ગુણથી સવળું રક્ષણ થયું. સરઘા સમજતી હતી કે, આ સંસારમાં સુશીલા તેની યથાર્થ હિતૈષિણી હતી.

એવામાં સત્યેન્દ્રપ્રસાદે ત્યાં આવી પહોંચી સુશીલાના હાથમાં એક પત્ર મૂક્યો. સુશીલા એ પત્ર ઉઘાડી વાંચવા લાગી:—

‘સવિનય નિવેદન,’—

તમે કુસુમકાન્તનાં ધર્મભગનિ છો; તેથી હું તમને જણાવું છું કે, કુસુમકાન્તને ધણો ભયજનક રોગ થયેલો હોય હમણાં તેઓ રોગશય્યામાં સૂતા છે. જો તમારી ઇચ્છા હોય તો કુસુમકાન્તની તબિયત જોવાને આવજો. હમણાં અમે તેમની સાથે સાળરમની ઉપર આવેલા ‘શાન્તિસદન’ નામના ખંગલામાં રહીએ છીએ એજ.

લિ. તમારો બંધુ.

‘પ્રિયકાન્ત.’

પ્રકરણ ૪૮ મું.—સંકટજનક જીવન.

સંસાર લીલાભૂમિમાં લીલામય ભગવાન જીવતી સાથે કીડા કરે છે. આ વિચિત્ર પ્રકારના નાટ્યાલયમાં અસંખ્ય વીણાવંત્રોના કયા તાર સાથે કયી રાગિણીનો સ્વર બાંધેલો છે એ માત્ર ભગવાન જાણે છે.

માતૃભક્ત, સેવાપરાયણ, કર્મવીર કુસુમકાન્ત રોગશય્યામાં દુઃખ ભોગવતો હતો એ શું વિદ્વાતાનો અવિચાર હતો ? આ શું પુણ્યનો પુરસ્કાર હતો ? નાના ભગવાન પ્રેમમય પરમકલ્યાણમય છે.

એ દુઃખ દધને જીવને કલ્યાણના માર્ગે લઇ જાય છે. અગ્નિથી કાંચન વિશુદ્ધ થાય છે એમ અમે ધણી વખત જણાવ્યું છે. મનુષ્ય ગમે એટલી ઉચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય તો પણ તે મનુષ્ય છે. તે પગલે પગલે ભૂલે છે. દુઃખ અને વિપદદ્વારા જ મનુષ્ય સવિશેષ શુદ્ધિ મેળવી શકે છે. વિધાતાએ જેને વૈજયંતી ચિહ્નથી ચિન્હિત કરીને, સંસારમાં મોકલ્યું છે, તેને તે આઘાત ઉપર આઘાત કરીને કર્મને ઉપયોગી કેમ ન બનાવે !

દારુણ વ્યાધિથી કુસુમકાન્તનું જીવન સંકટમય હતું. બાંધુ મંડળ ધીમે ધીમે નિરાશ બની જતું હતું. ધીમે ધીમે કુસુમકાન્તનો જીવનદીપ હોલવાઇ જવાની નૈયારી કરતો હોય એવો ભાસ થતો હતો. હોશિયાર ચિકિત્સકો નિઃસ્વાર્થ ભાવથી શ્રમને નહિ સમજતાં રાત્રિ દિવસ પરિશ્રમ કરતા હતા; કિન્તુ અરેરે ! સધળા પ્રયત્નો વ્યર્થ થઈ જતા હતા.

ધન્ય છે કુસુમકાન્ત બાંધુઓને ! તેઓ કુસુમકાન્તને માટે જે કરતા હતા તે તેનાં માતપિતા અને ભાઇ ભગિની પણ કરી શકત કે કેમ એ શંકાકુક્ષ વાત હતી. કુસુમકાન્ત માટે તેઓ સર્વે જાણે કે, પ્રાણ આપવાને પણ નૈયાર હતા.

ધણા દિવસથી પ્રિયકાન્તે પોતાનાં પુસ્તકો કબ્જાટમાં ગોઠવી દઇ કબ્જાટને તાળું માર્યું હતું. રાત્રિ દિવસ તે કુસુમકાન્તના આ-રોગ્યને માટે ઈશ્વર પ્રાર્થના કર્યા કરતો હતો, અને એકાન્ત મગ્નતાં રુદન કરી હૃદયનો ભાર હલકો કરતો હતો.

હવે દેશવાસીઓની વાત શી કહીએ ? નિરંતર ધણા લોકો વ્યાકુળતાથી કુસુમકાન્તની તબિયત જોઈ આવતા હતા; તેની સેવા કરવાની ધણા લોકો ઇચ્છા રાખતા હતા; પરંતુ ડોક્ટરોએ

કુસુમકાન્ત પાસે બિલ્કુલ ગરબડ નહિ કરવાની સૂચના કરેલી હોવાથી તેઓમાના ઘણા નિરાશ થઇ પાછા આજ્યા જતા હતા; આમ છતાં જ્યો કુસુમકાન્તના ઉપર અપાર પ્રીતિ અને ભક્તિ રાખતા હતા તેઓ કેટલીક વખત ડૉક્ટરની આ સૂચનાને પણ અમાન્ય કરતા હતા.

હવે ઇલિજબેથ એ આંગ્લ મહિલાનો ભારતવાસી સાથે શો વિશેષ સંબંધ હતો ? ક્યાં ઇંગ્લેન્ડ અને ક્યાં ભારતવર્ષ ? સાન સમુદ્ર અને તેર નદીઓ ઓળંગીને તે ભારતવાસીના કલ્યાણની ચિંતા કેમ કરતી હતી ? રાત્રિ દિવસ તરફ લક્ષ્ય નહિ આપતાં કુસુમકાન્તની સહ્યા પાસે બેસી રહીને તે એક કલ્યાણમયી માતાની માફક તેની સેવા આકરી કરતી હતી. કુસુમકાન્ત તેનો કાણુ હતો ? કાણે તેને બિનધર્મી, બિનદેશીની સહ્યા પાસે ખેંચી લાવ્યું. હતું એ કાર્ય સાર્વજનિક પ્રેમનુંજ હતું.

આ આંગ્લ ધર્મયાજિકાની ઉમ્મર લગભગ પચાસ વર્ષની હશે તથાપિ તેનામાં યૌવનનો ઉત્સાહ, ઉદ્ધમ, કાર્યશીલતા આદિ સર્વાંશે વિદ્યમાન હતું. ધન્ય છે ઇશુખ્રિસ્તને ! જાતિભેદ રાખ્યા સિવાય સેવા કરવી એ, એ મહાત્માના જ શિક્ષણનું પરિણામ છે.

કુસુમકાન્તની બિમારીના આરંભમાં તેનું મનરંજન કરવાને તેના બંધુઓ માતૃવંદનાનું ગાન ગાતા હતા; પરંતુ ચિકિત્સકોનાં વ્યવસ્થા અનુસાર હમણાં એ ગાન ગાવાનું બંધ કરવામાં આવ્યું હતું. ડૉક્ટરોએ એવો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત હતો કે:—“રોગીનું હૃદય એવું નિર્બળ બની ગયું છે કે, તે કોઇ પણ રીતે ઉત્તેજિત ન બની બન્ય તેની સાવધાનતા રાખવાની છે. રોગીનો ભાવ ઉત્તેજિત થઇ ન બન્ય એ માટે પણ સચેત રહેવાની જરૂર છે.”

પ્રજાતકાળે કુસુમકાન્તને થોડો તાવ આવતો હોવાથી એ સમયે તે એ ઘડી વાતચિત કરતો હતો; પરંતુ તેનું શરીર એટલું બધું દુર્બળ બની ગયું હતું કે, સત્વર તે શ્રમિત થઇ જતો હતો. રહાંજે તાવ ઘણો વધી જતો હતો.

લગભગ દશ વાગ્યા હતા. ડૉક્ટરો હમણાં જ નીચે ચાલ્યા ગયા હતા. બંધુમંડળ કુસુમકાન્તની રોગશય્યા પાસે જ બેસી રહ્યું હતું. મિસ ઇલિજબેથ રોગીના માથા ઉપર બરફ ધસતી હતી. કુસુમકાન્ત કાંઈ બોલવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ઘણા મૃદુ સ્વરે તેણે કહ્યું:-“પ્રિયકાન્ત !”

પ્રિયકાન્ત પાસે જ બેઠો હતો. તેણે સળળ નયને કુસુમકાન્તના મલિન મુખમંડળ તરફ જોયું.

કુસુમકાન્ત:-પ્રિયકાન્ત ! સત્યપ્રસાદ ક્યાં છે ?

મિસ ઇલિજબેથ:-આપ વિશેષ બોલશો નહિ. આપે કાંઈ બોલવું નહિ એવી ડૉક્ટરોએ આજ્ઞા કરી છે.

પ્રિયકાન્તે આ સમયે એક ગાદ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

સત્યપ્રસાદે વાંમેથી કુસુમકાન્ત પાસે જઈ, તાવથી તપેલો તેના હાથ પોતાના બન્ને હાથમાં લઈ સ્નેહસૂચક સ્વરે કહ્યું:-“ભાઈ ! મહેને કેમ બોલાવ્યો છે ?”

સત્યપ્રસાદ ડૉક્ટર હતો. તે સમજી ગયો હતો કે, કુસુમકાન્ત બીજી શકે એવો સંભવ ઓછો છે. જે પ્રિયતમ બંધુ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરી અમરધામમાં ચાલ્યા જવાની તૈયારી કરે છે, તે બંધુને પોતાના અંતકાળ વખતે જે કાંઈ બોલવાની ઇચ્છા થતી ઇચ્છામાં તે આધા કરતો નહિ.

કુસુમકાન્તે અસ્પષ્ટ સ્વરે કહ્યું:-પેલી વિધવા બાળિકા કિ-

શોરીની વાર્તા ત્હારા સ્મરણમાં છે કે ? ”

સત્યપ્રસાદ:—હા બાપ ! બરાબર સ્મરણમાં છે.

ધલિન્નભેથ:—એ સંબંધી હમણાં વાર્તાયિત કરવાની શી જરૂર છે ? આવી વાર્તાયિત કરવાથી બાપનું જીવન વિશેષ સંકટમય થઇ પડશે.

કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“ સત્યપ્રસાદ ! બાપ ! તું મ્હારી એક વિનંતિ પાળજે. તું એ વિધવા બાળિકાના વિવાહનો પ્રયત્ન કરજે.

સત્યપ્રસાદ સંજળદષ્ટિથી બંધુ તરફ જોઇ શાન્ત રહ્યો.

મિસ ધલિન્નભેથે કુસુમકાન્તને કહ્યું:—“ હું આપને વિનંતિ કરીને કહું છું કે, આપ ચુપ રહો. આવી સ્થિતિમાં પણ આપ મ્હારું કહેવું માનતા નથી એ ઉચિત નથી. ”

નિરુપાયે કુસુમકાન્ત ચુપ રહ્યો. આવા સામાન્ય પરિશ્રમથી પણ તેના કપાળ ઉપર સ્વેદાંબુઓ ઉપસી આવ્યાં તે મુર્ચ્છિત બની જશે એમ સર્વને લાગ્યું; તેથી મિસ ધલિન્નભેથે સત્વર સારવાર કરી તેને સંપૂર્ણ શુદ્ધિમાં આણ્યો.

ત્રિવકાન્ત નીચે જઇ રુદન કરવા લાગ્યો. તેણે પોતાના મન સાથે કહ્યું:—“ કુસુમ ! ત્હારા સુખસૌભાગ્યની નૌકા ચિરકાળને માટે અગાધ સમુદ્રમાં ડૂબી જશે એમ જ લાગે છે. આ સમયે એક વખત તું આવીને ત્હારા હૃદયદેવતાનું દર્શન કેમ કરી ગઇ નહિ ?

બરાબર એ જ દિવસે સુશીલા સ્વામીસહ કુસુમકાન્ત પાસે આવી પહોંચી.

સંધ્યાકાળ થયો હતો. પ્રબળ જ્વરથી કુસુમકાન્ત બેશુદ્ધ બની ગયો હતો. ડોક્ટરો અને બંધુઓ હમણાં જ નીચે ચાલ્યા ગયા હતા. એકલો ત્રિવકાન્ત બંધુની પાસે બેસી રહ્યો હતો. સુશીલા ચિં-

તાતુર વદને કુસુમકાન્તની રોગશય્યાના ઉશિકા પાસે બેઠી.

અરેરે ! કુસુમકાન્તની કમનીય મૂર્તિ જાણે કે, શય્યા સાથે મળી ગઈ હતી. તેનાં બન્ને નેત્રો મીઠાપણાં હતાં. તપાવેલા સોનાના જેવો તેના અંગનો સુંદર રંગ રોગની જવાબી તદ્દન મ્હાન બની ગયો હતો. સુશીલાએ મહા મુશિબતે અશ્રુપ્રવાહના વેગને અટકાવ્યે; કેમ કે રોગીની પાસે આંસુઓ સારવાનો કિંવા રડવાનો પ્રતિબંધ હતો. સુશીલાએ પોતાના મનમાં ને મનમાં કહ્યું:—“હે વિધાતા ! ક્યાં પાપોને લીધે તમે અમારા ઉપર આટલી બધી નિર્દયતા કરવા માંડી છે ?”

કુસુમકાન્તની સ્થિતિ સંબધી ડૉક્ટરે શું કહે છે એ જાણવાની અધીરતાથી સ્ત્રીચંદ્રપ્રસાદ નીચે ચાલ્યો ગયો. ત્રિવકાન્તે કહ્યું:—
“કુસુમકાન્ત-કુસુમકાન્ત !”

કુસુમકાન્તે પોતાની આંખો ઉઘાડી. ત્રિવકાન્તે કહ્યું:—“ભાઈ ! નહારી પાસે સુશીલાજીદેન બેઠાં છે.”

કુસુમકાન્તે શાન્તદૃષ્ટિથી એક વખત સુશીલાના મ્હોં તરફ જોયું; કિન્તુ જવરની પ્રજ્વળતાવશતઃ તેનામાં એક પણ અક્ષર ઉચ્ચારવાની શક્તિ નહોતી. પુનઃ તેણે પોતાની આંખો મીંચી દીધી.

મિત્ર ઇલિજબેથ કુસુમકાન્તના મસ્તક ઉપર બરફ ધસતી હતી. સુશીલાએ તેને પૂછ્યું:—“કુસુમ વગેરે કેમ આવ્યાં નથી ? તેમને પત્ર નથી લખ્યો કે શું ?”

ઇલિજબેથ:—સુશીલા ! હમણાં આ સ્થાને એ સંબંધી વ્યત્યયિત કરવી ઉચિત નથી.

પાઠક પાઠિકાઓના સ્મરણમાં હશે જ કે, મિત્ર ઇલિજબેથ સુશીલાની જૂતપૂર્વ શિક્ષયિત્રી હતી. કુસુમનું તામ સાંભળવામાં આ-

૨૭૮ અંગના કે દેવાંગના?

વતાં પ્રિયકાન્તનું કામળ હૃદય જાણે કે દ્રવિભૂત થયું. તેણે મનમાં ને મનમાં કહ્યું:—“ હે લાગ્યદેવતા ! કયા અપરાધે તમે એ કામળ કળીને તેની ખીલતી અવસ્થામાં છિન્નવિન્નિન્ન કરી નાખવા બેઠા છો ?

સુશીલા:—કુસુમ આવશે કે ?

પ્રલિંગમેથ:—હમણાં તમે ચુપ રહો.

કુસુમકાન્તે એકાએક ચમકીને પોતાની આંખો ઉઘાડી. તેની દૃષ્ટિ જાણે કે કોઈને શોધવા લાગી; કિન્તુ તરત જ તેણે પોતાનાં નિરાશ નેત્રો મીચી દીધાં. આ સમયે તેના મુખમાંથી ધીમે ધીમે માત્ર એટલા જ શબ્દો બહાર નીકળી પડ્યા કે,—“ શાન્તિ-દા-યિ-ની. ”

તપાસ કરતાં સર્વને માલૂમ પડ્યું કે, કુસુમકાન્ત પુનઃ બેહોશ બની ગયો છે. સર્વ અતિશય વ્યાકુળ બની ગયાં. ડૉક્ટરો નીચે જ ઉભા હતા. તેઓ સમાચાર મળતાં જ ઉપર આવી કુસુમકાન્તને શુદ્ધિમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા; કિન્તુ તેમના સકળ પ્રયત્ન વ્યર્થ થઈ પડ્યા.

પ્રિયકાન્તે હવે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ નહિ કરતાં અંદ્રશંકર તરફ એક ‘જરૂરી તાર કરી’ દીધો. તે વારંવાર સ્વગત કહેવા લાગ્યો:—“ હે દયાળુ દેવ ! કયાં પાપોના પરિણામે તમે મહાન્ હૃદયરત્ન મહારી પાસેથી લઇ લ્યો છો ? કુસુમકાન્ત સિવાય મહારી દૃષ્ટિમાં આ સમસ્ત જગત્ અધિકારમય છે. ”

રાત્રે સત્યેન્દ્રપ્રસાદે સુશીલાને કહ્યું:—“ કુસુમકાન્તની સ્થિતિ એવી છે કે, તેમના જીવનની આશા રાખી શકાતી નથી. ”

સુશીલા એક ગાઠ નિઃશ્વાસ મૂકી ચુપ રહી. સત્યેન્દ્રપ્રસાદે વિશેષમાં કહ્યું:—“ નીચે એક ડૉક્ટરે એમ જાણાવ્યું છે કે, હવે એ

બહુ બહુ તો બે ત્રણ દિવસ ઇવશે. તેમના હૃદયની સ્થિતિ બહુ બગડી ગઇ છે. ”

સુશીલા ચૂપ રહી. તેનાં બન્ને નેત્રોમાંથી પ્રબળ અશ્રુ પ્રવાહ પ્રવાહિત થવા લાગ્યો.

સત્યેન્દ્ર:—સુશીલા ! ઉઠી ગઇ કે ?

સુશીલા:—ના.

સત્યેન્દ્ર:—એક પ્રકાર ભેદ હું બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો છું. અહીં રહેને જે માણસો કામકાજ કરે છે તેઓ તથા જેઓ બહારથી બપોર બેલા આવે છે તેઓ બાણે કે કુસુમકાન્તભાઈનાં સગાં-વહાલાં હોય એમ જ લાગે છે. સર્વેનો જીવ તેમના માટે ચિંતામય બની ગયેલો છે. પારકાં માણસોને કેવી રીતે પોતાનાં કરી શકાય છે એ ઉદાહરણ કુસુમકાન્તભાઈએ ઉત્તમ પ્રકારે દર્શાવ્યું છે. સૌ સ્વર્ગ આગળ કુસુમકાન્તભાઈના આરોગ્યની પ્રાર્થના કરે છે. તેમણે કયા મંત્રથી દેશવાસીઓના પ્રાણ ઉપર આધિપત્ય મેળવ્યું છે ? હ-એમાં સેંકડો લોકો તેમની બપોર બેલાને માટે આવે છે.

સુશીલા:—તેમણે દેશને માટે પોતાનું જીવન સમર્પણ કર્યું છે; તેથી દેશવાસીઓ તેમના પ્રત્યે સામાન્ય કૃતજ્ઞતા પણ પ્રદર્શિત ન કરે કે ?

સત્યેન્દ્ર:—કુસુમકાન્તભાઈના મિત્રોનું ચરિત્ર પણ કેવું પવિત્ર છે ? હું માત્ર બે દિવસથી અહીં આવેલો છું; છતાં તેમનો બધા દિવસનો સંબંધી હોઈ એવી રીતે તેઓ મ્હારી સાથે વર્તે છે. એમના ચરિત્રનું સૌન્દર્ય, કર્તવ્યપરાયણતા, અમશીલતા વિનય અને શિષ્ટાચાર આદિનું દર્શન કરી હું તદ્દન મુગ્ધ બની ગયો છું. ખરેખર, એમના સહવાસથી સંસારના ત્રિવિધ તાપથી મંતસ થ-

ચેલો જીવ શાન્ત થાય તેમ છે. પ્રિયકાન્તભાષા તો જાણે કે આ મૃત્યુ-લોકમાંના મનુષ્ય છે જ નહિ. ધણો ખરો સમય તેઓ આકાશ તરફ જોઈ ચિંતામગ્ન સ્થિતિમાં બેસી રહે છે. જાણે કે આકાશમાં તેમની કોઈ વસ્તુ છુપાઈ રહી છે. તેમનો પ્રાણ, સ્વર્ગીય પુષ્પના જેવો છે. તેઓ કોઈની સાથે વિશેષ હજતામજતા નથી. આવા સ્વાતંત્ર્યમાં પણ તેમના મુખ ઉપર દૈવીભાવ સ્ફુરે છે.

સુશીલા:—હું પણ પ્રિયકાન્તભાષા સાથે વાતચિત કરતાં જિલકુલ સંક્રાંચાતી નથી.

સત્યેન્દ્ર:—કમળપત્ર ઉપર જેવી રીતે જળખિંદુ રહી શકતું નથી તેવી જ રીતે સંસારનો કોઈ મલિન ભાવ પ્રિયકાન્તભાષાના પ્રાણ ઉપર રહી શકતો નથી. આવી મહત્ વ્યક્તિની સાથે વાતચિત કરતાં આત્મા પવિત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સ્વાભાવિક વિનયથી તેમનો પ્રાણ પરિપૂર્ણ છે. કુસુમકાન્તભાષાને માટે તેઓ બહારથી કંઈ શોક પ્રદર્શિત કરતા નથી; પરંતુ તેમના મ્હોં ઉપરથી તેમના પ્રાણની ગંભીર વેદનાની કલ્પના કરી શકાય છે.

સુશીલા:—અરેરે, મુજરાતીઓ એક અમૂલ્ય રત્ન ગૂમાવવા બેઠા છે; આ મુજરાતનું કેવું દુર્ભાગ્ય !

સત્યેન્દ્ર:—જે ચાલ્યું જાય છે તે પુનઃ કદાપિ પાછું આવતું નથી. કર્મક્ષેત્રમાં કુસુમકાન્તભાષાની જગ્યા પૂરી શકે એવું કોઈ નથી.

સુશીલા:—ખરું છે, એ માટે સહજ પણ સંદેહ નથી.

સત્યેન્દ્ર:—સુશીલા ! પ્રાણાધિકે ! મ્હારી રજા પૂરી થઈ છે. હવે હું વિલંબ કરી શકતો નથી. કાલે જ હું ઘેર ચાલ્યો જઈ નોકરી ઉપર હાજર થઈશ. તું હમણાં થોડા દિવસ અહીં જ રહે. તને આવા દેવતુલ્ય માણસો પાસે મુકી જવામાં મ્હને જિલકુલ

અડચણ નથી. તેઓ જ પછી તને ઘેર મકવા આવશે.

સુશીલા:—ત્યારે તમે પણ બીજા ત્રણ ચાર દિવસ રહી જાઓને.

અંતે સત્તેન્દ્રપ્રસાદ ત્રણ ચાર દિવસ રોકવાને સંમત થયો.

સુશીલાએ સ્વગત કહ્યું:—“ અરેરે ! આટલા બધા લોકોની વ્યાકુળ પ્રાર્થના ધન્ય પાસે નહિ પહોંચે કે શું ? માતૃભૂમિ-ભારતભૂમિ પોતાના એકનિષ્ઠ ભક્તને આરોગ્ય નહિ અર્પે કે શું ? આપણા ગુજરાતના કમલાગ્યે જ આવા દેશભક્ત મહાપુરુષો સત્તર અમરધામ પ્રત્યે પ્રયાણ કરી જાય છે. હે પ્રભુ ! તમે મહારા ધર્મબંધુનું આ જીવનસંકટમાંથી સંરક્ષણ કરો. ”

પ્રકરણ ૪૯ મું.—રાજસિંહાસન.

પ્રભાતકાળનો સમય થયો હતો. દેવમંદિરોમાં પ્રભાતકાળનો ઘંટાધ્વનિ થઈ રહ્યો હતો. પંચ પંખીઓનો કર્ણપ્રિય સ્વર સાંભળવામાં આવતો હતો. શાન્તિલતાના આશ્રમમાં જે લલનાઓ હતી તેઓ મધુર કંઠે સંગીત ગાઈ રહી હતી કે,

જય શિવ શંકર, શોભન મહેશ્વર,

ભૂવનકારણ તોરણ હે;

અખિલ પાલન, પાતકનાશન,

જય જય જગત જીવન હે.

નમસ્તે દયામય, મંગલ આલય,

નમસ્તે ભવમય દમન હે;

જુગ્ગ જયમોરારી, યોગી હૃદિ-વિહારી,

સુંદર ભક્તરંજન હે.

પ્રભાતપ્રાર્થના પૂર્ણ થયા પશ્ચાત્ શાન્તિલતા સઘળી બાળિકાઓને સંસ્કૃત શિક્ષણ આપવા લાગી; આમ છતાં સ્વપ્નમાં જોયેલો દિવ્ય ચમત્કાર અદ્યાપિ તે ભૂલી શકી નહોતી. શાન્તિલતાએ થોડા સમય સૂધી બાળિકાઓને સંસ્કૃત શિક્ષણ આપ્યું; એવામાં પ્રમોદકિશોરે ત્યાં આવી પહોંચીને કહ્યું:—“ બહેન ! ”

પ્રમોદકિશોરને જોઇ શાન્તિલતાનો પ્રાણ પ્રકુલિત થયો. બંધુને બાળામાં બેસાડીને તેણે પૂછ્યું:—“ ભાઇ ! આજે આવા પ્રભાતકાળના સમયે તું કેમ આવ્યો છે ? ”

પ્રમોદકિશોર:—બહેન ! પિતાશ્રી તમને બોલાવે છે.

શાન્તિલતા:—શું કામ છે ?

પ્રમોદ—હું કાંઈ જાણતો નથી. સત્તર મહારી સાથે ચાલો. પિતાશ્રીએ ગાડી મોકલી છે.

શાન્તિલતા જ્યોતિર્મયીને આશ્રમનો કાર્યભાર સ્વાધીન કરી બંધુ સાથે ગાડીમાં બેસી ઘેર ગઇ. શાન્તિલતાને ચંદ્રશંકરે પ્રેમપૂર્વક પોતાની પાસે બેસાડી. માતા પાસે જ હતી; કિન્તુ કુસુમ ત્યાં નહોતી.

ચંદ્રશંકરે એક તાર શાન્તિલતાના હાથમાં મક્યો. શાન્તિલતાએ એ તાર વાંચી જોયો. એનો ભાવાર્થ એવો હતો કે, “ કુસુમકાન્ત ઘણી જ બચંકર બિમારીમાં છે. એ આપનાં દર્શન કરવાની અભિલાષા રાખે છે. સત્તર આવો. ” પ્રિયકાન્ત.

પાર્વતી તો રુદન કર્યા કરતી હતી. ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“ શાન્તિલતા ! હું આજે જ વડોદરા જઇશ. તમે અહીં સંભાળથી રહેજો. હું પાછો ન આવું ત્યાં સૂધી તું પણ અહીં જ રહેજો, બહેન ! ”

શાન્તિલતાએ પોતાના મન સાથે કાંઈ વિચાર કર્યો. પછી ધીમે સ્વરે તેણે કહ્યું:—“ પિતાશ્રી ! આ તારનો અર્થ એવો નથી થતો કે, તેઓ સર્વનાં દર્શન કરવાની અભિલાષા રાખે છે ? માતાજીનાં દર્શન કરવાની પણ કુસુમકાન્તભાઈની ઇચ્છા હશે. ”

ચંદ્રશંકર:—શાન્તિ ! ત્હારી આ ત્યાં ફવી રીતે આવી શકે ? ત્યાં કાંઈ કોઈ ગૃહસંસારી નથી કે સ્ત્રીજાતિના ઉતારાની વ્યવસ્થા પણ થઈ શકે.

શાન્તિલતા:—જો સ્ત્રીઓના ઉતારાની વ્યવસ્થા ન હોય તો તેઓ આ પ્રમાણે કેમ લખે ? વળી સ્ત્રીજાતિ સિવાય બિમાર માણસની સેવાશુશ્રુષા બરાબર થઈ શકે ખરી કે ?

ચંદ્રશંકર:—હું નથી ધારતો કે, એ લોકોએ આટલો ઉડો વિચાર કર્યો હોય. એ તો ફટલાક સંસારજ્ઞાનશૂન્ય યુવકોનો આશ્રમ છે; છતાં હું એટલું કબૂલ કરું છું કે, તેમનું સર્વનું ચરિત્ર ધણું શુદ્ધ હોઈ તેઓ યથાર્થ સ્વદેશપ્રેમિક કિંવા ભારતભક્ત છે; છતાં બીજા વિષયોનું જ્ઞાન તેમનામાં બિલકુલ નથી. એમના જ્ઞાનનો પરિચય અત્યારથી જ આપણને પ્રાપ્ત થયો છે ! પહેલાં એકે ન લખ્યો પત્ર કે કશા સમાચાર ! એકાએક તાર જ કરી દીધો ! જાણે કે મુસાફરી માટે આપણે તૈયાર થઈને તારની જ રાહ કેમ ન જોઈ રહ્યાં હોઈએ ! શું તેમણે પહેલાં એક પત્ર નહોતો લખ્યો જોઈતો ?

શાન્તિલતા:—પિતાશ્રી, કુસુમકાન્તભાઈ આ ઉપર ધણો પ્રેમ રાખે છે. આવી સ્થિતિમાં તેમને અહીં મૂકી આપ એકલા જાઓ એ બિલકુલ ઉચિત નથી.

ચંદ્રશંકર:—ત્હારી આ કોઈ પણ રીતે મ્હારી સાથે આવી

શકે તેમ નથી. જો તે મ્હારી સાથે આવે તો પછી કુસુમ ક્યાં રહે? કુસુમને તો ત્યાં લઈ જવામાં બહુ જ અડચણ છે.

શાન્તિલતા સ્પષ્ટ સમજી ચકી કે, પિતા, કુસુમને ત્યાં કદાપિ લઈ જશે નહિ. શાન્તિલતા પાસે પિતૃવાક્ય દેવવાક્ય સમાન હતું. જો બીજો સમય હોત તો તે પિતાને વિશેષ કાંઈ કહેત નહિ; કિન્તુ સ્વપ્નમાં જોવામાં આવેલા મહાપુરુષનું વાક્ય તેના સ્મરણમાં જ હતું. કુસુમને ત્યાં લઈ જવામાં જ કલ્યાણ હતું. ગમે તે પ્રકારે કુસુમને વડોદરા લઈ જવાની ખાસ જરૂર હતી; કિન્તુ સ્વપ્નની વાર્તા કોઈને કહેવાય તેમ નહોતી. શાન્તિલતાએ સ્વમત વિચાર્યું કે, પિતા એવા દૃઢપ્રતિજ્ઞ છે કે તેઓ કદાપિ પોતાનો મત ફેરવશે નહિ; તેથી પોતાની ભુદ્ધિના હિપયોગથી કાર્યોદ્ધાર કરવાનો શાન્તિલતાએ નિશ્ચય કર્યો.

શાન્તિલતા બાલ્યાવસ્થાથી જ પિતાની લાડકવાળી પુત્રી હતી. ચંદ્રશંકર પુત્રીની દરેક ઈચ્છા પૂર્ણ કરતા હતા; તેથી એ રસ્તે જ શાન્તિલતાએ કાર્યોદ્ધાર કરવાનો નિશ્ચય કરીને કહ્યું:—“પિતાશ્રી, કુસુમકાન્તલાઈને જોવાની મ્હારી પ્રબળ ઈચ્છા છે. હું અવશ્ય આંખની સાથે આવીશ.”

ચંદ્રશંકર:—શાન્તિ! અદ્યાપિ તું ગાંડી તો રહી જ. તું જ કહે જોઈએ કે, જ્યારે તું મ્હારી સાથે આવે ત્યારે પછી કુસુમને ક્યાં રાખવી? જો પ્રથમ એકાદ પત્ર આવ્યો હોત તો કુસુમ અંતરે રહી શકે એવી કાંઈ વ્યવસ્થા કરત. હવે ઉતાવળમાં શું કરવું?

શાન્તિલતા:—મ્હને તો સાથે લઈ જવી જ પડશે. કુસુમકાન્તલાઈને જોવા માટે હું બહુ ઉત્કંઠા રાખું છું. તેઓ મ્હને સગી મ્હનેવી માફક મ્હાય છે.

આ સમયે ચંદ્રશંકરે પ્રેમપૂર્વક કહ્યું:—“ બહેન ! તું તો ખરું સમજે છે. હું કોઈ પણ રીતે તમને સાથે લઈ જઈ શકું તેમ નથી: તો પણ તું વિના કારણ આગ્રહ કરે છે. ઈશ્વરની કૃપાથી કુસુમકાન્તને સત્વર આરામ થઈ જશે.”

અત્યાર સુધી પાર્વતી ચુપકાદી ધારણ કરી બેસી રહી હતી. આ સમયે તેણે સજ્જનનયને નમ્રતાથી કહ્યું:—“ મ્હારી શાન્તિ શું ખાટું કહે છે ? વડોદરામાં આપણું ઘર છે. તમે કહેશો તો અમે સર્વ પહેલાં આપણે ઘેર જ જઈશું. કુસુમકાન્ત તો આપણા પ્રભાદ-કિશોર જેવો છે. તેને જોયા સિવાય હું કેવી રીતે રહી શકું ? ”

ક્ષણકાળપર્યંત કાંઈ વિચાર કરીને ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“ ઠીક છે; એમજ થશે. સ્ટેશનેથી હું તમને ઘેર મોકલી દઈ એની ખબર જોવા જઈશ.”

આવો નિશ્ચય કરી ચંદ્રશંકરે દ્રેઘનના ટાકમે સ્ટેશન ઉપર માણસ મોકલવા માટે એક તાર કર્યો.

શાન્તિલતા ત્યાંથી ઉઠી કુસુમને શોધવા ઘરમાં ગઈ. તેણે જોયું કે, કુસુમનું શયનગૃહ ખંધ હોઈ તેના દારને આંદરથી ખંધ કરેલું હતું. શાન્તિલતાએ દાર ખખડાવ્યું એટલે કુસુમે ઉઠીને ઉઘાડ્યું. દાર ઉઘડતાં જ શાન્તિલતાએ જોયું કે, કામળાંગી કુસુમની આંખો રુદનના પરિણામે સૂઝી ગઈ હતી. શય્યા ઉપરનું ઉશિરું અશ્રુજળથી ભીંજાઈ ગયું હતું. કુસુમને સ્નેહાલિંગન કરી શાન્તિલતાએ મધુર સ્વરે પૂછ્યું:—“ કુસુમ ! બહેન ! અત્યાર સુધી તું રડતી હતી કે શું ? ”

કુસુમ કાંઈ બોલી નહિ. શાન્તિલતાએ ઉંચી દૃષ્ટિ કરી પોતાના બન્ને હાથ જોડી કહ્યું:—“ હૈ-વ્રજવાસિ ! પ્રભો ! મ્હારી ક-

સુમનું કૃપાભાવે કલ્યાણ કરો.”

પ્રમોદકિશોરને એક આત્મીયને ત્યાં રાખી ચંદ્રશંકર સર્વની સાથે સાથે તે જ દિવસે યથા સમયે વડોદરા તરફ રવાના થયા અને સમયાનુસાર તેઓ વડોદરા જઈ પહોંચ્યા. સ્ટેશન ઉપર બે નવયુવકોએ આવી ચંદ્રશંકર અને પાર્વતીને પ્રણામ કર્યા.

ચંદ્રશંકરે એ યુવકોને વ્યાકુળતાથી પૂછ્યું:—“કુસુમકાન્તની તબિયત કેમ છે?”

એક યુવકે ઉત્તર આપ્યો:—“સ્થિતિ ઘણી ભયજનક છે.” બીજો યુવક ગાડી લઈ આવ્યો.

ચંદ્રશંકરે પૂછ્યું:—“ત્યાં સ્ત્રીઓ રહી શકે એવી વ્યવસ્થા થઈ શકે તેમ છે કે?”

યુવક:—જી હા. કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ પડે તેમ નથી. સ્ત્રીઓને માટે જૂદો ઓરડો છે. તેમાં બીજી પણ કેટલીક બહેનો છે. કુસુમકાન્તભાઈનાં એક ધર્મભગિની અને મિસ ઇલિજાબેથ પણ ત્યાં છે.

ચંદ્રશંકર:—ત્યારે આ સંબંધી તમે પહેલાં એકે કાગળ સુધાં કેમ ન લખ્યો?

યુવક:—થોડા દિવસ ઉપર આપને એક પત્ર લખ્યો હતો; તે આપને મળ્યો નથી કે શું?

ચંદ્રશંકર:—ના, મ્હને માત્ર આ એક તાર જ કાલે પ્રભાતકાળે મળ્યો છે. એ પહેલાં કશા સમાચાર મ્હને મળ્યા નથી.

યુવક:—પોષ્ટ ખાતાની ત્રીથી ઘણી વખત કાગળ ગૂંમ થાય છે.

પાર્વતીએ સહજ દદતાથી કહ્યું:—“આલો, પહેલાં આપણે

કુસુમકાન્તભાઈની તબિયત બેવા જઈએ. પછી જ્યાં જવું હશે ત્યાં જઈશું.”

સર્વ ગાડીમાં બેસી અલ્પકાળમાં જ કુસુમકાન્ત પાસે જઈ પહોંચ્યા. આવા બીષણ સંકટ પ્રસંગે પણ કુસુમકાન્તના મિત્રમંડળે તેમનો સર્વનો યથોચિત સત્કાર કર્યો. તેમણે જોયું કે, કુસુમકાન્તની તેજઃપુંજ અંગકાન્તિ અસ્ત થતા ઉષાકાન્તના જેવી જ્યોતિહીન બની ગઈ હતી. આવો હૃદયભેદક દેખાવ જોવામાં આવતાં જ કરુણામયી-પ્રેમમયી પાર્વતીનું હૃદય વિદીર્ણ થઈ જવા લાગ્યું તે કાર્ષ્ણ્ય પણ રીતે અશ્રુપ્રવાહના વેગને અટકાવી શકી નહિ. કુસુમકાન્તની શય્યા પાસે બેસી તે શાન્ત રુદન કરવા લાગી. ઘણી વખત તેણે ગદગદ કંઠે કહ્યું:—“કુસુમકાન્ત-ભાઈ કુસુમકાન્ત!” કિન્તુ અરેરે! તેને કાણ ઉત્તર આપે? કુસુમકાન્ત તદ્દન બેશુદ્ધાવસ્થામાં હતો.

પ્રિયકાન્ત સ્થિર તેમજ ગંભીરભાવથી પાસે જ બેઠેલો હતો. કયી ક્ષણે તેના હૃદયનો પ્રકાશ અદસ્ય થઈ જશે-કયી ક્ષણે વિશ્વ-નિયંતાના આદેશથી મૃત્યુનો દૂત તેની હૃદયતંત્રી છિન્ન કરી, અમૂલ્ય રત્નનું હરણ કરી જશે, તેને માટે જ જાણે કે તે તૈયાર થતોહતો. જે પ્રાણના ઉપર વિધાતા અસહ્ય આઘાત કરે છે એ પ્રાણને તેમણે કુસુમના જેવો કોમળ કેમ બનાવ્યો છે?!

કુસુમને લક્ષ્ય કરી તે પોતાના મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો:—“હે અભાગિની! આજે તું શું જોવાને આવી છે?”

આ સમયે બે ડૉક્ટર અને કેટલાક ગૃહસ્થ દારમાં આવી ઉભા રહ્યા. ચંદ્રશંકરના એક નોકરે તેમને આ સમાચાર જણાવ્યા.

ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“તમે પાસેના ઓરડામાં જાઓ.” પાર્વતી કુસુમની સાથે પાસેના એક ખીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ. સુ-

શીલા પણ તેમનો સાથે ગઇ. શાન્તિવ્રતાએ સ્વગત વિચાર્યું:—
 “મ્હેં પરમાત્માના પરમ પુનિત પાદાર્વિંદમાં આત્મસમર્પણ કર્યું
 છે. હમણાં મ્હારે મ્હારું તેમજ પારકું શું છે? મ્હારી પાસે સઘળું
 સમાન છે.” આમ વિચારી તે મિત્ર ઇલિજાબેથ પાસે બેસીને કુ-
 સુમકાન્તની સેવાશુશ્રુષા કરવા લાગી.

અલ્પકાળમાં જ એ ડૉક્ટર અને કેટલાક ગૃહસ્થ લોકોએ ત્યાં
 પ્રવેશ કર્યો. ડૉક્ટરોએ યંત્રદ્વાગ કુસુમકાન્તનું હૃદય તપાસવા
 માંડ્યું. અંતે એક ડૉક્ટરે ચિંતાસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“આજે તાવને
 ૨૨ દિવસ થયા કેમ?”

સત્યપ્રસાદ:—હા.

ડૉક્ટર:—આજે અવશ્ય કાંઈ પરિવર્તન થવું જોઈએ. આજે
 દિવસે તેમજ રાત્રે ઘણી જ સાવધાનતા રાખવાની જરૂર છે.

એક ગૃહસ્થે દૂર જઈને પ્રશ્ન કર્યો:—“ડૉક્ટર મહાશય !
 રોગીની સ્થિતિ કેવી લાગે છે?”

ડૉક્ટર:—મહાશય ! એ સંબંધી મ્હને કાંઈ ન પૂછો તો
 મારું. આપ રોગીના આરોગ્ય માટે મંગળમય પરમાત્માની પ્રાર્થના
 કરો. એમની કૃપાથી અસંભવ પણ સંભવ થાય છે.

ચંદ્રશંકર ગંભીર ભાવથી શાન્તિ ધારણ કરી બેસી રહ્યા. રોગ
 હમણાં કેવી સ્થિતિમાં હતો એ તેઓ અઘાપિ સમજી શક્યા નહો-
 તા. તેમણે આખો દિવસ કુસુમકાન્ત પાસે બેસી રહી સંધ્યા સમયે
 ઘેર જવાનો વિચાર કર્યો હતો.

થોડા સમય પછી ડૉક્ટરો આવ્યા જવા લાગ્યા. પ્રિયકાન્તે
 દ્વાર પાસે જઈ તેમના હાથમાં થોડા રૂપિયા મૂકીને કહ્યું:—“કૃપા
 કરીને આ દ્રવ્ય સ્વીકારો. આજે આખી રાત આપને અહીં રોકા-
 વું પડશે.”

બન્ને ડોક્ટરોએ પ્રિયકાન્તને રૂપિયા પાછા આપી દધિ કહ્યું:—“ પ્રિયકાન્તભાઈ ! આપના આવા બ્યવહારથી અમને અપાર વેદના થાય છે. અમે દ્રવ્યપ્રાપ્તિને માટે અહિં આવતા નથી. જો અમારા શરીરનું લોહી અર્પણ કરતાં પણ કુસુમકાન્તભાઈનું જીવન બચી શકત તો તેમ કરતાં અમે સંક્રાન્ત નહિ. સંધ્યાકાળ પહેલાં જ પાન અમે અહીં આવીશું.”

પછીથી સત્યપ્રસાદને યથાયોગ્ય ઉપદેશ આપી બન્ને ડોક્ટરો ચાલ્યા ગયા. આ સમયની કુસુમની સ્થિતિનું વર્ણન કરવાને અમે અસમર્થ છીએ. એ વિષાદમયી મૂર્તિને જોઇ સૌનું અંતર વ્યથિત થયું. કુસુમ કાંઈની સાથે કાંઈ બોલતી ચાલતી નહોતી. તે શાન્ત રુદન કર્યા કરતી હતી.

શાન્તિલતાએ મિસ ઇલિજબેથને મૃદુ સ્વરે કહ્યું:—“ આપ એક વખત કુસુમ પાસે જઈને તેનું સાવન કરો.” મિસ ઇલિજબેથ ઉડીને કુસુમ પાસે ચાલી મઘ.

શાન્તિલતા કુસુમકાન્તના મસ્તક ઉપર ખરફ ધસવા લાગી અને મનમાં ને મનમાં તેના આરોગ્ય માટે ઇશ્વર પ્રાર્થના કરવા લાગી. તેણે વિચાર્યું:—“ શું કુસુમકાન્ત હવે એક પણ વખત મ્હાસ તરફ જોશે નહિ—ફરીથી તે મ્હને ‘જહેન’ કહીને બોલાવશે નહિ.

સ્થાનનો સમય થયો હતો. પ્રિયકાન્ત અને સત્યપ્રસાદ નીચે ઓટલા ઉપર હયા કરતા હતા. પ્રિયકાન્તનું મુખમંડળ દારુણ દુઃખથી ભારાકાંત થયેલું હતું. તે કેવી અસહ્ય વેદના અનુભવતો હતો એ માત્ર અંતર્માં જ જાણતા હતા. તે વિચારતો હતો કે:—“કુસુમની સ્થિતિ જોઇ પાપાણુ પણ બેદાઇ જાય તેમ છે. હે વિધાતા, આ સરલા બાબિકાએ તમારા ચરણોમાં શો અપરાધ કર્યો છે ?

તમે એક વખત એના ઉપર કૃપાકટાક્ષ ફેંકા. ”

આવા સમયે ચંદ્રશંકરે ત્યાં જઈને કહ્યું:—“કુસુમકાન્તની સ્થિતિ સંબંધી ડૉક્ટરોએ કેવો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો છે એ અઘ્ઘાપિ હું બરાબર જાણી શક્યો નથી. ”

પ્રિયકાન્ત અસ્થિર બની ગયો હતો. સત્યપ્રસાદે ઉત્તર આપ્યો:—“ડૉક્ટરો વિશેષ શું કહે ? હવે માત્ર ઇશ્વર કૃપા જ એક માત્ર વિશ્વાસ છે ! ઇશ્વરકૃપાથી અસંભવિત પણ સંભવિત થાય છે.

ચંદ્રશંકર:—ચિકિત્સા, શુશ્રુષા તથા અન્યાન્ય વિષયોની સુવ્યવસ્થા જોઈ મ્હને સંતોષ થયો છે. પૈસાની કિંકર રાખવાની જરૂર નથી. જેટલા પૈસાની જરૂર હોય તેટલા આપવાને હું તૈયાર છું.”

સત્યપ્રસાદે ચંદ્રશંકરને ધન્યવાદ આપીને કહ્યું:—“દ્રવ્યનો ઐત્કુલ્ય અભાવ નથી. કુસુમકાન્તભાઈની ચિકિત્સાને માટે સ્વદેશવાસીઓ વગરમાગ્યે સભાના ફંડમાં સારી રકમો આપે છે. અનેક ઉદાર મનુષ્યોનાં તો નામઠામનો પત્તો પણ લાગતો નથી. વળી જેમનાં નામ અમે જાણીએ છીએ તેમણે પોતાનાં નામ વર્તમાનપત્રોમાં જાહિર નહિ કરવાની અમને સૂચના કરી છે. સેંકડો હૃદયની ભક્તિપૂર્ણ પ્રાર્થના એ દાનની સાથે મળી રહેલી છે. ”

ચંદ્રશંકરે સ્વગત વિચાર્યું:—“સધળા દેસભક્તો જ દેશના રાજાઓ છે. દેશવાસીઓનું હૃદય દેશભક્તોનું રાજસિંહાસન છે. કુસુમકાન્ત યથાર્થ સૌભાગ્યવાન પુરુષ છે. કુસુમે એવું તે શું મહત્ત્વ પુણ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે કે, તે કુસુમકાન્તને પતિરૂપે પ્રાપ્ત કરે ?”

આવા વિચારો કરતા કરતા તેઓ ઉપર ચાલ્યા ગયા. પ્રિયકાન્ત ઉદાસદષ્ટિથી આકાશ તરફ જોવા લાગ્યો. તેને એમ લાગ્યું કે, આ સૃષ્ટિનું તેનું સકળ સર્વસ્વ હરી લેવાને માટે આકાશવાસી

ચમદૂત તેના તરફ આવે છે. તેણે સ્વગત વિચાર્યું:—“ અરેરે ! જીવનપર્યંતનો વિયોગ હું કેવી રીતે સહન કરી શકીશ. ”

સત્યપ્રસાદે કહ્યું:—“ પ્રિયકાન્ત ! ”

પ્રિયકાન્ત ચિંતામગ્ન હતો; તે આ સંબોધનશ્રવણ સાંભળી શક્યો નહિ. સત્યપ્રસાદે તેનો હાથ પકડીને કહ્યું:—“ પ્રિયકાન્ત ! ચાલ, આપણે ઉપર જઈએ. ” બન્ને જણા ઉપર ચાલ્યા ગયા. પ્રિય પાઠકમધુઓ ! હવે ચાલો આપણે એક વખત કુસુમ થું કરે છે તે બોધે આવીએ.

એક એકાંત ઓરડામાં દ્વાર બંધ કરી મિસ ઇલિજબેથ કુસુમને પોતાના બોળામાં લઇને બેઠી હતી, અને વિવિધ પ્રકારનાં પ્રબોધવચનોથી તે એનું સાંત્વન કરવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી; છતાં કુસુમ કાંઈ સાંભળતી નહોતી. એ તો એ સહૃદય અંગ્રેજ રમણીના હૃદયમાં મ્હોં છુપાવી શાન્ત રુદન કરતી હતી !

પ્રકરણ ૫૦ મું.—પુનર્જીવન.

સૂર્યાસ્ત થતા પૂર્વે જ ડૉક્ટરો પુનઃ કુસુમકાન્ત પાસે આવી પહોંચ્યા. ખ્હારના કેટલાક લોકો પણ આવીને બેઠા. સમસ્ત ગૃહ નિઃસ્તબ્ધ હતું. દ્રાઇના મુખમાંથી એક પણ અક્ષર નીકળતો નહોતો. શાન્ત વેદનાથી સૌનો પ્રાણ વ્યથિત થતો હતો.

કુસુમ જે ઓરડામાં હતી તે ઓરડાના દ્વાર પાસે ઉભી રહી ને શાન્તિલતા નિઃસ્તબ્ધ ભાવથી મનમાં ને મનમાં શ્રીહરિને બોલાવવા લાગી.

ડૉક્ટરોએ પુનઃ રોગીના રોગની તપાસ કરવા માંડી. હૃદયની

પરીક્ષા કરીને તેમણે કહ્યું:—“ હવે એક પણ ઉપાય નથી.” આમ કહીને એક હોશિયાર ડોક્ટરે વિષાદવશ થઈ હાથમાંનું યંત્ર પૃથિવી ઉપર ફેંકી દીધું.”

આ સમયે એક પ્રકારના શોક પ્રવાહથી ગૃહ પરિપૂર્ણ થઈ ગયું. સૌનાં નેત્રોમાં ઉજ્જ્વળ અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું.

આ સમયે કુસુમ શું કરે છે તે જોવાને શાન્તિલતાએ તે જ ઓરડામાં હતી એ ઓરડામાં જોયું. આ સમયે મિસ ઇલિઝબેથ કુસુમકાન્તની શય્યા પાસે બેઠેલી હતી. કુસુમ એ ઓરડાની દિવાલને અટ્ટેલી વિષાદપૂર્ણ વદને પાપાણુપ્રતિમાની માફક ઉભી રહી હતી. તેનો એક પણ અવયવ હાલતો ચાલતો નહોતો. તેનું મોં શ્વેત થઈ ગયું હતું. તેની દૃષ્ટિ પલકશૂન્ય હતી. તેના સર્વોગમાંથી સ્વેદામ્બુઓ ઉપસી આવતાં હતાં.

કુસુમની આવી સ્થિતિ જોઈ શાન્તિલતા ભયભીત બની ગઈ. તેણે કુસુમ પાસે જઈ પોતાના બન્ને હાથ પહોળા કર્યા કે તરત જ ઊંઘ થયેલી લતાની માફક કુસુમ ધરણી ઉપર ઢળી પડી.

શાન્તિલતાએ કુસુમનું મસ્તક પોતાના ખોળામાં લીધું. કુસુમ મુર્ચિતા બની ગઈ હતી. તેનું કોમળ હૃદય છેક શિથિલ થઈ ગયું હતું. શાન્તિલતાના અશ્રુજળથી તેની કમનીય દાન્તિ ભીંજવા લાગી. કુસુમની માતા મ્હોટેથી રડી પડી અને કહેવા લાગી:—“ આ શું થયું ? હે પ્રભુ ! અંતે શું હું મ્હારી કોમળાંગી કુસુમને પણ ગૂમાવી બેઠી કે શું ? મ્હારા ભાગ્યમાં આટલું બધું દુઃખ ભોગવવાનું નિર્માણ થયું હતું કે શું ? હવે હું સહન કરી શકતી નથી.” આમ કહીને તે આંસુ સારવા લાગી.

પાર્વતીનો રુદનધ્વનિ સાંભળી ચંદ્રશંકર પણ સત્વર ત્યાં

જઈ પહોંચ્યા. તેમની સાથે સુશીલા અને મિત્ર ઇલિજબેથ પણ ત્યાં ગયાં.

મિત્ર ઇલિજબેથે કહ્યું:—“ તમે આક્રંદ કરશો નહિ. કુસુમ હમણાં જ શુદ્ધિમાં આવશે. શાન્તિસતતા ! તમે પણ આમ અધીરાં ન બની જાઓ. ” આમ કહી તે કુસુમના મસ્તકપર ગુલાબજળ છાંટવા લાગી. સુશીલા તેને વાયુ ઢોળવા લાગી.

ચંદ્રશંકર કન્યાના કપોળપ્રદેશ ઉપર હસ્ત સ્પર્શ કરી તેની પાસે બેઠા. તેમનાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ લસઈ આવ્યું.

થોડા સમય પછી એક પ્રવીણ ડોક્ટરની સાથે ત્રિયકાન્તે એ આરડામાં પ્રવેશ કર્યો. ડોક્ટર મહાશયે ઉત્તમ પ્રકારે કુસુમના હૃદયની પરીક્ષા કરી. પછીથી તેમણે ચિંતાતુર વદને ઔષધની વ્યવસ્થા લખી આપી.

ચંદ્રશંકરે કહ્યું:—“ હમણાં હું કુસુમને મ્હારે ઘેર લઈ જઈ તો કાંઈ હરકત છે ? ”

ડોક્ટર:—આવી સ્થિતિમાં બહેનને અહિંથી ઘેર લઈ જવાં ઉચિત નથી. ” આમ કહી ચિંતામય ચિત્તે ડોક્ટર ત્યાંથી કુસુમકાન્ત પાસે ચાલ્યા ગયા, તથા તેમણે કહ્યું:—“ એ બાળિકાના જીવનની આશા નથી. એનું હૃદય એવીસ કલાકથી વિશેષ સમય સુધી ચાલી શકે તેમ નથી. ” આ હકીકત માત્ર ત્રિયકાન્તને જ કહી. ત્રિયકાન્તનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી.

સૌએ મળી કુસુમને શુદ્ધિમાં લાવવાના ધણા પ્રયત્ન કર્યા; કિન્તુ તે શુદ્ધિમાં ન જ આવી. અરેરે ! કુસુમની આ કેવી કઠણાજનક સ્થિતિ ! તેનાં નીલપદ્મ નયન મીંચાયલાં હતાં, ધીમે ધીમે તેનું અંગ વિશેષ શીતળ થતું જતું હતું.

શાન્તિલતા અશ્રુ વર્ષાવર્તા વર્ષાવર્તાં સ્વગત વિચારવા લાગી:-
 “હે વિપદભંજન વ્રજવિહારી ! આવા સંકટ પ્રસંગે તમે ક્યાં છો?
 અરેરે ! સ્વપ્નમાં જે મહાપુરુષે મ્હને દર્શન દીધું હતું તેમની બ-
 વિધ્યવાણિ અસત્ય થશે કે શું ? હે પ્રભુ ! તમે આ શું કર્યું ? વૃ-
 દ્ધાવસ્થામાં માતાપિતાથી આવી અસહ્ય વેદના કેવી રીતે વેઠી શકાશે !

*

*

*

*

જ્ઞેતજ્ઞેતાંમાં બીપણુ અધકારમયી રાત્રિનું સાંત્રાન્ય સ્થાપિત
 થયું. ધણાં માણસો આવર્તા હતાં અને ધણાં ચાલ્યા જતાં હતાં.
 કંઈ કંઈ બોલતું નહિ. સ્વદેશવાસીઓનું અંતર અતિ વ્યથિત થતું
 હતું. સૌ શાન્ત રુદન કરતાં હતાં.

કુસુમકાન્ત બેશુદ્ધાવસ્થામાં હતો. એ સુંદર મૂર્તિ વ્યાધિના
 વિક્ષેપગ્રાસમાં પડેલી હતી; છતાં તેની કાન્તિ કેટલી બધી માધુર્યપૂણ્ણ
 જણાતી હતી ! ક્ષણે ક્ષણે-ધીમે ધીમે-તેનો પવિત્ર આત્મા અનંત-
 ધામ તરફ-મૃત્યુના માર્ગે અગ્રેસર થતો હતો. ડોક્ટરો નિઃસ્તબ્ધતા-
 થી પાસે જ બેઠા હતા. તેમણે પણ હવે કુસુમકાન્તના જીવનની
 આશાનો ત્યાગ કર્યો હતો. ઈશ્વરશક્તિ આગળ સામાન્ય મનુષ્યશક્તિ
 પરાજિત થઈ હતી.

એક શાન્ત વ્યાકુળ પ્રાર્થના આજે સંકટો હૃદયમાંથી એ
 અનંત શક્તિસંપન્ન પુરુષના સિંહાસન પાસે થતી હતી.

એવામાં રુદન કરતો કરતો એક પુરુષ કેટલીક પુષ્પમાળાઓ
 લઈ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે ગદગદ કંઠે કહ્યું:-“આ પુષ્પ-
 માળાઓ હું કુસુમકાન્તભાઈને અર્પણ કરવાને ઇચ્છું છું.”

કુસુમકાન્તના એક મંધુએ વિરક્તભાવે કહ્યું:-“હમણાં અહિં
 મરખડ ન કરશો-સત્વર બહાર ચાલ્યા જાઓ.”

પ્રિયકાન્તે ગંભીરતાથી કહ્યું:—“ભાઈ! ત્હારી જે ઇચ્છા હોય તે અર્પણ કરી જા. કુસુમકાન્ત સ્વદેશવાસીઓનો છે. એ સંખ્યા સ્વદેશવાસીઓનું ધન છે. દેશબંધુઓ તેને શ્રદ્ધાભક્તિ અર્પણ કરી કૃતાર્થ થવાની ઇચ્છા રાખે છે તો પછી તેમની ઇચ્છાને રા-કષ્ટાની કાંઈ જરૂર નથી.”

આવેલા પુરુષે સજ્જનનયને કુસુમકાન્ત પાસે જઈ તેના ચ-રણોમાં પુષ્પમાળાઓ સમર્પણ કરી—તેણે એ પવિત્ર દેહને સ્પર્શ કર્યો નહિ. તે તેને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી ચાલ્યો ગયો.

આજે કાર્તિક માસની કૃષ્ણ-ચતુર્થી હતી. ધીમે ધીમે ધોર અધકારને બેઢીને આકાશમંડળમાં ચંદ્રદેવ ઉદિત થયા.

હતભાગિની કુસુમ વિકાળ કાળના મુખ પાસે ચાલી જતી હતી. નેત્રો મીચી તે શય્યામાં સ્થિરતાથી પડેલી હતી. સોઠાતુર માતાપિતા તેના ઉશિકા પાસે બેસી રહ્યાં હતાં.

સુશીલા અને મિસ ઇલિજબેથ કુસુમની સેવાશુશ્રુષા કરતાં હતાં. શાન્તિલતા સ્નેહમયી ભાગિનીના મસ્તકને પોતાના બોળામાં ઘર્ષ એ સુંદર મુખ તરફ જોઈ રહી હતી. તેણે અશ્રુવિસર્જન કરી કુસુમકાન્તને ઉદ્દેશીને સ્વગત કહ્યું:—“હે કુસુમકાન્ત! ક્યાં પાપો-ના પરિણામે ભગવાન તમને શોકદગ્ધ માતાના બોળામાંથી લઇ જાય છે? તમે જોતા નથી કે, જનની જન્મભૂમિ તમારે માટે રુદન કર્યાં કરે છે? અને અભાગિની કુસુમ? એ તો જગતમાં તમારા સિવાય ખીજું કાંઈ જાણતી જ નથી. એને દુઃખદરિયામાં ડૂબાવી તમે ક્યાં ચાલ્યા જાઓ છો?”

જોતજોતામાં ધડીઆળમાં ખાર વાગી ગયા. પ્રકૃતિ ગંભીર અને નિઃસ્તબ્ધ હતી. કુસુમકાન્તની પાસે તેના બંધુઓ અને ડૉ-

૨૯૬ અંગના કે દેવાંગના?

કરો વિષાદપૂર્ણ વદને ખેસી રહ્યા હતા. એક ક્ષણ પછી બીજી ક્ષણ અનંત કાળસમુદ્રમાં ડૂબી જતી હતી. સૌ છેલ્લી ક્ષણની રાહ નેપ શોકદગ્ધ પ્રાણે ખેડાં હતાં. સૌ સમજતાં હતાં કે હવે અંતકાળ પાસે જ આવી પહોંચ્યો છે.

પ્રિયકાન્ત તદ્દન અધીર બની ગયો. તેનું હૃદય ભરાઇ અ-
વ્યુ. અંતરના આવેગથી કુસુમકાન્તના કમનીય હૃદયને આલિંગન
કરી ઉન્મત્ત મનુષ્યની માફક તે બોલી ઉઠ્યો:—“ભાઈ! તું આ
અભાગિને મૂકી તું ક્યાં જાય છે? તું કેમ કાંઈ બોલતો નથી? હું
વારંવાર તારો તિરસ્કાર કરતો હતો તેથી રીસાઇને તું મારો
ત્યાગ કરી જાય છે કે શું? હે કુસુમકાન્ત! હે મારા જીવન સર્વ-
સ્વ, તારા વિયોગે હું હવે ઘેર કિંવા આશ્રમમાં રહી શકીશ નહિ.
હિમાલયના એકાન્ત પ્રદેશમાં રખડી રજળી, રાત્રિ દિવસ તારું સ્મ-
રણ કરી હું મારું અવશિષ્ટ જીવન પસાર કરીશ. અરેરે! જે સા-
ખી સતીનો તહે ત્યાગ કર્યો છે એ પણ તારી સાથે આવવાની
તૈયારીમાં છે. તમને બંનેને સ્નેહ બંધનમાં બાંધવાની મ્હને ઘણી
ઇચ્છા હતી; પરંતુ વિધાતાએ મારી ઇચ્છા અપૂર્ણ રાખી. સુખની
શય્યા સ્મશાન-શય્યામાં પરિણત થઇ !

એવામાં ગંભીર રાત્રિની નિઃસ્તબ્ધતાને ભંગ કરતા સંગીત
તરંગો સૌના સાંભળવામાં આવ્યા. જાણે કે કોઇ અદ્રશ્ય ઈન્દ્ર નિ-
કેતનમાંથી કિન્નર કંઠે, મધુર સ્વરે ગાયક ગાય છે કે:—

“તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં
તં દેવતાનાં પરમં ચ દૈવતમ્
પતિં પતીનાં પરમં પરસ્તાદ્

વિદામ દેવં ભૂવનેશ્વરીદયમ્ ॥ ”

એ મધુર ધ્વનિ પુનઃ વિશેષ પાસેથી સાંભળાવા લાગ્યો:—

“ વેદાહમેતત્ પુરુષઃ મહંતમ્

આદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્

તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ

નાન્યઃ પંથાઃ વિદ્યતેહ્યનાય ॥ ”

એકાએક કોઈ દૈવવાણિ સાંભળતાં મનુષ્ય જેવી રીતે ચમકી ઉઠે તેવી જ રીતે આવી ગંભીર રાત્રે, એકાએક વિશુદ્ધ દેવભાષામાં ગવાતું આ ગંભીર સંગીત સાંભળી સઘળાં માણસો ભયભીત, વિસ્મિત અને ચકિત થઈ ગયાં. સંગીત લહરી પુનઃ પ્રવાહિત થવા લાગી:—

“एको हंस देवनस्यास्य मध्ये

स एवाग्निं सलिले सन्निविष्टः

तमेव विदित्वाति मृत्युमेति

નાન્યઃ પંથાઃ વિદ્યતેહ્યનાય ॥ ”

જોતજોતામાં એ સ્થળે એક અપૂર્વ સંન્યાસી મહાત્માએ ઉપસ્થિત થઈ ગંભીર સ્વરે કહ્યું:—“ ઓશ્મ ”

એ ઓરડાની પાસેના ઓરડામાં જ શાન્તિલતા, સુશીલા અને મિસ ઇલિજબેથ બેસી બેસી ગયેલી કુસુમની શર્યા પાસે બેઠાં હતાં. આ આકસ્મિક ગંભીર ધ્વનિ સાંભળી તેઓ સત્વર ઉઠી દ્વાર પાસે આવીને ઉભાં રહ્યાં.

સૌ કોઈ ભયભીત અને સ્તંભિત હૃદયે આમંત્રક સંન્યાસી

૨૯૮ અંગના કે દેવાંગના?

મહાત્માનું દર્શન કરવા લાગ્યાં તેમનો વિશાળ હૃદયો દેહ, અગ્નિ-
લંબિત હસ્તદ્વય, વિશાળ લોચનદ્વય, તમ કાંચનના જેવો સ્થામવર્ણ
હૃદયો તેજઃપુંજ કાન્તિ, વગેરે જોઈ સૌના અંતરમાં ભક્તિભાવ
ઉપજ્યો. સન્યાસી મહાત્માની વિશાળ જટા જમીન સધી પહોંચેલી હતી.
પ્રભાતકાળના વિલાકરના જેવા તેઓ જણાતા હતા. કોઈના તરફ
દષ્ટિપાત કર્યા સિવાય, તેમજ કોઈની સાથે કાંઈ વાતચિત્ત કર્યા સિ-
વાય ક્ષણમાત્રમાં જ એ મહાપુરુષ, પરલોક પ્રયાણ કરવાને તૈયાર
થયેલા સ્વદેશપ્રેમિક કુસુમકાન્તનું મસ્તક ખોળામાં લઈ નીચે ખેંઠા.
એ સમયે ત્યાં ઘણાં માણસો હતાં. કોઈની દષ્ટિવિભ્રમ થવાનો
સંભવ નહોતો. એક પ્રકારની મોહિનીથી જાણે કે સૌ શાન્ત અને
નિસ્તબ્ધ બની ગયાં હતાં. કોઈનામાં એક પણ અક્ષર ઉચ્ચારવાનું
સામર્થ્ય નહોતું.

મહાપુરુષે કુસુમકાન્તના સર્વાંગનું લક્ષ્યપૂર્વક અવલોકન કરી
એક પ્રકારનાં વૃક્ષપત્ર હાથમાં મસળી—એ રસ તેના અંગ ઉપર ચો-
પડી દીધો, અને કુસુમકાન્તના કર્ણમાં ‘ઓરમ્’ ધ્વનિ ઉચ્ચા-
રીને, મંત્રશક્તિ પ્રદાન કરી.

આ સમયે સૌએ જોયું કે, કુસુમકાન્તના મુખમંડળ ઉપર
આસન્ન મૃત્યુની જે બીપણુ ભયજનક મલિન છાયા છવાઈ ગઈ હતી
તે દૂર થઈને એ મુખમંડળે પુનઃ નવીન કાન્તિ ધારણ કરવા માંડી.
ઝારડામાં સઘળા માણસોનાં અંતરમાં એવી વિહ્વળતા ઉત્પન્ન થઈ
કે તેઓ જાણે એ જ્યોતિર્મય મહાપુરુષનો યોગ્ય આદરસત્કાર ક-
રવો બૂલી ગયાં. ધીમે ધીમે કુસુમકાન્ત જાણે કે શુદ્ધિમાં આવતો
હોય એવાં ચિહ્ન સૌના જોવામાં આવ્યાં.

શાન્તિલતા આ તેજોમય મહાપુરુષનું એકામદષ્ટિથી દર્શન

કરી રહી હતી. તે હવે વખત નહિ ગૂમાયતાં કુસુમ પાસે ગઇ, અને તેણે કુસુમના બેશુદ્ધ દેહને ઉચકી લાવી મહાપુરુષની પાસે સુવાડ્યો.

મહાપુરુષ થોડા સમય સુધી ધ્યાનમગ્ન નેત્રાથી નિઃસ્તબ્ધભાવે બેસી રહ્યા. પછીથી બીજો એક શ્લોક ઉચ્ચારી કુસુમકાન્ત અને કુસુમના સર્વાંગ ઉપર પોતાના પવિત્ર કમંડળનું સ્વચ્છ જળ છાટવા લાગ્યા.

આવી રીતે એક કલાક પસાર થયો. સૌએ વિસ્મિત બની જાંને જોયું કે, કુસુમકાન્તે નેત્રો વિકાસ્યાં છે. તે જાણે કે ગંભીર નિદ્રામાંથી જાગૃત થયો છે.

કુસુમકાન્ત શુદ્ધિમાં આવ્યો; પરંતુ તેનાથી કાંઇ બોલી શકાયું નહિ. કુસુમ પણ શુદ્ધિમાં આવી.

મહાત્મા પુરુષે ઉચ્ચ તેમજ ગંભીર સ્વરે કહ્યું:—“કુસુમકાન્ત ! તું ખરો સ્વદેશસેવક-ભારતભક્ત છે. ત્હારી નૈસર્ગિક નિષ્કામ ભક્તિથી વિશ્વપતિની અર્ચના થઇ છે તું અરૂંધતીના જેવી પવિત્ર સ્વભાવની આ કુમારિકાને પત્ની તરીકે સ્વીકાર. સંકલ્પ લાગનો ભય રાખીશ નહિ. તું આ ઇશ્વરનો જ આદેશ છે એમ સમજજો. હે ભારતના પ્રિય સંતાન ! જાઓ, તમે બન્ને એકઠાં થઇને જગતનું કલ્યાણ કરો;—ભારતમાં સાર્વભૌમિક પ્રેમની જયપતાકા ઉડાવીને ન્યાય તેમજ ધર્મની મર્યાદાની સ્થાપના કરો.”

આમ કહી ઓરડામાં બેઠેલા લોકોને ઉદ્દેશીને એ મહાત્માએ પૂર્વવત્ સ્વરે કહ્યું:—“હે માતૃભક્ત દેશસેવકો ! ધર્મથી જ ભારતે જગતમાં શ્રેષ્ઠત્વ મેળવ્યું છે. તમે સૌ એટલું અવશ્ય યાદ રાખજો કે, અન્ય યથુક્ત કાર્યોથી કાળાંતરે પણ ધર્મ પ્રતિષ્ઠિત થતો નથી.

ધર્મ જ ભારતનો પ્રાણ છે. ધર્મ અને ન્યાયનો તમે જીવ જતાં પણ ત્યાગ કરશો નહિ. હિંસા, દ્રેષ તથા આત્મકલહથી તમે નિરંતર અલગ રહેજો, પૃથિવીને સઘળી જાતિનાં મનુષ્યોને તમે ભાષ સમાન સમજજો. ”

આટલું કહીને એ મહાપુરુષ શાન્ત થયા. ક્ષણભાતમાં જ તેઓ કયા માર્ગેથી અદ્રશ્ય થઇ ગયા એ વાતની કાંઇને માહિતી રહી નહિ. મહાપુરુષના કૃપામળથી એ પ્રસંગે કુસુમકાન્તનું અને કુસુમનું મૃત્યુના મુખમાંથી રક્ષણ થયું.

પ્રવીણ ચિકિત્સકોએ કહ્યું:—“ કુસુમકાન્તે દૈવી શક્તિ જ પુનર્જીવન પ્રાપ્ત કર્યું છે. આવી આશ્ચર્યજનક ઘટનાનું અમે કદાપિ પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું નથી. આ સ્થળે ચિકિત્સા શક્તિનો સંપૂર્ણ પરિણય થયેલો છે. મહાપુરુષનાં વચનો કુસુમકાન્ત તેમજ સઘળા દેશવાસીઓએ પાળવાં જોઇએ. ”

આમ કહીને ડોક્ટરો તેમજ ખ્હારના લોકો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. હિપરોક્રાટ પ્રકાર બન્યા પછી એ દિવસને અંતરે કુસુમકાન્તને અન્ન પથ્ય આપી ચંદ્રશંકર પોતાના કુટુંબ અને સુશીલાસહ પોતાને ઘેર ગયા. સત્યેન્દ્રપ્રસાદ, સુશીલાને થોડા દિવસને માટે વડોદરા રાખી નોકરી કિપર ચાલ્યો ગયો. ચંદ્રશંકરે પણ થોડા દિવસ વડોદરામાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કરી પ્રમોદકિશોરને નાશિકથી તેડાવી લીધો.

પ્રકરણ ૫૧ મું—વિધવાવિવાહનું આયોજન.

સંધ્યાકાળનો રમણીય સમય હતો. હિતસાધિની સભાના આશ્રમમાં પ્રિયકાન્ત પોતાના વાચનકાર્યમાં નિમગ્ન હતો. થોડે દૂર એક કાચ ઉપર કુસુમકાન્ત આડો પડ્યો હતો. અઘ્ઘાપિ વ્યાધિને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલી દુર્બળતા તેના શરીરમાંથી દૂર થઈ નહોતી. એ ઠેકાણે બીજું કોઈ નહોતું. આશ્રમના બીજા કાર્યવાહકો પોતા-પોતાનું કાર્ય કર્યા કરતા હતા.

પ્રિયકાન્ત અધ્યાત્મતત્ત્વ સંબંધી એક સંસ્કૃત પુસ્તક વાંચતો હતો. થોડા સમય પછી પુસ્તક બંધ કરીને તેણે કહ્યું:—“જ્ઞાન-ભંડાર અનંતસમુદ્ર તુલ્ય છે. મનુષ્ય એ અગાધ જ્ઞાનમાંથી કેટલું સમજી શકે તેમ છે ? હું જેમ જેમ વિશેષ જ્ઞાન મેળવતો જઈ છું તેમ તેમ મને એમ લાગે છે કે, એ જ્ઞાન સમુદ્રની તુલનામાં મનુ-ષ્ય આજી પરમાજી માત્ર છે.”

કુસુમકાન્ત કાચ ઉપર બેઠો થયો. તથા ધીમે સ્વરે તેણે ક-હ્યું:—“લોકદષ્ટિ સમક્ષ રાત્રિ દિવસ જે કાંઈ બને છે, એ જડ વિજ્ઞાનના મંબીર તત્વાનુસંધાનમાં મચ્યા રહી મનુષ્યો, શ્રાન્ત, કલાન્ત અને દિક્શ્રાન્ત થઈ જાય છે: કિન્તુ જે જડદષ્ટિને વિષયીભૂત નથી એ અધ્યાત્મ તત્ત્વ તો વળી સવિશેષ દુર્જેય છે.”

પ્રિયકાન્ત:—“તે દિવસે મહાપુરુષના આવિર્ભાવનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યું તે આ જડ વિજ્ઞાનના તત્વાનુસંધાન કાળમાં શું વિશેષ આ-શ્ચર્યજનક નથી ? વાસ્તવિક રીતે ધર્મરના રાજ્યમાં અસંભવ જેવું કાંઈ છે જ નહિ. યોગ, જ્ઞાન, લક્ષ્મીદ્વારા જીવ અધ્યાત્મ જગતમાં અલૌકિક શક્તિ મેળવી શકે છે. એ તેજોમયી દૈવી મૂર્તિ બાણે કે

અઘાપિ મહારાં નેત્રો સમક્ષ ઉભી રહેલી હોય એવો મહને ભાસ થાય છે.

કુસુમકાન્ત:—“એ દિવસથી મહેં પણ જીવનમાં જાણે કે એક પ્રકારનું નૂતન બળ મેળવ્યું છે. મહારા દેહની પ્રત્યેક નસમાં જાણે કે નવીન લોહી વહે છે.”

પ્રિયકાન્ત:—“મહાપુરુષે જે ઇશ્વરની ઇચ્છા જાણી છે અને જે માર્ગ ત્હને કલ્યાણજનક બતાવ્યો છે એ માર્ગે જ ત્હારે તે મની આગા શિરસાવંઘ કરીને ચાલવું જોઈએ. દૈવચાણિની માફક એમનાં વચનો કિંવા એમનો આદેશ ત્હારે પાળવો જોઈએ.”

કુસુમકાન્ત કાંઈ બોલ્યો નહિ. પ્રિયકાન્તે કહ્યું—“ભાઈ! આપણે ક્ષુદ્ર જીવ છીએ. આપણું કર્તવ્ય અને મંગલામગલ સમજવાની આપણામાં કેટલી શક્તિ છે? મનુષ્ય પગલે પગલે ભૂલે છે. આપણા જેવા અજ્ઞાનીઓ પાસે એવા સમર્થ મહાપુરુષનો આ-વિભાવ થાય એ કાંઈ ઇશ્વરની સામાન્ય કૃપા ન જ કહી શકાય?”

કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“સત્ય છે. એ સમર્થ શક્તિશાળી મહા-ત્માનો સાક્ષાત્કાર થયાથી જ મહેં પુનર્જીવન પ્રાપ્ત કર્યું છે.”

પ્રિયકાન્ત:—“જો કે આપણે જ્ઞાન્ત છીએ—આપણે એ અનંત મંગલવિધાનનું અણુ પરમાણુ સમજવાને અશક્ત છીએ; છતાં એ-ટલું તો હું કહી શકું કે, એક મહત્ સંકલ્પ લઈ સૌને કાર્ય કરવાનો અધિકાર છે; કિન્તુ ભગવાનનું મંગલવિધાન જ્યારે માનવા-ત્માના સંકલ્પ વિરુદ્ધ જણાય છે ત્યારે માનવાત્માને પોતાના સંક-લ્પનો ત્યાગ કરવો પડે છે. આ ઉન્નતિશીલ અને પરિવર્તનશીલ પ્રાકૃતિક જગતમાં પણ અપરિહાર્ય વિધાન છે.”

આ સમયે કુસુમકાન્તે સ્પષ્ટતાથી કહ્યું:—“પ્રિયકાન્ત! હું

હારી પ્રત્યેક વાતને યથાર્થ સમજું છું. તથાપિ મ્હારો જીવ વિ-
વાહ-બંધનમાં બંધાવવાને કેમ નારાજ છે એ હું પોતે પણ સમ-
જી શકતો નથી.”

પ્રિયકાન્ત:—“ત્હારે વિવાહ-બંધનમાં બંધાવું જ જોઈએ એવા
ઈશ્વરભક્ત મહાપુરૂષે ત્હને આદેશ કર્યો છે. જો એ આદેશને તું
અમાન્ય કરીશ તો ત્હારાં સમસ્ત કાર્યો વ્યર્થ થશે. તે દિવસે કુ-
સુમનો અલૌકિક અનુરાગ જોઈ સૌ કોઈને અપાર આશ્ચર્ય ઉપજ્યું
હતું. વાસ્તવિક વિચાર કરતાં કુસુમ ભક્તિની જ પ્રતિભૂતિ હોય
એવો ભાસ થાય છે. તેના ભક્તિબળથી જ મહાપુરૂષની કરુણા
આકર્ષાઈ હતી એમાં સંદેહ પણ સંદેહ નથી. કુસુમકાન્ત ! એ
સતી સાધ્વીનો ત્હોં અસ્વીકાર કર્યો હતો તેથી જ ત્હારે આટલું
બધું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું હતું.”

કુસુમકાન્ત ચૂપ રહ્યો. કામળાંગી-સ્નેહમયી કુસુમની પ્રતિમા
તેનાં આંતર્યક્ષુ સમક્ષ ઉપસ્થિત થઈ.

પ્રિયકાન્ત: “આ સંબંધી હવે વાગવિતંડા કરવાની આવશ્ય-
ક્તા નથી. આવતા માસમાં જ ત્હારું શુભલગ્ન થઈ જાય એવી જ
મ્હારી આંતરિક ઇચ્છા છે.”

કુસુમકાન્ત મૌનનું અવલંબન કરી થોડા સમય સુધી વિચાર
મગ્ન રહ્યો. પછીથી ધામે ધામે તેણે કહ્યું:—“પ્રિયકાન્ત ! આટલી
બંધી ઉતાવળ કેમ કરે છે ? મ્હને સંપૂર્ણ આરામ થઈ જવા દેને.”

વિવાહ માટે કુસુમકાન્ત સંમત થયો છે જાણીપ્રિયકાન્ત અતિ-
સય આનંદિત થયો. તે પ્રકુલ ચિત્તે ખુશ્ખીનો ત્યાગ કરી કુસુમકાન્ત
પાસે બેઠો, તથા મૃદુમધુરસ્વરે તેણે કહ્યું:—“જ્યારે ત્હારી અભિ-
રૂચી હશે ત્યારે જ લગ્ન થશે. વચ્ચે થોડા કાળને માટે હવા ફેર

કરવા જવાથી ત્હારી પ્રકૃતિ સંપૂર્ણ સુધરી જશે.”

એવામાં સત્યપ્રસાદે એ સ્થળે આવી એક ખુરસી ઉપર બેસી. કુસુમકાન્તને કહ્યું—“હજી થોડા દિવસ ઘણી સાવધાનતા રાખવાની જરૂર છે. દુર્બલતા દૂર થવાને હજી વિલંબ છે.”

પ્રિયકાન્ત:—“કુસુમકાન્તને સાથે લઈ થોડો વખત કુમ્મસ કે મહાબલેશ્વર જઈએ તો સાઈ. એ બન્ને સ્થળોનાં હવા પાણી ઘણાં ઉત્તમ છે.”

કુસુમકાન્ત:—“ત્યારે આપણે એક બે દિવસમાં કુમ્મસ જઈશું સત્યપ્રસાદ ! આમોઘના પાંડેત મહાશયનો પત્ર ત્હારી પાસે છે કે ?”

સત્યપ્રસાદ:—“હા.”

જેવી રીતે ચંદ્રદેવ સરોવરના સ્વચ્છ સલિલમાં પ્રતિબિંબિત થતાં પ્રત્યેક જળકણ સુંદર ચંદ્રજ્યોતિથી પ્રકાશિત થાય છે તેવી જ રીતે કુસુમકાન્તના આંતરિક સ્વદેશપ્રેમે જેને જેને સ્પર્શ કર્યો તે પ્રત્યેકનું હૃદય એ પ્રેમના પવિત્ર પ્રતિબિંબથી સુંદર બની ગયું. ખરેખર, કુસુમકાન્ત સ્પર્શમણિ કિંવા પારસમણિ જ હતો.

સમાજ-સંસ્કાર સંબંધી ત્યાગ સ્વીકારવાનું દૃષ્ટાંત પ્રદર્શન કરી ડૉક્ટર સત્યપ્રસાદે માતાપિતા વિનાની, દુઃખમયી, નિષ્કુર સમાજની નિષ્કુરતાથી કષ્ટ ભોગવતી કિશોરીની સાથે પોતે જ વિચાર કરવાની અભિલાષા રાખી હતી.

સત્યપ્રસાદે મેડિકલ કૉલેજની પરીક્ષાઓ સંમાનસહિત પસાર કરી હમણાં સમાજસુસારણાનું વ્રત શ્રદ્ધાથી કર્યું હતું. અલ્પકાળમાં જ તે એક પ્રતિષ્ઠાવાન વ્યક્તિ ગણાવવાનો હતો. સમાજની પદ્મ-ર્યાદાનો પરિત્યાગ કરી એક દુઃખિની આબિજાને સ્વીકારવાની તેને શી આવશ્યકતા હતી ? તેનો આંતરિક સ્વદેશપ્રેમ જ તેને એ માર્ગે

લઈ જતો હતો. તે એટલું સમજી શક્યો હતો કે, સમાજની ઉન્નતિને માટે ત્યાં સ્વીકારવાની આવશ્યકતા છે; માત્ર બાલાડંબરથી કંઈ શુભ પરિણામ આવતું નથી.

ત્રિયકાન્તે કહ્યું:—“સત્યપ્રસાદ ! ત્હારું સત્સાહસ પ્રશંસનીય છે; કિન્તુ ત્હારા પિતા એક નિષ્ઠાવાનુ વ્યક્તિ છે. તેઓ તો ત્હારા વિચારમાં અડચણકર્તા નહિ થાય ને ?

કુસુમકાન્ત:—આય અને કલ્યાણની પ્રતિષ્ઠાને માટે અનેક સમયે પ્રતિકૂળ સંયોગોને પણ અનુકૂળ કરી લેવા પડે છે.

ત્રિયકાન્ત:—સકળ કાર્યોમાં પિતામાતાની સંમતિ હોવી જોઈએ. શાસ્ત્રમાં લખેલું છે કે, માતાપિતા દેવતાની માફક પૂજનીય અને વંદનીય છે. પિતામાતા પ્રસન્ન થાય છે તો દેવતાઓ પણ પ્રસન્ન થાય છે.

સત્યપ્રસાદે નમ્રસ્વરે કહ્યું:—“ભાઈ ! ત્હારું કહેવું વાસ્તવિક છે. આ કાર્યમાં ત્હારા માતાપિતા કાંઈ નારાજ નથી.”

ત્રિયકાન્ત:—દેશમાં બાળવિવાહ બંધ થાય તો વિધવાવિવાહની બિલકુલ જરૂર નથી. જે સંઘળી બાળિકાઓને વિવાહ સંબંધી સહજ પણ જ્ઞાન હોતું નથી તેમની વાત જૂઠી છે; કિન્તુ જેઓ પતિને પિછાને છે, પતિ એ કાણુ છે એવું જોને જ્ઞાન છે તેઓ પુનર્વિવાહ કરવો એ એક પ્રકારનો અન્યાય છે એટલું જ નહિ; પરંતુ એક પ્રકારનું મહાપાપ છે.

સત્યપ્રસાદ:—આ સંઘળી પાપ પુણ્યની વ્યવસ્થા માત્ર સ્ત્રી-જાતિને માટે છે કે શું ?

ત્રિયકાન્ત:—ના ના, ધર્મની પાસે પુરુષ અને સ્ત્રી ઉભય સમાન છે. શરીરનો નાશ થાય છે; પરંતુ આત્મા અવિનશ્વર છે. વિવા-

હનો અર્થ આત્માનું મિલન છે; શરીરનું મિલન નહિ. વિવાહ કેટલી વાર થાય છે? પુરુષ કિંવા સ્ત્રીજાતિ એક વખત ઉપરાંત વિવાહ કરે એ ધર્મવિરુદ્ધ છે; છતાં આ વિશેષત્વ સ્ત્રીજાતિને માટે પ્રથમ સ્વીકારવું પડે છે; કારણકે સ્ત્રીજાતિ ધર્મનું રક્ષણ કરનારી છે. જો સ્ત્રી ધર્મનું રક્ષણ ન કરતી હોત તો આ પૃથિવી પાપભારથી રસાતળમાં જાત. વિશેષતઃ સ્ત્રીજાતિના પતિપરાયણતાના ધર્મને લીધેજ આપણા પરમપુનિત ભારતવર્ષ પૃથિવીમાં આદર્શ અને શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ભારતીય વિધવાનું અલ્પાયુષ્ય વિશ્વનો આદર્શ છે. આ આદર્શ દિનપ્રતિદિન ઉજવળ થાય એવા પ્રયત્નો આપણા સમાજે કરવા જોઈએ.

કુસુમકાન્ત:—પ્રિયકાન્ત ! આ સંબંધી મ્હારો મત ત્હારા મતને સર્વોચ્ચ મળતો છે. વિધવાનું અલ્પાયુષ્ય આપણા દેશનું એક મહાન શૌરવ છે એ હું અનેકવાર કહ્યું કરું છું; પરંતુ પાંચ સાત વર્ષની સંસાર માનશૂન્ય બાળિકા માટે આ વિધિ બિલકુલ ઉચિત નથી.”

પ્રિયકાન્ત:—સત્ય છે. એવી બાળિકાઓ ઉપર એવું સામાનિક શાસન હોય એ તદ્દન નિષ્કુરતા અને અધર્મી કાર્ય છે; તેથી જ હું એના પ્રતિવિધાનને માટે દૃઢસંકલ્પ થયો છું. આપણી માતાઓ ધર્મના જે મજબુત બંધારણ ઉપર પ્રતિષ્ઠિતા થયેલી છે એ બંધારણ ઉપરથી તેમને બિલકુલ વિચ્છિન્ન કરવામાં કલ્યાણ નથી. ચાર હજાર વર્ષ કરતાં પણ વિશેષ સમયથી જેઓ ધર્મ, સર્વ પ્રકારની નિષ્ઠા અને જીવનનાં વ્રતનું ત્રિવિધ પ્રતિજ્ઞતાઓમાંથી રક્ષણ કરતી આવી છે, જેમણે સતતવધનના સંરક્ષણાર્થ સળગતા બીણણ અગ્નિકુંડમાં પોતાના દેહનાં બળિદાન આપ્યાં છે, અનેક

યુગના યુગ, અનેક રાજાઓના રાજા જેમને ધર્મનિષ્ઠાથી સહજ પણ વંચિત કરી શક્યા નથી તેમનો ધર્મ અને તેમનું સતીત્વ-સંરક્ષણ, સમાજના નેતાઓની સાવધાનતાના ઉપર આધાર રાખે છે કે ? ના ના કદાપિ નહિ. તેઓ પોતાનાથી જ પોતે સુરક્ષિતા છે. આપણી માતાઓ પોતાના ધર્મના ઉત્તરણ પ્રકાશથી હૃદયમાં જ્યોતિર્મયી જ રહેશે.” ભાવના આવેગને વશ થઈ કુસુમકાન્તે આ વચનો ઉચ્ચાર્યાં શારીરિક દુર્જનતાને લીધે તે આટલા સામાન્ય શ્રમથી પણ ધણો શ્રમિત થઈ ગયો હતો. તેનાં સર્વોચ્ચમાંથી સ્વેદાંશુઓ ઉપસી આવ્યાં.

આવો પ્રકાર જોઈ સત્યપ્રસાદે તેને અટકાવીને કહ્યું:—“ભાઈ ! શાન્ત થા. વળી બીજા એક દિવસે આપણે આ સધળી ચર્ચા કરીશું.”

સર્વ યુપ થયા, બીજો દિવસે પોતાને મળી જવા માટે, કુસુમકાન્તે પંડિત મહાશયને પત્ર લખ્યો. પત્ર મળતાંની સાથેજ તેઓ વડોદરા આવી પહોંચ્યા.

સત્યપ્રસાદ પોતે જ કિશોરીની સાથે લમ સંબંધથી જોડાવા તૈયાર થયો છે જાણી પંડિત મહાશય અતિ આનંદિત થયા. તેમણે સ્વગત વિચાર્યું:—“હતભાગિની—કમનસીબ કિશોરી ઉપર આટલા કાળના અંતરે વ્રજવિહારીએ કૃપા કરી હોય એમ ઢાંચે છે.”

કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“હું એક બે દિવસમાં વાયુપરિવર્તનાયે” હૃદય જવાનો છું. આપ ધેર જઈ વિવાહનું આયોજન કરજો. મને સંપૂર્ણ આરામ થઈ જશે એટલે આપણે આ શુભ કાર્ય સંપન્ન કરીશું.” આટલો વાતચિત થયા પછી દ્વાલગુન માસમાં વિવાહનો શુભ દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો.

તેજ દિવસે કુસુમકાન્ત અને પ્રિયકાન્ત હૃદય તરફ રવાના

થયા. તે જ દિવસે પંડિત મહાશય પણ ઘેર આત્મા ગયા અને ક્રિશ્નારીના વિવાહનું આયોજન કરવા લાગ્યા.

પંડિતમહાશયની ગૃહિણીએ જ્યારે એમ જાણ્યું કે, તેના મતિ ક્રિશ્નારીનો પુનઃવિવાહ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેના મસ્તક ઉપર જાણે કે આકાશ તૂટી પડ્યું. તેણે ઘરમાં તુમુલ તોફાન મચાવ્યું. તેના વાગ્યાણેની સતત વૃષ્ટિથી ગૃહનાં સઘળાં માણસો અસ્થિર બની ગયાં. બાળક બાળિકાઓથી દાસદાસીઓ સુધીમાં કોઈ ગૃહિણીનાં આ વાગ્યાણેથી બચી શક્યું નહિ. પંડિત મહાશય ધણા જ કંટાળી જઈ બહાર ચાલ્યા ગયા. ગૃહિણી કપાળ ઉપર હાથ ઠોકીને કહેવા લાગી:—“એમના શરીરમાં અને મનમાં ભૂત ભરાયું છે. અમારા પરમપવિત્ર વંશમાં આજ સુધીમાં કોઈએ વિધવાવિવાહ કર્યો નથી. એમને આવી દુર્જીવિ ક્યાંથી સૂઝી? એમનું શાસ્ત્રજ્ઞાન ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગયું? આવા મહાપાપની કેવી દુર્ગતિ થશે એ કાણ જાણે છે? પંડિત બ્રાહ્મણનો આટલો બધો અનાચાર કેવી રીતે સહન કરી શકાય.”

ગામના જુના વિચારના લોકો પંડિત મહાશયના ઉપર અડગ હસ્ત કિંવા અમિશમાં બની ગયા. તેમણે કહેવા માંડ્યું કે:—“પંડિત બ્રાહ્મણનો આવો મતિભ્રમ અવશ્ય નિંદનીય છે. પરિણામે એમને જીવનપર્યન્તને માટે નાતિભ્રષ્ટ થવું પડશે, અને તેમનાં બાળબચ્ચાંઓ જીવતા સુધી કુંવારાં રહેશે. હવે આવા આચારભ્રષ્ટ અધમ પંડિત પાસે કાણ પોતાનાં બાળકોને શિક્ષણ સંપાદન કરવા મોકલશે?”

ઉપર્યુક્ત લોકોએ પંડિત મહાશયના આશ્રમમાં અબ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓનાં માતપિતાને લખી જણાવ્યું કે, “તમારા પંડિતજી સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી અધર્મ કાર્ય કરવાને અગ્રેસર થયા છે. જે માણસ તેમની પાસે અબ્યાસ કરવા પોતાનાં બાળકો રાખશે તેમને

પણ જાતિબ્રષ્ટ થવું પડશે. ”

આ સધળી હકીકત સાંભળતામાં આવતાં પંડિત મહાશયે કહ્યું:—“જે કાર્ય હું ન્યાય, ધર્મ અને કર્તવ્યરૂપ સમજું છું તે અવશ્ય કરીશ. અવિચારી લોકો મ્હારી મમે તેટલી વિરુદ્ધતા કરશે તો પણ હું મ્હારા કર્તવ્યથી કદાપિ વિમુખ થઇશ નહિ. એમ કરવા જતાં જો કદાચ મ્હારે જાતિબ્રષ્ટ થવું પડશે તો તેની પણ મ્હને ચિંતા નથી. આ સંબંધી હું સર્વની સહાનુભૂતિ માટે પ્રાર્થના કરું છું. ”

અંતે ગૃહિણીએ પોતાનો સધજો રોષ અનાથિની કમનસીબ બાળિકા કિશોરી ઉપર ઉતારવા માંડ્યો. તેનું દુઃખ ઘણું વધી ગયું. અન્ય કોઇ ઉપાય નહિ સૂઝ્યાથી પંડિત મહાશય કિશોરીને ખે મહિનાને માટે તેની માશીને ત્યાં મૂકી આવ્યા, અને ફાલ્ગુન માસના શુદ્ધપક્ષમાં તેમણે પોતાને ત્યાંજ વિવાહકાર્ય સંપન્ન કરવાનો પોતાના મન સાથે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો.

પ્રકરણ પર મું:—ન્યાયનો જય.

વસન્તના મંદુરે મલયાનિલના સંચારની સાથે સાથે કિશોરીના વિવાહનો દિવસ પાસે આવી પહોંચવા લાગ્યો. ગૃહમાં ગૃહિણીનો ઘણો ગરબડાટ ચાલુ હોવા છતાં પંડિત મહાશય સ્થિર તથા અવિચલિત હતા. તેઓ સમજતા હતા કે, તેઓ ન્યાયનું રક્ષણ કરી કર્તવ્ય કાર્ય કરે છે. ન્યાયનો રક્ષક ભગવાન છે તેમનો ત્યાગ શ્રમ માટે કરવો જોઇએ.

આ સંકટજનક પ્રકારમાં પંડિત મહાશયના સહાયકારી કોણ

કાણુ હતા ? તેમણે સ્વગત વિચાર્યું:—“પહેલા સહાયક કુસુમકાન્ત છે. તેઓ એવા કર્તવ્યનિષ્ઠ અને સત્યપરાયણ યુવક છે કે, કર્તવ્ય પ્રસંગે કદાપિ મ્હારો ત્યાગ કરશે નહિ.”

બીજી સહાય તેમના વિદ્યાર્થી મંડળની હતી. અમાવાસ્યાની અંધકારમયી રાત્રે પ્રકાશતા આગીઓની માફક, પ્રીતિ તેમજ શ્રદ્ધાનો પ્રકાશ લઈ તેઓ આવા ઘોર અંધકારમાં પણ ગુરુદેવને શાન્તિ આપતા હતા.

ત્રીજી સહાય ગામના ગરીબ વર્ગની હતી. તેઓ આવીને પંડિતજીને યથાશક્તિ સહાયતા કરવા લાગ્યા. પંડિત મહાશયના ચરિત્રનું એક વિશેષત્વ એ હતું કે, તેઓ ગરીબ વર્ગના માણસો સાથે ઘણો સદ્વ્યવહાર રાખતા હતા. તેમના ઉપર તેઓ ઘણી શ્રદ્ધા રાખતા હતા. કોઈના ઉપર કોઈ સંકટ આવી પડતાં પોતાની કુળમર્યાદા ભૂલી જઈને એ પ્રવીણ પંડિત પોતાના સંતાન સમાન વિદ્યાર્થીઓસહ એ સંકટમાં સપડાયલા માણસ પાસે જઈ તેને સંકટમુક્ત કરતા હતા. જો કોઈ ભૂખના દુઃખથી રીખાતું હોય તો તેને પોતાને ઘેર તેડી લાવી, ભોજન કરાવીને પરિતૃપ્ત કરતા હતા. કેટલીક વખત ગૃહસ્થાને ત્યાં જઈ અમુક રકમ એકઠી કરી તેઓ ગરીબ લોકોના અભાવને દૂર કરતા હતા. પંડિતની પ્રશાન્ત સૌમ્ય મૂર્તિએ સર્વની શ્રદ્ધા આકર્ષી હતી; કિન્તુ હિંસા અને નીચતાવશતઃ સમાજના અનેક દુષ્ટ લોકો આ ઉદાર હૃદયના પંડિતનો દ્વેષ મુદ્દાં કરતા હતા.

વિદ્યાર્થીઓના સરળતાપૂર્ણ તરુણ હૃદયમાં કુટિલ બુદ્ધિ સ્થાન મેળવી શકી નહોતી. પંડિતજીના સુયોગ્ય શિક્ષણ અને આદર્શ ઉદાહરણોથી દિનપ્રતિદિન તેમનો પ્રાણુ વિશેષ ઉન્નત થતો હતો. વિદ્યાશિક્ષણની સાથે સાથે નેમનું નૈતિક જીવન પણ અંધાતું હતું.

તેઓ સર્વ અધ્યાપકના પ્રત્યે અતિશય અનુરક્ત હતા. તેઓ જે કાંઈ કહેતા તેને સર્વ વિદ્યાર્થીઓ વેદવાક્ય સમાન સમજતા હતા. તેમણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને એમ સમજાવી દીધું હતું કે, ન્હાની ઉમ્મરની સંસારજ્ઞાનશૂન્ય બાળિકાનો વિધવાવિવાહ નીતિવિરુદ્ધ નથી. એ કાર્ય હિંદુશાસ્ત્ર સમંત છે. વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેક કાર્યમાં પિતા તુલ્ય પંડિતજીને યથાશક્તિ સહાયતા કરવા લાગ્યા.

કિશોરીનો નમ્ર અને સુંદર સ્વભાવ, વિદ્યાનુરાગ અને સેવા પરાયણતાને માટે વિદ્યાર્થીઓ તેને સહોદરા સમજી તેના ઉપર અપાર માયા પ્રીતિ રાખતા હતા. કિશોરીનો વિવાહ થવાનો હોવાથી તેમનો પ્રાણુ પ્રકૃત્તિલત બની ગયો હતો. તેને વિવાહના પ્રસંગે કાણુ શો ઉપહાર આપશે એની જ તેઓ સર્વ મજાને મીમાંસા કરવા લાગ્યા. ચંપક અને લલિતાનો આનંદ પણ તેમના અંતરમાં સમાતો નહોતો.

વિવાહના આગલા દિવસે વિદ્યાર્થીમંડળે પંડિત મહાશયના સમસ્ત મકાનને સ્વચ્છ કરી ઉત્તમ પ્રકારે શણગાર્યું. પુષ્પ માળાઓ અને તોરણો પ્રત્યેક દ્વારપર લટકાવી દીધાં.

આ સમયે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પણ કાંઈ ગૃહિણીનો ઉપદ્રવ ઓછો નહોતો. તે રૌષાવેશમાં જ કહેતી હતી કે લાગી:-“આટલા માટે જ તમને તમારાં માબાપોએ અહીં રાખ્યા છે કે શું? અભ્યાસનો ત્યાગ કરી આવાં નકાર્માં કાર્યોમાં તમારો વખત શા માટે ગૂમાવો છો? એમણે તો પોતાનો આલોક અને પરલોક બન્ને બચાડ્યા છે; પરંતુ તેમની સાથે આ મહા પાપકાર્યના તમે શા માટે જાગીદાર થાઓ છો?”

આ વાગ્યાણોના ઉત્તરમાં વિદ્યાર્થીઓ કાંઈ કહેતા નહિ. તેઓ

૩૧૨ અંગના કે દેવાંગના?

પંડિતપત્નીના સ્વભાવને સારી રીતે પિછાનતા હોવાથી શાન્ત રહેતા હતા.

મંગળ વાજાના કર્ણપ્રિય ધ્વનિની સાથે એ દિવસે સંધ્યા-કાળે વરરાજા આવી પહોંચ્યા. તેની સાથે કુસુમકાન્ત પણ આવ્યો હતો. પંડિત મહાશયે વરરાજા અને જનનૈયાઓનો યથોચિત સત્કાર કર્યો. થોડા દિવસથી જ કુસુમકાન્ત હુમ્મસથી વડોદરા પાછો ફર્યો હતો, અને ત્યાંથી સત્યપ્રસાદના વિશેષ આગ્રહથી તે જનનમાં આવ્યો હતો.

ગામના સઘળા લોકો દેવતાના જેવીજ શ્રદ્ધા કુસુમકાન્ત ઉપર રાખતા હતા. તેના સદ્ગુણોથી સઘળાં ગ્રામવાસીઓ મુગ્ધ બની ગયાં હતાં. આ વિવાહ પ્રસંગે કુસુમકાન્ત આવનાર છે એમ જાણી પ્રથમ તેઓ આશ્ચર્યચકિત બની ગયાં હતાં. એ ઉપરાંત કુસુમકાન્ત સત્યપ્રસાદનો અંગત મિત્ર છે એવું પણ કેટલાંક માણસોના જાણવામાં આવ્યું હતું. કુસુમકાન્તને લગ્ન પ્રસંગે આવેલો જોઈ વિરુદ્ધ પક્ષનાં માણસો પણ શાન્ત થઈ ગયાં.

સંધ્યાકાળ પૂર્વે ‘સમાજની ઉન્નતિ’ સંબંધી કુસુમકાન્ત અમુક સ્થળે જાહિર બાપણ કરનાર છે એ વાર્તા સર્વાંત ફેલાઈ ગઈ.

યથા સમયે બાપણનો આરંભ થયો. આ કાંઈ રાજનૈતિક સભા નહોતી; માત્ર સમાજના કુસંસ્કારોથી જનસમાજનું કેટલું બધું અનિષ્ટ થાય છે એ સમજાવવાનો જ કુસુમકાન્તનો ઉદ્દેશ હતો. કુસુમકાન્તનું અસરકારક બાપણ સાંભળી સઘળા લોકો મુગ્ધ બની ગયા સમાજની દુર્દશાનું તેણે એવું હૃદયભેદક બાપણ કર્યું કે શ્રોતાઓના નેત્રોમાં પશ્ચાત્તાપસૂચક અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું. ભાવના આવેગથી વક્તાનાં નેત્રોમાં પણ અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું.

કુસુમકાન્ત લાપણ કરનાર છે એમ સાંભળી વિવિધ સ્થળો-
એથી સેંકડો લોકો આવ્યા હતા. આજુબાજુનાં ગામોમાં રહેતા
કેટલાક અગ્રગણ્ય ગૃહસ્થો પણ આ જાહિર લાપણમાં ભાગ લેવાને
આવ્યા હતા. તેમણે સર્વેએ લક્ષ્યપૂર્વક લાપણ સાંભળી પંડિત
મહાશયના કાર્યનું સમર્થન કર્યું.

લાપણ થઇ ગયા પછી ઘણા લોકોએ કુસુમકાન્તના કંઠમાં પુ-
ષ્પમાળાઓ પહેરાવી. કુસુમકાન્તનું રૂપસૌન્દર્ય આ પ્રકારથી સ-
વિશેષ આકર્ષક બની ગયું.

યથાસંભવ સમારોહથી શુભક્ષણે કિશોરી અને સત્યપ્રસાદનો
શુભવિવાહ સંપન્ન થઇ ગયો. પંડિત મહાશય નિશ્ચિંત થયા.

વિવાહ થયા પછી મંડપમાં બેઠેલા લોકો વિવિધ પ્રસંગોને
અનુસરતી વાતચિત કરવા લાગ્યા. તેમાંના ઘણાખરાએ પંડિત
મહાશયની કર્તવ્યપરાયણતાની ઘણી પ્રશંસા કરી.

પ્રકરણ ૫૩ મું.—પ્રકૃત બંધુત્વ.

આજે વાસંતી પૂર્ણિમા હતી. સંધ્યાકાળ પૂર્વે આશ્રમની
અગાસીમાં પ્રિયકાન્ત એકલો બેસી રહ્યો હતો. પંખીઓ મધુર
કલરવ કરતાં પોતપોતાના નિવાસસ્થાન તરફ જતાં જોવામાં
આવતાં હતાં. ધીમે ધીમે ભગવાન સૂર્યનારાયણ પશ્ચિમ દિગ્વધુને
આલિંગન કરવા માટે અસ્તાચળમાં ઉતરી પડ્યા. સૂર્યાસ્તની શો-
ભા કેવી અપૂર્વ રમણીય અને મનોહારિણી હતી ? આસમાની આ-
કાશની પશ્ચિમ દિશા રંગબેરંગી બનીજઇ સૂર્ય સ્વામીનું સ્વાગત
કરવાને ઉત્સુક થઇ રહેલી હોય એવો સહજ ભાસ થતો હતો.

પ્રકૃતિનું આવું અપૂર્વ રમણીય સૌન્દર્ય જોતાં જોતાં પ્રિય-
કાન્તના માનસપટ ઉપર એક જીવતું ચિત્ર ઉપસ્થિત થયું. એ એક
મહાપુરુષની, લાંબી જટાવાળી, વિશાળ ભાલવાળી, વિભૂતિ ભૂષિત
મૂર્તિ હતી ! આ મૂર્તિએ જાણે કે તેના હૃદય ઉપર સંપૂર્ણ અ-
ધિકાર મેળવ્યો હતો. એ મહાપુરુષની મૂર્તિ ઘણી તેજસ્વી હતી.
એ મૂર્તિનું કલ્પનાથી દર્શન કરતાં પ્રિયકાન્ત બાહ્ય જગતને સર્વાંશે
જૂઠી ગયો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો:—“જ્ઞાનસમુદ્રનું મંથન કરીને
હું કેવી રીતે મુક્ત થઉં તે સમજી શકતો નથી. એ સમુદ્રનો કિ-
નારો હું જોઈ શકતો નથી. જ્ઞાનસમુદ્ર અનંત તેમજ અપાર છે.
કાંઈ પણ રીતે પ્રાણ તૃપ્ત થતો નથી. શ્રુતિમાં મ્હેં એમ વાંચ્યું છે
કે, ભગવાન એક માત્ર જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, આનંદમય છે. હું એ જ્ઞા-
નનું એક બિંદુ પણ મેળવી શકતો નથી ! રાત્રિદિવસની ગંભીર
જ્ઞાના લોચનાથી મ્હારો પ્રાણ આનંદપૂર્ણ કેમ બની જતો નથી ?
એ પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપ ક્યાં છે ? હું તેમને કેવી રીતે મેળવી શકું ?
મ્હને લાગે છે કે, નિર્જન પહાડી પ્રદેશમાં કિંવા વન જંગલમાં
સાધના કરવાથી એ પરમાનંદ સ્વરૂપનાં દર્શન થતાં હશે. સધળા
અનિષ્ટનું મૂળ લોકોનો સંસારનો કાલાહલ જ છે. જો હું સંસારનો
ત્યાગ નહિ કરું તો મ્હારો હેતુ સિદ્ધ નહિ જ થાય.”

પ્રિયકાન્ત બ્રાન્તિવશતઃ સમજી શક્યો નહિ કે, યોગ અને
કર્મ સિવાય સધળી સાધના નિષ્ફળ છે. જગતના સધળા મહાપુરુ-
ષોને આપણે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મના એક પાયા ઉપર ઉભા ર-
હેલા જોઈએ છીએ.

પ્રિયકાન્ત પુનઃ વિચારવા લાગ્યો: “કુસુમકાન્તને જોતાં જ મ્હને
વનમાં જવાની ઇચ્છા થાય છે. કુસુમકાન્ત, કુસુમકાન્ત ! અહા,

કેવી આનંદમય મૂર્તિ છે. એના સ્મરણમાં પણ સુખ છે. આ પ્રેમધારા આ સંસારક્ષેત્રમાં મ્હારા પ્રાણને શાન્તિવારિના સિંચનથી બીંજાવે છે; પરંતુ ઈશ્વરપ્રાપ્તિને માટે મ્હારે કુસુમકાન્તનો પણ ત્યાગ કરવો પડશે.”

આમ વિચારી પ્રિયકાન્તે એક ગાદ નિશ્વાસ મૂક્યો. બરાબર આ સમયેજ કુસુમકાન્તે એ સ્થળે પ્રવેશ કર્યો. પ્રિયકાન્ત એટલો બધો ચિંતામગ્ન હતો કે કુસુમકાન્તના આગમનનો પ્રકાર તે જાણી શક્યો નહિ.

કુસુમકાન્તે પ્રિયકાન્ત પાસે બેસી ધીમે ધીમે તેનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને કહ્યું:—“પ્રિયકાન્ત !”

ધ્યાનમગ્ન થયેલો પ્રિયકાન્ત ચમકી ઉઠ્યો. પ્રિય સ્પર્શથી તેનો પ્રાણ આનન્દિત થયો કિન્તુ તે કાંઈ બોલ્યો નહિ. બાહ્યા ડાંગરની તેને બિલકુલ માહિતી નહોતી.

કુસુમકાન્ત:—પ્રિયકાન્ત ! તું વિચારે છે ?

પ્રિયકાન્ત:—કાંઈ નહિ, બાઈ !

પોતે બે કલાકથી વિચારમગ્ન હતો તેનું પ્રિયકાન્તને જ્ઞાન નહોતું. કુસુમકાન્તે સત્યપ્રસાદના વિવાહ સંબંધીની સમસ્ત હકીકત વિસ્તારથી પ્રિયકાન્તને નિવેદન કરી. અંતે તેણે કહ્યું:—“બાઈ ! જો તું એ જાહિર સભામાં હાજર હોત તો અતિશય આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકત એ નિસ્સંદેહ છે.

પ્રિયકાન્ત:—એ આનંદનો ભાગ ત્હારી વિવાહસભામાં હું અવશ્ય પૂરો કરીશ. આ માસમાં જ ત્હારી શુભવિવાહ સંપન્ન થઈ જાય એવી મ્હારી અભિલાષા છે.

કુસુમકાન્ત:—તું આટલી અધી વ્યાકુળતા કેમ રાખે છે ?

પ્રિયકાન્ત:—ભાઈ! જ્યારે ત્હારો વિવાહ થાય ત્યારે જ હું નિશ્ચિત થઈ શકું તેમ છું.

કુસુમકાન્ત:—હવે આવશ્યકીય વાત કર આપણે અમેરિકા ક્યારે જઈશું? ત્યાં જઈ શિલ્પશિક્ષણ મેળવવા માટે મ્હારો આત્મા અસ્થિર બની ગયો છે. શુભ કાર્યમાં વિલંબ કરવો એ સુઘ્ન પુરુષોનું કર્તવ્ય નથી.

પ્રિયકાન્ત:—ત્હારો વિવાહ થઈ ગયા પછી તું અમેરિકા જઈશ. ચંદ્રશંકરની પણ વિવાહનું કાર્ય જલ્દી આટોપી નાખવાની અભિલાષા છે.

કુસુમકાન્ત:—પ્રિયકાન્ત! એમ બની શકશે નહિ. હજી હું કાંઈ ઘરડો થયો નથી કે વિવાહની હિતાવગ કરવી પડે. અમેરિકાથી પાછા આવ્યા પછી વિવાહ થશે.

પ્રિયકાન્ત કુસુમકાન્તની પ્રકૃતિ જાણતો હતો તેથી તેણે આ વિષય સંબંધી વિશેષ તર્ક વિતર્ક નહિ કરતાં કહ્યું:—“ભાઈ જેવી ત્હારી ઇચ્છા હશે તેમ થશે.”

કુસુમકાન્ત:—ત્યારે હવે અમેરિકા જવાનો દિવસ નક્કી કર. તું ત્હારાં માતાજીને મળવા જવાનો નથી?

પ્રિયકાન્ત:—મ્હારા વિચારનું પરિવર્તન થયું છે. અમેરિકા આવવાની મ્હારી ઇચ્છા નથી; કેમ કે એક પ્રકારનો વિશેષ ભાવ મ્હારા અંતરમાં ઉપસ્થિત થઈ મ્હને અસ્થિર બનાવી દે છે. થોડા દિવસથી એ ભાવની પ્રગટતા હું સર્વાંશે સમજી શક્યો છું.

કુસુમકાન્તે વિસ્મિત બની જઈને કહ્યું:—“ભાઈ! એવો તે શા ભાવ ત્હારા અંતરમાં ઉપજ્યો છે.

પ્રિયકાન્ત:—ત્હારાથી કાંઈ ગુપ્ત નથી; કિન્તુ ત્હારું અંતર

અધિત થાય એ હેતુથી હું તને એ ભાવની હકીકત નિવેદન કરી શકતો નથી.

અને અંધુના હાથ પૂર્વવત્ એક ખીજના હાથમાં જ હતા. કલ્પનાથી કુસુમકાન્ત પ્રિયકાન્તના ભાવને અસ્પર્શી સમજી શક્યો હતો. તેણે ચિંતામગ્ન બની જઈને કહ્યું, “ભાઈ, કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા રાખ્યા વિના તારા અંતરની વાત મ્હને કહે?”

પ્રિયકાન્ત:—જીવનર્વસ્વ ! હું જાણું છું કે સાધારણ લોકો તું બિન છે. ઇશ્વરે તારા હાથમાં વિજયજ્વળ આપીને તને કર્મક્ષેત્રમાં મોકલ્યો છે. ભારતભૂમિના કલ્યાણાર્થે સમસ્ત આકાંક્ષાઓનું અગ્નિદાન આપીને તું કર્મમાર્ગે અગ્રેસર થાય છે તેથી જ હું તને મારા અંતરની વાત કહું છું. હવે આ સંસારપર મ્હને મોહ નથી. હિમાલયના કોઈ એકાંત અરણ્યમાં જઈ નિવાસ કરવાની મારી મહત્વાકાંક્ષા છે.

આ વચનો સાંભળી કુસુમકાન્ત ચુપ રહ્યો. પ્રિયકાન્તે પુનઃ કહ્યું:—“ભાઈ ! હું જે કહું છું તે સાંભળ. તું અમેરિકા જા. તું પાછો આવીશ ત્યાં સુધી હું આશ્રમમાં રહી યથાશક્તિ જનહિત કરતો રહીશ. પછીથી કુસુમને અને તારા હાથને વિવાહબંધનથી એકત્ર કરી હું પ્રસન્ન મુખે સંન્યાસ સ્વીકારીશ.” કુસુમકાન્ત સમજી ગયો કે જીવનમાર્ગમાં જ્ઞાન-ભક્તિ અને કર્મની સમાનતાનું રક્ષણ નહિ કરી શકાયથી પ્રિયકાન્તને આવો બુદ્ધિભ્રમ થયો છે. અસ્પર્શકાળપર્યન્ત મૌનનું અવલંબન કરી ચિંતામગ્ન મલિન મુખે તેણે ઉત્તર આપ્યો:—“પ્રિયકાન્ત તારા જેવા પવિત્ર આત્માને માટે સંસાર તેમજ અરણ્યમાં પ્રભેદ નથી. સદા કાળ સર્વ સ્થાનોએ તું સંન્યાસી જ છે. મૂળમાં જ તું કેમ ભૂલ કરે છે. નિષ્કામ કર્મ એજ સત્ય

૩૧૮ અંગના કે દેવાંગના?

સંન્યાસ નથી કે? કર્મફળનો ત્યાગ એજ યથાર્થ મોગ નથી કે? ત્હેં
ત્રિવિધ સામનો અભ્યાસ કર્યો છે છતાં હું તને શું સમજાવું?”

પ્રિયકાન્ત:—અનેક પ્રાતઃસ્મરણીય લોકોએ સંન્યાસ સ્વી-
કાર્યો છે.

કુસુમકાન્ત:—કિન્તુ કર્મત્યાગ એ તેમનો ઉદ્દેશ નથી. ત્યાગનો
અર્થ કર્મત્યાગ નથી; પરંતુ સ્વાર્થ ત્યાગ છે. જેઓ સંસારનો
ત્યાગ કરી પ્રાતઃસ્મરણીય થયા છે તેઓ સધળા કર્મવીર છે. જુદા;
ચેતત્ય આદિ દેવચરિત પુરુષો કર્મત્યાગને માટે સંન્યાસી થયા
હતા કે? ના—ના, કર્મની સરળતા જ તેમના સંસારત્યાગનો ઉદ્દેશ
હતો. એ કર્મની સફળતાને માટે જ તેઓ જગત્પૂજ્ય છે. તેમનાં
કાર્યોની તુલના અન્ય કોઈથી થઈ શકે એમ નથી.

પ્રિયકાન્ત:—એકાંતમાં જ ધ્યાન ધરવાથી હું શાન્તિ મેળવી
શકું છું કર્મમાં ઝૂને તૃપ્તિ મળી શકતી નથી.

કુસુમકાન્ત:—આવા પ્રકારનો સંસારત્યાગ એક પ્રકારની સ્વા-
ર્થપરાયણતા નથી કે? જગત્તાં કન્યાણને જ માટે જગન્નિયંતા
નારાયણ, જીવને સંસારમાં મોકલે છે. નહિ તો સંસારમાં આવ્યાની
આપણી સાર્થકતા શી? વળી ત્હારા જેવા પુણ્યાત્મા પુરુષો વન
જંગલમાં વિદાય થઈ જશે તો આ પાપ તાપપૂર્ણ સંસારનું
રક્ષણ કોણ કરશે?

પ્રિયકાન્ત:—નિષ્કામ કર્મ ખરો સંન્યાસ છે એ હું સમજું
છું; છતાં મ્હારા મનમાં હું એક પ્રકારની અપૂર્ણતા અનુભવું છું. હિ-
માલયના એકાંત પ્રદેશમાં ગયા સિવાય હું મ્હારો ઉત્તમ આત્મા
શાન્ત કરી શકું એમ નથી. તું જગતનું કાર્ય કર, બારત માતાનું
કલ્યાણ કર અને આ કુદ્ર બંધુને હિમાલયના નિર્જન પ્રદેશમાં
વિદાય થવા દે.

કુસુમકાન્ત:—પ્રિયકાન્ત ! તુંજ મ્હારા આહુની શક્તિ છે. જો તું મ્હારો ત્યાગ કરી ચાલ્યો જઈશ તો હું નિર્મળ બની જઈશ. મ્હારા કયા અપરાધથી તું મ્હારો ત્યાગ કરવાને તૈયાર થયોછે ?

પ્રિયકાન્ત:—જીવનાધિક ! ત્હારો કશો અપરાધ નથી. મ્હારો પ્રાણ જ આ સંસારમાં રહેવાની ઇચ્છા રાખતો નથી.

કુસુમકાન્તે સંજળ નયને અને વિષ્ણુ વદને કહ્યું, “પ્રિયકાન્ત ! તું મ્હારા પ્રાણ સ્વરૂપ છે. ત્હારો ત્યાગ થતાં હું કોઈ પણ રીતે જીવન ટકાવી શકીશ નહિ.”

પ્રિયકાન્ત:—ભાઈ ! વખત સધળો વિયોગ ભૂલાવે છે. થોડા દિવસો પસાર થતાંજ તું મ્હને ભૂલી શકીશ.

કુસુમકાન્તે પ્રિયકાન્તના કંઠને આલિંગન કરી અવિરલ અશ્રુ-ધારા વર્ષાવતાં કહ્યું:—“પ્રિયકાન્ત ! આજ સૂધી તું મ્હને પિછાની શક્યો નથી. ત્હારો વિયોગ થતાં મ્હારું જીવન સ્મશાનસ્વરૂપ બની જશે. સંસારમાં મ્હારે માટે ત્હારા સમાન કોઈ નથી. માત્ર તું બંધુ જ નહિ પરંતુ સ્નેહમાં વડીલ ભાઈ છે. ઉપદેશ આપવામાં ગુરુ છે. અંતરને આનંદિત કરવામાં સુહૃદ છે. સંકટમાં માર્ગ દર્શક છે, અને મ્હારા અંધકારમાં તું પૂર્ણ પ્રકાશ છે. જો મ્હારો ત્યાગ કરી તું વનમાં જઈશ તો હું પણ ત્હારી પાછળ અરણ્યમાં આથડી મ્હારાં અવશિષ્ટ જીવનનો અંત લાવીશ. જે સ્થાનમાં ત્હારો નિવાસ હોય તે સ્થાન મ્હારે માટે સાક્ષાત્ સ્વર્ગ છે.” આમ કહી કુસુમકાન્તે નયન યુગલનાં અશ્રુજળથી પ્રિયકાન્તના હૃદયને ભીંજવી દીધું.

આવા પ્રકારે ઉભય બંધુ થોડા સમય સૂધી બેસી રહ્યા. પૂર્ણિમાનો પૂર્ણચંદ્ર આ બે પ્રેમનાં સુંદર ચિત્રોનું જાણે કે દ-

ર્શન કરવા લાગ્યો. એ ચિત્રનું માધુર્ય કેવું અદ્વિતીય અને અવર્ણનીય હતું. આ સમયે પ્રિયકાન્તના હૃદયકમળમાં કોઇ મહાપુરુષનો આસાસયક દ્વિનિ સંભળાતો હોય એવો તેને લાસ થયો:-
“કર્મત્યાગથી પ્રાણુની અપૂર્ણતા કદાપિ દૂર થશે નહિ. ભક્તિમાં જ મુક્તિ છે. જ્ઞાન-ભક્તિ અને કર્મનું મિશ્રન એ સાશ્વત શાન્તિનો માર્ગ છે. ભક્તિ વિના કર્મત્યાગથી કાંઇ ફળ નથી.”

આવી વાણીને લોકો વિવેકના નામથી ઓળખે છે. કિન્તુ પ્રિયકાન્તે આ વાણીને ધ્વજરના આદેશસ્વરૂપ :વિચારી તેણે સ્વગત વિચાર્યું:-“હવે હું સ્પષ્ટ સમજી શકું છું કે આવા પ્રકારનો કર્મત્યાગ એ સ્વાર્થપરાયણતાજ છે. વળી જો હું કુસુમકાન્તનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો જઇશ તો તે પણ મ્હારું અનુસરણ કર્યા સિવાય રહેશે નહિ અને એમ થાય તો કમભાગ્ય કુસુમનું શું થાય ? શું હું ત્હેનો શુભાકાંક્ષી થઇ તેની સુખમય આશાને પ્રાણહારક નિરાશાના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાંખું ? ના, ના, એવી નિષ્કુરતા મ્હારાથી નહિ જ થાય. કુસુમકાન્તનો ત્યાગ કર્યાથી મ્હારી સધળી સાધના વ્યર્થ થશે એમજ હવે મ્હને લાગે છે.” આમ વિચારી કુસુમકાન્તને ગાઢ સ્નેહાલિંગન કરી તેણે કહ્યું, “ભાઇ, હું નિરંતર ત્હારો જ છું અને ત્હારો જ રહીશ.”

પ્રકરણ ૫૪ મું. - પરદેશગમન.

જન્મભૂમિના કલ્યાણાર્થે ભારતમાતાનાં એ પ્રિય સંતાન અમેરિકા જવાનાં હતાં. આજે જ તેમના પ્રયાણનો દિવસ હતો. ભારતમાતાનો અમૃતમૃત ખોજો થોડા કાળને માટે ત્યાગવાનો હોવાથી છતાં તેમનો પ્રાણ વ્યાકુળ બની ગયો.

ભારતનું આકાશ, ભારતનું વન, ભારતનાં મયદાન કેવાં મ-
ધુરતામય હતાં ! એવું સ્વર્ગીય સૌન્દર્ય બીજા કયા દેશનું હતું ?
આસમાની આકાશમાં મેઘની રમત, સરિતાના જળતરંગો સાથે
થતું વાયુદેવતાનું રમણીય નૃત્ય વગેરે જોતાં અંતર મુગ્ધ બની
જતું હતું. ભારતનાં ગૃહ દુઃખદારિદ્રપૂર્ણ હોવા છતાં તે સ્વર્ગથી
પણ અધિક શ્રેષ્ઠ છે. અમારી માતા દરિદ્રા છે ! છતાં એ ગરીબ
માતા ભારતવાસીઓને પૂર્ણ પ્રેમથી ઉછરે છે !

અત્યાર પહેલાં જ પ્રિયકાન્ત ઘેર જન્મને માતાની સાથે મુલા-
કાત કરી આવ્યો હતો. પ્રિયકાન્તની આરમાન કિંવા વિમાતાનો
ઉલ્લેખ અને પૂર્વે કરેલો છે. એ સ્નેહમયી મહિલા પ્રિયકાન્ત
ઉપર અપાર પ્રેમ રાખતી હતી. તેણે તેને સજ્જનનયને વિદેશ
જવાની રજા આપી હતી.

મુસાફરીનો સમય થતાં જ પ્રિયકાન્ત અને કુસુમકાન્ત આ-
ત્મીયત્વજનોના આત્માને વ્યથિત કરી ચાલ્યા ગયા.

* * * *

યથા સમયે બન્ને બંધુઓ સ્વાધીનતાના લીક્ષાનિકેતન, ન-
વીન સખ્યતાની રંગભૂમિ, અને વિજ્ઞાનથી પ્રકાશિત થઈ રહેલા અ-
મેરિકામાં જઈ પહોંચ્યા. યોગ, વૈરાગ્ય અને ભક્તિથી અલંકૃતા
વયેલી મહાયોગેશ્વરી ભારતમાતાની તુલનામાં અમેરિકાનું ચંચળતા
પૂર્ણ બાહ્ય સૌન્દર્ય તેમને સમાન જણાયું. યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના
એક મ્હોટા કારખાનામાં પ્રવેશ કરીને એ બંને બંધુઓ શિલ્પનું
શિક્ષણ મેળવવા લાગ્યા.

એક દિવસે કુસુમકાન્તે એકાન્તમાં પ્રિયકાન્તને કહ્યું :—“ભાઈ !
હવે આપણે પુનઃ ક્યારે ભારતમાતાના પરમપવિત્ર આશ્રયમાં જઈશું ?”

પ્રિયકાન્ત:—હું પણ તેનો જ વિચાર કરું છું.

જોતજોતાંમાં એક વર્ષ પસાર થઈ ગયું. કુસુમકાન્ત અને પ્રિયકાન્ત સ્વદેશમાં પાછા ફરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

ભારતનાં બે અમૂલ્ય રત્ન એક વર્ષ પછી પાછાં સ્વદેશમાં આવ્યાં. તેમનો સ્વદેશવાસીઓના વિયોગથી વ્યાકુળ બની ગયેલો પ્રાણુ પુનઃ શાન્ત થયો. પ્રિયકાન્ત અને કુસુમકાન્ત પુનઃ સ્નેહમયી ભારતમાતાના પાદપદ્મમાં આશ્રય મેળવી કૃતાર્થ થયા.

તેઓ સ્વદેશમાં આવ્યા એટલે સ્વદેશવાસીઓએ તેમને ઘણું માન આપ્યું. સમાજના નેતાઓએ કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત તેમને કરાવ્યું નહિ. એ બંને બંધુઓની સાથે તેઓ જાહિરમાં જન્મ્યા. પ્રવીણ પુરુષો કહેવા લાગ્યા:—“આવા કર્તાવ્યપરાયણ યુવકો ભારતમાતાનાં રત્નો છે એમને પ્રાયશ્ચિત્ત શા માટે કરાવવું જોઈએ?”

પ્રકરણ ૫૫ મું.—વિવાહબંધન.

વૈશાખ માસમાં કુસુમકાન્તના શુભવિવાહનો દિવસ નક્કી થયો. મેઘાચ્છન ચંદ્રદેવને પ્રકાશિત થયેલા જોધને ચક્રારના પ્રાણુ આનંદથી જોવી રીતે પરિપૂર્ણ થાય તેવી જ રીતે ચંદ્રશંકર અને તેમના પરિવારે આ પ્રસંગે અપાર આનંદ અનુભવ્યો.

સુશીલા પણ નિમંત્રણ થયાથી સ્વામી સાથે આવી હતી. સગાં સ્નેહીઓના સમાગમથી ચંદ્રશંકરનું મકાન ભરાઈ ગયું હતું. સર્વ અપાર ઉત્સાહથી આ આનંદમાં ભાગ લેવા લાગ્યાં. આજે પ્રમોદકિશોરનો આનંદ તો તેના અંતરમાં સમાતો નહોતો. સરખી

ઉમ્મરના બાળકોની સાથે નાચી રૂઢીને તે સમયનો સદુપયોગ કરતો હતો.

વિવાહને આગલે દિવસે સુશીલા કુસુમને લઈ અગાસીમાં ગઈ, અને ત્યાં બેસી તે કુસુમનો કૃષ્ણકેશકલાપ બાંધવા લાગી. આજે સુશીલા કુસુમને પોતાની ઇચ્છાનુસાર સુસજ્જિતતા કરતી હતી. બહેનને બેયું કે, આસમાની આકાશમાં ચંદ્રદેવ હાસ્ય કરી રહ્યા હતા. ચાંદની પણ આકાશપટ ઉપર નૃત્ય કરી રહી હતી.

સુશીલાએ હાસ્યમુખે પૂછ્યું:—“કુસુમબહેન ! આજે ચંદ્રનો પ્રકાશ કેવો છે ?”

કુસુમ શરમાઈ જઈ નીચું જોઈ રહી. હૃદયભાવને પ્રકાશિત કરવાના શબ્દોનો તેની પાસે અભાવ હતો.

શાન્તિવ્રતા માતા પિતા પાસે રહી હતી. આજે તેણે પ્રશાન્ત ચિત્તે પ્રાર્થના કરી કે:—“પ્રભો ! આપની ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ.”

વિવાહના દિવસનો પ્રભાતકાળ થયો. પાર્વતીએ કુસુમને બાળામાં બેસાડીને કહ્યું:—“હે નારાયણ ! હું મહારી પ્રાણાધિક પુત્રીને આપના પાદપદ્મમાં સમર્પણ કરું છું.” આટલા આનંદમાં પણ તેના નેત્રોમાં બે આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. કન્યાને પારકે ઘેર જવું પડશે એવો વિચાર ઉપજતાં ક્યાં પ્રેમાળ માતાપિતાને દુઃખ ન થાય ?

શુભ ક્ષણે કુસુમકાન્તની સાથે કુસુમનો શુભવિવાહ સંપન્ન થઈ ગયો. કુસુમકાન્તે આરાધ્યા દેવીની વંદના કરીને સ્વગત કહ્યું:—“આ મુખ છે કે દુઃખ એ હું જાણતો નથી. ગમે એ હોય, પણ મહા-પુરુષની આજ્ઞા મ્હારે પાળવી જ જોઈએ.”

આ વિવાહ પ્રસંગે દેવપ્રસાદ અને શહેરના બીજા અનેક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો અને તેમનાં કુટુંબ આવ્યાં હતાં. દેવપ્રસાદ સુ-

શીલાને મળ્યો એટલે સુશીલાએ ભક્તિપૂર્વક તેને પ્રણામ કર્યા. સુશીલાના દુઃખને દૂર થએલું જોઈ દેવપ્રસાદે આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો.

વિવાહ થઈ ગયા પછી થોડા દિવસે શાન્તિલતા પુનઃ નાશિક ચાલી ગઈ. ચંદ્રશંકર વડોદરામાં જ રહ્યા. શાન્તિલતાએ તો પરહિતમાં જ પોતાનું જીવન સમર્પણ કર્યું હતું. એ વિષયની હવે આ નવલકથામાં વિશેષ આલોચના કરવાની આવશ્યકતા નથી.

સત્યપ્રસાદ કુટુંબસહ વડોદરામાં રહી પોતાના વ્યવસાયની ઉન્નતિ કરવા લાગ્યો. કિશોરી જેવી વધૂ પ્રાપ્ત થવાથી તેનાં માતાં પિતાને ઘણો આનંદ થયો હતો. કિશોરી મનસા, વાચા અને કર્મણાથી પતિની અને સાસુ સસરાની સેવા કરતી હતી.

કુસુમકાન્ત અને પ્રિયકાન્ત અમેરિકાથી સ્વદેશમાં પાછા આવી શિક્ષણોન્નતિની સફળતા સંબંધી ચિંતા કરવા લાગ્યા. પ્રિયકાન્તે કર્મ સંબંધી પોતાની બ્રાન્તિ સમજી જઈ કર્તવ્ય કર્મ કરવામાં તત્કલ આપ્યું. ધર્મરાધના કરી તે જે અવકાશ મેળવતો હતો એ અવકાશમાં તે પોતાના બંધુ કુસુમકાન્તને સ્વદેશહિતનાં કાર્યોમાં યથાશક્તિ સહાયતા કરવા લાગ્યો.

કુસુમકાન્તે પ્રથમ એક પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ કાર્યમાં તેને ઘણા પ્રતિષ્ઠિત અને સુશિક્ષિત ગૃહસ્થો તરફથી સહાયતા મળી.

યથા સમયે પ્રદર્શનનું દ્વાર ખોલવામાં આવ્યું. સ્વદેશમાં બનેલી વિવિધ પ્રકારની શિક્ષણસામગ્રીથી એ પ્રદર્શન પરિપૂર્ણ હતું. પ્રદર્શનના સ્વીવિભાગનો કાર્યભાર કુસુમે ઉપાડી લીધો હતો, એની શ્રમશીલતા, કલેશસહિષ્ણુતા, ભક્તિ અને નિષ્ઠા જોઈને કુ-

સુમકાન્ત ચમકી ઉઠ્યો. એ સકળ કાર્યોમાં સંયમ અને વૈરથી સ્વામીની સહાયકારિણી થઇ.

ધણી સ્વદેશી કર્તવ્યનિષ્ઠ બંધુઓની સહાયતાથી સ્વદેશમાં વિવિધ પ્રકારનાં કારખાનાંઓની સ્થાપના થઇ. ભારતમાં સ્વદેશી વ્યાપાર ધમધોકાર ચાલવા લાગ્યો. સર્વને એવો અનુભવ થયો કે વાણિજ્યમાં જ લક્ષ્મીનો નિવાસ છે.

માતૃદેવોનો સેવાની સાથે સાથે જ કુસુમકાન્તે સત્વર લક્ષ્મીદેવીની કૃપા પણ મેળવી. કુસુમકાન્તનો વિવાહ થયા પછી પ્રિયકાન્ત પોતાની માતાના અત્યાગ્રહથી પોતાને ઘેર જઠને રહ્યો હતો; કિન્તુ કુસુમકાન્ત પોતાનો ઘણોખરો સમય તેના સહવાસમાં જ પસાર કરતો હતો. પ્રિયકાન્તની માતા કુસુમકાન્ત ઉપર પણ અપાર પ્રેમ રાખતી હતી. કુસુમે પણ એ સ્નેહમયી મહિલાની પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી.

કુસુમકાન્તે પ્રિયકાન્તનો વિવાહ કરવાના અનેક પ્રયત્ન કર્યા; કિન્તુ પ્રિયકાન્ત અયગ-અટક પર્વતની માફક પોતાના સંકટપ ઉપર દૃઢ રહ્યો. તે વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવવા લાગ્યો.

એક દિવસે પ્રિયકાન્તના મકાન પાસે આવેલા તેના બગીચામાં કુસુમકાન્ત, પ્રિયકાન્ત અને કુસુમ બેઠાં હતાં. થોડી ઘણી વાતચિત થયા પછી કુસુમકાન્તે કહ્યું:—“પ્રિયકાન્ત! તને પ્રજ્ઞામ કરી કુસુમને કૃતાર્થ થવા દે. ત્હારા સ્પર્શથી પૃથ્વી પવિત્રતા મેળવે છે. તું મ્હારે માટે પણ નમવા યોગ્ય છે.”

પ્રિયકાન્ત:—નારી માતા સમાન છે. સર્વેએ નારીનું તે સમાન કરવું જોઇએ.

૩૨૬ અંગના કે દેવાંગના!

પુનઃ વાતચિતમાં પ્રિયકાન્તનું લક્ષ્ય અન્ય દિશા તરફ દોરાતાં કુસુમે સહજ અગ્રેસર થઈ તેને પ્રણામ કર્યાં.

પ્રિયકાન્તઃ—માતા ! ઇશ્વર તમને સુખી કરો.

કુસુમઃ—આપના જેવા મહત્ત્વ વ્યક્તિનો આશીર્વાદ અવશ્ય સંકળ થશે.

કુસુમકાન્તઃ—ચાલ, ત્હારા પૂજના મંદિરમાં જઈને વિશ્રામ લઈએ. ત્યાં જ આપણે વાતચિત કરીશું.

ઉદ્યાનમાં પ્રિયકાન્તની ઉપાસના માટે એક મંદિર હતું. એ મંદિરના શિરોભાગ ઉપર મોટા અક્ષરોથી લખેલું હતું કે:

“ ઉપાસના મંદિર. ”

ભારતના આકાશમાં સાર્વજનિક પ્રેમની ધ્વજા ઉડવા લાગી.

રા. રા. પ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કરકૃત લોકપ્રિય નવલકથાઓ અને ખીજાં પુસ્તકો.

પુસ્તકનું નામ.

મૂલ્ય.

*૧ પ્રેમની પ્રતિજ્ઞા (સંક્ષિપ્ત પ્રેમકથા)... ..	૦—૩—૦
૨ નિર્ભાંગી કુસુમ („)... ..	૦—૪—૦
૩ સમાજ (સ્વ. સાક્ષર રમેશદત્તની નવલકથાનો સર્વોત્કૃષ્ટ અનુવાદ)... ..	૧—૦—૦
*૪ વાર્તાવિહાર (નવ ઐતિહાસિક પ્રેમકથાઓ) ...	૦—૧૨—૦
૫ મિલન-મંદિર (સચિત્ર નવલકથા ખીજી આવૃત્તિ) ...	૧—૧૨—૦
૬ સરોજમુદરી (સામાજિક નવલકથા.) ...	૧—૮—૦
૭ વનવાસિની (રસિક પ્રેમકથા)	૧—૪—૦
*૮ ગૃહિણી કે દેવી ? (સામાજિક નવલકથા) ...	૦—૧૨—૦
૯ રાજનૈતિક ષડયંત્ર અથવા મરુભુમિની મોહિની	૧—૪—૦
૧૦ ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા ! (સચિત્ર નવલકથા)	૧—૪—૦
૧૧ કંગાલ કેદી અથવા સ્નેહ-અંધન (સચિત્ર)	૧—૧૨—૦
૧૨ „ લાગ ર જો „	૨—૦—૦
૧૩ પિશાચિની કે પ્રેમદા ? (અદ્ભુત નવલકથા) ...	૧—૮—૦
૧૪ સંસાર કે નરકાગાર ? (વીસમીસદીનું સંસાર ચિત્ર.)	૧—૪—૦
૧૫ સ્વર્ગમાં શયતાન ! (રસિક નવલકથા)	૧—૪—૦
૧૬ અંગના કે દેવાંગના ? („ આદર્શ „) ...	૧—૧૨—૦
૧૭ અકપર રાજ્ય રહસ્ય લાગ ૧ લો (જનાન- નાના અદ્ભુત ભેદભર્યો)	૧—૮—૦
૧૮ „ લાગ ર જો („)	૧—૪—૦

૧૯ રણુધેલા રજપૂતો ભાગ ૧ લો (સચિત્ર ખીજીઆવૃત્તિ)	૧-૧૨-૦
૨૦ " ભાગ ૨ જો (")	૧-૧૨-૦
૨૧ લાવણ્યમયી (ઐતિહાસિક નવલકથા)	૧-૮-૦
૨૨ રાજનન્દિની અથવા હૃદયત્રિપુટી (પ્રેમકથા.)	૧-૪-૦
૨૩ ગુણશાના (")	૧-૪-૦
૨૪ મનોહારિણી માયા	૧-૮-૦
*૨૫ ચિત્તોડપર ચ્હડાઈ (ઐતિહાસિક નવલકથા.)	૧-૦-૦
*૨૬ નવીન સંન્યાસી	૦-૮-૦
૨૭ કુલભૂષણ મહિલા (સ્ત્રીઓપયોગી નિબંધસંગ્રહ)	૧-૦-૦
*૨૮ ટુંકા વાર્તાઓ ભાગ ૨ જો (સસ્તા સાહિત્યદ્વારા પ્રકાશિત)	
*૨૯ મહાન અલેક્ઝાંડરનું ચરિત્ર (" " ")	
*૩૦ જગવિખ્યાત પુરુષો ભાગ ૨ જો ગ્રૅડસ્ટન અને ત્રિન્સ ગિરમાકેની જીવનકથા, સસ્તું સાહિત્ય.)	
૩૧ નારીમહિમા નિરૂપણ (છપાય છે)	૧-૮-૦
૩૨ દગાબાજ દુનિયા. (સચિત્ર.)	૧-૮-૦
૩૩ મધુ-માલતી અથવા વીસમીસદ્દીનું વિશ્વદર્શન ! (સચિત્ર સામાજિક નવલકથા)	૧-૮-૦

પ્રજ્ઞલાલ જાદવજી ડક્કર.

‘લુહાણા બંધુ’ કાર્યાલય.

અમદાવાદ.

